

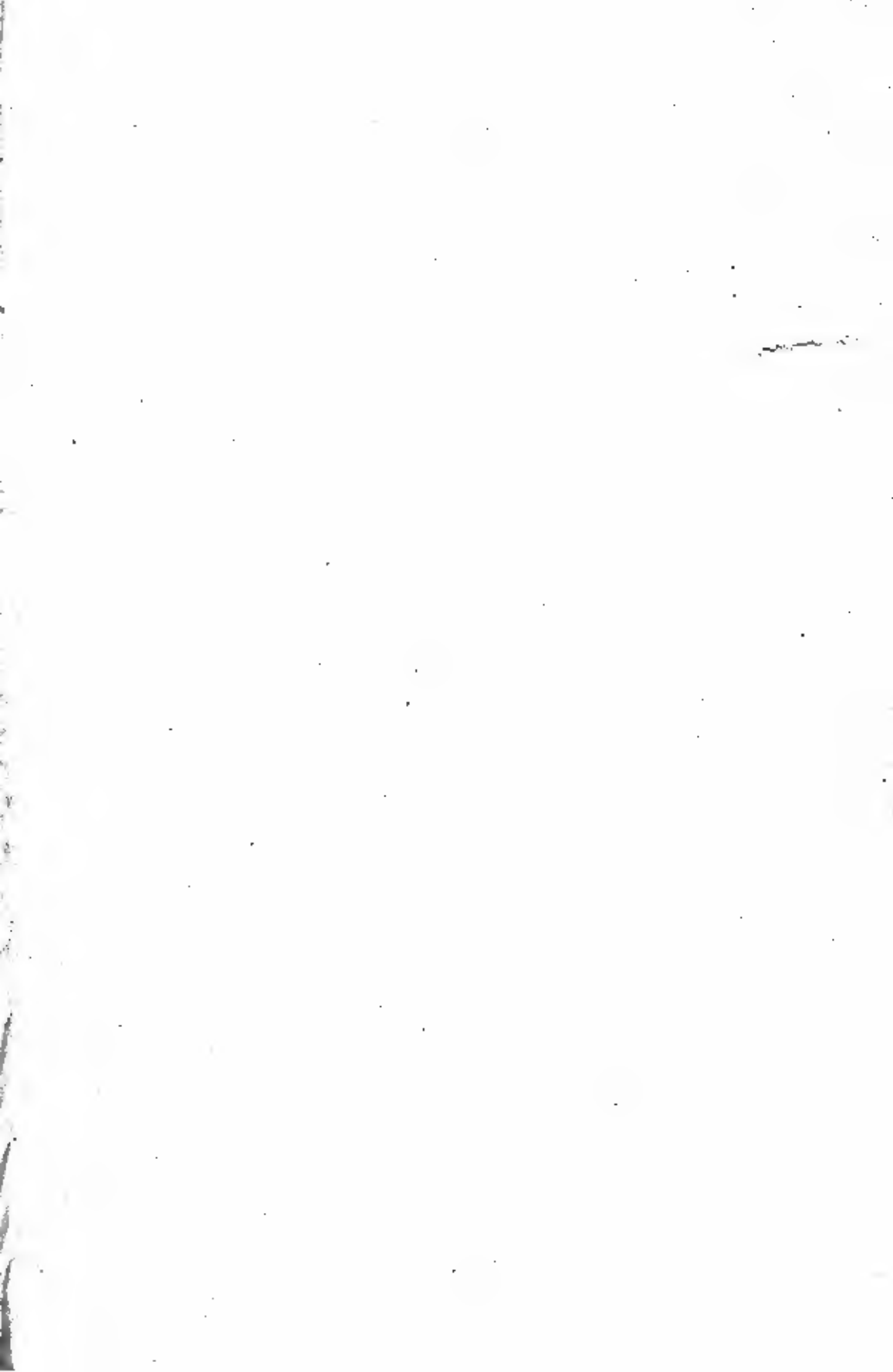
GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS 1891

CALL No. Sa 2V31. Set / Aga

D.G.A. 79.

1891

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५३

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

द्वाविंशप्रभृतिपञ्चविंशपर्यन्तप्रश्नात्मको नवमो भागः ।

(महादेवदीक्षितसोमयाजिकृतप्रयोगचन्द्रिकासंवलितपुस्तम्भोपहोत्रसूत्र-
रूपाद्वितीयप्रश्नसहितः) ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० रा० शंकरशास्त्री मारुलकर
इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

बी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

822Vs1

Sat/Aga

शालिवाहनशकाब्दाः १८५२

ख्रिस्ताब्दाः १९३०

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशास्त्रानुसारेण स्वायत्तीकृताः ।

मूल्यं सपादं रूपकत्रयम् । (३०४)

CENTRAL ARCHITECTURAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. ~~1887~~ 1891

Date. 26. 8. 54

Call No. ~~5a 2 v 51~~ 5a 1/2 a

आपस्तम्बविरचितं हौत्रसूत्रम् ।

महादेवदीक्षितसोमयाजिकृतप्रयोगचन्द्रिकासमेतम् ।

द्वितीयः प्रश्नः ।

गन्धर्वं शुभरक्षं सज्जनभरणं सगस्तगुणसदनम् ।
सन्निस्तुतसारधनं सदयहृदयं गणाधिपं वन्दे ॥ १ ॥
कुम्भकुम्भसिताम्बरसंयुतां विमलमौक्तिकहारसुशोभिताम् ।
सकलसिद्धगणैरपि सेवितां परिणमामि भजामि च शारदाम् ॥ २ ॥
आपस्तम्बं मुनिं वन्दे मन्दधीर्हितकाम्यया ।
योऽनुष्ठेयपदार्थानां क्रमकल्पमकरुष्यत् ॥ ३ ॥
धौमज्जगवतो धातुरवतारेण सृजितम् ॥
आपस्तम्बेन तद्व्याख्या महादेवेन रच्यते ॥ ४ ॥

प्रथमप्रश्ने सर्वेष्टीनां प्रकृतिभूतौ दर्शपूर्णमासौ निरूपितावधेदानीमग्न्याधानादिहौत्रं
द्वितीये व्यापद्ये—

अग्न्याधेयं व्याख्यास्यामः । तत्राऽऽग्नेयस्य तन्त्रं
प्रकथयन्ति । तस्याः पञ्चदश सामिधेन्यः । पञ्च
प्रयाजाः । चार्त्रेष्ट्रावाज्यभागवथ हविषोऽग्निर्भू-
र्धा भुव इति त्रिष्टुभौ संयाज्ये । आग्नेयस्य
दक्षिणाकाले दक्षिणां प्रतिगृह्णाति । अपरेण गार्हि-
त्यं येनुर होत्रे । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ १ ॥

अग्नीनामाधेयमग्न्याधेयम् । तत्कर्तव्यमिति कृत्यल्युटो बहुलमिति भावे यत् ।
अग्निराधेयोऽस्मिन्कर्मणीति वा बहुव्रीहिः । सोऽयमाधानसंस्कारोऽग्नीनां वैदिकः ।
विशिष्टे काले विशिष्टे देशे विशिष्टपुरुषेण विशिष्टैर्मन्त्रैर्गार्हपत्याद्युत्पत्त्यर्थं यदरण्यात्पा-
दिताकाराणां मिधानं तदग्न्याधेयमित्युच्यते । तस्य च हौत्रमिति शेषः । अथ होतारं
समन्त्रकं धृत्वा मधुपर्कादिना पूजयेदिति वैखानसः । तत्राऽऽग्नेयेष्ट्यां तु प्रकृतिवत्स-
म्यं प्रकथयन्ति । पञ्च प्रयाजा इति बौधायनः । पूर्णमासतन्त्रस्वाह्यार्ज्यौ—अग्निर्होत्राणि,
तत्र होत्रमिति, इत्यत्राऽयमाधानं हविषां प्रकृतिवत्समानमिति । दक्षिणाकाले दक्षिणां व्या

राजा स्था० घेनुमित्याद्युहेन गृह्णाति । अपरेण गार्हपत्यमिति दर्शपूर्णमासाभ्यां सिद्धं
यथा भवति तथेत्यर्थः । संतिष्ठते समाप्नोति ॥ १ ॥

पवमानहवींषि सद्यो वा । समानतन्त्राणि नाना-
तन्त्राणि वाऽऽग्नेयेन वा समानतन्त्राणि । अग्नि-
यजेदग्निना पवमानेनाग्निना पात्रकेनाग्निना शुचि-
नेति तिस्रो देवताः । अथ द्वादशसु व्युष्टासु पृष्ठ्याः
स्तीर्त्वाऽपः प्रणीयाग्निना पवमानेन यजेतेत्येके ।
तस्याः पञ्चदश सामिधेन्यः । पञ्च प्रयाजाः ।
वार्ध्वावाज्यभागावथ हविषोऽग्नौ आयूथषि
पवसेऽग्ने पवस्वेति त्रिष्टुभौ संयाज्ये । सिद्धमिष्टिः
संतिष्ठते ॥ २ ॥

अग्नौ आयूथषीत्याग्नेयस्य पुरोनुवाक्या । अग्ने पवस्वेति याज्या । अग्ने पावकावेत्यस्य
पुरोनुवाक्या । स नः पावकेति याज्या । अग्नये शुचय इत्यस्य पुरोनुवाक्या—अग्निः
शुचिमततम इति । उदग्ने इति (ते० सं० १-२-१४) याज्या । स्विष्टकृदादि प्रकृति-
वत्समानम् ॥ २ ॥

अथ तदानीमेवाग्निना पात्रकेनाग्निना शुचिना य-
जेत । तस्याः पञ्चदश सामिधेन्यः । पञ्च प्रयाजा
वार्ध्वावाज्यभागावथ हविषोरग्ने पावकः स नः
पावकाग्निः शुचिमततम उदग्ने शुचयस्तवेति त्रि-
ष्टुभौ संयाज्ये । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ३ ॥

गतार्थः ॥ ३ ॥

ऐन्द्राग्नेन यजेताऽऽदित्येन । तस्याः सामिधेन्यः ।
वार्ध्वावाज्यभागावथ हविषोरिन्द्राग्नी रोचना-
दिवः श्रयद्वृत्रमित्येन्द्रास्येतिर्न उदग्यतु
महीमू पुमातरमित्यादित्यस्य त्रिष्टुभौ संयाज्ये ।
अथैतं चरुमुद्धृत्य चत्वार आर्षयाः प्राश्नन्ति ।
सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ४ ॥

उपयज्ञ याज्यापुरोनुवाक्ये इति शेषः । समिध्यमानवन्ती समिद्धवती चान्तरेण नृ-
पावकाग्नी आग्नेये दद्यातीति वैश्वानसः । नृधन्वत्याज्यभागाविति औषाधमा ॥ ४ ॥

आत्राविष्णवेन (वाभ्यां) यजेत । अग्नीषोमीयेन
विष्णुना शिपिविष्टेन । तस्याः पञ्चदश सामि-
धेन्यः । वार्त्रघ्नावाज्यभागावथ हविषामग्नावि-
ष्णू अग्नाविष्णू अग्नीषोमा सवेदसा युवमेता
प्रतये अथ शिपिविष्ट किमिच्छे विष्णो इति
त्रिष्टुभौ संयाज्ये । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ५ ॥

याज्यापुरोनुवाक्ये इत्यनुषङ्गः सर्वत्र । स्पष्टोऽर्थः ॥ ५ ॥

आदित्यं धृते चरुं सप्तदश सामिधेनीकं धेनु-
र्दक्षिणा सर्वेषामनुनिर्वाप्याणां स्थाने वाजसने-
यिनः समामनन्ति । तस्या वार्त्रघ्नावाज्यभा-
गावथ हविषोऽदितिर्न उरुष्यतु महीमू षु मातर-
मिन्नादित्यस्य त्रिष्टुभौ संयाज्ये । सिद्धमिष्टिः
संतिष्ठते ॥ ६ ॥

पषमानहविर्भिरस्याः काष्ठौ व्याख्यातस्तत्स्थानापत्तेः । पूर्वोदित्यधर्मस्तु न भवन्ति ।
सप्तदश सामिधेनीकत्वस्य पुनर्विधानात् । गतार्थमन्यत् ॥ ६ ॥

अथातोऽन्वारम्भस्यैव भीमाश्वसाऽन्वारम्भं पौर्ण-
मास्यां समानोपवसथं करोति । अग्नाविष्णूभ्यां
यजेत । सरस्वत्या सरस्वताऽग्निना भगिना ।
नानातन्त्रमेके । तस्याः पञ्चदश सामिधेन्यः
पञ्च प्रयाजा वार्त्रघ्नावाज्यभागावथ हविषामग्ना-
विष्णू अग्नाविष्णू प्र णो देव्यानो दिवः पीपिवाश्व-
सश्च सरस्वतः स्तनं ये ते सरस्व ऊर्मय इति
त्रिष्टुभौ संयाज्ये तद्विद्वा सुभग सौभगान्यथे
वियन्ति वाजिनो वाजिनो न वयाः । श्रुष्टी रवि-
र्वाजो वृत्र तूर्ये वृष्टिरीडयो रीतिरपाम् । त्वं
भगो न आहि रत्नमिधे परिज्मेव क्षयति दम्भ-
वर्चाः । अग्ने मित्रो न वृत्रहन् ऋतस्पासि सत्ता
चामस्य देव भूरेरिति याज्यानुवाक्ये । मिथुनौ
गावो दक्षिणा सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ७ ॥

उपवसथः पौर्णमास्यां सद्यस्कालप्रयोगः । स्पष्टोऽर्थः ॥ ७ ॥

अवातः पुनराधेयं व्याख्यास्यामः । आग्नेयेन क-
जेत । वैश्वानरेण वारुणेनाग्निनाऽऽप्सुमता मैत्रेजेति ।
तस्याः पञ्चदश सामिधेन्यः । कर्त्रज्ञावाज्वमा-
गावथ इविषामग्निर्यूर्धा भुवो यज्ञस्येत्याग्नेयस्य ।
वैश्वानरो न ऊत्या पृष्ठो दिवीति वैश्वानरस्य ।
अव ते हेडो वरुण उदुत्तममिति वरुणस्य ।
अप्स्वग्ने गर्भो अस्योषधीनामित्वाप्सुमताः । मित्रो
जनान्समिन्नेति मैत्रस्य । पुनरुत्स्यूतोऽनरुवान्द-
क्षिणा । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ८ ॥

पञ्च देवता यजतीति श्रुतेः ॥ ८ ॥

आग्नेयं पञ्चकपालं निर्वपत्यष्टाकपालं कः । यन्ति-
पञ्चकपालो गायत्र्यौ संयाज्ये यथाष्टाकपालः
पञ्चकप्यौ । सर्वमाग्नेयं भवति । तस्याः पञ्चदश
सप्तदश वा सामिधेन्यः । सामिधेनीमभृत्युपाशु
यजत्युत्तमादनूयाजादुच्चैः स्विष्टकृतम् । अग्राऽग्नेऽ-
ग्रावेऽग्निनाऽग्नेऽग्निमम इति चतुर्विंशत्यजेषु चत-
स्रो विभक्तीर्दधाति । नोत्तमे विभक्तिमुक्त्वा त्रया-
जैन वषट् करोति । यं कामयेतर्क्षुयादिति तस्यो-
परिष्ठाद्यं यजामहाद्विभक्तिं दध्यत्पुरा वा वष-
ट्कारस्तु । अग्निं स्तोमेन बोधयेत्याग्नेयस्याऽऽज्य-
भागस्य पुरोनुवाक्या भवति । अग्न आबूधपि
पवस इति सौम्यस्य । अग्निर्मूर्धेति वा सौम्यस्य
कुर्वातु । मजाकामः पशुकामस्य मजान्युद्धः पशु-
न्युद्धस्य वा । अग्निन्यक्ताः (मत्यः) पत्नीसंयाजा-
नामृची भवन्ति । अपि वा यथापूर्वमाज्य-
भागावेवं पत्नीसंयाजाः । अग्रे तपशा-
न्वमित्यक्षरपञ्चक्यो याज्यानुवाक्या भवन्ति ।
द्वे आग्नेयस्य द्वे स्विष्टकृतः । पुनरुर्जेति वा पुर-
स्तात्प्रयाजानां सह रक्षयेत्युपरिष्ठादनूयाजानाम् ।
एतद्वा विपरिणतिम् । उभयीर्दक्षिणं ददाति । देवेऽ-

ग्रीदेवो अग्निरिति द्वयोरनूयाजयोर्विभक्तौर्दधाति ।
नोक्तमे । ज्वैरुत्तमं यजति । सिद्धमिष्टिः संति-
ष्ठते । अग्निवारुणं यजेत सर्वेषामनुनिर्वाण्यणां
स्थाने द्विदेवत्यानां वा । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते
संतिष्ठते पुनराधेयम् ॥ ९ ॥

यस्याजुषद्विष्ठा हि त इति गायत्र्यौ । पृक्त्वौ स्वयमेव दर्शयिष्यति । यदस्यामिष्टौ
हविर्दिवतासंयुक्तं तत्सर्वमाप्तेयं भवति । विकारान्स्वयमेव तत्र कर्तव्यान्वक्ष्यति । यथा-
दशोऽस्मच्छास्त्रीयविधिरन्यः । शाखान्तरीयो वेति वचनात् । यजातिरत्र प्रक(च)रणार्थः ।
उचैरुत्तमं संप्रेष्यति इति चिह्नोत्तेनोपांशु प्रचरतीति श्रुतेः । तेनाज्यस्य निगदा अप्यु-
पांशवो भवन्ति । अथ याजुर्वेदिकहोत्रार्थे याज्यानुवाक्यासु होत्रविकारानाह—अग्न्या
इत्यादि । अनेनाऽऽदितश्चतुर्षु प्रयानेषु याज्यागतानामाग्नेयशब्दानां पुरस्ताद्वावाग्निमानवि-
भवत्यग्निशब्दाभिवाय वाटः प्रदर्श्यते । तद्यथा—समिधो अग्न्या आज्यस्य विभक्तुं तनू-
नपादमावन्न आज्यस्य केचित्प्रादि । अग्न्याविति संनुद्धे रूपं द्रष्टव्यम् । नोक्तम इति । प्रया-
जानूयाजेष्वेव विभक्तौः कुर्यादित्यविशेषश्रुतेः । प्रागुक्तेन प्रयाजचतुष्टये विभक्तिचतुष्ट-
यनियमाश्च । पञ्चमेऽपि अभियमेन न्यायात्काचिद्विभक्तिः कार्येति भ्रमो मा भूदित्या-
रम्भः । अयं वा विभक्तिमुक्त्वा प्रयाजेन वषट् करोति प्रयाजयाज्यया वषट् करोति ।
याज्यायाः पुरस्ताद्वा विभक्तिं दधातीत्यर्थः । तद्यथा—अग्न्या समिधोऽग्न्या आज्यस्य
अग्नौ तनूनपादन्न आज्यस्य वेत्तिवत्यादि । यं कामयेतर्जुयादिति । काम्याविमावपरी
कल्पौ । ये यजामहादुपरिष्ठाद्वाहृतिभ्यश्च पुरस्ताद्विभक्तिरित्येकः कल्पः । तद्यथा—ये
यजामहे अग्नौ भूर्भुवः सुवः समिधो अग्न्या आज्यस्य ये यजामहे अग्नौ भूर्भुवः सुवः,
तनूनपादित्यादि । पुरा वषट्कारादिति द्वितीयः । तत्र श्रुतिश्च विभक्तावेव भवति ।
अग्न्या—विभक्तवन्न ३ वेषडित्यादि । अग्निं ५ स्तोमेन अग्न्या अनुप्राप्यति वाऽऽज्यमा-
ज्योः पुरोनुप्राप्य । अग्निर्भूर्भुवो वा सौम्यस्येत्यस्मिन्पक्षेऽग्निपक्षे केनचनं निवेद्युक्ति-
शेषः । एवामप्यग्निर्भूर्भुवो वा सौम्यस्य कुर्यादित्यर्थः । अग्निन्वच्चा इति । याः अग्नी-
याजानामृचो याज्यानुवाक्यास्ता अग्निन्यक्ता निषिक्ताग्निशब्दा भवन्ति । तान्मृषु देव्या-
शब्देभ्यः परं तत्समानया विभक्त्याऽग्निशब्दः प्रक्षेप्य इत्यर्थः । यथा—विधत्तः सोमाग्ने
वृष्णिथमित्यादिबोक्तः पत्नीसंयोजो विक्रीयते तस्य स्वयमनाग्नेयत्वात्सर्वाग्नेयार्थत्वाच्च
विकारस्य । तथा च अग्न्याग्निन्यक्ताः पत्नीसंयोजनानृचः स्युरतेनाऽऽग्नेयं सर्वं
भवति, इति । अथ इति वचनान्न नाज्यनिमेषु विकारः । आज्यस्यामानन्दरं श्रुत्येव
पत्नीसंयोजनवचनानुसारेण सद्बोध्यस्येषां विकल्पविधानार्थं वाक्यानुसारार्थं च । अपि

वेति । यथापूर्वं वक्ष्यामि । अग्रे तमद्याम्भमिति । आदितो द्वे प्रधानस्य परतो द्वे विष्टकृतोऽष्टाकपालसे । यदि पञ्चकपालो गायत्र्यौ संयाज्ये यद्यष्टाकपालः पञ्चकालौ इति नियमात् । जुष्यीर्दक्षिणा ददाति आग्न्याधेयिकीः पौनराधेयिकीश्चेति वचनात्पुनर्निष्कृतो रयो दक्षिणः शतमानुसं हिरण्यम् । इत्युभयोरित्यर्थः । द्वयोरनूयाजयोर्विमर्शरिति । तद्यथा—देवे अग्नौ बर्हिर्देवो अग्निर्नराश्च ॥ इति । नोत्तमं इति वचनादुत्तमप्रयाजेन व्याख्यातः । उच्चैरुत्तमां संप्रेष्यतीति प्रदर्शनार्थम् । याज्याऽप्युच्चैरेव यथोक्तमुपाश्रयज्युत्तमादनूयानादिति । आग्निवारुणं यजेतोति द्वितीयस्मिन्पक्षे पवमानहविषामन्ते आग्निवारुणस्तदन्त आदित्यस्तदन्ते वैष्णव इति क्रमः । पुनराधेयं समाप्तम् ॥९॥

अथ वर्षासु श्यामाकाग्रयणं करिष्यन्भवति ।
—तस्याः पञ्चदश सामिधेन्यः । पञ्च प्रयाजा
वात्रेष्वावाज्यभागावथ हविष आप्यायस्व सं वे
इति त्रिष्टुभौ संयाज्ये वासो दक्षिणा । सिद्धभि-
ष्टिः संतिष्ठते ॥ १० ॥ अथ शरदि ब्रीह्याग्रयणं
करिष्यन्भवति । तत्राग्निना वा यजेतैन्द्रासेन
वैश्वदेवेन घावापृथिव्येति । तस्याः सप्तदश
सामिधेन्यः । वृधन्वत्याज्यभागावथ हविषामग्नि-
मधो भुवो यज्ञस्येन्द्राग्नी रोचनादिभ्यः अथ-
द्वयमिहैन्द्राग्रस्य विश्वे देवा विश्वे देवा इति
वैश्वदेवस्य घावा नः पृथिवी प्रपूर्वजे पितर इति
घावापृथिव्योः । त्रिष्टुभौ संयाज्ये वत्सो दक्षिणा ।
संतिष्ठत एषेष्टिः ॥ ११ ॥

वर्षासु श्यामाकेन यजेत शरदि ब्रीहिभिर्यजेतोति कालविधिः । यदि नानातन्त्र-
वेत्त्यापस्तम्बवेत्तानसौ । एकतन्त्रे तु वासो वत्सं च समुचयेत् दक्षिणां प्रति-
श्रुतिः ॥ १२ ॥

अथ सवेत्येवाऽऽग्रयणस्य होत्रे विकारमाह—

यदि नानातन्त्रं श्यामाकेष्टिं कुर्वीत श्यामाकानु-
द्धतेवा इति संप्रेष्यति । तस्याः सप्तदश सामि-
धेन्यः । सद्रन्तावाज्यभागौ विरजौ संयाज्ये ।
स प्रथा असि जुष्टो होता वरेष्यः । त्वंथा

यज्ञं वितन्वते । सोम यास्ते मयो भुव इति
सद्वन्तो मेदो अमे इमो अग्र इति विराजो ।
वास्ये दक्षिणा दधिमन्थो मधुमन्थो मधुपर्को
मधुग्लुन्यो बभ्रुर्वा पिङ्गलः । सिद्धमोष्टिः संतिष्ठते ॥ १२ ॥ स प्रत्नवदिति द्वे ध्याये चतस्र
आज्यभागयोर्दश हविषां द्वे स्विष्टकृतः । संतिष्ठत
आग्रवणम् ॥ १३ ॥

इत्यापस्तम्बहोत्रसूत्रे द्वितीयप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

यो ब्रह्माग्रयणे इयामाकेश्चरुचरुस्तं यदि पृथक्तन्त्रं कुर्वीत तदा वर्षासु इयामाक-
सस्ये पके सति इयामाकानुद्धर्तव्यं उद्धार्योऽऽहरतेति कर्मकरान्यजमानः संप्रेष्यति ।
इयामाकसस्य इत्यापि संप्रेषावयव इति न भ्रमितव्यम् । विपर्ययस्यैवोत्पत्तिरव्यक्तव्यत्वात् ।
यथा वेणुयवेषु पकेषु वेणुयवानुद्धर्तव्यं इति संप्रेष्यतीति । साप्तद्वयवचनमज्यान्वादेः
सर्वस्यापि निशेषस्य प्रदर्शनार्थम् । तन्त्रं त्वस्याः पौर्णमासमग्नीषोमीत्युक्त्यात् ।
पृथक्तन्त्रप्रपत्त्येऽप्येवं द्रष्टव्यम् । वाससः पुनरुपादानमुत्तरेविकल्पार्थम् । संप्रिदादिसं-
युक्ताः सक्तवो मन्यः । स दध्ना संयुक्तो दधिमन्थः । मधुना मधुमन्थः । मधुपर्को गुह्यो
व्याख्यातः । अनिश्चितितमधुर्भुकोऽथो मधुग्लुन्यः । मधुमिश्रं गुह्यमित्यन्ये । बभ्रुः
कषिलः । पिङ्गलः पिङ्गलः । एवं द्विरूपो गौः । स प्रत्नवदिति (तै० ब्रा० २-८) ।
पारस्तुद्रस्थानुवाकस्याऽऽदितो द्वे ध्याये भवतः । ततः पराश्रयस्त्वो ब्रह्मिवाग्रयणयोराज्य-
भागार्थो अनुवाक्यस्तास्वादितो द्वे अग्नेयस्य परे द्वे सौम्यस्य । इयामाकेष्ट्यां तु सद्व-
न्ताविस्तृक्तम् । याज्यास्तु जेषवत्यः । एवं सर्वत्र । परास्तु दशप्रधानहविषां याज्यानुवा-
क्यस्ताश्च यथालिङ्गं गृह्यन्ते न तु कमशः । सौम्ययोः प्राथम्यात् । ततः परे द्वे
संवाज्ये । स्पष्टमन्यत् ॥ १२ ॥ १३ ॥

इति श्रीमहादेवदीक्षितसोमयाजिकृतप्रयोगचन्द्रिकायां

द्वितीयप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अथ द्वितीयः पटलः ।

अथ पशुना चक्ष्यमाणो भवति । प्रथममम्बारम्भ-
णीया । अत्राविष्णुभ्यां यजेत । तस्याः प्रथमदश

सावित्रेभ्यः । पञ्च प्रयाजाः । वार्त्रेभ्यः स्वाज्यया-
गाव्यं हविषोऽग्राविष्णु अग्राविष्णुरित्यग्राविष्णवे-
विष्णुभ्यो संवाज्ये । सिद्धमिष्टिः संविष्टे ॥ १ ॥

पशुरेन्द्रागः । मत्तर्कमन्यत् ॥ १ ॥

अथाग्निप्रणयनम् । तीर्थेन प्रपद्याऽऽहवनीयस्यो-
पविश्य तिष्ठन्वा । यदा प्रेष्यत्यग्नये प्रणीयमाना-
यानुब्रूहीत्युक्ते तदाऽग्निं प्रणीयाऽन्वाह मध्यमेन
स्वरेण हिंकृत्य व्याहृतीर्जपित्वाऽनवानं य देवं
वैश्वं विषा इत्यष्टाभिर्ऋग्भिः प्रत्यग्निं वचयेत् ।
त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम् । प्रक्रमस्थाने
वचं विसृजति । तिष्ठन्संप्रैषे तथैव वचं विसृज-
यिष्वेके ॥ २ ॥

ततः परमग्निप्रणयनं वक्ष्यत इति शेषः । कं प्रपद्ये सत्त्वं प्रपद्य इत्यादिना वा ।
अनवानमनुच्छासम् । यद्यपि अष्टौ ऋचः सन्ति तत्राऽऽद्यन्तधोऽग्निर्विद्वद्वा संपद्यन्ते ।
प्रक्रमो विक्रमः पादविन्यास इति यावत् । स्पष्टमन्यत् ॥ २ ॥

यदा यूपयाज्यमानायानुब्रूहीति संप्रेष्यति तदा
चात्वालोत्करावन्तरेण प्रपद्योत्तरवेदेरुत्तरश्रोणे-
निरस्योपाधिसति वा । हिंकृत्य व्याहृतींश्च जपित्वा
युपाज्जनीया अन्वाह अज्जन्ति त्वापध्वरे देव-
यन्त इति सप्त । तासां त्रिः प्रथमामन्वाहोत्त-
मेन वचनेनार्धर्च उपरमति । यदा जानात्युच्छ्रीय-
माणायानुब्रूहीति यदूर्ध्वस्तिष्ठा[स]दिति प्रतिपद्य
सवर्ग्य आ विदये वर्धमान इत्वर्धर्च उपरमति ।
यदा जानाति परिधीयमाणायानुब्रूहीति पुनन्ति
धीरा अपसो मनीषा इति प्रतिपद्योत्तमया त्रिः
परिदधाति । यदा यूपाय परिबीयमाणायानुब्रू-
हीति तदा होता युवा सुवास इत्यन्वाह ॥ ३ ॥

यद्यप्यजाज्जनीयै एको मन्त्र उच्छ्रयणार्थाः पञ्च मन्त्राः वस्त्वियणार्थ एको मन्त्र-
स्तथाऽप्यजनस्य प्राधान्याच्छ्रयिण्याद्येन स्मृतापि मन्त्रा युपाज्जनीया इत्यु-
च्यन्ते ॥ ३ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेयः । समिध्यमानवर्ती समि-
द्धवर्ती चोत्तरेण पृथुपाजवत्यौ धाम्ये दधाति ।
पृथुपाजा अमर्त्यस्तः सबाधो यतः क्षुच इति ।
त्वं वरुण इति वसिष्ठराजन्यानाम् ॥ ४ ॥

वस्तुतः संहिताब्राह्मणयोः (तै० सं० ३-९-७) सामिधेय्य ऋष एका-
दशोऽऽस्नाताः । तासु प्रथमाया अन्तिमायाश्च त्रिभिः पाठेन पञ्चदश संख्या पूर-
णीया भवति । सप्तदशसंख्यापूरणीयत्वे तु पृथुपाजा (तै० ब्रा० ३-९-१)
इत्याद्यपर्य्यस्त तासु प्रक्षेपोऽपि विधीयते । एकविंशतिसंख्यायाः पूरणीयत्वे घणा-
मप्युक्तां प्रक्षेपणीयता विहिता । ताः प्रक्षेपणीयत्वं एव धाम्या उच्यन्ते । तत्र धाम्य-
योर्धाम्यानां वा प्रक्षेपः खलु समिद्धमानसमिद्धवत्योर्मध्य एव भवति । ते च ऋषौ
दशम्येकादश्यौ (मी० द० अ० ३-९-९-१०) इति सूत्रयोर्द्वितीयतृतीयाधिक-
रणयोस्तत्रैवाधिकरणरत्नमालायां चैतद्विचारः सम्यगुक्तो द्रष्टव्यः ॥ ४ ॥

यदाऽग्रये मध्यमानायानुब्रूहीति संभेष्यति हिंकृत्य
ध्याद्वृत्तीश्च जपित्वाऽयामिमन्थनेऽन्वाह—आधि
त्वा देव सवितरीज्ञानमिति । त्रिः प्रथमामन्वाह ।
त्रिरुक्तमाम् । यदि मध्यमानो न जायेत राक्षो-
घ्नीरनुब्रूयात्कुण्डलं पाज इति पञ्च । अग्नी रक्षा-
श्च स संभेतीति तिस्रः ॥ ५ ॥

यदि मध्यमानो न जायेत तदा राक्षोघ्नीरनुब्रूयादिति बौधायनवैखानसी ॥ ५ ॥

यदा जासायानुब्रूहीति जाते संभेष्यति तदा
उत ब्रुवन्तु जतव इति द्वाभ्यां पठेत् । यदा
महीयमाणायानुब्रूहीति संभेष्यति म देवं देववी-
स्य इति चतुर्वचः पठेत् ॥ ६ ॥

स्वोऽर्थः ॥ ६ ॥

अथ मैत्रावरुणदण्डेऽध्वर्युर्यजमानं वाचयति त्वां
गावो वृणत राक्ष्याय त्वां हवन्तु मरुतः
स्वर्काः । वर्धनक्षत्रस्य ककुभिः शिश्रियाणस्ततो
न उग्रो विभजा वसूनीति होता वा । तमग्रे
सृष्टित्वा मैत्रावरुणाय प्रयच्छति मित्रावरुणयो-

स्त्वा प्रश्नास्तोः प्रश्निषा प्रयच्छामीति । त९ स-
स्थुरतः प्रतिगृह्य मित्रावरुणयोस्त्वा प्रश्नास्तोः
प्रश्निषा प्रतिगृह्यामीति । दक्षिणोत्तर्य[म]थैनमूर्ध्वमु-
न्माष्टि अवक्रो मिधुरो भूयासमिति तमादाय
यजति ॥ ७ ॥

तं दृष्ट्वा तमादाय यजति । मैत्रावरुणो होतारं प्रेष्यतीत्यर्थः । तमादाय संप्रेष्यतीति
बोधार्थः ॥ ७ ॥

यदा जानाति समिद्धयः प्रेष्येति तं मैत्रावरुणः
प्रेष्यति होता यत्तदग्नि९ समिधा सुषामिधा समि-
द्धमिति । अथ होता यजति समिद्धो अथ मनुषो
दुरोण इति । ताविमावेव व्यतिषङ्गनुत्तरेणो-
त्तरेण मैत्रावरुणः प्रेष्यत्युत्तरेणोत्तरेण होता
यजति । याज्यान्ते वषट्करोति । पश्चाद्यैकादश
प्रयाजान्यजति । दशेष्टा विरमति ॥ ८ ॥

वनस्पतिमिष्ट्वा विरमतीत्यर्थः । तिष्ठति पश्चाद्यैकादश प्रयाजान्यजतीति श्रुतेर्होता
याज्यया यजति । आसीनो होता यजतीति वैखानसः । स्पष्टमन्यते ॥ ८ ॥

यदा जानाति पर्यग्नये क्रियमाणायांनुव्रतीति
तदा मैत्रावरुणः पर्यग्निकेरणायांन्वाह—अग्निर्होता
नो अध्वर इति । यदा जानात्युपप्रेष्य होतईन्वा
देवेभ्य इति । तदा मैत्रावरुणः प्रेष्यत्यजैदग्नि-
रिति ॥ ९ ॥ अथ मैत्रावरुणेन प्रेषितो होताअग्नि-
मुमन्वाह दैव्याः अमितार इति । अयाप्येतं जपं
जपत्यग्निगुश्चेति । यदा जानाति स्तोकेभ्योऽनुव्र-
तीति तदा मैत्रावरुणः स्तोकीया अन्वाह शुषस्व
सप्रथस्तममिति ॥ १० ॥

प्रति तां देवशो विहीत्यन्तः । होता सव्यावृन्मैत्रावरुणो धृतै पशौ सव्यावृदावर्तते
होतृमैत्रावरुणौ ॥ ९ ॥ १० ॥

अथ वपाश्रपणं श्रुत्वा तत्रैव निरस्वोपविश्य
सुगादापनं ब्रूयात् । स्वाहाकृतीभ्यः प्रेष्येत्युक्ते

अथ चोदयति होता यस्तदिति- अथ यजति सद्यो
जातमिव । कृताकृतावाज्यभागवित्येके । वृषः
नृत्वाज्यभक्तौ ॥ ११ ॥

अथ वषाश्रपणानन्तरं तत्रैव निरसनमुपवेशनं च । हुगादापनं वृत्तवर्तीमध्योरिति
मूलादिमर्थः । स्वाहाकृतमिति मन्त्रवर्णादुत्तमप्रयानदेवता लक्ष्यते । वार्ध्नन्नावाज्यभागा-
शित्वि केचित् । कृताकृतमिति वाजसनेयिनाम् ॥ ११ ॥

पदा जानातीन्द्रामिभ्यां छागस्य वषाया मेद-
सोऽवदीयमानस्यानुब्रूहीति तदा मैत्रावरुणः पुसे-
तुवाक्यामन्वाहाथ होता यजति-गीर्भिरिति
॥ १२ ॥ मैत्रावरुणस्य माञ्जनमेके ॥ १३ ॥

आ वृषहाणा, होता यस्तत्, होतर्त्यजेति मैत्रावरुणः संश्लेष्यति । अथ होता ये
यना० गीर्भिरिति यनति । अथ पुरो ाशस्य पुरोनुवाक्यामाह-वि हारूपन्मनसा०
होता यस्तदिन्द्राग्नी० होतर्त्यजेति मैत्रावरुणः । अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह-मा च्छेद्य
इन्द्रमिच्छति । अथ स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह-त्वामीडते० होता यस्तदग्नि० होतर्त्यजेति
मैत्रावरुणः । अप स्विष्टकृतो याज्यामाह-अग्निः सुदीतिमिति विशेषः । वाग्वयट्काशेति
अपः प्रकृतिवत् । मैत्रावरुणपक्षो मक्षयतीति वचनात्तत्स्थित्येके यजमानः सप्तम
इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

पदा जानतव मनोताये हविषोऽवदीयमानस्या-
नुब्रूहीति तदा मैत्रावरुणो मनोतामन्वाह-त्व
इमे प्रथम इति ॥ १४ ॥

त्रिः प्रथमाश्वत्थ इति तत्राश्वत्थेति नैष्ठानसः । द्वादशर्चात्मकोऽयमनुवाकः । ननु
'त्व० हविषो प्रथमो मनोता' इत्यर्थं मनोतामन्त्रोऽग्निर्वागीयपक्षौ पठितः । वायव्य-
पशावप्यर्थं चोदकप्राप्तः । तत्र 'त्व० हि वायोः प्रथमः' इत्येवमूहोऽस्ति । यत्तु वचनं
यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुराग्नेयैव मनोता कार्येति तत्प्रकृतौ पठितं तत्रैव च सार्धकम् ।
द्विदेवत्यपशविकेदेवत्यमन्त्रस्य प्रकरणपठितस्याप्ययोग्यत्वशङ्कायां पुनर्विधानार्थत्वात्त-
न्म । अग्निर्वागीयपक्षौ पठितस्तत्प्रकृतौ पठितं तत्रैव च सार्धकम् ।
शङ्काया अनुदयात् । अतः प्रकृतावनर्धकं तद्वाक्यं विष्णुतद्वह्निधारणेन चरितार्थं
भवति । तस्मादूहो नास्ति ॥ १४ ॥

यदा जानातीन्द्रामिभ्यां छागस्य हविषोऽवदीय-
मानस्यानुब्रूहीति तदा मैत्रावरुणः पुरोनुवाक्या-
मन्वाह—आभरत५ शिस्तमिति । अथ होता
यजति—उपोह यदिदमिति ॥ १५ ॥

स्पष्टोऽर्थः । वैश्वानसोऽपि—आभरत५ होता यक्षदिन्द्राग्नी इति मैत्रावरुणो ब्रवीति ।
अथ होता उपोह इति यजति । अथ वनस्पतेः पुरोनुवाक्यामाह—देवेभ्यो वनस्पत इति ।
अथ प्रेषमाह—होता यक्षद्वनस्पति- होतयजति । अथ वनस्पतेर्घाज्यामाह—वनस्पते रश्म-
नयेति । अथ स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह पिप्रीहि देवा५ इति । अथ स्विष्टकृतो याज्या-
माह—अग्नि५ स्विष्टकृतमिति यजति ॥ १५ ॥

यदा जानाति देवेभ्यः प्रेष्येति तन्मैत्रावरुणः प्रे-
ष्यति देवं बर्हिः सुदेवमिति । अथ होता यजति
देवं बर्हिर्वसुवने वसुधेयस्य वेतु वी इति । तमेव
रूपतिषङ्गमुत्तरेणोत्तरेण मैत्रावरुणः प्रेष्यत्युत्तरे-
णोत्तरेण होता यजति ॥ १६ ॥

तत्र त्रयोदशानुवाके (तै० ब्रा० ३-१-१३) प्रेषाः । उत्तरानुवाके
याज्याः ॥ १६ ॥

यदा जानाति सूक्तवाकाय सूक्ता प्रेष्येति तन्मै-
त्रावरुणः प्रेष्यति—अग्निमयेति । अथ सूक्तवाका-
य प्रेषितो जपति—इदं द्यावापृथिवी इति । यथा-
देवतमूहयति । यदा शंयुवाकाय प्रेष्यति तच्छं-
योरिति । व्याख्यातं पत्नीसंयाजाः । वेद५
स्तीर्त्वा तीर्थेन बर्हिर्निष्कम्य हृदयशूलमनुमन्त्र-
यते शुगसि तमाभिश्नोचेति । यथेतं प्रतिनिष्कामति ।
संतिष्ठते निरुद्धपशुबन्धम् ॥ १७ ॥

इत्यापस्तम्बहौत्रसूत्रे द्वितीयप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

व्याख्यातं दर्शपूर्णमासयोः । वरुण नो मुञ्चेत्यन्तः ॥ १७ ॥

इति श्रीमहादेवदीक्षितसोमयाजिकृताया आपस्तम्बहौत्रसूत्रप्रयोगचन्द्रिकायां
द्वितीयप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथ तृतीयः पटलः ।

सर्वपशूनामेष कल्पः । तस्य सप्तदश सामि-
धेन्यः । दायज्येन यजेतेत्यत्र पुरोनुवा-
क्यामीह—पीवोऽद्या रयिवृष इति । अथ वपाया
याज्या रायोऽनुमिति । अथ पुरोडाशस्य याज्या-
नुवाक्ययोः, आ वायो प्रयाधिरिति । अथ हविषः
पुरोनुवाक्यां प्र वायुमच्छेति । अथ याज्यामा
नो निष्ठाशिरिति ॥ १ ॥

प्रजापत्येन यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्या-
माह—प्रजापते न त्वदेतानिति । अथ याज्यां
रयीणां पतिं यजतमिति । अथ पुरोडाशस्य पुरो-
नुवाक्यामाह प्रजापते त्वमिति । अथ पुरोडाशस्य
याज्यां तवेमे लोका इति । अथ हविषः
पुरोनुवाक्यामाह—प्रजापतिं प्रथममिति । अथ
हविषो याज्यां यो राय ईश इति ॥ २ ॥

सोमापूषणेन यजेत । तस्य पुरोनुवाक्यामाह-
सोमा पूषणा जननेति । अथ वपाया याज्यामिमौ
देवौ जायमानौ जुषन्तामिति । अथ पुरोडाशस्य
पुरोनुवाक्यामाह—सोमा पूषणेति । अथ
पुरोडाशस्य याज्यां दिव्यन्यः सदनमिति ।
अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—धियं पूषा जिन्व-
त्विति । अथ हविषो याज्यां विश्वान्यन्य
इति ॥ ३ ॥

वारुणेन यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्यामा-
होदुत्तमं वरुणमिति । अथ वपाया याज्यामस्तभ्ना
घामृषभ इति । अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह
यत्किंचेदं वरुण इति । अथ पुरोडाशस्य याज्यां
कितवासो यद्विरिपुः, इति । अथ हविषः पुरोनुवा-
क्यामाहाव ते हेहो वरुणेति । अथ हविषो याज्यां
तत्त्वा यामि ब्रह्मणेति ॥ ४ ॥

आदित्यैर्यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्या-
माहाऽऽदित्यानामवसेति । अथ वपाया याज्यां
न दक्षिणा विचिकितेति । अथ पुरोडाशस्य
पुरोनुवाक्यामाह-धारयन्त आदित्यासो जगत्-
इथा इति । अथ पुरोडाशस्य याज्यां तिस्रो
भूमीर्धारयन्ति । अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह
यज्ञो देवानां मृत्येतीति । अथ हविषो याज्यां
शुचिरपः सूर्यवसा अदध्व इति ॥ ५ ॥

अर्विवशैरादित्यैर्यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवा-
क्यामाह-ते शुक्रासः शुचय इति । वपाया याज्यां
ते सूनवो अदितेरिति । अथ पुरोडाशस्य पुरो-
नुवाक्यामाहाऽऽ नः पुत्रा इति । अथ पुरोडाशस्य
याज्यामाह-स्कभायत निर्ऋतिमिति । अथ
हविषः पुरोनुवाक्यामाहाऽऽदित्यान्कामवसेति ।
अथ हविषो याज्यां स्तीर्णं बर्हिः सीदता-
मिति ॥ ६ ॥

आग्नेयेन यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्यामा-
हाग्ने नय सुपथा राय इति । अथ वपाया याज्यां
म वः शुक्राय भानव इति । अथ पुरोडाशस्य
पुरोनुवाक्यामाहाच्छा गिरो मृतय इति । अथ
पुरोडाशस्य याज्यामग्ने त्वमस्मश्रुव इति । अथ
हविषः पुरोनुवाक्यामाहाग्ने त्वं पारयानव्य
इति । अथ हविषो याज्यां प्रकारवो मन-
नेति ॥ ७ ॥

ऐन्द्रया यजेत । तस्या वपायाः पुरोनुवाक्यामा-
हैन्द्रं नरो नेमधितेति । अथ वपाया याज्यां
युञ्जे रथं गवेषणमिति । अथ पुरोडाशस्य पुरो-
नुवाक्यामाह जशृभ्माते दक्षिणमिति । अथ पुरो-
डाशस्य याज्यां तवेदं विश्वमभित इति । अथ
हविषः पुरोनुवाक्यामाह-समिन्द्रिणो मवसेति ।
अथ हविषो याज्यामाराच्छत्रुमुपबाधस्वेति ॥ ८ ॥

वार्हस्पत्या यजेत । तस्या वपायाः पुरोनुवा-
क्यामाहाऽऽवेधसं नीलपृष्ठमिति । अथ वपाया
याज्यां ॥ हि शुचिः शतपत्र इति । अथ पुरो-
डाशस्य पुरोनुवाक्यामाह-बृहस्पतिः प्रथममिति ।
अथ पुरोडाशस्य याज्यां बृहस्पतिः समजय-
दिति । अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह-बृहस्पते
परिदीया रथेनेति । अथ हविषो याज्यामेवा
पित्रे विश्वदेवायेति ॥ ९ ॥

सारस्वतेन यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्या-
माहाऽऽ नो दिवो बृहत इति । अथ वपाया
याज्यां पावीरवी कन्येति । अथ पुरोडाशस्य
पुरोनुवाक्यामाहेमा जुह्वाना युष्मदा नमोभि-
रिति । अथ पुरोडाशस्य याज्यां यस्ते स्तनः श-
शय इति । अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह-सरस्व-
त्यभिर्नो मेघि रुच इति । अथ हविषो याज्या-
मियं शुष्मेभिर्विसस्वेति ॥ १० ॥

सौम्येन यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्या-
माह-सीमो घेनुमिति । अथ वपाया याज्यामषादं
युत्सुं पृतनास्विति । अथ पुरोडाशस्य पुरो-
नुवाक्यामाह त्वं सोम क्रतुभिरिति । अथ पुरोडा-
शस्य याज्यां या ते धामानि हविषेति । अथ ह-
विषः पुरोनुवाक्यामाह त्वमिमा ओषधीरिति ।
अथ हविषो याज्यां या ते धामानीति । वैष्णवेन
यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्यामाह विष्णो-
र्नु कं धीर्याणीति । अथ वपाया याज्यां तदस्य
प्रियमभिषाथो अस्यामिति । अथ पुरोडाशस्य पुरो-
नुवाक्यामाह ५ तद्दिष्णुस्तवते इति । अथ पुरो-
डाशस्य याज्यां परो मात्रया तनुवा वृधान इति ।
अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह वि चक्रमे पृथिवी-
मेघ इति । अथ हविषो याज्यां त्रिदेवः पृथिवीमेघ
इति ॥ ११ ॥

ऐन्द्रेण यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्यामाहाऽऽते
मह इन्द्रेति । अथ वपाया याज्यां यो जात एव
प्रथमो मनस्वानिति । अथ पुरोडाशस्य पुरोनु-
वाक्यामाहाभि गोत्राणि सहसा गाहमान इति ।
पुरोडाशस्य याज्यां माभिः स्पृधो मिथुतीरिति ।
अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाहाय५ शृण्वे अथ
इति । अथ हविषो याज्यामनुस्वधामक्षरक्षापो
अस्येति ॥ १२ ॥

इन्द्रेण मरुत्वता यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवा-
क्यामाह मरुत्वन्तं वृषभमिति । अथ वपाया या-
ज्यां जानिष्ठा उग्र महस इति । अथ पुरोडाशस्य
पुरोनुवाक्यामाह कस्यावो मरुत इति । अथ पु-
रोडाशस्य याज्यां वृत्रस्य त्वा इव स्र(भ)येति ।
अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह वर्षां वृत्रमरुत
इति । अथ हविषो याज्यां स यो वृषा वृष्णियेभि-
रिति । इन्द्रेण वृत्रतुरेण यजेत । तस्य वपायाः
पुरोनुवाक्यामाहेन्द्रो वृत्रमतरदिति । अथ वपाया
याज्यां स एव वीर इति । अथ पुरोडाशस्य
पुरोनुवाक्यामाहेन्द्रो यज्ञं वर्धयामिति । अथ पुरो-
डाशस्य याज्याभिर्मं यज्ञं वर्धयामिति । अथ हविषः
पुरोनुवाक्यामाहेन्द्रो देवाञ्छम्बरहृत्येति । अथो
हविषो याज्यां यः सत्यं सिधू५ दधदिति ॥ १३ ॥

ऐन्द्रेण यजेत । तस्य वपाया पुरोनुवाक्यामा-
हेन्द्रस्तरस्वानिति । अथ वपाया याज्यां हिरण्य-
वर्णो अभयमिति । अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या-
माहेन्द्र५ स्तुहि वज्रिण५ स्तोमपृष्ठमिति । पुरोडा-
शस्य याज्यां स्तुहि शूरं वज्रिणामिति । अथ हविषः
पुरोनुवाक्यामाहेन्द्रो देवानामाविषा इति । अथ
हविषो याज्यां य इमे यावापृथिवीति ॥ १४ ॥
इन्द्रेण वज्रिणा यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्या-
माहानवस्तं रथं वृष्ण इति । अथ वपाया याज्यां
वृष्णे यत्से वृष्णो अर्कमिति । अथ पुरोडाशस्य पुरो-

नुवाक्यामाहेन्द्रस्य तु वीर्याणि प्रवोचमिति । अथ
पुरोडाशस्य याज्यामहन्निहमन्वपइति । अथ हविषः
पुरोनुवाक्यामाहेन्द्रो यातोऽवसितस्येति । अथ हवि-
षो याज्यामभिसिध्यो अजिगादस्येति ॥ १५ ॥
वैष्णवरुणा यजेत । तस्या वपायाः पुरोनुवा-
क्यामाह विष्णुं देवं वरुणमूतयोति । अथ वपाया
याज्यां मेदसा देवा वपयेति । अथ पुरोडाशस्य
पुरोनुवाक्यामाह विष्णू वरुणा युवमिति । अथ
पुरोडाशस्य याज्यां ययोरोजसा स्कभितेति । अथ
हविषः पुरोनुवाक्यामाह विष्णू वरुणावभिश्न-
स्तिपा वामिति । अथ हविषो याज्यामश्वोमु-
चेति ॥ १६ ॥

द्यावापृथिव्या यजेत । तस्या वपायाः पुरोनुवा-
क्यामाह मही तु द्यावापृथिवीति । अथ वपाया
याज्यां प्र पूर्वजे पितरोति । अथ पुरोडाशस्य
पुरोनुवाक्यामाह स इत्स्वपा भुवनेष्वास, इति ।
अथ पुरोडाशस्य याज्यां भूरि द्वे अचरन्तीति ।
अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाहेदं द्यावापृथिवी
सत्यमस्त्विति । अथ हविषो याज्यामूर्वी पृथ्वी
बहुल इति ॥ १७ ॥

ओषधीभिर्वजेत । तस्या वपायाः पुरोनुवाक्या-
माह या जाता ओषधय इति । अथ वपाया
याज्यामतिविविधैः परिष्ठास्तेन इवेति । अथ
पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह या ओषधयः
सोम राज्ञीति । अथ पुरोडाशस्य याज्यामश्वा-
वती सोमवतीमिति । अथ हविषः पुरोनुवाक्या-
माहोषधीरिति मातर इति । अथ हविषो याज्या-
मन्या वोज्यामवत्विति ॥ १८ ॥

ऐन्द्राग्नेन पुनरुत्सृष्टेन यजेत । तस्य वपायाः
पुरोनुवाक्यामाह शुचिं न स्तोमं नवजातेति ।

अथ वपाया याज्यां श्रधद्वृत्रमिति । अथ पुरोडा-
शस्य पुरोनुवाक्यामाहोभा वामिन्द्राग्नी इति ।
अथ पुरोडाशस्य याज्यां प्र चर्षणिभ्य इति । अथ
हविषः पुरोनुवाक्यामाहाऽऽवृत्रहणा वृत्रहाभि-
रिति । अथ हविषो याज्यां गीर्भिर्विप्रः प्रम-
तिमिति ॥ १९ ॥

ब्राह्मणस्पत्येन सूपरेण यजेत । तस्य वपायाः
पुरोनुवाक्यामाह ब्रह्मणस्पते त्वमस्येति । अथ
वपाया याज्यां स ई९ सत्येभिरिति । अथ पुरो-
डाशस्य पुरोनुवाक्यामाह ब्रह्मणस्पतेरभवदिति ।
अथ पुरोडाशस्य याज्यामिन्धानोऽग्निमनवादिति ।
अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह ब्रह्मणस्पते सुय-
मस्येति । अथ हविषो याज्यां ■ इज्जनेन
सविज्ञेति ॥ २० ॥

पौष्णेन यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्यामाह
यास्ते पूषन्नाथो अन्त इति । अथ वपाया याज्यां
शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यदिति । [अथ] पुरोडा-
शस्य पुरोनुवाक्यामाह पूषेमा आम्ना इति । [अथ]
पुरोडाशस्य याज्यां प्रपये पयामजनिष्ट पूषेति ।
अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह पूषा स बन्धुर्दिव
इति । अथ हविषो याज्यामजाश्वः पशुपा वाज-
वस्त्य इति ॥ २१ ॥

भारुत्या यजेत । तस्या वपायाः पुरोनुवाक्या-
माह शुची वो हव्येति । अथ वपाया याज्यां प्र
चित्रमर्कमिति । अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या-
माहा०सेष्वा मरुत इति । अथ पुरोडाशस्य
याज्यां या वः शर्म शशमानायेति । अथ हविषः
पुरोनुवाक्यामाहेमे तुरं मरुत इति । अथ हविषो
याज्यामारा इवेदचरमेति ॥ २२ ॥

ऐन्द्रमरुणेन यजेत । तस्य वषायाः पुरोनुवाक्या-
माहानु ते दायि मह इति । अथ वषाया याज्यां
य इन्द्र शुष्मो मघवन्ते अस्तीति । अथ पुरोडाशस्य
पुरोनुवाक्यामाहेन्द्रो राजा जगत् इति । अथ
पुरोडाशस्य याज्यां तमु ह्रि यो अभिभूत्योजा
इति । अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह स्थूरस्य रायो
बृहत इति । अथ हविषो याज्यामा ते शुष्मो
वृषभ इति ॥ २३ ॥

सावित्रेण यजेत । तस्य वषायाः पुरोनुवाक्या-
माहाऽऽ देवो यातु सवितेति । अथ वषाया याज्या-
मभीवृत्तं कृन्नैरिति । अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवा-
क्यामाह सघ्नानो देवः सवितेति । [अथ] पुरोडा-
शस्य याज्यां विजनां छावा(?) इति । अथ हविषः
पुरोनुवाक्यामाह वि सुपर्णो अन्तरिक्षाण्यस्व-
दिति । अथ हविषो याज्यां भगं धियं बाजयन्त
इति ॥ २४ ॥

वैश्वदेवेन बहुरूपेण यजेत । तस्य वषायाः पुरो-
नुवाक्यामाहाऽऽ नो विश्वे अस्त्रागमन्तिवति ।
अथ वषाया याज्यां नो देवा विश्वे देवा इति ।
अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह ये सवितुः
सत्यसवस्येति । अथ पुरोडाशस्य याज्यामग्ने
याहि दूत्यमिति । अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह
द्यौः पितः पृथिवी इति । अथ हविषो याज्यां
विश्वे देवाः ऋणुतेम२ हवमिति ॥ २५ ॥

मित्रावरुण्या यजेत । तस्य पुरोनुवाक्यामाहाऽऽवां
मित्रावरुणेति । अथ वषाया याज्यां युवं वस्त्राणि
पीवसेति । अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह
तत्सुवां मित्रावरुणेति । अथ पुरोडाशस्य याज्यां
यद्ग्र२हिष्टं नातिविद् इति । अथ हविषः पुरोनु-
वाक्यामाहाऽऽ नो मित्रावरुणेति । अथ हविषो

याज्यां प्र वाहवा सिञ्चतामिति । रौघ्या रौहिण्या
यजेत । तस्या वपायाः पुरोनुवाक्यामाहेमा रुद्राय
स्थिरधन्वन इति । अथ वपाया याज्यां वा दक्षे-
भिरुद्र इति । अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाहाह-
न्विभर्षि साधकानीति । अथ पुरोडाशस्य याज्यां
मा नस्तोके सनथ इति । हविषः पुरोनुवाक्या-
माहाऽऽ ते पितुर्मरुतामिति । अथ हविषो याज्या-
मेवा बभ्रो वृषभ इति ॥ २६ ॥

सौर्या यजेत । तस्या वपायाः पुरोनुवा-
क्यामाह सूर्यो देवीमुषसामिति । अथ वपाया
याज्यां भद्रा अश्वो हरित इति । अथ पुरोडाश-
स्य पुरोनुवाक्यामाह तत्सूर्यस्य देवत्वमिति ।
अथ पुरोडाशस्य याज्यां तन्मित्रस्य वरुणस्येति ।
अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाहाद्या देवा उदि-
तेति । अथ हविषो याज्यां दिवो रुक्म उरु-
चक्षेति ॥ २७ ॥

त्वष्टा यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्यामाह
त्वष्टा दधदिन्द्रायेति । अथ वपाया याज्यां तसस्तु-
रीषमधपोषयितु इति । अथ पुरोडाशस्य पुरोनु-
वाक्यामाह त्वष्टा वीरं देवकाममिति । अथ पुरो-
डाशस्य याज्यां पित्रङ्गरूपः सुभर इति । [अथ]
हविषां पुरोनुवाक्यामाह दक्षेभं त्वष्टुर्जनयन्तेति ।
अथ हविषां याज्यामाविष्टयो वर्धत इति ॥ २८ ॥
अथ मैत्रेण यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्या-
माह मित्रो जनान्यातयति इति । [अथ] वपाया
याज्यां प्रसमित्र मर्तो अस्त्विति । अथ पुरोडाशस्य
पुरोनुवाक्यामाहायं मित्रो नमस्य इति । अथ पुरो-
डाशस्य याज्यामनमीवास इदयेति । अथ हविषः
पुरोनुवाक्यामाह मित्रं न ई५ श्रभ्येति । अथ हवि-
षो याज्यां महा५ आदित्य इति । आभिनेन

यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्यामाहाऽऽवा-
रयो रोदसीति । अथ वपाया याज्यां स
पमथानो अभि पञ्चभूमेति । अथ पुरोडा-
शस्य पुरोनुवाक्यामाह स्वश्वा यशसेति ।
अथ पुरोडाशस्य याज्यां युवोः श्रियं परि-
पोषेति । अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह यो हस्य
वा५ रधिरेति । अथ हविषो याज्यां युवं भुज्य-
मवविद्धमिति ॥ २९ ॥

अग्नीषोमीयया यजेत । तस्या वपायाः पुरोनुवा-
क्यामाहाग्नीषोमा यो अश्र वासिति । अथ वपाया
याज्यां यो अग्नीषोमा हविषा सपर्यतेति । अथ
पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाहाग्नीषोमा य आहु-
तिमिति । [अथ] पुरोडाशस्य याज्यामग्नीषोमा चेति ।
अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाहाग्नीषोमाविम५ सु
मे शृणुतमिति । अथ हविषो याज्यामग्नीषोमा
हविषः प्रस्थितस्येति ॥ ३० ॥

वेहतेन यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्यामाहा-
हमस्मि प्रथमजेति । अथ वपाया याज्यामाह पूर्व-
मग्रेरपिदहस्यन्नमिति । अथ पुरोडाशस्य
पुरोनुवाक्यामाह जहाभ्यन्यमिति । पुरोडाशस्य
याज्यां पराके अक्षं निहितमिति । अथ हविषां
पुरोनुवाक्यामाह महान्तौ चरु इति । अथ हविषो
याज्यामक्षं प्राणमक्षमपान इति ॥ ३१ ॥

वाचा यजेत । तस्या वपायाः पुरोनुवाक्यामाह देवीं
वाचमजनयन्त देवा इति । अथ वपाया याज्यां-
माह यद्वास्वदन्तीति । अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवा-
क्यामाहानन्तामन्तादाधिनिर्मितामिति । [अथ] पुरो-
डाशस्य याज्यां वाचं देवा उपजीवन्तीति । अथ
हविषः पुरोनुवाक्यामाह वामह्वरं प्रथमजा इति ।
अथ हविषो याज्यां यामृषयो मन्त्रकृत इति ॥ ३२ ॥

अद्धया यजेत । तस्या वपायाः पुरोनुवाक्यामाह
अद्धयाऽग्निः समिध्यत इति । अथ वपाया याज्यां
मिय५ अद्धे ददत इति । अथ पुरोडाशस्य पुरो-
नुवाक्यां यथा देवा असुरेषु इति । अथ पुरोडा-
शस्य याज्यां अद्धां देवा यजमाना इति । अथ
हविषः पुरोनुवाक्यामाह अद्धां प्रातर्हवामह इति ।
अथ हविषो याज्यां अद्धा देवानधिवस्त इति ॥ ३३ ॥

ब्रह्माभिर्यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्यामाह
ब्रह्मजज्ञानं प्रथममिति । अथ वपाया याज्यां
पिता विराजामृषभ इति । अथ पुरोडाशस्य पुरो-
नुवाक्यामाह ब्रह्म देवानजनयदिति । अथ
पुरोडाशस्य याज्यामन्तरस्मिन्निमे लोका इति ।
अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह ब्रह्मन्देवास्त्रयस्त्रि५
शदिति । अथ हविषो याज्यां चतस्र आशा
इति ॥ ३४ ॥

सूर्याचन्द्रमोभ्यां यजेत । तयोः पशवोः सूक्ते
वपयोः पुरोनुवाक्यामाह ता सूर्याचन्द्रमसेति ।
वपयोर्वाज्यामाहोभावन्तौ परियात अर्भ्येति ।
[अथ] पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह पत्नी शुमाद्विश्व
विदेति । अथ पुरोडाशस्य याज्यां विश्ववपरी
प्रतरणेति । अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाहास्य
अबोनद्य इति । अथ हविषो याज्यां पूर्वापरं
चरताविति ॥ ३५ ॥

अग्निर्यजेत । तस्या वपायाः पुरोनुवाक्यामाह
हिरण्यवर्णेति । [अथ] वपाया याज्यां यासा५ राजा
वरुण इति । अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह
यासां देवा दिवि कृण्वन्ति इति । अथ पुरोडा-
शस्य याज्यां शिवेन मा चक्षुषेति । अथ हविषः
पुरोनुवाक्यामाहाऽऽपो भद्रा इति । अथ हविषो
याज्यामादित्यश्चामीति ॥ ३६ ॥

भगेन यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्यामाह
मातरग्निं मातरिन्द्रमिति । अथ वपाया याज्यां मात-
र्जितं भगमुग्रमिति । अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या-
माह—भग मणेतर्भग इति । अथ पुरोडाशस्य
याज्यामुत्तेदानीं भगवन्तः स्याम, इति । अथ
हविषः पुरोनुवाक्यामाह—भग एव भगवांस् अस्तु
देवा इति । अथ हविषो याज्यामाह समध्वरा-
योषसो नमन्तेति ॥ ३७ ॥ १८ ॥

सर्वेषां पशुबन्धानां साहो विधिरेव एव नायमतिदेशोऽपि तु सोमाङ्गैः संकीर्णोऽग्नीषो-
मीयसवनीयानां विधिरिति ततो निष्कृष्टो निरुद्धोऽतिदेशप्राप्तो निरुद्ध एव व्याख्यातः ।
स सर्वेषां समानः । औपदेशिक्यग्नीषोमीयादीनामितरेषामतिदेशकः । एवं च निरुद्धौ
सौर्यप्राजापत्यावपि । ये वैशेषिकमन्त्राः शाखान्तरीया इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टमुपाकरो-
मीत्यादयो निरुद्धे श्रूयमाणास्तेऽग्नीषोमीयादौ सौर्यप्राजापत्ययोरपि चातिदेशादूहाः ।
तत्राग्नीषोमीयादयोऽपि निरुद्धस्यांशे विकृतयः । अन्याध्वर्यवे चैते प्रकृतयो निरुद्धो
विकृतिः । उक्तमेतद्दर्शपूर्णमासप्रकृतय इष्टिपशुबन्धास्ते स्ववर्माणः सामान्याद्विकार
इति येषां प्रत्यक्षाण्यङ्गानि तेषामन्ये विकारा ये त्वप्रत्यक्षाङ्गा इति । एवं चाग्नीषोमी-
यस्य चतुर्णां सवनीयानां निरुद्धस्य च षष्ठस्य सर्वपशुप्रकृतिस्त्वमुक्तं भवति । न तु
मीमांसकैरग्नीषोमीयस्यैव सर्वपशुप्रकृतिस्त्वमुक्तं तत्रैव पञ्चवर्माणं प्रत्यक्षान्नादिति ।
अस्मच्छाखायां हौत्रं पशोस्तु निरुद्धं प्रकृत्यैवोक्तं—अज्जान्ति त्वामध्वरे (तै० ब्रा०
३-१-१) इति प्रश्नेन । तदूहेनान्यपशुषु चोदकेनैव प्राप्नोति । न च तेषु प्रत्यक्षं विधान-
मस्ति । तस्मादप्रत्यक्षाङ्गत्वादन्येषु नैमित्तिकक्राम्येषु स्वतन्त्रपशुषु निरुद्धो हौत्रं प्रवच्छे-
स्तेषां प्रकृतिर्भवत्येव । तथा चाऽऽध्वर्यवं वैशेषिकं वेदिमानादिकं औपदेशिकमेव ।
प्राप्यान्येषु प्रयच्छत(च्छेत्) आऽग्नीषोमीयादिषु आध्वर्यवमतिदिष्टं प्राप्य तद्विकृतेऽपि
भवति । नहि भिक्षुको भिक्षुकाद्याचत इति न्यायात् । एवं च तत्रान्तर्गतेषु पशुषु साह-
क्यादग्नीषोमीयादय एव प्रकृतिस्तत्रापि व्यवस्थौपस्ये क्रियमाणानामग्नीषोमीय एव
सवनेषु क्रियमाणानामाग्नेयादयस्तत्रापि व्यवस्थाऽऽग्नेयैन्द्राग्रयोस्तयोस्तुल्यत्वेऽपि पशुपु-
रोडाशधर्मभेदादव्यवस्था येषां ह्याग्नेयपुरोडाशविकाराः पशुपुरोडाशस्तेषामाग्नेयः स-
वनीयः प्रकृतिर्येषां तु द्विदेवत्यानां बहुदेवत्यानां वा पशुपुरोडाश एन्द्राग्रपुरोडाश-
विकारास्तेषामैन्द्राग्र एव प्रकृतिः । येषामनेकदेवतानामग्नीषोमीय एव पुरोडाशः पशु-
पुरोडाशप्रकृतिस्तेऽप्याग्नेयस्यैव सवनीयस्य विकारा आग्नेयवत्तेषां धर्मसादृश्यात् । येषा-
मेकदेवतानामैन्द्राग्रपुरोडाशधर्मकाः पशुपुरोडाशस्तेषामैन्द्राग्रः सवनीयः प्रकृतिर्वाऽऽ

ज्ञेयो हविःसामान्यं बलीय इत्युक्तमेव । ये त्वन्ये सारस्वतीदेवताकाः सारस्वदेवता-
कास्ते प्रातिपदिकसाम्येन, ये च खीदेवताकास्ते खीदेवतासाम्येन सारस्वत्यां प्रेष्याः
सवनीयाया एव विकारा इति व्यवस्था । सवनीयानां चतुर्णामग्नीषोमीयपशुवदेवोप-
दिष्टधर्मत्वेन नाग्नीषोमीयविकृतित्वं मीमांसकामिमत्तम् । कुतः । यतस्तेषां ज्योति-
ष्टोमसंस्थान्तर्गतानां ज्योतिष्टोमप्रकरणगतयस्त्वक्कोपदेशस्याविशिष्टत्वात् । नहि तत्राग्नी-
षोमीयादीनां देवताविशेषा विहिता सन्ति नावान्तरप्रकरणेन नियमो भवेत् । किं
‘ यदग्नीषोमीयं पशुमालभते, इत्यर्थवादादाश्रयत्वं दीक्षितस्येति विधेर्हेतुसमर्पणे प्रस्ता-
यकद्विविरजुमीयते । ननु तद्विविरस्मच्छाखायां साक्षादस्ति । तथाऽऽग्नेयादीनामप्यनु-
वादादेव विषय उल्लिख्यन्ते । वाजपेये हि श्रूयते—आग्नेयं पशुमालभते । अग्निष्टोममेव
तेनावरूढे । ऐन्द्राग्नेनोक्त्यम् । ऐन्द्रेण षोडशिनः स्तोत्रम् । सारस्वत्याऽतिरात्रम् ।
मारुत्या बृहतः स्तोत्रम् । इत्यर्थवादेन वाजपेयपशुदेवताविधिपरेणाग्निष्टोमादिसं-
स्थास्त्वाग्नेयादिपशुविषयोऽनुमीयन्तेऽतस्तु ते सर्वेऽपि पशवो ह्यविशेषेण ज्योतिष्टोमं
प्राप्ता अतस्तेषां सर्वेषामप्यवान्तरप्रकरणं समानमेव । तथा चात्र प्रेषविशेषा अपि
चैन्द्रे सारस्वत्यां मैत्रावरुणप्रैषाभावाच्च सूत्रान्तरादेव । तथा सूत्रान्तरवशात्प्रैषविशेष-
नियमो वचनादेवेत्युक्तम् । तस्मादग्नीषोमीयादयः पश्चापि सोमे तत्रान्तर्गतानां व्यवस्थिताः
प्रकृतयः । सोमे तन्मन्त्रहिर्भूतानां तु निरूढ ऐन्द्राग्र एवेति पश्चापि पशवः प्रत्यक्षधर्माणो
हौत्रेण निरूढस्य विकृतय इतर आध्वर्यवेण वैशेषिकेण च हौत्रमतिदेशात्समानमेव
प्राप्तमपि सूत्रान्तरादेन्द्रे सारस्वत्यां च मैत्रावरुणव्यापारप्रातिबन्धेनैव व्यवस्थापितमि-
त्यलमतिप्रसङ्गेन । जैमिनीयैस्तु पञ्चपशुप्रकृतित्वमाशङ्क्य दूषितं न्यायेन तत्त्वस्मच्छा-
खोपदेशसूचितं न्यायव्याख्याने सूत्रतात्पर्ये दर्शितमतोऽस्मत्सूत्रेऽयमेव प्रकारो ज्ञेयः ।

न्यायोपदेशयोः केचिद् विकल्पं ब्रुवते न तत् ।

युक्तं न्यायोऽनुमानं तु श्रुतिपुस्त्यं कथं भवेत् ॥ १७ ॥ १८ ॥

अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत । तस्या आ-
श्विनः सारस्वतमैन्द्रं बार्हस्पत्यमिति चतस्रो
देवताः । तस्या निरूढपशुबन्धवत्कल्पः । यदा
जानाति समिद्भयः प्रेष्येति तदा तं मैत्रावरुणः
प्रेष्यति-होता यस्तत्समिधाऽग्निमिदस्पद इति ।
अथ होता यजति-समिद्धो अग्निरश्विनेति ।
ताविमावेव न्यतिषङ्गमुत्तरेणोचरेण मैत्रावरुणः

प्रेष्यत्युत्तरेणोत्तरेण होता यजति । समानं पर्य-
मिकरणमाज्यभागाविति । त्रिपशुके वषापुरोडा-
शहविर्यागाणां पुरोनुवाक्यास्ता एव याज्या
भवन्ति । तत्र तिसृणां वषानां तिस्र ऋचस्तासां
त्रैकैका कस्यांचिदूपायां पुरोनुवाक्या कस्यांचि-
द्याज्येत्येवं द्विरूपा । अश्विना हविरिन्द्रियमिति ।
यदा जानाति देवेभ्यः प्रेष्येति तं मैत्रावरुणः
प्रेष्यति देवं बर्हिः सरस्वतीति । अथ होता
यजति देवं बर्हिर्वसुवने वसुधेयस्य वेत्त्विति ।
यदा जानाति सूक्तवाकाय सूक्ता प्रेष्येति तं मै-
त्रावरुणः प्रेष्यति अग्निमथ होतारमवृणीतेति
सूक्तवाकाय प्रेषितो होता जपति । इदं द्यावा-
पृथिवीति यथोक्तं देवता ऊहयति । यदा शंयुवा-
काय प्रेष्यति तच्छंयोरिति । व्याख्यातं(ताः)
संयाजाः । वेदः स्तीर्त्वा तीर्थेन बहिर्निष्क्रम्य
इदमशूलमनुमन्त्र्य यथेतं प्रतिनिष्क्रामति । संति-
ष्ठते चरकसौत्रामणी ॥ १९ ॥

सप्तमी हविर्यज्ञसंस्था पश्चेकसाध्या सौत्रामणीशब्देनोच्यते । सा द्विविधा । एका
कोकिली, अपरा चरकः । अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत (तै० सं० १-१-३)
इत्यादावङ्गत्वेन श्रूयमाणा चरकैव । सा तु (तै० ब्रा० २-१-११) पशुधन्वेन
व्याख्याता ॥ १९ ॥

कोकिलया यक्ष्यमाणो भवति । तस्या ऐन्द्रः पशुः ।
तस्या निरुदपशुबन्धवत्कल्पः । यदा जानाति
समिद्धः प्रेष्येति तदा सं मैत्रावरुणः प्रेष्यति । होता
यक्षत्समिधेन्द्रमिदस्पद इति । अथ होता यजति
समिद्धं इन्द्र उषसामनीक इति । ताविवेव व्यति-
पन्नमुत्तरेण मैत्रावरुणः प्रेष्यत्युत्तरेणोत्तरेण
होता यजति । समानं पर्यमिकरणमाज्यभा-
गाविति । अथैन्द्रस्य पशोर्वषापुरोडाशहविषां
द्वे द्वे याज्यानुवाक्ये क्रमेण भवत्याचर्षणि प्रा विवे-
षयन्मोति । तः सध्रीचीः सत्यमित्तञ्च त्वावाविति ।

प्रश्नसाहिषे स श्रेवृधमधिषा इति । यदा जाना-
ति देवेभ्यः प्रेष्यति तं मैत्रावरुणः प्रेष्यति देवं
बर्हिर्निद्रमित्यादि । अथ होता यजति देवं
बर्हिरित्यादि । यदा सूक्तवाकाय प्रेष्यति तं मैत्रा-
वरुणोऽग्निमघेति । अथ होता यजति इदं धावापु-
थिवीति । यथोक्तां देवताभूयति संयुवाकमु-
क्त्वाऽथ संथाजयति हृदयशूलमभिमन्त्र्य निष्का-
मतः । संतिष्ठते कोकिली ॥ २० ॥

इत्यापस्तम्बीयहौत्रसूत्रे द्वितीयप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

गतार्थः ॥ २० ॥

इति श्रीमहादेवदीक्षितसोमयाजिकृतायामापस्तम्बहौत्रसूत्रप्रयोगचन्द्रिकायां
द्वितीयप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

अथ चतुर्थः पटलः ।

अथातश्चातुर्मास्यानि यक्ष्यमाणो भवति । पूर्वस्मिन्
पर्जन्यन्वारम्भणीया । तस्याः पञ्चदश सामिधेन्यः ।
पञ्च प्रयाजा वार्जध्नावाज्यभागावथ हविषा वै-
श्वानरो न ऊत्या पृष्टो दिवीति वैश्वानरस्य
याज्यानुवाक्ये । पर्जन्याय प्रगायत दिवस्प्राय
मीहुषे । स नो यवसमिच्छतु । अच्छा वद तव
संगीर्भिराभिः स्तुहि पर्जन्यं नमसा विवासा
कनिकदद्रुषभो जीरदानुरेतो दधात्वोषधीषु गर्भ-
मिति पर्जन्यस्य याज्यानुवाक्ये । सिद्धमिष्टिः
संतिष्ठते ॥ १ ॥

गतार्थम् ॥ १ ॥

अथ वैश्वदेवपर्व । यदा गार्हपत्यात्मणीयमानायानु-
ज्जहीत्युक्ते तदा होता पशुबन्धवदग्निं मणीयान्वाह ।
तस्य सप्तदश सामिधेन्यः । नव प्रयाजाः, चतु-
र्थोऽत्र(वा)(१)मवान्तरेणाऽऽपाशुकाश्चत्वारो दुरः-
प्रभृतयः प्रैवमतीकं याज्याः पशुवत्समानयनम् ।
निर्मन्थ्यस्याऽऽवृता निर्मन्थ्येन मचरति पशुवत्स-

मानयनम् । अग्रेयं यज्ञमध्वरं सोम चास्ते मयोभुव-
इति द्वे आज्यभागावथ हविषामग्निर्मूर्धा भुव-
इत्याग्नेयस्य त्वं नः सोम या ते धामानीति
सौम्यस्य । तत्सवितुरचिचीति सावित्रस्योपा-
शु सावित्रेण धावापृथिव्या च प्रचरति चो-
दयित्री सूनृतानां पावीरवी कन्येति सारस्वतस्य
पूषा गा शुक्रं त इति पौष्णस्य । तेऽवर्धन्तु प्र चि-
त्रमर्कमिति मारुतस्य । विश्वे देवा विश्व देवा इति
वैश्वदेवस्य । धावा नः पृथिवी प्र पूर्वजे पितरेति
धावापृथिव्योः । अग्निं स्तोमेन स हव्यवाडमर्त्यं
इति द्वे स्विष्टकृतः । अथ नवानूयाजान्यजति ।
अष्टावाधाः पाशुकाः प्रैषवर्जमुत्तमेनोत्तमम् । यदा
सूक्तवाकाय प्रेषितो ब्रवीति इदं धावापृथिवी
इति संवत्सरीणां स्वस्तिमाज्ञास्ते दिव्यं धामा-
ऽऽज्ञास्त इति सूक्तवाकस्याऽऽग्नीःषु होताऽनुवर्त-
यते । यदा वाजिभ्योऽनुब्रूहीति संप्रेष्याति तदा
होता श्रं नो भवन्तु वाजे वाजे इति । अथोर्ध्वब्रु-
रासीनोऽनवानं होता यजति वाजिनस्याग्ने वीही-
त्यनुयजति । अथाणां ह वै हविषां स्विष्टकृतेन
संयजति सोमस्य वाजिनस्य घर्मस्येति विज्ञायते ।
उद्रेकेण पशुबन्धवद्विभक्तान्याऽन्तर्वेदि शेषं सर्वं
समुपहूय भक्षयन्ति । असानसानुपह्वयस्वेति
कर्मणामधेयानामामन्त्रयते । उपहूत इति मतिव-
चनम् । होता प्रथमो भक्ष[य]ति यजमान उत्तमः ।
वाजिनां भक्षोऽवतु वाजो अस्मां रेतः सिक्तम-
मृतं बलाय । स न इन्द्रियं द्रविणं दधातु मारि-
षाम वाजिनं भक्षयन्तः । तस्य ते वाजिभिर्भक्षं
कृतस्य वाजिभिः सुतस्य वाजिपीतस्य वाजिन-
स्योपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति भक्षयति । समा-
नया वेदास्तरणान्तात्सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥२॥

इत्यापस्तम्बीयहोत्रसूत्रे द्वितीयप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

व्याख्यातम् । ननु—वाजिनाम् (जै० सू० ११-४-८) इति वैश्वदेवे पर्वणि वाजिनेऽप्यदेवतानां वाजिनमप्यावाहनकाले स्विष्टकृदादिदेवतानामिवाऽऽवाहनं कर्तव्यमिति प्राप्ते—परप्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वादद्रव्यस्य चाऽऽवाहनकाले अनिष्यमाणत्वेनानि-
श्चितत्वात्तद्विष्णोरुत्कमस्यैव नाऽऽवाहनम् । अत एव स वै वाजिनो नाऽऽवाहयतीति
लिङ्गम् ॥ २ ॥

इति श्रीमहादेवविरचितापस्तम्बहौत्रसूत्रभाष्ये द्वितीयप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

अथ पञ्चमः पटलः ।

अथ वरुणप्रघासपर्व । तस्य वैश्वदेववत्कल्पः ।
समे प्राची वेदी भवतः । उत्तरामध्वर्युः संचरति ।
दक्षिणां प्रतिप्रस्थाता । अग्निप्रणयनमावृत्तिः ।
पशुवन्निर्मन्थ्यौ सामिधेन्यश्च । नव प्रयाजा नवा-
नूयाजाः । आज्यभागप्रभृति पौष्णान्तः समानम् ।
वैश्वदेवेनाथ हविषामिन्द्राग्नी रोचना दिवः श्रथवृ-
त्रमित्येन्द्राशस्याग्न्योः प्रचर्षणिभ्य इति याज्यामेकं
समाप्रनन्ति । मरुतो यस्य हि श्रियसे कं भानु-
भिरिति मारुत्या यज्ञैर्वा यज्ञवाहस इति पुरोनु-
वाच्या वा । अब ते हेड उदुत्तममिति वारुणस्य ।
कथा नक्षिप्र कोष(?) इति कायस्योपाशु प्रच-
रति । अग्रे नय आदेवानामिति द्वे स्विष्टकृतैः ।
शं नो भवन्तु वाजे वाज इत्यामिक्षायाः । अथावभृ-
थस्य तन्त्रं प्रक्रमयति । अपि वा नवेद्यपः(?) प्रगृह्य
तिष्ठन्तोऽवभृथेन चरन्ति । लुप्यन्ते प्रवराः । अपव-
र्हिषः प्रयाजानिश्वाऽप्सुमन्तावाज्यभागौ यजति ।
अप्स्वग्न इत्येषा अप्सु मे सोम इत्यप्सुमन्तौ ।
अथ हविष इमं मे वरुण तस्वा यामीति वारु-
णस्य । त्वं नो अग्रे स त्वं नो अग्र इति द्वे स्विष्ट-
कृतः । अन्योन्यस्य पृष्ठे प्रधावतः । उद्वयं तम-
सस्पर्शतीत्यादित्यमुपस्थाप्य प्रतियुतो वरुणस्य
पाश इत्युदकान्तं प्रस्थासित्वा समिधः कृत्वाऽऽ-
प्रतीक्षा तूष्णीमेत्येधोऽस्येधिषीमहीत्याहवनीये स-
मिधमाघायाऽऽपोऽन्वचारिषमित्युपतिष्ठते । संति
ष्ठत एषेष्टिः । संतिष्ठते वरुणप्रघासम् ॥ १ ॥

तत्राग्निप्रणयकम् । केचिदध्वर्यव एकवचनान्तं प्रैषं प्रयुज्जति । केचिद्द्विवचनान्तम् ।
उभयप्राप्याग्निप्रणयने न कश्चिद्विरोधः । सामिधेनीषु धाध्ये भवतः । आवाहने पूषान्तं
वैश्वदेववाक्याहोन्द्राग्नी । आवह मरुतो वरुणं कं देवाः । आज्यपामित्यादि । सुग्रादापने
विश्वेधः । धृतवतीमध्वर्योः क्लृचमास्येथां देवा युवं विश्वकारा इति । धृतवतीपदस्य
क्लृचमिति पदस्य च न उहोऽनर्थत्वात् । अत्र नव प्रधानदेवताः । तत्राऽऽद्यानां
पञ्चानां याज्यानुवाक्या (तै० सं० ४ । १ । ११) वैश्वदेव्यामुक्ताः । वागिनमस्त
उपावहयाचने प्रतिप्रस्थाता तृतीयो भवति । गतार्थमन्यत् ॥ १ ॥

अथ साकमेधपर्व । दृषहः साकमेधैर्यजेत ।
अग्निनाऽनीकवता यजेत । साकं रश्मिभिः प्रच-
रन्ति । तस्य पञ्चदश सामिधेन्यः पञ्च प्रयाजाः ।
षात्रध्नावाज्यभागावथ हविषो भद्रा ते अग्ने भद्रं
त अग्न इति द्वे प्रधानस्य सैनानीकेनेति वा ।
स्वस्ति नो दिवो यथा होतुर्मनुष इति द्वे स्विष्ट-
कृतः । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ २ ॥

तत्र पूर्वेषुस्तिष्ठ इष्टयः । अनुसवनं पूर्वाह्णे । अग्नयेऽनीकवत इष्टिः ॥ २ ॥

अथ मरुता सातपनेन यजेत । तस्य पञ्च
प्रयाजाः । अग्निमीडे पुरोहितं वृषा सोमं शुमेति
द्वे आज्यभागौ पुरोनुवाक्ये । अथ प्रधानस्य
हविषः पुरोनुवाक्यामाह सातपन इदमिति ।
अथ याज्यां यो नो मर्तो वसव इति । अथ
विकल्पितां याज्यां संवत्सरीणां मरुत इति । तत्रैव
स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह पित्रीहि देवाभिति
तत्रैव याज्यामग्ने यदग्विष इति । सिद्धमिष्टिः
संतिष्ठते ॥ ३ ॥

अपराह्णे स्पष्टम् ॥ ३ ॥

गृहमेधीयस्य तन्त्रं प्रक्रमयति । तत्राऽऽज्यभाग-
प्रभृतीदान्तं प्रचरति । अथाऽऽज्यभागयोरग्निना
रयिमश्नवज्जयः स्फानो अमी बहेति । अथ प्रधा-
नस्य पुरोनुवाक्यामाह गृहमेधास आगत इति ।
तत्रैव याज्यां पूर्वीभिर्हि ददाश्वमेति । प्रबुध्नि-
या इरत इति याज्या वा । तत्रैव स्विष्टकृतः

पुरोनुवाक्यामाहोपयमेति युवतिरिति । अथ

तत्रैव याज्यामिमो अग्ने वीततमानीति ॥ ४ ॥

ननु गृहमेधीये (जै० सू० १६-४-७) न सामिधेनीरन्वाहेति-गृहमेधीये सामिधेनीनिषेधादावाहनमपि न कार्यम् । कौशीतके आवाहनविधिभ्यः परतोऽथ यत्परस्तात् सामिधेनीमां जपति यज्ञो वै सामिधेन्य इति सामिधेनीपरामर्शेन तद्वान्तरप्रकरणे षोढेन तदङ्गत्वावगतेरिति प्राप्ते-उभयोर्भिन्नकार्यार्थत्वेन गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेन परस्परङ्गाङ्गिभावे मानाभावात्परस्ताज्जपविधेर्दूरस्थानुवादेनाप्युपपत्तावधान्तरं प्रकरणाभावात्ताऽऽवाहनमाधः । गतार्थमन्यत् ॥ ४ ॥

मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यो यजेत । पञ्चदश सामिधेन्यः ।

पञ्च मयाजा वार्ध्वावाज्यभागावथ हविषः

क्रीडं वः श्वं अत्यासो नये मरुत इति द्वे याज्या-

पुरोनुवाक्ये । मेषामज्येषु विधुरेषु उपह्वरेषु यद-

चिध्वमिति वा । अग्निमग्निं हवीमभि त९ शश्वन्त

इति द्वे स्विष्टकृतः । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ५ ॥

गतार्थम् । धौर्णमासतन्त्रं संतिष्ठते ॥ ५ ॥

तदानीमेव महाहविर्भिर्यजेत । तद्वरुणप्रघासेन व्या-

ख्यातमष्टौ प्रधानदेवताः । अग्निः सोमः सविता

सरस्वती पूषा इन्द्राग्नी इन्द्रो विश्वकर्मा चेति सप्त-

दश सामिधेन्यो नव मयाजाः । इन्द्राग्नी रोचना

दिवः श्रयद्भुजेत्यैन्द्राग्न्योर्याज्यापुरोनुवाक्ययोः ।

इन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं नर इत्यैन्द्रस्य याज्या-

पुरोनुवाक्ययोः । विश्वकर्मन्हविषा वाहृधानो विश्व-

कर्मन्हविषा वर्धनेनेति वैश्वकर्मणस्य याज्यापुरो-

नुवाक्ययोः । समानं वरुणप्रघासेन । यदा सूक्तवाकं

प्रवृत्ति तदा इदा वत्ससीणा स्वस्तिमाशास्ते

द्विष्यं धामाऽऽशास्त इति सूक्तवाकस्याऽऽग्नीषु

होताऽनुवर्तयति । संतिष्ठते महाहविः ॥ ६ ॥

समाप्तायामिष्टौ महाहविर्नामकैर्हविर्भिर्यजेत । व्याख्यातमन्यत् ॥ ६ ॥

तदानीमेव महापितृयज्ञेन यजेत । तस्य त्रिः

(तिस्रः) सामिधेन्यः । यदाऽग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः

समिध्यमानायानुब्रूहीति संमेष्यति तदोन्नतस्त्वा

हवामह इत्येताः सामिधेनीं विरन्वाह । सः सृष्टे
मवरं प्रवृणीते सीद होतरित्येतावान्मवरः । अप-
वर्हिषः प्रयाजान्यजति । जीवातुमन्तावाज्यभागौ
ताभ्यां प्रचर्य विसृज्य यज्ञोपवीतं प्राचीनावीतं
कुरुते होता दक्षिणो विपरिक्रामति । यदा
सोमाय पितृमतेऽनुस्वधेति संप्रेष्यति द्वे पुरोनु-
वाक्ये अन्वाहैकैकां याज्याः सप्रणवे स्याताम् ।
यदाऽऽस्वधेत्याश्रावयति प्रत्याश्राविते सोमं
पितृमन्तः स्वधेति संप्रेष्यति ये स्वधामह इत्या-
गूर्भवति स्वधा नम इति वषट्करोति त्वः सोम
प्रचिकित, त्वया हि न इति द्वे पुरोनुवाक्ये त्वः
सोम पितृभिरिति याज्या । अयं पितृन्वर्हिषदो
वर्हिषदः पितर ऊत्ये अहं पितृन् इति द्वे पुरो-
नुवाक्ये । उपहृताः पितर इति याज्या । पितृ-
नाग्निष्वात्तान्, अग्निष्वात्ताः पितरः, अग्निष्वात्ता-
नृतुमत इति द्वे पुरोनुवाक्ये । वान्यायै दुग्धे
जुषमाणा इति याज्याम् । अथैकेषामग्निं कव्यवा-
हनेन यमेन वा यजेत । यदग्नेकव्यवाहनः त्वमग्न
ईदित इति द्वे पुरोनुवाक्ये । मातृह्यैकव्यैर्यमो
अङ्गिरोभिरिति याज्याम् । ये तावपुर्देवमेति
स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यां हव्यवाहमजरमिति
यजति । अथेदाप्रुपहूयावान्तरेडां होताऽवजिघ्रति ।
अथ यज्ञोपवीतं कुरुते । अपवर्हिषावनूयाजौ
यजति । सूक्तवाकं प्रति होता निवीतं कुरुते न
पत्नीं संयाजयन्ति । संतिष्ठते पितृयज्ञः ॥ ७ ॥

तेन साकमेधैः सहैतस्य त्रैयम्बकस्य च समानप्रधानता । अग्नये देवेभ्य इति वाच-
निकोऽयं प्रेषो न तूहेन । तत्सोहस्याप्राप्तेः । एकामन्वाह विरन्वाहेति व्याख्यातम् ।
आ नो अग्ने सुकेतुना रयिं त्वः सोम महे भगविति जीवातुमन्तावाज्यभागौ । उत्तरतः
स्रक्षौ स्थितो दक्षिण तः स्रक्षिमागत्य तिष्ठति ॥ द्वे पुरोनुवाक्ये प्रणवान्ते स्याताम् ।
ब्रूहि श्रावय श्रीषट् ये यजापहे वौषट्, एतेषामपवादत्वेनान्ये स्वधेति पञ्चानां स्थाने
विधीयते । वषट्कारस्थाने स्वधा नम इति ॥ ७ ॥

शुनासीरीयेण यजेत । तस्य सप्तदश सामि-
धेन्यः । नव मयाजाः । तस्य वैश्वदेवेन कल्पो
व्याख्यातः । पञ्च संचरैरिष्टाऽथेन्द्राग्नेन यजेत
वैश्वदेवेनेन्द्रः शुनासीरीयेण वायव्येन सौर्येणेति ।
इन्द्राय शुनासीराय सुचा जुहुव नो हविः ।
जुषतां प्रतिमेधिरे । प्र हव्यानि घृतवन्त्यस्मै हर्य-
न्वाय भरता सजोषाः । इन्द्रंतुभिर्जज्ञाणा वाह-
धानः शुनासीरो हविरिदं जुषस्वेति शुनासीरस्य
याज्याजुषावये । वाथो ज्ञतः हरीणां प्र याभि-
र्यासीति वायोः । उहु त्यं जातवेदसं चित्रं देवाना-
मिति द्वे सूर्यस्य । सूर्यमुपाशु प्रचरति ।
अग्निः स्तोमेन स हव्यवाडमर्त्य इति द्वे स्विष्ट-
कृतः । अनुवत्सरीणाः स्वस्तिमाशास्ते दिव्यं
धामाऽऽशास्त इति सूक्तवाकस्याऽऽशीःषु होताऽ-
नुवर्तयते । वाजिनवर्जं संतिष्ठते चातुर्मास्थानि ॥ ८ ॥

द्व्यहायतीति पर्वणि प्रयोगो वचनात् । शुनासीरोपलसितत्वाच्च शुनासीरीयं कर्म । उत्तर-
वेदेरमावाद्देश्वदेवेनेत्युक्तम् । शुनासीरीयान्तैव संस्था चातुर्मास्थानां सोमादेरङ्गत्वात् ।
गतायमन्यत् ॥ ८ ॥

नेनमंनीजानः सोमेन फाल्गुनी प्राप्नुयात् ॥ ९ ॥

एनं यजमानं सोमेनानीजानं फाल्गुनी पौर्णमासी ॥ प्राप्नुयात् । फाल्गुन्यां
पौर्णमास्यां सोमेनावश्यमेष्टव्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

सोमाभावे पशुना ॥ १० ॥

अशक्तौ पशुना निरुद्धकल्पेनान्तरे पर्वणि ॥ १० ॥

पशुभावे पुनः प्रयोगश्चातुर्मास्थानां चातुर्मास्थानाम् ॥ ११ ॥

इत्यापस्तम्बहौत्रसूत्रे द्वितीयप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

इष्टिरप्युक्ता कात्यायनबौधायनवैतानसैः । तदकरणे पुनः प्रयोगः । तान्यकुत्सैव
पुनः प्रयोगोऽभ्यास इत्यर्थः । ततोऽपि सोमेन पशुना वा समासिः । इष्टिराग्नेयी का-
त्यायनीयानाम् । अन्यैः सवनेष्टिरित्युक्तम् । आग्नेयोऽष्टकपाले ऐन्द्रास्य एकादशकपालो
वैश्वदेवो द्वादशकपालो वैश्वदेवश्चरुर्वा समानतन्त्रा भिन्नतन्त्रा वैका । अभ्यासः प्रश्न-
समाप्त्यर्थः ॥ ११ ॥

इति श्रीमहादेवदीक्षितसोमयानिकृतायामापस्तम्बहौत्रसूत्रस्याख्यायां
प्रयोगषण्डिकायां द्वितीयप्रश्ने पञ्चमः पटलः प्रश्नश्च ॥

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

महादेशशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

अथ ब्राह्मिणप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

विनेययुक्तास्तिसिद्धवर्गलसच्चिदानन्दसुखं मुनीन्द्रम् ।

ब्रह्मणि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं हिरण्यकेदवास्त्वयं कृपाञ्जलिम् ॥

एकविंशे निरूपितौ शौचप्रथरनिर्णयौ ।

ब्राह्मिणे चाप्यवस्थिते वायव्यादिपश्चिष्टयः ॥

काम्यैः पशुभिरमावास्यां पौर्णमासीं वा स०

स्यान्त्यं यजेत । ते ब्राह्मणव्याख्याताः ॥ १ ॥

काम्यैः पशुभिरिति । अथ काम्याः पशुवन्वा उच्यन्ते । वायव्यं श्वेतमित्येवमावाप्ते काम्याम् ॥ १ ॥ मावास्तेरमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजन्तीयेऽहनीति सूत्रकारः । यजेत काम्यं पशुवन्वायेव यवेनियमः । न ह्यत्रैमिस्तिकानां मध्ये विहितानाम् । यथा—‘इन्द्राय जन्तुमते यमस्ततो, संग्रामे संग्रहे’ इत्येवमादीनामाश्विनं धूम्रलज्जाममाचमेत, ऐन्दवां कुम्भस्तथासालमेतयेवमादीनां च न ह्ययवेनियमः । त्रिमित्तानन्तरं कर्तव्यम् । व्याख्याता ॥ १ ॥

तेषां निरूपणपशुवन्वेन कल्पो व्याख्यातः ॥ २ ॥

तेषां वायव्यादीनां पशूनां निरूपणश्रुता कल्पः प्रकारो निरूपित इत्यर्थः ॥ २ ॥

सर्वेष्वभिचारिकेषु शरमयं बहिर्विपीतक इध्मो

लोहितोष्णीषा लोहितवसना निवीता ऋत्विजः

प्रचरन्ति ॥ ३ ॥

ऋत्विजः प्रचरन्तीति वचनाद्यजमानोऽपि लोहितोष्णीषादिः ॥ ३ ॥

वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति यथास्मा-

ज्जातम् ॥ ४ ॥

आयुर्वेदा यस्तु पशोः सोऽयं वायव्यः । स च श्वेतवर्णः । तमालभेत संस्तुयेत् ।

महिः स्रक्षशांभ्यां चांगार्धमुपाकुर्यादित्यर्थः । यथाप्ययं यजेतेति न यजेते तथाऽपि
द्रव्यदेवतात्मकस्य यागरूपस्य श्रूयमाणत्वादन्वधानुपपत्त्या वायव्येन यजेतेत्येवं यागः
करुणीयः ॥ ४ ॥

तेषामावापिकेषु स्थानेषु यथादेवतं षड्वचो
निदधाति पीवोऽन्नां रथिवृषः सुमेधा इति ।
एतानि यथारूपं यथादेवतमाज्ञातानि भवन्ति
॥ ५ ॥ मलहा इति मणिला इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तेषां कान्थानां यथालिङ्गदेवतं षड्वचो निदधाति । वप्रायाः पुरोडाशस्य हविष इति
द्वे द्वे आद्ये वपाया द्वे उत्तरे पुरोडाशस्योत्तरे हविषः । इदं यानुषं होत्रम् ।

अथ कर्मक्रमः—पर्वण्यग्निहोत्रं कृत्वा पशुबन्धेन यक्ष्ये भूतिमवाप्तवानीति संकल्पः ।
अथ येन यजेतेर्सेदित्याग्नेययागः पृथक्त्रेण केचिदिच्छन्ति । केचित्समानतन्त्रेण ।
समानतन्त्रपक्षे पशुतन्त्रमेव । संकल्प्य समारोध्य मथित्वाऽऽप्यतने निधाय विष्टुत्
षड्वचोता पश्चिष्ट्यादि । पशुपात्रसादनकाले स्फ्यश्च कपालानि चेत्याद्यपरतो येन यजेन
संसव(नेर्से)दित्याग्नेयस्य पुरतः पाशुकानि पात्राणि पाध्यादीनि पात्राणि संसृज्य
वानस्पत्योऽसीत्याग्नेयं (त्याद्याग्नेयं) निरूप्य, उपसाद्य प्रोक्ष्य शुन्धध्वमित्यादिकृष्णा-
भिनादानाकीर्त्याध्यलेपनियनान्तं कृत्वोत्तम्पारिग्राह्याद्याज्यान्वमिमन्वेदमहमित्यादिपुरोडा-
शमासाद्य यूपवटपारिलेखनादिपशुपाकरणकाले क्षेत्रवर्णमजं पशुमानीयः वायवे त्वा जुष्टमु-
पाकरोमीति वायवे त्वा जुष्टं नियुनज्मि वायवे त्वा० प्रोक्षामि, वायवे त्वा० उत्कृ-
न्तामि, वायवे त्वा० अमिवाश्वायामि, वपामासाद्योत्तमप्रयानाद्याज्यमागाविष्ट्वाऽऽग्नेयेन
प्रचर्य स्विष्टकृतिहामार्जनान्तं [कृत्वा] ततो वपाप्रचारः पारिवप्यहोमादि ।
केचित्पशुस्विष्टकृदिद्वयोः सह पुरोडाशं याऽऽग्नेयस्यान्ते पिष्टलेपादिसवनीयानामुत्कर्ष-
पक्षवक्षारिष्ठान्हुत्वाऽग्निर्भूतानामित्यादि पीऽऽन्नामिति षड्वचः । ततो वपायाः पुरोडाशस्य
हविष इति द्वे द्वे राज्यानुवाक्ये ।

एतमेव सन्तम् । एतं भूतिफलं सन्तं वायवे नियुत्वत आलभेत । येन कर्मणेर्सेत्तत्र
होतव्या इति वचनात् । पशुबन्धेन यक्ष्ये भूतिमवाप्तवानीति । सर्वं पूर्ववत् । वायवे
नियुत्वते त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । अग्निवह्निरप्यगर्भं इत्याहरणान्तं पूर्ववद्वाज्यानु-
वाक्याः । शेषं पूर्ववत् ।

ज्योगामयावी ग्रामकामोऽपि एतेन यजेत प्रजाकामोऽपि । सर्वं पूर्ववत् । ज्योगा-
मयावी चिररोगी, सोऽप्येतेन यजेन्न चिररोगमुक्त्यर्थमिति विशेषः ॥ १ ॥ ६ ॥

विषम आलभेतेति विषमं देवयजनमध्यवस्यति
पशुं वा विषम आलभेत ॥ ७ ॥

विषमशब्दो न युग्मवाची । देवयजनमध्यसमदेश इत्यर्थः ॥ ७ ॥

धेनोः कंचिद्गुणमाह—

पर्यारिणीति परिहासूर्भवति ॥ ८ ॥

या गौर्गर्भिणी सती प्राप्तं प्रसवकालं परित्यज्य चिरं गर्भं धृत्वा पश्चात्प्रसूते सा
पर्यारिणी । तथा च ब्राह्मणम्—‘पर्यारिणी भवति’ इति ॥ ८ ॥

यूपस्य चोदकप्राप्तमष्टाश्रित्वादिरूपमपवादितुं स्फ्यंसमानमाकारमाह—

स्फ्यो यूप इति स्फ्याकृतिर्यूप आम्न्यागारिको
वा ॥ ९ ॥

अत्र ब्राह्मणम्—‘स्फ्यो यूपो भवति, (तै० सं० २-१-१) इति ॥ ९ ॥

त्वाष्टं वडवमिति यं पुमांसस्य सन्तमारो-
हन्ति ॥ १० ॥

यथा मनुष्येषु यत्र कापि पुंसः स्तनवृद्धौ सत्यां स्मश्रुनिर्गमनात्प्राग्गोविस्वभ्रमो
भवति तद्वदश्वेष्वपि केनाप्यवयवसंनिवेशविशेषेण यस्मिन्पुंस्येर्वश्वे गोविस्वनुद्धिरितरे-
षामश्वानां भवति । अत एव ते तेऽश्वास्तदा तदा तमश्वमारोहन्ति सोऽयमीदृशोऽश्वो
वडवः । स च त्वष्टः प्रियः । रेतसः सिकतस्थ ‘त्वष्टा रूपाणि विकरोति’ इति श्रुत-
त्वान्मिथुनप्रजनयितृत्वम् । ‘त्वाष्टं वडवमालभेत’ (२-१-८) इति श्रुतेः ॥ १० ॥

अपां चौषधीनां च संघाविति प्रावृषि शरत्माति-
पक्षौ वा । अपि वाऽपां चौषधीनां च
संपौ ॥ ११ ॥

संधिशब्दं कालपरत्वेन देशपरत्वेन च द्वेषा सूत्रकारो व्याख्यातवान् । ऋत्विग्मध्य-
नदीक्षेत्रयोर्मध्य इति तत्स्यार्थः । ओषधीनामुपकारकत्वेन मित्रसंबन्धित्वम् । संपौ
प्रयोग उभयसोपजीवनेन प्रकृतः । एतदेवामिमेत्य संधिं प्रशंसति ब्राह्मणम्—अपां
चौषधीनां च संघावालमत उभयस्यावरुद्धेय (तै० सं० २-१-९) इति ॥ ११ ॥

यूपस्य शाखाद्वयमाह—

विशाखो यूप इति यदूर्ध्वं रशनायास्तद्विशाखं
यदोर्ध्वमे शाखे अष्टाश्रीसचषाखे स्यात्ताम् ॥ १२ ॥

विविधे शास्त्रे यस्यासौ विद्यासः । तद्विदं ब्राह्मणे वर्धयति-विद्वत्सो यूपो भवति
द्वे द्वेते देवते समृद्धैश्च' (तै० सं० ३-१-९) इति ॥ १२ ॥

अथ परिभाषते—

ऋषभे गोषु जीर्णे यूनः कर्णमाजपेत्पिशङ्गस्य
स्तस्यस्तुरीयमिति ॥ १३ ॥

श्राद्धाङ्गीड्यवशुक्तं उता यथा वेहद्वैतुर्वैस्त ऋषभौडनङ्गागुनस्तुष्टौ गौमृग इति
गव्याः । अन्नाय वेहतमालभते । वाचे वेहतम् । अद्वायै वेहतम् । अक्षणे अक्षभम् ।
आ गावो अम्मानित्युपहोमाः । मृत्यवे वेहतम् । सप्त प्रतीरनुपपुङ्गुपात् । पूर्वोपपुङ्गुपात्
यमौ श्वेतं कृष्णं चैकयूपे । अङ्गुष्ठो वेहतम् । तप्त सलिलमुपपुङ्गुपात् । मगाय वाशिता-
मिति । य ऊर्ध्वमाश्विनात्पशवस्तेषां सूक्तक्रमेण विधिः । ऋषभे गोषु जीर्णे यूनः
कर्णमाजपेत्पिशङ्गरूपस्तस्यस्तुरीयमित्येताभ्यामित्यापस्तम्बः ॥ १३ ॥

अथैनं गोष्वपिसृजत्येतं युवानमिति ॥ १४ ॥

एनमृषभं गोष्वपिसृजति । सदेमेत्यन्तः ॥ १४ ॥

जीर्णसालभते ॥ १ ॥ प्राजापत्यमेतं स्वाधुं वा
मनो बहिष्म इत्युपाकरणेऽनुवर्तयते ॥ १५ ॥

इत्यमित्यन्तः ॥ १५ ॥

तृतीयया वषां जुहोति । चतुर्थ्या शविः । पञ्चम्या
सौविष्टकृतम् ॥ १६ ॥

एतं युवानमित्यनुवाकादिमपेक्ष्य तृतीयादिव्यवहारः ॥ १६ ॥

आग्नेयमष्टाकपाष्ठं निरुप्याज्जां वक्ष्यामस्त-
भते ॥ १७ ॥

गतः ॥ १७ ॥

वायव्यमाकमेव भूतिकास्त इत्युक्तानि वैश्व-
तानि ॥ १८ ॥

ब्राह्मणे व्याख्यातानीति विशेषः ।

तद्यथा—यः प्रजापतसः वशुकास्तः स्यात् प्रजापतसो वा वशुकास्तौ वाऽऽहारावुपवत्त्वेन
■ प्राजापत्यमर्गं तूपरसालभेत । वशुकास्तौ वक्ष्ये ब्राह्मणवशुमास्तमिति । वागपेय-

१ पदः] महादेवशास्त्रिसंस्कृतप्रयोगचन्द्रिकाभ्याससाधनम् ।

७६६

प्रतिगमा । प्रजापतये स्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादि । प्रजापते न त्वदेतानिति षड्वचो
याज्यानुवाक्याः ।

सोमापीष्णं त्रैतमालमेत पशुकामः । पशुमान्भूयासमिति संकल्पः । त्रैतं प्रजाणां
सह जातानामेकं तिरस्करोति । तद्युक्तं ब्राह्मणे 'सोमापीष्णं त्रैतमालमेत' (तै० सं०
२-१-१) इत्यादि । प्रजाणां वस्तानां युगपज्जातानां समुदायकितं तत्र प्रजाणां
तस्तेषामभ्यसम इत्यर्थः । यूपच्छेदनकाले औदुम्बरो यूपो भवति । सोमापूषव्यां स्वा
जुष्टमुपाकरोमि । एवं प्रोक्षणादयः, न पेवणं पशोः सोमापूषगेमी विधायित्वेति
षड्वचः ।

वक्ष्यगृहीतो महोदरव्याधिगृहीतः कृष्णमेकाक्षितिपादं श्रौतेकपादमाकरोति । पशुबन्धेन
यक्ष्ये महोदरव्याधिमोक्षार्थमिति विशेषः । वक्ष्याय स्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादि । उदुम्बरे
वक्ष्यमिति षड्वचः प्रतीकं याज्यानुवाक्याः । शेषं पूर्ववत् ।

प्रजार्थी वा बहुपश्वर्थां चोत्तरेण पशुना यजेत् । केचित्तु कृष्णवर्णमिवान्वेति । पशुबन्धेन
यक्ष्ये पशुभिः प्रथमार्थं पशुमान्भूयासमिति प्रजन्न(व)नार्थमिति वा । आदित्येभ्यः कृष्णवर्ण
स्वा जुष्टमुपाकरोमीति । एवमपि वक्ष्यामुपाकरोति । वक्ष्या व्याकृमात् । ते शुक्लस्य इति
षड्वचो याज्यानुवाक्याः ।

चतुर्दश्यां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा पशुबन्धेन यक्ष्ये अग्नयैः समवाध्वानीति संकल्पः ।
षड्वरोतादिप्रोक्षणान्तमुत्तरवेदेऽथचतुर्दश्यामेव । पञ्चदश्यामुपलुपधमेवाग्निप्रजयनादि, पशुपा-
करणं वपाहोमो वा प्रातःकाले यथा स्यात्तद्यथासारेणाऽऽरम्भः । गर्भिणीं सन्धां ग्रीवायां
वस्त्राविव मांसपिण्डौ यस्यास्तां सन्धां गर्भिणीं कृष्णग्रीवाय, जतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीति
श्रवणीयमक्षिगमा । सर्वत्र स्त्रीलिङ्गेनोदः । अतिरात्रमस्तु । न भेषीशब्दः । अग्रे नयेति
षड्वचो याज्यानुवाक्याः । ब्राह्मणभोजनान्तम् ।

ततो ग्रीष्मकाले पर्वणि द्व्यहकालेन वा पशुबन्धेन यक्ष्य इति संकल्पः । षड्वरोता
पश्चिष्ट्यादि पूर्ववत् । (महत्) गर्भिणीं संहितां संस्त्रिष्टां गार्ध्वविन उपाकरोति । वपा-
करणं वपाहोमो यथा स्यात्तथाऽऽरम्भः । नृहस्पतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्येवं विप्रवा । नृह इति
षड्वचो याज्यानुवाक्याः । शेषं पूर्ववत् ।

शरत्काले पर्वणि द्व्यहकाले वा पूर्ववन्महत् श्रेतां गर्भिणीमुपाकरोति । अपराह
उपाकरणं वपाहोमो यथा स्यात्तथाऽऽरम्भः । नृहस्पतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्येवं विप्रवा ।
आवेधसमित्यादिपर्येवाऽपि इत्यन्ताः षड्वचो याज्यानुवाक्याः । आवेधस्तं स हि शुभिः

गृहस्पते पर्येषा पित्र इति प्रतीकम् । त्रिषु पशुबन्धेषु न गर्भिणी प्रायाश्चितं न वा वसन्ते प्रातरित्यादि । आरम्भप्रभृति यजमानस्य ब्रह्मचर्यादिनियमान्केचिदिच्छन्ति ।

सत्यः प्रसारणसमर्थः सन्निरोषादसमर्थः स्यात्स (अम्यासपाटवेन वाचो वदितुं समर्थोऽपि सभाकम्पादिना सन्निरोधार्यः स्यात्स) उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये वाक्सौष्ठ्यार्थम् । अपन्नदती मेषी (तै० सं० २।१।१) सरस्वत्यै त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । आनो दिवः पावीरवीति षड्वचो याज्यानुवाक्याः । आनो दिव इति पञ्च प्रतीकाः । इयं शुष्मेभिरित्यस्मिन्मद्रिताः ।

ज्योगामयावी, उत्तरेण द्विपशुबन्धेन यजेत । आग्नेयं कृष्णग्रीवं बभ्रुमिति । पशुबन्धेन यक्ष्ये चिर्रोममुक्त्यर्थम् । षड्वचोवादि तस्याऽऽदित्या मरुहाम्, इतिवद्वेदिमानं शान्यामात्रमुत्तरेवेदियूपद्वयस्य च्छेदनमुपशयस्य च । युनज्मीति च षशुम्बामेहि न तु मध्येऽग्रे होमः, न गृहावकाशशृतंकरधाता रातिः । शिष्टं सर्वमेकादशनीवत् । अग्नये कर्माय त्वा जुष्टमुपाकरोमीति कृष्णग्रीवं सौम्यं बभ्रुं सोमाय त्वा जुष्टमुपाकरोमीतिवच्छिष्टं सर्वमादिस्थां मरुहामितिवत्पुल्लिङ्गद्विवचनेनोहः । अग्ने नयेति षड्वच आग्नेयस्य । सोमो धेनुमिति षड्वचः सौम्यस्य । अषाढं युस्तु त्वत् सोम या ते धामानीति प्रतीकं, प्रजाकामोऽप्येतेनैव यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये प्रजायाप्नवानीति । सोमाय त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । अग्नये त्वा जुष्टमुपाकरोमीति विशेषः । पूर्ववद्विपयमितेन याज्यानुवाक्याः । देवताविपर्यासक्रमेणेत्यर्थः ।

यो ब्राह्मणो विद्यामर्जयित्वा न विरोचेत् विद्याप्रयुक्तदीप्त्या न वर्धते स एतेन द्विपशुना यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये विद्याप्रयुक्तदीप्त्यर्थमाग्नेयं कृष्णग्रीवमालि(कृमे)त भवतः सौम्यं बभ्रुमग्नये त्वा जुष्टमुपाकरोमि सोमाय त्वेति बभ्रुं शेषं पूर्ववत् । अग्ने नयेति षड्वच आग्नेयस्य सोमो धेनुमिति सौम्यस्य । पुल्लिङ्गद्विवचनेनोहः ।

पशुबन्धप्रयस्य निष्क्रीताविभावित्याथाग्नेयः कृष्णग्रीवं सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं कृष्णग्रीवमित्यादि । एतेन त्रिपाशुकेन पुरोधाथ पौरोहित्याय स्पर्धमानो मम पौरोहित्यं स्यादिति । एतेन त्रिपाशुकेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये पौरोहित्यमवाप्तवानीति संकल्पः । पूर्ववद्वेदिमानं यूपत्रयस्य च्छेदनमुपशयस्य च यूपत्रयस्योच्छेद्यजमुपशयनिधानमाग्निष्ठ आग्नेयं कृष्णग्रीवं दक्षिणे सौम्यं बभ्रुं सोमाय त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्युपाकृत्योपशयनिर्देशः । कृष्णामृगस्ते पशव इति षड्वचनेन मन्त्राणामूहः । आग्नेयेन प्रचर्ध सौम्येन प्रचर्याऽऽग्नेयेन प्रचरति अग्ने नय० सोमो धेनु० अग्ने नय० इति । सर्वे अजाः पशवः । केचिदाग्नेयवत्सम्येण प्रचरिः, एकदेवतत्वात् । सर्वेषां निरुद्धपशुवद्विशिष्टा । स्पर्धमानं उत्तरेण

१ पटलः । पशुदेवशास्त्रिसंकलितयोगचन्द्रिकान्याख्यासमेतम् । ७३५

पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये स्पर्धासिद्धयर्थम् । विषमे देशे यजेत । निम्नो-
न्नतदेशे यजेतेत्यर्थः । वामनं पिण्डाकृतिं विष्णवे त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्येवं निगमाः ।
विष्णोर्बुधं कमिति षडृचः ।

युद्धे प्राप्ते राजन्यः—उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । युद्धमयार्थमिति संकल्पः ।
ललामो धेतपुण्ड्रवालाङ्कितललाटः । प्राशुक्को मुखं प्रत्यानतशुक्को गौः । प्राशुक्को
गौरिति मारुत्यात्वेन वि(भारद्वाजवचनाद्वि)कल्पितः । ग्रामकाम उत्तरेण पशुबन्धेन
यजेत । शुभिसकथः शुभि(धेत)वर्णकटिप्रदेशः । पशुबन्धेन यक्ष्ये ग्राममवाप्तवानीति ।
इन्द्राय मरुत्वते त्वा जुष्टमुपाकरोमीति चैवं निगमाः । मरुत्वन्तमिति षडृचो याज्या-
नुवाक्याः ।

राज्यकाम उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । राज्यार्हक्षत्रियस्यान्ययोर्वा पशुबन्धेन यक्ष्ये
राज्यप्राप्त्यर्थम् । सौम्यं सोमाय त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । सोमो धेनुमिति याज्या-
नुवाक्याः ।

गतश्रीः प्रतिष्ठाकाम उत्तरेण यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये प्रतिष्ठार्थमिति संकल्पः ।
ललामं प्राशुक्कं गाम् । इन्द्राय त्वा जुष्टमुपाकरोमि । इन्द्रो वृत्रमतसविति षडृचो
याज्यानुवाक्याः ।

पापमृहीत उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये पापक्षयार्थमिति । इन्द्राय-
निमातिज्ञे त्वा जुष्टमुपाकरोमीति निगमाः । अश्राविं ललामं प्राशुक्कं यज्जेत । इन्द्रस्त-
रस्वानिति षडृचो याज्यानुवाक्याः ।

राज्यकाम उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये राज्यप्राप्त्यर्थम् । इन्द्राय
वज्रिणे त्वा जुष्टमुपाकरोमि । ललामः प्राशुक्को मयति । अतवस्ते स्थमिति षडृचो
याज्यानुवाक्याः ।

ब्रह्मवर्षसकाम उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । दशर्वमेति कर्मनाम । केचिन्नेच्छन्ति ।
गर्भिणीवत् । वसन्ते षष्ठर्दशं प्रातरग्निर्होत्रं हुत्वा दशर्वमथा यक्ष्ये ब्रह्मवर्षसमाप्ति-
वानीति संकल्पः । केचित्पशुबन्धेन यक्ष्य इति । समारोप्य मयित्वाऽऽयतने निधाय
षडृचोऽप्रादि, यूपकाले यूपस्य च्छेदनमुपशयस्य वाऽऽदित्यां ब्रह्मामालमेतेतिवद्वेदिमानम् ।
उत्तरवेदिप्रच्छादनान्तं कृत्वा गर्भिणीवद्विरामः । प्रातःकाल उपाकरणं अपाहोमो वा
यथा स्यात्तथोपक्रमः । आदित्येभ्यस्त्वा जुष्टमुपाकरोमीति त्रीन्वृषभाङ्गलामपुण्ड्रान्मल-
यते । अपवा प्रजापतिदेवत्यानेकादशिनि(नी)देवत्यान्वाऽऽद्यास्तिस्रः (त्रियः) । अपवा
गर्भिणीदेवत्यान्वा । सर्वपक्षे त्रयाणां सह प्रचारः । गर्भिणीदेवतापक्षे तु ते त्रयस्तः ।

प्राजापत्येति तु प्राजापते न त्वेदेतामिति षड्वचः । एकादशिनीपक्षे बह्वृचमतिराश्रय-
नीया । अग्नेः पर्वणि मध्वेदिने षड्दोता, श्रीमृषमाण्ड्येत्तृष्टानादित्येभ्यः कामाय
त्वा जुष्टमुपाकरोमि । प्राजापत्या वैकादशिनीदेवता वा चतुर्याद्यास्तितो गर्भिणीदेवता
वा । सर्वेषां सह प्रचारः । सर्वेषामेकादशिनीवभियोजनम् । न ग्रहावकाशादयः । निरु-
द्धमिति विधानात् । पूर्ववद्याज्यानुवाक्याः ।

अरदि पूर्ववत्संकल्पादि, श्रीमृषमाण्ड्येत्तृष्टानादित्येभ्यः कामाय त्वा जुष्टमुपा-
करोमीति प्राजापत्या वैकादशिनीदेवता वा । सप्तम्याद्यास्तितो गर्भिणीदेवता वा । सर्वे-
षामेकादशिनीवत् । न ग्रहावकाशादयः । पूर्ववद्याज्यानुवाक्याः ।

संवत्सरस्य पुरस्ताद्यस्मिन्पर्वण्यारम्भस्तत्प्रभृति द्वादशशौर्णमासीषु द्वादशाऽऽमावा-
स्यासु व्यतीतासु प्रथोदशे पर्वणि संकल्पादि, षड्दोता षष्टिष्ट्यादि एक एव यूपः ।
एकवृचममुपाकरोति । पशुबन्धेन यक्ष्ये । सर्वत्र दशशर्भं हविरिदमेषां मयीति । केचित्तु
प्राजापत्ये त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । प्राजापते न त्वेदेतानिति षड्वचः । गर्भिणीदेवतापक्षे
आग्नेः अग्निः, मध्वेः ऐन्द्रः, उत्तरा नार्हस्पत्याः । सर्वत्र प्राजापत्या एवान्ततः ।
एवमेतानां मन्त्रानस्य च आद्यचर्यादि । केचित्तत्कामयेत कुडादित्करोषो विद्यत इति मतिः
स उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्य इति संकल्पः । सोमापूषण्यां त्वा जुष्टमु-
पाकरोमीति । सोमापूषणेनो देवाविति षड्वचः ।

आतृत्तमन्त्रमर्चमानस्येदुत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्य इति संकल्प्य
वैष्णव(व्याववा)र्यां वशां विष्णुवरुणाम्यां त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । अथैन्द्रमुक्ताण-
वृचममित्यर्थः । तमिन्द्राय त्वा जुष्टमुपाकरोमीति समानतन्त्रेण पुंलिङ्गविवचनेनोहः ।
उक्तौ द्विपशुबन्धो यागः विष्णुं देवं वरुणमिति षड्वचः । वैष्णववारुण्याम्—इन्द्रं नरो
नेमवितां, युने रयमिति षड्वचः ।

यः पाषाणोक्तुमिच्छेत्स उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये पापक्षयार्थ-
मिति । आग्नेयं वृष्णप्रीवम्—अग्नये त्वा जुष्टमुपाकरोमि । ऐन्द्रमृषमम्—इन्द्राय त्वा
जुष्टमुपाकरोमि । अग्ने नयेत्याग्नेयस्य । इन्द्रं नर इत्यैन्द्रस्य ।

उत्तीर्णस्तद्धा—धिरं शङ्कसि (स्ति)र्वासितः । पशुबन्धेन यक्ष्ये स्वराष्ट्राप्त्वर्थमिति ।
प्राजापत्येतिदेवस्यां वेनुमाकमेत । पर्यारिणी परिहासुः । अग्नि(ती)त्यप्रसवकालं वाः मसू-
यति ततः पर्वणिः । एवंगुणविक्षिप्त्वा वेनुं द्यावापृथिवीभ्यां त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । तत्सं-
स्थाप्य तस्मिन्मन्त्राणांमिति वा पर्वणि तस्या वेन्वा वत्समुपाकमेत । वाचवे त्वा जुष्ट-
मुपाकरोमीति इति । श्री पशुबन्धवपहस्त्यैव । मही नु द्यावापृथिवी इति षड्वचः ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । एतत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये स्वराक्षप्राप्त्यर्थम् । वासु-
देवस्य संपत्तर (वत्स) माछमेत । वायवे त्वा जुष्टमुपाकरोमि । पीषोऽन्नामिति षडृचः ।
पशुबन्धेन उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये पशुप्राप्त्यर्थमिति । इन्द्राय
त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । उज्जतं पशुम् । इन्द्रं नर इति षडृचः ।

अनन्तं पशुना (पशूना) सहस्रं प्राप्या होराव्राणां सहस्रं त्वित्वा वैष्णवेन
कालेन यजेत । तस्य न षड्वेतां । पशुबन्धेन यक्ष्ये । विष्णवे त्वा जुष्टमुपाकरोमि ।
विष्णोर्नुकामिति षडृचः ।

प्रजाकोऽन्तरेण पशुबन्धेन यजेत । औषधिवत्स्यं वेहतं गर्भं यः परित्वजति ।
पशुबन्धेन यक्ष्ये प्रजामवाप्नवामीति । औषधीम्यस्त्वा जुष्टमुपाकरोमि । या जाता
औषधय इति षडृचः ।

भूतिकेऽन्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये मृतिमवाप्नवामीति ।
ऐन्द्रीः सूतशामाछमेत । इन्द्राय त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । इन्द्रं नर इति षडृचो
मृत्प्राप्त्यर्थमिति षडृचः ।

ऐन्द्रीं पुनस्तृतीयमाछमेत । यः क्वा तृतीयात्पुरुषादित्यादिपूर्वमेवोक्तम् । पुनस्तृतीय-
माछमर्थं गेऽपु युक्तः (गाछितवृषण आषभ उत्सृष्टः । स एव जीर्णो लाञ्छनहेनादे-
मुक्तः पुनस्तृतीयः ।) पुनस्तृतीयमाछमेत इति भरद्वाजः । शुचिं मु स्तोममिति षडृचः ।

अमिचः परमरणकाम्युत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये परमरणार्थमिति फल-
निर्देशः । एषच्छेदनं कृत्वा स्फयाकारमिवाऽऽतस्य कश्चि (तस्मि) श्वालादयो नेति
वैदित् । अथवाऽऽम्बागारिकी वाऽन्धेन क्वा (मं) र्यम् । यजमानेन सह सर्वेषां लोहि-
तीष्णीषादनेऽपत्या इत्युपदेशः । लोहितोष्णीषा लोहितोत्तरीषा लोहितवस्त्रा
निर्वाता भवति । बर्हिषाहरणकाळे शरभयं बर्हिर्भवति । वैभीतक इध्मो न पालाशः काष्म-
र्ष्यदेवः कर्षीयः । बृहस्पतये त्वा जुष्टमुपाकरोमि । तूपरो व्याख्यातः । बृहस्पत
इति षडृचः ।

ग्रामकाम उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये ग्राममवाप्नवामीति । बृह-
स्पतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । शितिपृष्ठो व्याख्यातः ।

यः क्वा येत पृष्ठं समानानां स्थापिति । समानानामुच्छ्रयणार्थं (समानानां मध्ये पृष्ठ-
वशुपरिवर्ती) स्थापित्येवंकर्मा एतेनैव यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये समानानामुच्छ्रयणार्थमिति ।
बृहस्पतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । एवं पूर्वपक्षः । एक एवाधिकार इति सिद्धान्तः ।

एतस्मिन्काले समानानामुच्छ्रितः स्यामिति संकल्पः । बृहस्पतये स्वा जुष्टमुपाकरोमि ।
आ वेधसमिति षडृचः ।

अन्नकाम उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये । अन्नवान्भूयासमिति
संकल्पः । श्यामः कृष्णवर्णः । तं पूज्यो त्वा जुष्टमुपाकरोमि । न चेत्तर्णं पशोः ।
यास्ते पूषन्ना वो अन्त इति षडृचः ।

अन्नकाम उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पूर्ववत्संकल्पः । मरुद्गघस्त्वा जुष्टमुपाक-
रोमि, इति । प्रक्षिः । शुची वो हव्या मरुत इति षडृचः ।

इन्द्रियकामः शुक्रवृद्धिकामः । पशुबन्धेन यक्ष्ये । इन्द्रियवान् भूयासमिति । अरुणं
रक्तवर्णम् । इन्द्राय त्वा जुष्टमुपाकरोमि । अनु ते दायीति षडृचः ।

सनिकामो धनकामः । यस्य भिक्षुकस्य सनिकामित्वं स उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत ।
सनियान्भूयासमिति संकल्पः । उपध्वस्तो व्याख्यातो राजसूये । सावित्रे त्वा जुष्टमुपा-
करोमीति । आ देवो यात्विति षडृचः ।

अन्नकाम उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये, अन्नमवाप्नवानीति । विश्वेभ्यो
देवेभ्यस्त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । बहुरूपं नानावर्णम् । आ नो विश्वे अस्का गम-
न्त्विति षडृचः ।

एतेनैव पशुबन्धेन ग्रामकामो यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये । ग्राममवाप्नवानीति ।
शेषं पूर्ववत् ।

यस्यानाज्ञातमिव ज्योगामयेत् । अनाज्ञातरोगविशेषाभिरकारुवृत्तो रोग इति ज्ञासते
न त्वमुक इति, स उत्तरेण यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये । अविज्ञातरोगविमुक्त्यर्थम् ।
तूपरम् । प्रजापतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । तूपरो व्याख्यातः । प्रजापते न त्वदेता-
निति षडृचः ।

ब्रह्मवर्चसकाम उत्तरेण पशुबन्धेन यक्ष्ये । ब्रह्मवर्चसमवाप्नवानीति । बृहस्पतये स्वा
जुष्टमुपाकरोमीति । शितिपृष्ठां श्वेतपृष्ठां वशाम् । बृहस्पत इति षडृचो याज्यानुवाक्याः ।

वृष्टिकाम उत्तरेण यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये । वृष्ट्यर्थमिति संकल्पः । शुक्लकृष्णां
द्विवर्णमित्यर्थः । मित्रावरुणभ्यां त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । आ नो मित्रावरुणा हव्यदा-
तिमिति षडृचः ।

प्रजाकामोऽप्येतेनैव यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये प्रजावान्भूयासमिति । शेषं पूर्ववत् ।

अन्नकाम उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये । अन्नमवाप्नवानीति । वैश्व-

देवी बहुरूपामालमेत । शुक्लकृष्णपीताम् । विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा जुष्टमुपाकरोमि । आ नो विश्वे अस्का गमन्तिवति वदुचः ।

ग्रामकाम एतेनैव यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये । ग्राममवाप्नवानीति । शेषं पूर्ववत् ।

ब्रह्मवर्षसकाम उत्तरेण यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये । ब्रह्मवर्षसमवाप्नवानीति । बार्हस्पत्यमुक्षवशमालमेत । प्रजननासमर्प उक्ता, इत्यर्थः । तं बृहस्पतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । बृहस्पतय उक्षवशस्य वषाया मेदस इति निगमाः । बृहस्पते पर्येवा पित्र इति वदुचः ।

अभिषरन्नुत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये परमरणार्थम् । रुद्राय त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । रोहिणीं वशाम् । स्फ्यो यूप इत्याद्युक्तं लोहितोष्णीषादि च । पारं नो रुद्रस्येति वदुचः ।

बार्हस्पत्यां शितिपृष्ठामित्यादि । उत्तरेण ब्रह्मवर्षसकामो यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये ब्रह्मवर्षसमवाप्नवानीति । बार्हस्पत्यां शितिपृष्ठामालमेतेत्यादि रोहिण्यन्ता वशा गावः ।

उत्तरेण पशुबन्धेन ब्रह्मवर्षसकामो यजेत । यूपकाले प्रकृतिवद्यूपो भवति । सौरी सूर्यदेवत्यां वशां सूर्याय त्वा जुष्टमुपाकरोमि । अत्रापि स्फ्यो यूप इति माप्यकृत् । ब्रह्मणस्पत इति वदुचः । सूर्यो देवीमिति वदुचः ।

उत्तरेण पशुबन्धेनाभिषरन्त्यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये । परमरणार्थम् । सयारोप्य मषिस्वा निषाय विद्युत् । अपेष्ट्या यक्ष्य इत्यादि वारुणं दशकपालं निर्वपेत् । अत्र ते हेड, उदुत्तममिति याज्यानुवाक्याः । ब्राह्मणतर्पणान्ता । तत्र वरुणाव कपासोपधानकाले षडुर्धाष्टमयोरावृत्तिः । एवमिष्टिं समाप्य परित्यज्याग्नी । प्रणीथ वदुदोतादि, येन यक्षेनेत्याग्नेयेन सह ब्रह्मणस्पतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । तूपरो भवति । अत्रापि स्फ्यो यूप इत्यादि गतम् । ब्रह्मणस्पत इति वदुचः ।

उत्तरेण पशुबन्धेन यक्षकामो यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये यज्ञप्राप्त्यर्थमिति संकल्पः । यज्ञशब्देन हविर्यज्ञः सोमसंस्थाः पाकयज्ञो नित्ययज्ञ उच्यते । विष्णवे त्वा जुष्टमुपाकरोमि । वागनो व्याख्यातः । विष्णोर्नु कामिति वदुचो याज्यानुवाक्याः ।

उत्तरेण पशुकामो यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये । पशुमान्मूषासमिति संकल्पः । वन्धवां (वधवं) त्वष्टे त्वा जुष्टमुपाकरोमि । त्वष्टे वन्धवस्य (वधवस्य) चन्द्रस्य (वषाया) मेदसोऽनुवृहीति । एवं निगमाः । त्वष्टा दधत्तन्नस्तुरीपमिति वदुचो याज्यानुवाक्याः ॥ वदुचोऽधः स्थाप्य पुमांसं स्रन्तं वदुचामिवाभ्रा आरोहन्ति । नहि अविद्यमाने स्त्रीगुणे (यथा मनु-

ध्येषु यव कापि तत्तन्मृद्व्यां सत्यां इमं शुनिर्गमनात्पूर्वं योषित्वमृद्व्यां यवति । तद्वत्त्वेत्येति
केनाप्यवयवसंनिवेशविशेषेण यस्मिन्पुस्त्येवाश्वे योषित्वमृद्विरिद्वेषमश्वानां भवति ।
अतएव ते वेदेष्वश्वस्तथा तदा तमारोहन्ति । सोऽयभीद्वशोऽथो वद्वः । ८ ॥ त्वष्टुः
प्रियः । तै. सं. भा. का. २।१।८) संग्रामे संयते युद्धे प्रसारिते समयक यः परस्परं
प्रसादकामः स उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये, परस्परं शुद्धं (संयुक्तं) यं
युद्धे । वेदतमजं मित्राय त्वा जुष्टमुपाकरोमि । मित्रो जनानिति वद्वः ।

उत्तरेण वृष्टिकामो यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये वृष्ट्यर्थमिति । कृपावर्धनमाशुक्तं
प्रसापतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । प्रसापते न त्वदेतानिति वद्वः ।

उत्तरेणाश्वकामः पशुबन्धेन यक्ष्ये । अश्वकाममाश्वकामिति । वरुणाय त्वा जुष्ट-
मुपाकरोमि । यत्किंचेदमिति वद्वः ।

उत्तरेणाश्वकामोऽप्यां चौषधीनां च संग्रहे (संग्रहिति) कश्चोपदेशो वा देशोपदेशो वा ।
प्रावृषि शरदि प्रतिपत्तिथौ वा पर्वाणि यजेत काद्येष्टेष्टयमे । देशोपदेशो वा यस्मिन्नेष्टा
आप ओषधयश्च विधत्त एकतो देश आप एकतो देश ओषधयस्तयोर्मध्ये देशे यष्टव्य-
मित्यर्थः । पर्वाणि च पशुबन्धेन यक्ष्ये । आश्वधावाप्यर्थम् । यूपच्छेदनकाले विशाखो
यूपो भवति । रशनादेशस्त्योर्ध्वं विशाखः स्यात्तदाऽपि रशनाद्वित्यम् यद्वेपर्युमे शस्ते
अष्टाश्री सचषाले स्यातामुभयत्र द्वे रशने । एकादशिनी प्रकृतित्वात् । उ शयमपि कै-
चित् । एकास्मिन्दक्षिणे विशाखे श्वेतमजं मित्राय त्वा जुष्टमुपाकरोमि । उत्तरेण वरुणाय
त्वा जुष्टं ० कृष्णम् । आश्वनिर्देशः । द्विषनेनोहः । मित्रो जनानिति वद्वः । मित्रस्य ।
यत्किंचेदं वरुणमिति वद्वो वरुणस्य ।

उत्तरेण ज्योताक्याशी यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये मित्रोममृत्यार्थम् । मित्राय त्वा
जुष्टमुपाकरोमीति । श्वेतं वरुणाय त्वा जुष्टमुपाकरोमि । कृष्णं त्वां चौषधीनां च
संग्रहौ । शिष्टं सर्वं पूर्ववत् । याज्याजुषाक्याश्च मित्रो जनानिति वद्वः । यत्किंचेद-
मिति वद्वः ।

वृष्टिकाम उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये वृष्ट्यर्थमिति । समीं कृष्णां
सहजातातामन्यतमाम् । अश्विन्यां त्वा जुष्टमुपाकरोमि । आ वां रभो रोदसी इति
वद्वः ।

उत्तरेण पशुबन्धेन (दुर्वाकृणः सोमपाक्यां) तेन यक्ष्ये । यत्वे वेदस्य मीढी च
विच्छिद्येते जिपूष्यम् । तं च दुर्वाकृणो नाम यक्ष्येन पशुबन्धेन । इति वेदस्य मीढीपशुबन्धेन

१. पदः] महादेवशास्त्रिसंस्कृतप्रयोगशक्तिप्रकाशनाम्नासमेतम् ।

३३३

निवृत्तेशासनिकस्तु न दौर्भाग्यमिति । एवं मृतो दर्वोऽप्यो भवेत् । एतेन वा वाँ रपो रोदसी इति षट्चः ।

अथवाजीवाऽसं पुरुषं मृषा जानिवानिति शंसन्ति अनाः, स उच्यते । अथवाजीवाऽसं पुरुषं मृषा जानिवानिति शंसन्ति अनाः, स उच्यते । पशुपत्वेन यक्षे जज्ञिवानित्यभिशासनवापक्षार्थम् । गोमृतो गोक्षासो मृषा वायवे त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । वायवे गोर्वपाया मेदसः शब्देन प्रयोगः । पीवोऽप्यमिति षट्चः ।

यस्याऽऽश्विते शस्यमाने सूर्यो नाऽऽविर्भवति सौर्व बहुलप्रायस्तेषां । पूर्ववैवोक्ताः सूर्यो देवीमिति षट्चो याज्यानुवाक्याः । य उच्यते । अथवाजीवाऽसं पुरुषं मृषा जानिवानिति शंसन्ति अनाः, स उच्यते । पशुपत्वेन यक्षे जज्ञिवानित्यभिशासनवापक्षार्थम् । गोमृतो गोक्षासो मृषा वायवे त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । वायवे गोर्वपाया मेदसः शब्देन प्रयोगः । पीवोऽप्यमिति षट्चः ।

अथाश्वये वेहतमित्यादि । वेहद्या परित्यजति गर्भं न धारयति शान्तायति । अथवाजीवाऽसं पुरुषं मृषा जानिवानिति शंसन्ति अनाः, स उच्यते । पशुपत्वेन यक्षे जज्ञिवानित्यभिशासनवापक्षार्थम् । गोमृतो गोक्षासो मृषा वायवे त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । वायवे गोर्वपाया मेदसः शब्देन प्रयोगः । पीवोऽप्यमिति षट्चः ।

वायवे वेहतम् । पूर्ववत्संकरादि । वायवे त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । देवी वायव्यमिति षट्चो याज्यानुवाक्याः ।

अद्राये वेहतम् । पूर्ववत्संकरादि । अद्राये त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । अद्रायेऽप्यमिति षट्चो याज्यानुवाक्याः ।

अथवाजीवाऽसं पुरुषं मृषा जानिवानिति शंसन्ति अनाः, स उच्यते । पशुपत्वेन यक्षे जज्ञिवानित्यभिशासनवापक्षार्थम् । गोमृतो गोक्षासो मृषा वायवे त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । वायवे गोर्वपाया मेदसः शब्देन प्रयोगः । पीवोऽप्यमिति षट्चः ।

सूर्याचन्द्रसोम्या यमो सहोषितगर्भो तयोः भेत एकः कृत्स्न एकः । एकस्यो भेत-
शायः । तस्य द्वे रश्मने । सूर्याचन्द्रसोम्या त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । अथवाजीवाऽसं पुरुषं मृषा जानिवानिति शंसन्ति अनाः, स उच्यते । पशुपत्वेन यक्षे जज्ञिवानित्यभिशासनवापक्षार्थम् । गोमृतो गोक्षासो मृषा वायवे त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । वायवे गोर्वपाया मेदसः शब्देन प्रयोगः । पीवोऽप्यमिति षट्चः ।

सूर्याचन्द्रसोम्या यमो सहोषितगर्भो तयोः भेत एकः कृत्स्न एकः । एकस्यो भेत-
शायः । तस्य द्वे रश्मने । सूर्याचन्द्रसोम्या त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । अथवाजीवाऽसं पुरुषं मृषा जानिवानिति शंसन्ति अनाः, स उच्यते । पशुपत्वेन यक्षे जज्ञिवानित्यभिशासनवापक्षार्थम् । गोमृतो गोक्षासो मृषा वायवे त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । वायवे गोर्वपाया मेदसः शब्देन प्रयोगः । पीवोऽप्यमिति षट्चः ।

सो द्विदेवत्यः । सहप्रचार उभयोः । सूर्याचन्द्रबोभ्यां छागाम्यां वषाभ्यां मदसः ।
ता सूर्या चन्द्रमसेति षड्वचो याज्यानुवाक्याः ।

अग्निं वो वेहतम् । पूर्ववत्संकेत्यादि । अद्भ्यस्त्वा जुष्टमुपाकरोमि । तत्र सलिलमुपजु-
होति । नारिष्ठान्हुत्वा अग्नेन नासदासीदिति सूक्तमुपजुहुयात् । हिरण्यवर्णा इति
षड्वचो याज्यानुवाक्याः ।

मगाय वाशितामिति पुँस्कं मरुत्वतीयं (पुँस्कामासृत्वतीं ताम् ।) पूर्ववत्संके-
त्यादि । मगाय स्वा जुष्टमुपाकरोमीति । प्रातरग्निमिति षड्वचो याज्यानुवाक्याः ।
अजाय वेहतमित्यादिमगाय वाशितामित्यन्ताः षट्स्वर्गफलाः । तदुक्तं ■ स्वर्गः
स्वादिति । ताः सूक्तक्रमेणोक्त्याः । प्राशृङ्कोऽवाशृङ्ग उखोक्षा वशा वेहद्धेनुर्वत्स ऋष-
षाऽनङ्गान्धुनरुसृष्टो गोमृग इत्येतैः शब्दैश्चोद्यमाना गोपशव इति विज्ञायन्ते । तदुक्तं
भगवता मरुद्भागेन—अपमे गोषु जीर्णे यूनः कर्णमाजपेत्तासु गोषु ऋषमे जीर्णे पूर्वो-
त्सृष्टे सति संवन्त्ये (स्वस्य) वाऽन्यस्यर्षमस्योत्सृष्टव्यस्य यूनः कर्णस्योपरिष्ठाज्जपेत् ।
विश्वरूपप्रसन्नस्तुरीपमिति द्वे । जनन्तरमेतासु गोष्वपि सृजति । एतं युवानमिति ऋषा ।
अत्र सूर्येऽन्त्येन जीर्णेन यजेत प्रजापतिदेवत्येनेन्द्रदेवत्येन त्वष्टृदेवत्येन वा । पशुबन्धेन
यक्ष इति संकल्पो नैमित्तिकः । केचित्स्वर्गार्थमिति । केचिन्नित्यमिति । प्रत्यपिसर्गो न
पशुबन्धार्थः । अनाहिताग्नेरप्येवमेवापिसर्गः । पश्चालम्बस्त्वाहिताग्नेरेव । संकल्पादि ।
जीर्णवृषभमुपाकरोति । उपो देवानित्यादिप्राकृतास्त्रीनुक्त्वा नमो महिम्न इत्यृषभमुक्त्वा
प्रजापतये स्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादि । उपाकृत्य पञ्चहोमादि । देवनामेष उपनाह
होमपक्षोऽयः । जातवेद इत्यस्य प्रत्याम्नायः । पिता वत्सानामिति हविषः प्रतिनिगद्य
होममन्त्रा अप्राकृताः । त्वां गाव इति स्थिष्टकृतः । शेषमुक्तम् । प्रजापते न त्वदे-
तानिति षड्वचः ।

आग्नेयसिद्धकपाष्ठं निरुप्यानां वशामालभेत । सा वा एषा त्रयाणामेवावरुद्धा, इति । सा
वशा त्रयाणामेव नान्येषाम् । संवत्सरसदः संवत्सरसत्रयाजिनो गवामयनादिनेष्टा (खवतः) ।
सहस्रबाजिनः सहस्रदक्षिणक्षयाजिनः । गृहमेधिनी गृहपतेरेव संवत्सरसत्रया-
जिनः । अतृणामेकादशारस्नि (शराग्नि) प्रभृतिभिरिष्टवतः । एवं विधानां पुरुषाणां
भूतिकामादियुक्तानां त्रयाणामेव । अजावशाकर्म, तस्यायं प्रयोगः—

पशुबन्धेन यक्ष्ये भूतिमवाप्नुवानीति संकल्प्य समारोप्य मयि स्वाऽऽयतने निषाव
विमुक्तस्यादि । पुनरिष्ट्वा यक्ष्य इत्यादि । आग्नेयेनाष्टकपाष्ठेन यजेत । अग्निर्माधो,
नम इति याज्यानुवाक्ये इति ॥ १६ ॥

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितभयोजनचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

७५३

अजां वज्रामालभमान आ वायो भूयेति वायव्या-
योपाकरोति ॥ १९ ॥

अथान्यमाहवनीयं प्रणीय पृद्धोता पश्चिद्वादि । उपाकरणकाल आ वायो मू-
शुषिषा इत्युपाकरोति । प्राकृतानां प्रत्यास्रायः । वायवे त्वा जुहमुपाकरोमीति ॥ १९ ॥

आकृत्यै त्वा कामाय त्वेति पर्यग्नौ क्रियमाणेऽपा-
ग्न्यानि जुहोति ॥ २० ॥

उपाकृत्य पश्चहोमादि । पर्यग्निकरणकाल आकृत्यै त्वा कामाय त्वेति अपाग्न्य-
प्रत्यास्राता प्राकृतानिवृत्तिः । समृधेत्येवमन्तं पश्चस्वमुपज्यते । एवमनुप-
केचित्तु—आकृत्यै त्वा कामाय त्वा समृधे त्वा किंकिटा ते मन इत्येवमादिस्वाहाकारान्ता
मन्त्राः । किंकिटाकारमिति मन्त्रनाम ॥ २० ॥

त्वं तुरीया वज्रिनी वज्राऽसीत्युद्रीणी नीयमान-
मनुमन्त्रयते ॥ २१ ॥

वज्रमानस्य कथमा इत्यन्तः । अन्तरा चात्वालोकसमुद्रीणी नीयमानमनुमन्त्र-
यते ॥ २१ ॥

अजाऽसि रयिष्ठेति निहन्यमानाम् ॥ २२ ॥

अनुमन्त्रयत इत्यनुवर्तते । बृहद्वा इत्यन्तः । अजर्घ्युर्नानाप्रण इति जमिस्त्वाऽजाऽसि
रयिष्ठेति मार्यमाणामनुमन्त्रयते ॥ २२ ॥

तन्तुं तन्वन्निवि वपा जुहोति ॥ २३ ॥

कृतानित्यन्तः । अयं वपाहोममन्त्रो जातवेद इत्यस्य प्रत्यास्रायः ॥ २३ ॥

अनुत्खणं वयतेति हविः ॥ २४ ॥

जनमित्यन्तः । जुहोतीत्यनुवर्तते ॥ २४ ॥

मनसो हविरसीति हविःशेषान्वाश्रान्ति ॥ २५ ॥

मूयास्मेत्यन्तः । हविःशेषान्मक्षयन्ति । अत्रैतत्विज इति । अत्र पश्चालम्मास्पूर्व-
मभ्रः स्यात् । पशुपाकरणात्पूर्वमित्यर्थः । तदेवं विरम्यान्त्यत्रैवं पर्याणि यजेत । स्त-
प्तायां चेत्प्राक्प्रधानादभ्रः स्यात्सर्वमिवाप्सु शिपेत् । यजमानो वा । अहन्यहनिः प्राग्भी-
षाद्यजमान एव नान्यः । एतदन्तं कर्म संतिष्ठते । अनधिकारादसमापने न शेषः । म
प्रायश्चित्तम् । इतरथा सर्वं प्रकृतिवत् । पौवोऽज्ञामिति वज्रुचः । एतस्वा वज्रमपा केव-

ताविकरूपो विज्ञेयतामन्त्रेणैव । भूतिकामो वायुदेवस्यां कृमि कुर्वाणस्तस्याः समृद्धि-
मिच्छन् ।

अग्नीषोमीयामालभेत । वा वावापृथिव्यामालभेत । मही नु यावापृथिवीति वदुषो याज्या-
नुवाक्याः ।

अग्नीषोमीयामालभेत । वा वावापृथिव्यामालभेत । अग्नीषोमीयाः वदुषो याज्या-
नुवाक्याः ।

अथर्ववेदो देवतामालभेत । वा वाचं वदितुं समर्थः सन्न तां वदेत् । देवी वाचमज-
निष्पन्ना देवता इति वदुषो याज्यानुवाक्याः ।

प्रजापतिदेवतामालभेत । योऽनामजितमभिजेतुमिच्छति । प्रजापते न त्वदे-
तामिति वदुषो याज्यानुवाक्याः ।

सर्वेषु संकल्पेषु संकल्प्याऽऽद्योऽधिकारिणो निश्चयं ब्राह्मणतर्पणमस्ति कृत्वाऽग्निं परि-
त्यज्य पुनः प्रणीय वृद्धोत्तारमित्यादि । येन यज्ञेनेत्सेदित्याग्नेयेन सह समानतन्त्रेण ।
देवतासंज्ञायां येन यज्ञेनेत्सेदित्याग्नेयेनाऽनां वशामालभेतेति । वृद्धोत्तारमित्यादि ।
अध्यातानादि ॥ २१ ॥

एतस्यां वशायां मुत्वाधिकारिणो दर्शयति—

सा वा एषा अयाणामेवाधिकारिणो विज्ञायते ॥ २२ ॥

सैव वशा अयाणामेवाधिकारिणामधीता । कस्य कस्येति तदुच्यते—गवामयना-
दिभ्यः संवत्सरसत्रं योऽनुतिष्ठति सोऽयं संवत्सरसत्रसत्तस्य । सहस्रसंख्याकदक्षिणा-
युक्तेन यज्ञेन यो वजते सोऽयं सहस्रयाजी तस्य । संवत्सरसत्रदर्वाचीनेष्वपि सत्रेषु यो
गृह्यपतिस्त्वेन दीक्षितो भवति सोऽयं गृहमेधी तस्य । त एव त्रयोऽधिकारिण एतस्या
वशायां वजेरस्तेषामेवैषा वशा युक्तेति सूत्रार्थो ब्राह्मणे विज्ञायते ॥ २३ ॥

एतस्यां वशायां आलम्बे वर्जनयि दिने दर्शयति—

तस्यै वा एतस्या एकमेवाद्वयजनं यदा लब्धा-
यामन्नो मयाति ॥ २४ ॥

अस्यां वशायां आलम्ब्यायां सस्यां गगने मेघावरणेन यदुद्विद्धं भवति तदेवैकं दिनम्-
तस्या वशायां देववशातर्पणम् । तस्माद्यदा मेघो न भविष्यतीति निश्चयो मनसि आयेत
तदा देववशातर्पणम् ॥ २५ ॥

तथाकृतेऽपि प्रमादादब्रवर्शने सति नैमित्तिकं प्रयोगविशेषमाह—

यदाहन्धायामभ्रः स्यादप्सु वा प्रवेश-
येत्सर्षा वा प्राश्रीयात् ॥ २८ ॥

तत्र अहप्रवेशः पूर्वः पक्षः । सर्वस्याः प्राशनं राक्षान्तः । तदुभयं स्पष्टीकरोति
ब्राह्मणम्—‘यदप्सु प्रवेशयेद्यज्ञवेशसं कुर्यात्सर्वमिव प्राश्रीयादिन्द्रियमेवाऽऽत्मन्वते (तै०
सं० ३-४-४) इति । यज्ञवेशसं यज्ञविघातम् । यजमानः सर्वप्राशनेनेन्द्रियपातमानि
धारयति । एतदेवाभिप्रेत्याऽऽपस्तम्बेनोक्तम्—सर्षा वा यजमान एवान्वहं प्राश्री-
यादिति ॥ २८ ॥

जयाभ्यातानान्राष्ट्रभूत इति ब्राह्मणव्याख्याताः ॥ २९ ॥

जयन्त्येभिरिति जयाः । अभ्यातन्वत एभिरित्यभ्यातानत्वम् । जयन्त्येभिरिति
जयत्वम् । राष्ट्रं भ्रियते स्वी क्रियत एभिरिति राष्ट्रभूत्वम् । समुच्चितैरेतैस्त्रिभिर्होमैर्देवा
विजयिनोऽभवन् । ‘अमुरास्तु पराभूताः । यज्जयेरजयन्’ (तै० सं० ३-४-६) इति
ब्राह्मणम् ।

क्रत्वर्थगुरुष्वर्थविचारप्रसङ्गात्पूर्वाधिकरणेऽभारभ्यवादः प्रस्तुतः । तत्प्रस्तावदेवा-
नारभ्याधीतानां जयादीनां वाक्येनैव कर्माकृत्ये सिद्धे तद्विशेषश्चिन्त्यते—‘येन कर्मणोत्से-
तत्र जयाञ्जुहुयात्’ (तै० सं० ३-४-६) इति । किं सर्वेषां लौकिकवैदिककर्मणा-
मङ्गं जयादय उत वैदिकानामेव येषामाहवनीयोऽस्तीति विचारः—

तत्राविशेषतः सर्वकर्मार्थत्वं प्रतीयते ।

तस्मात्कृम्यादिनाऽपीत्सेतत्राग्नौ जुहुयाज्जयान् ॥

यद्यपि कृम्यादीनामाहवनीयो नास्ति जयादयश्चाऽऽहवनीये होतव्यास्तथाऽपि ते
स्यमेव होमत्वादाहवनीयप्रयोजका इति । तदर्थमेवाऽऽहवनीयं प्रणीय तेषु ह्यमाना न
दुष्यन्ति ।

तस्मात्त्राप्यवैगुण्यात्सर्वार्थाः स्युर्जयादयः ।

नैवं प्रधानवैदेश्याद्वैगुण्यं जायते यतः ॥

यद्यप्याहवनीयमागतकृतं नास्ति वैगुण्यं तथाऽपि प्रधानदेशत्वमङ्गानामवगतं तदङ्गा-
मात्कृतत्वादिषु किं माणा विगुणा भवेयुः । तेषां कृषिराहवनीये च होम इति वैदेश्यं, वैदि-
केषु चाऽऽहवनीयादिमत्सु प्रधानसादेश्यं लभ्यत इत्यवैगुण्यात्तत्रैव जयादयः ॥ २९ ॥

चित्तं च स्वाहा चित्तिश्च स्वाहेति जयाञ्जुहोति ।

चिन्नाय स्वाहा चित्तये स्वाहेति वा ॥ ३० ॥

तवाऽऽदौ जयसंज्ञकांस्तयोदश मन्त्राञ्जुहोति ॥ ३० ॥

अग्निर्भूतानामधिपतिः स याऽवत्स्वित्यभ्याताना-

नस्मिन्ब्रह्मस्मिन्क्षत्र इत्यभ्यातानेष्वनुषजति ।

पितरः पितामहा इति माचीनावीती जुहोत्युप-

तिष्ठते वर्ताषादृतधामेति राष्ट्रभृतः । पर्यायम-

नुदृत्य तस्मै स्वाहेति पूर्वामाहुतिं जुहोति ।

ताभ्यः स्वाहेत्युत्तराम् ॥ २ ॥ ३१ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वार्विंशमश्वे प्रथमः पटलः ।

अभ्यातानाः—अग्निर्भूतानाम् । राष्ट्रभृत ऋताषादृतधामेति ता ब्राह्मणव्याख्याताः—
स्पर्धमानेन संग्रामं निगीषुणा क्षत्रियेण होतव्या जयार्थम् । जयत्येव तामिति (३-४-४)
वाक्यशेषात् । येन कर्मणोत्सेधेन कर्मणोर्द्धिमिच्छेत्तस्मिन्कर्मणि होतव्या अभ्यातानाः ।
सर्वकर्मसु होतव्या इत्यर्थः । यो भ्रातृव्यवान्तस्यात्सोऽभ्यातानाञ्जुहोति आहवनीये जया-
नपि राष्ट्रभृतः । राष्ट्रकामाय होतव्या (तै० सं० ३-४-८) इत्यादि । ग्रामकामस्थाधि-
देवने धृतक्रीडास्थान आहवनीयविकारे होतव्याः । रथमुख ओजस्कामस्य । यो राष्ट्रद-
पभृतस्तस्मा अपि होतव्याः । अपभृतोऽपगतः । अपभृतस्त्वैव होमः । यावन्तोऽस्य
रथा स्युस्तान्वायुङ्ग्वमिति स्वान्परिचारकान्प्रत्याह । रथयोगे कृते दक्षिणं चक्रं
प्रवृत्तं (प्रवीय) अपनीयाक्षमभिजुहुयात् । राष्ट्रभृत इति संग्रामे संयत्ते होतव्याः ।
क्षत्रियस्यैव मान्धुको बन्धुजीवकः । उच्छलितमन्धुजीवनेधमेनाग्निमिद्ध्वा यस्योन्मादः स्यात्त-
दर्थमपि होतव्याः । न्यग्रोधादिभिरग्निमिद्ध्वाऽभिचरता प्रतिलोमं होतव्याः । स नो
भुवनस्य पत इति हुत्वा चारुः कृपणकाशीति जुहुयात् । एवं विपरीतेर्द्वाविंशतिमाहुती-
र्जुहोति । स्वकृत हरिणे जुहोति इति । हरिणे प्रदरे देशे वा यद्वाचः कूर्गं लट्फट्जहि इत्ये-
वमादि तेन स्वाहाकारस्येनानेन जुहोति । क्षत्राय महि शर्म यच्छ तस्मै स्त् ताभ्यः
स्त्रुडिति प्रतिलोमं ततोऽभिचारणीयं येन केनचित्प्रकारेण नाशयति । शत्रुं हृष्टिन्यापा-
रेण तृणेन छोष्टेन वा हन्यात्तेन हतो अग्निरेत । यस्यान्नाद्यमादातुमिच्छेत्तस्य समायामुत्तानं
पतित्वा तृणानि गृहीयात् । स नो भुवनस्य पत इति षड्भिराद्यैः पर्यायैरिह देवदत्तस्य
शार्वायणस्यान्नाद्यं हरातीति वाऽनेन मन्त्रेण गृहीयात् । यो ज्येष्ठबन्धुत्पभृतः स्यात्

(ति. सं. १-४-८) इत्यादि । ज्येष्ठबन्धुः सन्धोऽपभूतः स्वयं ततो निष्कृष्टस्तत्पराभूत इति यावत् । तं स्पष्ट उक्तप्रदेशोऽवसाध्योपवेद्य तस्मै तत्फलसिद्धये होतव्या राष्ट्रभूतः स्थलं च वर्ष्म शरीरमुभयविधेन वर्ष्मणैव यजमानं स्वसमानानां पुरुषाणां शरीर-स्थानीयं करोति । असौ शरीरवत्प्रधानभूत इतरे हस्तादिवदुपसर्जनभूता यथा भवन्ति तथा करोतीत्यर्थः । शरावसरूपां विधत्ते—चतुःशरावो भवति, इति । पाकसाधनद्रव्यं विधत्ते—क्षीरे भवति, इति । पच्यमानस्यौदनस्यापकत्वपरिहारार्थं दर्व्योद्धरणं विधत्ते—उद्धरतीति । पकस्य घृताप्लुतत्वं विधत्ते—सर्पिष्मान्भवतीति । हुत-शेषस्य ऋषिसमानैरेवान्यैः प्राशनं विधत्ते—चत्वार आर्षेयाः प्राश्नन्ति, इति । अस्मिन्ब्रह्मनित्यम्यातानेऽनुषङ्गः सर्वत्र । तत्र श्लोकः—

जयाश्चित्तं तथाऽग्निर्भूताभ्यातानाश्च राष्ट्रभूत ।

ऋतावाप्मान्धुकेध्वमस्तु बन्धुजीवः प्रकीर्तितः ॥ ३१ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां ह्यविंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अथ ह्यविंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

काम्याभिरिष्टिभिरमावास्यां पौर्णमासीं वा

संस्थाप्य यजेत । ता ब्राह्मणव्याख्याताः ॥ १ ॥

एतत्सूत्रारम्भे उभयत्र प्रवृत्त्यर्थः । अथवा काम्यानामेव पर्वनियमः । भिन्न-प्रकाराणां (करणानां) नक्षत्रेष्वादीनां च ग्रहणम् । ता इति ब्राह्मणादनुसंधेया इति भावः । काम्यानां सामान्यनिर्णयानुसार्यनुष्ठानम् । विशेषस्तु मानवसूत्रे—इष्टीः कुर्या-दमावास्यायां पौर्णमास्यां वाऽऽपूर्यमाणपक्षस्य पुष्यनक्षत्रे वाऽन्यत्र नवम्या इति । जातेष्टेः शेषविरोधेन निमित्तानन्तरं संप्रधात्तुर्थिकन्यायेनोचितकालप्रतीक्षाया उचित-त्वात्पितुर्मातुश्च दशरात्रविंशतिरात्रात्मकाशीचनिकृत्तौ सस्यां पर्वण्यनुष्ठानम् । गृह-दाहेष्ट्यादीनां निमित्तानन्तरमनुष्ठाने पर्वोचनपेक्षा । तदसंभवे जातेष्टिवदस्त्येव तदपेक्षा । नित्यक्रत्वर्थानामारम्भणीयादीक्षणीयाप्रभृतीनां प्रधानपरतन्त्रत्वात्तदविरोधेनैव पर्वपेक्षा, हविर्दोषमागिन्युद्देशादिनिमित्तकत्वर्थे इष्टयस्तु स्विष्टकृदनन्तरं समिष्टयजुषः प्राक्निमित्त-स्मरणे तत्तन्त्रमुपजीव्य निर्वापप्रभृति तदानमेव कार्याः । समिष्टयजुषोऽनन्तरं स्मरणे तत्प्रयोगसमाप्त्यनन्तरं पुनरन्वाधानादिविधिना कार्या इति ॥ १ ॥

सद्यस्काला उपाश्रुतन्वा यथाप्रकृति चे-

का दक्षिणाः सांनार्यवत्सु द्व्यहकालाः ॥ २ ॥

उपांशु काम्या इष्टयः कियन्त इति तत्र यावत्प्रधानमुपांशु (आप० परि० २-१०) इत्यापस्तम्बः । आथर्वणा वै काम्यास्ता उपांशु कर्तव्याः, इति । या विकृतय उपांशु कियन्ते, तत्र यावत्प्रधानं प्रधानदेवतावाचकं पदमुपांशु प्रयोक्तव्यं याज्यानु-नुवाक्ये च ॥ २ ॥

अथ सामिधेनीं प्रकृत्याऽऽह-

समिध्यमानवतीं समिद्धतीं चान्तरेण पृथुपा-
जवत्पौ धारये ॥ ३ ॥

तासां सर्वासामिष्टीनां च सप्तदश सामिधेन्यः सार्वभिकाः । ननु पृथुपाजवत्यौ वाग्ये भवतः, अनुपदावाज्यभागावित्वादयोऽनारभ्यवादाः प्रकृतौ निविशेरिति प्राप्ते-पञ्च-दशसंख्याक्षरसंख्यादिविरोधाद्वाग्राज्ञौवृधन्वत्यवरोधाच्च विकृतावुत्कृष्येरन् ॥ ३ ॥

अनुपदावाज्यभागौ यत्कामेष्टिस्तत्प्रवादौ स्यातां
तदर्थत्वात्तदेवतौ प्राकृतौ वाऽनादेशे प्रकृतिः प्रत्ये-
तव्या त्वां चित्रश्रवस्तमेत्यनुष्ठुमौ संयाज्ये ॥४॥

यथादिष्टं वा मानवी क्रचावित्याद्यनुपदावाज्यभागौ । अनुपदाविति यत्कामाय यत्फलेष्टिः कियते, तं कामं यौ प्रदत्तस्तौ स्याताम् । प्रजाफलायामिष्टौ यस्त्वा हृदा, सोमो धेनुं, इति । पशुफलायामयुःफलायां जवदन्तावेवमन्यथापि द्रष्टव्याः । अथवा तद्देवतौ सौर्वे कर्मणि सूर्यदेवत्यौ । अथवा प्राकृतौ । त्वां चित्र इत्येतौ विकल्पेनान्यौ वाऽनुष्ठुमौ संयाज्ये । ननु-अनुपदावाज्यभागाविति विकृतौ निविशमानमपि काम्ये-ष्टिष्वेव तदीयफलार्थत्वात् । अत एवाऽऽदि(ति)देशिकमन्त्रकाधोऽपि काम्येष्टिषु । वस्तु-तोऽनुपदसंज्ञकमन्त्राणामभावात्पदं स्वस्थानमनुगताविति व्युत्पत्त्या प्राकृतावेवेत्यर्थः । एवमुक्तिश्च पौर्णमास्यमावास्याविकृतिषु वार्त्राध्यादिन्यवस्थासिद्धयर्था । तस्याः सर्वस्या-न्यायेनैव सिद्धत्वाभित्यानुवादोऽयमिति प्राप्ते-कौषीतके सर्वासु विकृतिषु सद्गन्तावा-ज्यभागाविति विधिभिरपोदितानां प्राकृतमन्त्राणां प्रतिप्रसवार्योऽयं विधिः । तेन विकृतिषु सद्गन्तौ वा प्राकृतौ वेति विकल्पः ॥ ४ ॥

पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोनुवाक्योपरिष्टाल्लक्ष्मा याज्यै-
तद्वा विपरीतम् ॥ ५ ॥

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासंग्रहम् ।

७४९

एतयोश्च लक्षणभाज्यभागव्राह्मणे तु—‘पुरस्ताद्वक्त्रा पुरोनुवाक्या भवति आतनेव
भ्रातृव्यान्प्राणुदते । उपरिष्टाल्लक्ष्मा याज्या अनिष्यमाणानेव प्रतिनुदते, इति समाम्नातम् ।
यस्या अक्षः पूर्वार्धे देवताल्लिङ्गं सा पुरोनुवाक्या । उत्तरार्धे ताल्लिङ्गं वेद्याज्या सा
भवति । एतस्य लक्षणस्य प्रदर्शनार्थत्वात्कचिदेतद्व्यामिचरति । तत्र सर्वत्राऽऽज्ञानक्रमो
नियामकः । पुरस्तादाज्ञाताः पुरोनुवाक्याः । पश्चादाज्ञाता याज्याः । तस्माद्विष्टिक्रमं
मन्त्रक्रमं च परीक्ष्यैकैकस्यामिष्टावेकैकं मन्त्रयुग्मं प्रयोज्यम् । ननु यत्र युग्मादधिकस्त-
द्युग्मसमानलिङ्गको मन्त्र आह्वयते तत्र क्रमानुसारेणोत्तरेष्टौ मन्त्रयोजने लिङ्गं बाध्येत,
पूर्वेष्टौ तद्योजने क्रमो बाध्येतेति चेन्न । बाध्यतां नाम क्रमोऽस्य दुर्बलत्वात् । यदि न
पूर्वेष्टौ तृतीयमन्त्रस्य पृथक्प्रयोजनता तर्हि तत्र याज्या विकल्पताम् । यत्र तु युग्मन्तरं
पूर्वयुग्मेण समानलिङ्गं तत्र याज्यापुरोनुवाक्यायुग्मस्यैव विकल्पोऽस्तु । यद्वदिष्ट्यैक्ये
मन्त्रयुग्माधिक्ये युग्मविकल्पस्तद्वन्मन्त्रयुग्मस्यैकत्वे सति तदीयदेवताविषयानामि-
ष्टीनामाधिक्ये ता इष्टयोऽपि विकल्पताम् । तद्यथा—इहैव तावत्तादृशमुपलभ्यते ।
उभा वामिन्द्राग्नी (तै० सं० १-३-१४) इत्यादय इन्द्राग्निलिङ्गकाश्चत्वारो मन्त्रा ।
ऐन्द्राग्नेष्टयस्तु फलभेदेन षड्ज्ञाताः । तत्र प्रथममन्त्रयुग्मविषये तिल आघ्रा इष्टवो
विकल्प्यन्ते ॥ ९ ॥

ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेदिति तासांमुभा
वामिन्द्राग्नी इति चतस्रो याज्यानुवाक्या द्वे पूर्वा-
सां तिष्ठणां द्वे उत्तरासाग्नेवमत ऊर्ध्व कर्मातिरेके
समयः प्रतिविभज्य पूर्वा पूर्वासांमुत्तरोत्तरासां
मन्त्रातिरेकेऽवशिष्टा विकल्पार्थो उपहोमा वा ॥ ६ ॥

तासां कर्मणामैन्द्राग्न्यः षड्विष्टयः । इष्ट्या यक्ष्ये प्रजामवाप्तवानीति संकल्पः ।
सद्यस्कांताः । अग्नीनन्वाधाय जतप्रवेशः । अमावास्यातन्त्रं वेदं कृत्वा वेदिः संसृज्य
सामिधेन्यः । येन यज्ञेनेत्सेदित्याग्नेयस्य च समानतन्त्रत्वादाग्नेयस्याष्ट कपालान्यैन्द्राग्न्यैः
कादश । केचिद्विचतन्त्रेणैव कपालानि प्रयुनक्ति । निर्वपकाल आग्नेयं निरुप्यैन्द्राग्ने
निर्वपति । एवं प्रचारः । उभा वामिन्द्राग्नी इत्यादि याज्यापुरोनुवाक्या इत्युक्तम् । इदं
यानुषं हौत्रम् । अगन्म सुवरित्यत्रोहः—अगन्म प्रजां प्रजामगन्मेत्यादि । एवं सर्वासु
काम्योष्टिष्वाग्नेयेन समानतन्त्रम् । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । एतथा स्पर्धमानो यजेत ।
इष्ट्या यक्ष्ये भ्रातृव्यजयार्थम् । शेषं पूर्ववत् । संग्राममुपप्रयास्यजेतयेष्ट्या यजेत । इष्ट्या
यक्ष्ये युद्धजयार्थमिति संकल्प्य(रूपः) । शेषं पूर्ववत् ।

संग्रामं जित्वैतयेष्टया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । इन्द्रियवीर्यप्रतिष्ठापनार्थमिष्टिः । पूर्व-
वत्संस्कृतादि । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ६ ॥

यथोक्तकर्मप्रयोगान्तःपातिनमपरं आगमाह—

पौष्णं चरुं निर्वपेद्वयमु त्वा पयस्पत इति पूर्वा
पुरोहुवाक्योत्तरा याज्यैवमत ऊर्ध्वं पूर्वयोत्तरा
प्रतिष्ठा ॥ ७ ॥

इन्द्रियवीर्यसहितः सङ्गनतां प्राप्य व्यवहारसमाप्तौ पौष्णं चरुमनुनिर्वपेत् ।
इन्द्रियवीर्योद्गकार्यमिष्ट्या यक्ष्ये । इन्द्रियवीर्योद्गकार्यम् । व्याख्यातः पौष्णः ॥ ७ ॥

इष्टयन्तरमाह—

क्षेत्रपत्यं चरुं निर्वपेत्क्षेत्रपत्वस्य क्षेत्रस्य
पतिनेति ॥ ८ ॥

क्षेत्राणां भूमागत्वाद्भूमेः क्षेत्रपतित्वम् । इष्ट्या यक्ष्ये प्रतिष्ठापनार्थं, अस्यामेव प्रति-
तिष्ठति (तै० सं० २-२-३) इति वाक्यशेषात् । क्षेत्रपतये जुष्टं० क्षेत्रपते हव्यं
रसस्वेत्यादि क्षेत्रपतयेऽनुब्रूहि क्षेत्रपतिं यज । क्षेत्रस्य पतिना० क्षेत्रस्य पते इति
याज्यापुरोनुवाक्ये । क्षेत्रपतेरहमन्नादः । केचित्क्षेत्रपत्यं नैमित्तकमिति । केचिदस्यामेव
प्रतितिष्ठतीति वाक्यशेषादस्यां भूमौ प्रतिष्ठार्थमिति ।

एवं क्षेत्रपत्यं समाप्येन्द्राग्रेष्टिमेकादशकपालमुपरिष्ठाभिर्वपेदिति पूर्वमेवास्मामिर्वा-
ख्यातम् । इष्ट्या यक्ष्ये । इन्द्रियवीर्यप्रतिष्ठापनार्थम् । संग्राममुपप्रयास्यजित्वादिपौष्णा-
न्तानां न पर्वेनियमः । केचित्क्षेत्रपत्यन्तानामिति । केचिदैन्द्राग्रान्तानाम् । सर्वोसां
काव्येष्टीनामुपैक्षुत्वमाश्रवणादेः प्रधानार्थस्य । यज्ञा(य)धर्वणन्यायात् । सर्वोसां
नारिष्ठान्हुत्वा—अग्निर्भूतानामित्यादि ॥ ८ ॥

इष्टयन्तरमाह—

अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिति
प्रवृत्तस्य कालातिनये प्रवृत्ते वैश्वानर्यज्ञे नयाऽऽ-
देवानामिति याज्यानुवाक्ये यद्वाहिष्ठमिति संया-
ज्ये । अनहान्दक्षिणा । अग्नये व्रतपतये पुरोडा

२ पटलः] महादेवनासिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ७५१

अमष्टाकपालं निर्वपेत् । स्वमग्ने व्रतपा असीति
याज्यानुवाक्ये ॥ ९ ॥

पायिकृती वैश्वानरी व्रातपती च व्याख्याताः प्रायश्चित्ते । पर्वणि पर्वण्यप्रमादेन
तदिहैरनुष्ठानं विद्यमानं पन्थाः । कस्मिंश्चित्पर्वणि प्रमादेनानुष्ठानाभावोऽप्यः । अस्मि-
न्विषये प्रायश्चित्तरूपेयमिष्टिः । यस्मादेवोऽनङ्गान्भारं वहति (अनङ्गान्दक्षिणा वही कोष
समृद्ध्यै, (तै० सं० २-२-२) इति । तस्मात्समृद्ध्यै भवति । अग्ने नयाऽऽदेवाना-
मिति । यद्वाहिष्ठं, अग्ने त्वं पारयेति स्विष्टकृतः । अग्नये व्रतपतय इत्यादि । अग्नये
यागव्रतविरोध्यनृतवादादिकम् । तस्मादियमिष्टिः । स्वमग्ने व्रतपा असीति, यद्वा ययमिति
हे व्रतपतेः ॥ ९ ॥

अथ रसोष्टेष्टिमाह—

अग्नये रसोष्टे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्
रक्षाशसि सचेराशिति । अमावास्यायां निशि
परिश्रित्य निर्वपेत् । कृणुष्व पाजः प्रसितिमिति
पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह नित्यया परिदधाति ।
अया ते अग्ने समिधा विधेयेति याज्यानु-
वाक्ये । परे संयाज्ये ॥ १० ॥

सचेरन्समवेनुर्वाधेराशित्यर्थः । अमावास्यायां निशितायां तस्यां वेदीयां निर्वपेदित्यर्थः ।
यागभूमेः परितो वेष्टनं कुर्यात् । अस्यामिष्टौ कृणुष्व पाज इत्यनुवाकः कृत्स्नो विनिर्मुक्तः ।
तस्मिन्चोऽष्टादश । तामु पञ्चदश सामिधेन्यः । एका पुरोनुवाक्या, द्वे याज्ये
पिकल्पिते ।

अथेवं पद्धतिः—अमावास्यायां निशायाममावास्यामुत्कर्षः निशीष्टेः । सादृश्यसामर्थ्या-
दुत्कृष्टं सर्वप्रायश्चित्तं करोति, रसोमणैः पीडितश्चेदेतत्कर्म कुर्यात् । सायमग्निहोत्रं हुत्वा—
इष्ट्या यज्ये, इत्युक्त्वा रसोहननार्थमिति संकल्पः । अन्वाधानादि । अग्नये रसोष्टे
जुष्टं निर्वपामि, अग्ने रसोहनहव्यं रक्षस्व । अग्नये रसोष्टेऽनुब्रूहि । अग्निं रसोहणं यज ।
अग्ने रसोहणहमजादः ॥ १० ॥

अथेष्टचन्तरमाह—

अग्नये ब्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिच
रक्षिति । अग्नये ब्रवित्वेति इष्टो सोहि-

लोष्णीषा लोहितवसना निवीता ऋत्विजः

मचरन्ति । सर्वास्वभिचराणिकास्वेवम् ॥ ३ ॥

त्वमग्ने रुद्र इति याज्यानुवाक्ये ॥ ११ ॥

रुद्रवते घोरतनुयुक्ताय । अभिचरञ्जुं मारयन् । तस्मै रुद्रवतेऽग्नये । परमरणा-
मग्नौ यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये परमरणार्थमिति (अग्नये पथिकृत (तै० सं० २-२-२)
इत्यनुवाके या इष्टयः श्रूयन्ते ताः सर्वा अष्टाकपाला आग्नेयाविकाराश्च) । अग्नये रुद्रवते
मुष्टं निर्वपामि । अग्ने रुद्रवन्हव्यं रक्षस्वेत्यादि । लोहितोष्णीषादि सर्वर्त्विजां यजमान-
स्य न । अग्ने रुद्रवते—त्वमग्ने रुद्र, आ वो राजानमिति याज्यानुवाक्ये । प्राकृतावा-
ज्यमागौ । अनुपदौ वा । त्वां चित्रश्रवस्तमेति द्वे संयाज्ये । एवं सर्वकाम्येष्टिभ्यैन्द्राग्न-
प्रभृतिषु ॥ ११ ॥

इष्ट्यन्तरमाह—

(अग्नये सुरभिमतं पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्य
गावो वा पुरुषा ॥ प्रमीयेरन्यो वा विभीषादेवा
वेति) । अग्नये सुरभिमतेऽग्निर्होता साध्वीमकर्देवर्वा-
तिमिति स्वयं यजमानो याज्यानुवाक्ये कुर्यात् ॥ १२ ॥

सुरभिमते भेषज्यतनुयुक्ताय । यस्य यजमानस्य गावो वा भृत्या वा दैविकरोगवा-
हस्येव महवो क्षियेरन्त्ययं वा कदाचिदपमृत्योर्भातो भवेत्तादृशो निर्वपेत्पूतीगन्धस्य
शक्वगन्धस्य निवृत्तये सुगन्धयुक्ताय कुर्यात् । यद्वा—यस्य गावो वा पुरुषा वा प्रमीयेरन्-
यो वा विभीषादिति पृथगधिकारमिति केचित्स एवेति । इष्ट्या यक्ष्ये गवादीनां मरण-
निवृत्त्यर्थम् । पूतीगन्धस्यापहत्यै (तै० सं० २-२-२) इति वाक्यशेषात् । पूती-
(ति) गन्धो दुर्गन्धः । अत्र शक्वगन्धस्यापहत्या इत्यर्थः । पूतीगन्धस्यापहननार्थमिति
फलनिर्देशः । अत्रार्थवादोऽपि फलं रात्रिसत्रन्धायादवगन्तव्यम् । अग्नये सुरभिमते
मुष्टं निर्वपामि । अग्ने सुरभिमन्हव्यं रक्षस्वेत्यादि । अग्निर्होता निषसादा, साध्वीमक-
र्देवर्वातिमिति याज्यानुवाक्ये ॥ १२ ॥

इष्ट्यन्तरमाह—

अग्नये क्षामवत् इति तिस्रः क्षामवत्पस्तासाम-

क्रन्ददमिरिति याज्यानुवाक्ये ॥ १३ ॥

क्षामवते क्षुवायुक्ताय । मुष्टे प्रत्यामन्ने सति जयाथो निर्वपेत् । यथा जयार्थिन
एषेष्टिस्तथा बहुबन्धुमरणनिवारणार्थिनोऽप्येतामिष्टिं कुर्यात् । गृहदाहादि निमित्ती-

कृत्यापि तामेवेष्टिमिति तिस्रः क्षामवत्य इति । संग्रामे संयत्ते (तै. सं. २-२-२) इति । उत्तरयेष्ट्या यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये संग्रामजनयार्थमिति । अग्नये क्षामवते जुष्टं निर्वपामीत्यादि । अक्रन्ददग्निस्त्वेषु वसुनीति याज्यानुवाक्ये । येषां पूर्वापरा (२-२-२) इत्यादि । येषां यजमानानां पूर्वापरा ज्ञातयः सततं यथाक्रमं त्रियन्ते स एतया क्षामवत्या यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । ज्ञातीनां शिष्टानां मरणनिवृत्त्यर्थम् । उक्ते याज्यानुवाक्ये । यस्य यजमानस्य गृहदाहः स्यात्स एतया क्षामवत्या यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । अपरगृहदाहनिवृत्त्यर्थम् । शेषं पूर्ववत् ॥ १३ ॥

इष्टयन्तरमाह —

अग्नये कामायेत्यष्टौ । तासां तुभ्यं ता अङ्गिर-
स्तमेत्यानुपूर्वेण याज्यानुवाक्याः ॥ १४ ॥

फलार्थकृते काम्ये कर्माणि फलसिद्धिर्यस्य नास्ति तद्विरोधात् । स उत्तरया यजेत । केचिद्वैदिकं कर्म नियतफलमिति कृष्या (वृष्ट्या) दिविषयमुपदिशन्ति । केचित् ' एनं कामो नमति ' (२-२-३) इति सर्वार्थमिति वदन्ति । आहारपृथक्त्वेनेति न्यायात् । इष्ट्या यक्ष्ये यथेष्टफलनिर्देशः । अग्नये कामाय (२-२-३) इत्यनुवाके वा इष्टयस्ता आग्नेयविकारा अष्ट कपालानि च । अग्नये कामाय जुष्टं निर्वपामि । अग्ने काम हव्यः रक्षस्वेत्यादि । तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम, अय्याम तं काममग्न इति याज्यानुवाक्ये । उत्तरया क्षेत्रेषु वा सजातेषु वेष्ट्या यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये भ्रातृव्यजनयार्थमिति संकल्पः । अग्नये यविष्ठाय जुष्टं निर्वपामि । अग्ने यविष्ठ हव्यः रक्षस्वेत्यादि । श्रेष्ठं यविष्ठ भारताग्ने, स क्षितानस्तन्यगुरिति याज्यानुवाक्ये । एतवेष्ट्याऽ-
भिचर्यमाणो यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । परेणाभिचारदोषनिवृत्त्यर्थम् । श्रेष्ठं यविष्ठ, स क्षितान इति याज्यानुवाक्ये । उत्तरया सर्वायुष्यकामो यजेत । शतायुष्यार्थमिति । इष्ट्या यक्ष्ये । सर्वायुष्यसिद्धयर्थम् । अथवा श्रुत्युक्तायुष्यार्थं वा । छान्दोग्योपनिषदि ' पुरुषो वाय यज्ञः ' इत्यत्र यदुक्तं सहषोऽष्टशं वर्षशतमिति तदर्थं वा । अग्नय आयुष्मते जुष्टं । अग्न आयुष्मन्हव्यः रक्षस्वेत्यादि । आयुष्टे विश्वतो दधत्, आयुर्दा अग्ने, इति याज्यानुवाक्ये । भूतिकाम वृक्षया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । भूतिमवाप्नवानीति । अग्नये जातवेदसे जुष्टं निर्वपामि । अग्ने जातवेदो हव्यः रक्षस्वेत्यादि । तस्मै ते प्रतिहर्षते, दिवस्परीति याज्यानुवाक्ये । उत्तरया रुक्मामो यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । रुक्मान्भूयासमिति । अग्नये रुक्मते जुष्टं निर्वपामि । अग्ने रुक्मन्हव्यमित्यादि । शशिः पावक वन्धो, दृशानो रुक्म इति याज्यानुवाक्ये । उत्तरया तेजस्कामो यजेत ।

इष्ट्या यक्ष्ये । तेजस्वी भूयासमिति । अग्नये तेजस्वते जुष्टं निर्वपामि । अग्ने तेजस्वि-
न्हव्यः रसस्वेत्यादि । आ यदिषे नृपतिं स तेजीयसेति याज्यानुवाक्ये । उत्तरया
सीतलाणः सोढुमयिमवितुमिच्छुः । इष्ट्या यक्ष्ये । मर्षीर्यमिति । अग्नये साहन्त्यं
जुष्टं निर्वपामि । अग्ने साहन्त्यं हव्यः रसस्वेत्यादि । अग्ने सहन्तमा भव, तन्मते
इतनासहमिति याज्यानुवाक्ये ॥ १४ ॥

अन्नवतेऽन्नादायाजपतय इत्येतासांमुक्ताभ्यां वशा-
भ्याम् वशा हीति याज्यानुवाक्ये ॥ १५ ॥

अन्नवते बहुल्ययुक्ताय । अन्नकामो यजेत । अग्नयेऽन्नवत (तै० सं० १-५-४)
इत्यनुवाके या इष्ट्या आन्नादास्ताः सर्वा अष्टाकपाला आग्नेयविकाराश्च । अग्नये रस-
वत इति वर्जयित्वा । इन्द्राय पुत्रिण इत्येकादश कपालानि । इष्ट्या यक्ष्ये । अन्नवान्भू-
यासमिति । अग्नयेऽन्नवते जुष्टं निर्वपामि । अग्नेऽन्नवन्हव्यः रसस्वेत्यादि । उक्षासाय
वशाभ्याम् वशा हीति याज्यापुरोनुवाक्ये । उत्तरयाऽन्नादकामो यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये ।
अन्नादनसमर्थो भूयासमिति । अग्नयेऽन्नादाय जुष्टं निर्वपामि । अग्नेऽन्नाद हव्यमित्यादि ।
उक्षाभ्याम् वशा हीति याज्यानुवाक्ये । अग्नेरन्नादस्याहमिति । अन्नपतितकाल
उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । अन्नपतिर्भूयासमिति । अग्नयेऽन्नपतये जुष्टं निर्वपामी-
त्यादि । उक्षासाय वशाभ्याम् वशा हि सून इति याज्यानुवाक्ये ॥ १५ ॥

अथेष्टन्नन्तरं हविष्योपेतमाह—

अग्नये पवमानायेति त्रिहविरम आयूषवि पवस इति
याज्यानुवाक्याः ॥ १६ ॥

उत्तरया त्रिहविष्कया ज्योगामयावी यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । विरोगमुपस्येयम् ।
अग्नये पवमानाय जुष्टं० । अग्नये पावकाय जुष्टं० । अग्नये शुचये जुष्टं० इत्यादि ।
अन्न आयूषवि पवसेऽग्ने पवस्वेति पवमानस्य । अग्ने पावक, स नः पावक इति
पावकस्थ । अग्निः शुचिमततमः, उदग्ने शुचयस्तवेति शुचेः । अथेतया त्रिहविष्कया
पवस्वकामो यजेत । तिमिरपटलाद्याभिभूतः । इष्ट्या यक्ष्ये । तिमिरादिव्येष्टविषातार्थम् ।
शेषं पूर्ववत् ॥ १६ ॥

अग्नये पुत्रवत इति द्विहविर्यस्त्वा हृदा कीरिणा
यस्मै त्वमिति याज्यानुवाक्याः ॥ १७ ॥

उत्तरया त्रिहविष्कया प्रजाकामो यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । प्रजावान्भूयासमिति ।

पुत्रोर्निर्वाणः कपालानि । अग्नये पुत्रवते जुष्टं निर्वपामि । इन्द्राय पुत्रिणे जुष्टं निर्व-
पामीत्यादि । अमावास्यातन्त्रम् । यस्त्वा हृदा, यस्मै त्वमित्यग्नेः पुत्रवतः । त्वे सु
पुत्र, उक्थयउक्थ इतीन्द्रस्य पुत्रिणो याज्यानुवाक्ये । यत्र [यत्र] कपलसंख्या
विहिता तत्र [तत्र] येन यज्ञेनेत्सेदित्याग्नेयवर्जानामेव तत्र [सर्वत्र] तैः सा गण्यते
॥ १७ ॥

अग्नये रसवतेऽजक्षीरे चरुमित्येतासामग्ने रसे-
नेति याज्यानुवाक्याः ॥ १८ ॥

इष्टवान्कामान् । उत्तरया रसवत्कामो यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये रसवान् स्यामिति ।
स्थाली स्पर्शश्च द्वंद्वम् । अग्नये रसवते जुष्टं निर्वपामि । अजक्षीरे श्रवणम् । तस्य
प्रणीताधर्माः । अग्ने रसेन, अपो अन्वचारिषमिति याज्यानुवाक्ये । उत्तरया वसु-
कामो यजेत । वस्विति धननाम । अग्नये वसुमते जुष्टमित्यादि । वसुर्वसुपतिस्त्वामग्ने
वसुवृत्तिमिति यज्ज्यानुवाक्ये । संश्रमे संवत् उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । संश्राम-
जयार्थमिति । अग्नये वाजसृते जुष्टं० । त्वामग्ने वाजसातममयं नो अग्निर्वरिव इति
याज्यानुवाक्ये । अग्नयेऽश्विवते जुष्टं० । अग्निनाऽग्निः समिध्वते, त्वं ह्यग्ने अग्निनेति
याज्यानुवाक्ये । अग्नये ज्योतिष्मते जुष्टमित्यादि । उदग्ने शुषयस्तव, विज्योतिषेति
ज्योतिष्मतः ॥ १८ ॥

त्रिहविष्कां कांविदिष्टिमाह—

वैश्वानरं द्वादशकपालमिति त्रिहविः पतनीयेन
कर्मणा कुतेनाभिन्नस्पृशमानस्य द्वादश वैश्वानर्य-
स्तासां वैश्वानरो न ऊत्थेत्यष्टौ याज्यानुवाक्या
द्वे द्वे सिंशुणामव ते द्वौ वरुणेति वारुणस्य
दधिक्लृण्वो अकारिषमिति दधिक्राव्यः ॥ १९ ॥

अभिन्नस्पृशमान उत्तरया यजेत । त्रिहविष्कया पतनीयेन कर्मणा तेनाभिन्नस्पृशमान-
स्येति सूत्रकारमतिः । इष्ट्या यक्ष्ये । अभिशंसदोषनिवृत्त्यर्थम् । अन्वाधानादि । सत्र-
सादनकाले द्वादश कपालानि स्थालीद्वयं चेत्यादि । अग्नये वैश्वानराय जुष्टं० । वरु-
णाय जुष्टं० । दधिक्राव्यो जुष्टं० इत्यादि । उत्तरे त्रिर्निर्वाय यथाभागं व्यावर्तध्व-
निदमर्त्तवैश्वानरस्येवं वरुणदधिक्राव्योरेति चर्वधान् । अस्यामिष्टौ हिरण्यं दक्षिणा ।
अग्नये हिरण्यमिति प्रतिग्रहः । अत्र द्वादश वैश्वानरकर्माणि अनुवाक्यस्य आम्नातानि ।
अष्टौ वैश्वानरीया ऋचः । तत्र त्रयाणां कर्मणां द्वे द्वे याज्यानुवाक्ये । अक्षीर्थांस इति

न्यायात् । अस्मिन्यागे—वैश्वानरो न ऊत्या०, ऋतावानमिति वैश्वानरस्य । अत्र ते हेड उदुत्तयमिति वरुणस्य । दधिक्राव्ण आ दधिका इति दधिक्राव्णः ।

एतया द्विहविष्कया प्रजाकामो यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । प्रजामवाप्नवानीति । पूर्वव-
द्याज्यानुवाक्ये च ॥ १९ ॥

उद्गासनेष्टावाग्नेयस्याग्निर्मूर्धा शुभ इति याज्यानुवाक्ये ॥ २० ॥

अग्निमुद्गासायिष्यन्तुत्तरया द्विहविष्कया यजेत । संकल्पप्रकारः पूर्वमेवोक्तः । आग्ने-
यमष्टाकपालं निर्वपेत् । वैश्वानरं द्वादशकपालमिति । सूत्रान्तरोक्ततया विकल्पः । या
मे अग्न उत्सीदत इत्यादयो न भवन्ति । शाखान्तरोक्तत्वाद्विकल्प इति केचित् ।
अन्वाहार्यो दक्षिणेति भाष्यकृत ॥ २० ॥

प्रजाभिः समृद्धं ग्रामं कामयमानस्य द्विहविष्कामिष्टिमाह—

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तकपालं ग्रामकामः ॥ २१ ॥

उत्तरया द्विहविष्कया ग्रामकामो यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । ग्राममवाप्नवानीति
संकल्पः । एकोनविंशतिः कपालानि, शूर्पद्वयं वानस्पत्यादि । वेषाय वा, अग्नये वैश्वा-
नराय जुष्टं० । अन्यास्मिन्शूर्पे मरुद्दघस्त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यादि ॥ २१ ॥

प्रकृतावष्टाकपालैकादशकपालयोरैकस्मिन्नेवाग्नावधिश्रितत्वादत्रापि तत्प्रमाणावपवदति—

आहवनीये वैश्वानरमधिश्रयति । गार्हपत्ये मारुतम् ॥ २२ ॥

अपरेणाऽऽहवनीयं वैश्वानरस्योपसादनम् । अपरेण गार्हपत्यं मारुतस्य । उपसादनो-
र्ध्वमिश्रणम् । केचित्तैश्चानरस्य मुख्यत्वान्मुख्यधर्मेण कर्तव्यमिति तदाऽऽहवनीयस्यापरेणो-
पसादनमुभयोन्तदैकमेव शूर्पं पात्री च । सहैव निर्वापः । पेपणान्तं कृत्वाऽऽहवनीये
वैश्वानरस्य कपालान्युपधाय गार्हपत्ये मारुतस्याऽऽद्यैः सप्तभिः । संवापस्तन्त्रेण ।
आहवनीये गार्हपत्ये वा पिण्डं कृत्वा विभज्याऽऽहवनीये वैश्वानरमधिश्रयति । मारुतं
गार्हपत्य इति । अन्तरितमित्यादिक्रमेण आप्यलेपादिपुरोडाशद्वयम् ॥ २२ ॥

१—क. पुस्तकेऽयमधिकः—वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जात इति । पूर्वमेव दशाष्टा-
दर्धमिष्ट्या यक्ष्ये । जात पुत्रः पूतस्तोत्रस्त्यभ्याम इन्द्रियस्य पशुमान्भवति । संकल्पः । उक्त्वा वैश्वा-
नरी । वैश्वानरो ॥ ऊत्या०, ऋतावानमिति याज्यानुवाक्ये । अन्वाहार्यो दक्षिणः । अद्यापि येन
यज्ञेनेत्यामेव केचिद्विच्छन्ति । एतया वैश्वानर्या दक्षैर्पूर्वमावाधतिपतो जुषेत् । तस्य प्रयोन उक्त
अवधितप्रश्ने । वैश्वानरस्य दक्षनाम्नो ब्रूत०, पूष्टे विशति याज्यानुवाक्ये इति ।

अलंकृत्य वैश्वानरमासादयति । अनृत्यमानासु

सामिधेनीषु मारुतो मरुतो यद्वच इति याज्ञानुवाक्ये ॥ २३ ॥

पुरोडाशावच्छंक्रत्याऽऽसादयति । वैश्वानरेण प्रचर्य मारुतेन प्रचरति । वैश्वानरस्य दक्षसनाभ्यो बृहत्, पृष्टो दिवीति वैश्वानरस्य । मरुतो यद्वचो दिवः, या वः शर्मति मारुतस्य ॥ २३ ॥

इष्टचन्तरमाह—

आदित्यं चरुं संग्राममुपप्रयास्यभित्यदि-

तिर्न उरुष्यतु महीम् पु मातरमिति याज्ञानुवाक्ये ॥ २४ ॥

उत्तरया संग्राममुपप्रयास्यनिर्वपति । इष्ट्या यक्ष्ये । प्रतिष्ठार्थम् । उपप्रयास्यास्त्रिभिः । अन्यन्वाधानादि । स्थाष्टी स्फ्यश्च द्वंद्वम् । आदित्ये जुष्टं निर्वपामीत्यादि । आदितिर्न महीम् पु मातरमित्यदितेः । संग्रामस्य संबन्धीनि यानि कर्माणि श्रूयन्ते तानि सञ्चि-
यत्येव । केचिद्द्विआतिमात्रस्यैवायं विधिरिति मन्यन्ते । उत्तरया संग्रामायतनं गत्वा संग्रामभूमिं गत्वाऽग्निमाधाय दार्शिकीं वोदि कृत्वा, इष्ट्या यक्ष्ये संग्रामजयापनिति । शेषमुक्तम् ॥ २४ ॥

युद्धभूमिं प्राप्तस्य अथार्धेन इष्टिं विधत्ते—

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदायतनं गत्वेति

यत्र युयुत्समाना भवन्ति ॥ २५ ॥

यस्मिन्नायतने युद्धं भविष्यति तत्प्राप्य तस्मिन्देशे निर्वपेत् । आतो यदग्ने, स्वमग्ने शोचिषेति वैश्वानरस्य । विद्विषाणयोः परस्परं तयोरन्यतरस्याग्निं हु(ह)त्वा वैश्वानरं यजेत । केचिदुभयस्याग्निमिति । इष्ट्या यक्ष्य इत्यादि । आतो यदग्ने स्वमग्ने शोचि-
षेति । आत्वं स्तेप्सरोगः ।

योऽग्निं प्रतिगृह्णाति स वैश्वानर्या यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । तव (मम) स्तेप्सरोगो-
पपरिहारार्थम् । शेषं पूर्ववत् । अस्माकमग्ने वैश्वानरस्य सुमतामिति याज्ञानुवाक्ये । आत्मनो वा एषमात्रमाग्नेति, आयुः परिसमाप्तिं श्रूयत इत्यर्थः । मात्रा मानं परिच्छेद इत्यर्थः । अथ वा पुरुषं वा प्रतिगृह्णीयात्स वैश्वानर्या यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । आत्मनो मात्रानिवृत्त्यर्थम् । अस्माकमग्ने वैश्वानरस्य सुमतौ स्यामेति याज्ञानुवाक्ये ॥ २५ ॥

धनछात्रमपि सन्निभ्यः समिष्यत इतिमाह—

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्सन्निभ्यः यथा

रज्जुशेषां सामजेतां आतृच्याय प्रहिणुयादिति

आतृच्यमर्षं वाऽभिदध्याद्दोष्टे वा न्यसेत् ॥४॥२६॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वाविंशमश्वे द्वितीयः पटलः ।

सन्नि धनछात्रम् । सन्निभ्यः सन्निभ्यः सन्निभ्यः । सोऽपि वैश्वानर्या यजेत ।
इष्ट्या यक्ष्ये । भिक्ष्यमाणद्वयसिद्धयर्थं मां प्रति दानकामाः प्रजा भवन्ति वा फल-
निर्देशः । शेषं पूर्ववद्याज्यानुवाक्ये च । भिक्षणं कृत्वा पुनरेत्य प्रतिनिवृत्त्य वैश्वानर्या
यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये प्रतिष्ठार्थमिति । शेषं पूर्ववत् । अनुवाकद्वयेन वैश्वानरकर्मा-
ण्यन्मातानि ।

अभिज्ञास्यमानस्य प्रजाकामस्य जातपुत्रस्य दर्शयतिपत्नस्याग्निमुद्वासिष्यतो ब्राम-
ह्मणस्य संभ्रामायतनं गच्छतो विद्विषाणयोरजं भुक्तवतः समानयोः पूर्वमभिद्रोदुरविं प्रती-
ग्रहीतुरश्वपुरुषयोर्वा प्रतिग्रहीतुः सन्निभ्यः पुनरागतस्यैवं त्रयोदश । तत्र संशयः—
किं वैश्वानरकर्माणि द्वादश आहोस्विदेकादश अथवा त्रयोदशेति पूर्वः पक्षः । सना-
द्वानादधिकारभेदादेकादशेत्यपरः पूर्वः पक्षः । कुतः—प्रथमां त्रिहविष्कामुक्त्यैवा वै-
निर्वपेत् । इत्युक्त्वात्सूत्रकारेण सन्निभ्यश्चित्यादिवैश्वानरकर्मेकमुक्त्वा—एतमेव वैश्वा-
नरमित्युक्तम् । तस्मात्कर्मेक्यमुभयत्रैकस्य कर्मणोऽधिकारभेदत्वमेव न कर्मभेदः ।
एतयाऽन्नाद्यकामपद्द्वादश कर्माणीति सिद्धान्तः । कुत एतामेव एतमेवेत्युभयत्रोक्तेऽ-
भिज्ञानेकेत्यस्य भेदः, पुनरुत्पत्तिपरामर्शनात् । यद्वैश्वानरो द्वादशकपालो भवति
सूत्रमेवेति न ब्रह्मपाशान्मुञ्चति दक्षिणाया पुनानि, इति । तस्मात्पूर्वस्यैव कर्मभेदः ।
दक्षिणाविधानाच्च । एतामेवेत्युक्तेऽपि हिरण्यं दक्षिणेति विधानात् । तस्मात्पूर्वस्यैव
भेदः । तस्माद्द्वादश कर्माणि । तदा याज्यानुवाक्यानां कल्पनमेव । तत्र—अरूपीयां सो-
मन्त्रा इति न्यायेन प्रवृत्तिलिङ्गदर्शनाच्च । कथं लिङ्गं कपालदर्शनात् । यत्र यत्राभिभेदः
लिङ्गस्तत्र तत्र स्वरूपं कर्म श्रुतं तस्मात्तस्यैव कर्मैक्यं पूर्वस्य भेदः । वैश्वानरमिति
कर्मा, न पुरोडाशः प्रेषाऽऽज्येनेत्यत्र सत्तेतानि हवींश्शीति वचनाद्भविः परत्वमेव ।
एतामेवेत्येतं न ह्यम् । तस्मात्कर्मेक्यमेव ।

प्रकृतमनुसरायः । यथा रज्ज्वा काव्यमानानां सर्वासां गवां पृष्ठतो गच्छन्नास्ते
सत्तत्रा रज्ज्वा श्रुतोर्वा गच्छीयात् । एवं निर्जन्निमेवास्यै प्रहिणोति (तै० सं० २-३-

६ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

७५५

६) इति । दातृभ्यो लङ्वासु गोषूतर्भा गां यया रज्ज्वा बद्ध्वा समारुप्यति तौ रज्जुं भ्रातृभ्यविनाशार्थं तदीयगोष्ठे प्रक्षिपेत् ॥ ४ ॥ २६ ॥

इति सत्पाषाणहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगवैज-
यन्त्यां द्वाविंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथ द्वाविंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

ऐन्द्रं चरुं निर्वपेत्पशुकाम इत्येतस्यानुवाकस्ये-
ष्टीनां याज्यानुवाक्या इन्द्रं वो विष्वत्सरीस्ये-
षोऽनुवाकः ॥ १ ॥

उत्तरया पशुकामो यजेत । ऐन्द्रं चरुं निर्वपति (तै० सं० १-२-७) इत्यादि ।
इष्ट्या यक्ष्ये पश्वर्धमिति संकल्पः । अमावास्यातन्त्रम् । अन्वाधानं प्रतर्पितम् ।
स्थाली स्फ्यश्च द्वंद्वम् । निर्वापकाल इन्द्रायेन्द्रियावते जुष्टं निर्वपामि । इन्द्रोऽभिद्राधि-
नो बृहद् गायन्ति त्वेति याज्यानुवाक्ये ।

उत्तरया पशुकामो यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये पशुमान्मुद्यासमिति । अमावास्यातन्त्रम् ।
इन्द्रायेन्द्रियावते जुष्टमित्यादि । इन्द्रियाणि शतक्रतो, अनु ते दायीति
याज्यानुवाक्ये । ब्रह्मवर्चसकाम उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये इन्द्रं चरुं निर्वपसी-
भूयासीमिति । इन्द्राय धर्मवते जुष्टं । इन्द्रं चरुं इन्द्रं रसस्वेत्यादि । आ
यस्मिन्, आमासु पक्वमिति याज्यानुवाक्ये । अन्नकाम उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये ।
अन्नवान्स्यामिति । इन्द्रायार्कवते जुष्टं । इन्द्रार्कवन्हव्यं रसस्वेत्यादि । इन्द्रमिद्रा-
धिनो बृहद् गायन्ति त्वेति याज्यानुवाक्ये । उत्तरया त्रिहविष्कवा भूतिकामो यजेत ।
भूतिमवाप्नवानीति । त्रयस्त्रिंशत्कपालानि स्फ्यश्च द्वंद्वम् । [इन्द्राय धर्मवते जुष्टं ।
इन्द्रायेन्द्रियावते जुष्टं । इन्द्रायार्कवते जुष्टमित्यादि । [आ यस्मिन्निन्द्रियाणि शत-
क्रतो इति इन्द्रस्य धर्मवतः, अनु ते इन्द्रमिद्राधिनि इतीन्द्रस्येन्द्रियावतः । गायन्ति त्वेति
वा, इतीन्द्रस्यार्कवतः ।] अत्र धर्मवतो हविषि-आ यस्मिन् इत्यादिके याज्यानुवाक्ये ।
इन्द्रियावतो हविषि इन्द्रियाणि शतक्रतो इत्यादिके । अर्कवतो हविषि-इन्द्रमिद्राधि-
नो बृहदित्यादिके इति भाष्यानुसारिषयः । यः पाप्मना गृहीतः स उत्तरया यजेत ।
इष्ट्या यक्ष्ये पापक्षयार्थमिति । इन्द्रायाऽहोमुषे जुष्टं । इन्द्राहोमुष्य-
मित्यादि । अहोमुषे प्र भरेमा, विधेयं यन्मेति याज्यानुवाक्ये । यं सृष्टोऽभिप्रवेपेरन् ।

मृगो वैरिणो यं यजमानमभितः प्रवेपेरन्मर्कणेन कन्धयेद्युभीतिमुत्पादयेयुः । अथवा
राष्ट्राणि देशानभितो विनाशयितुं समीयुः संगता भवेयुः । तस्य यजमानस्य रक्षायै
वैमृषाय शत्रुविनाशकायेन्द्राय निर्वपेत् । इष्ट्या यक्ष्येऽपह्ननार्थम् । शेषमुक्तं प्रकृतौ ।
इन्द्राय वैमृषाय जुष्टमित्यादि । अत्रापि केचिद्यथाशु(श्र)द्धं दक्षिणामिच्छन्ति । श्रद्धवत्यौ
५ । इतरथाऽन्यहार्यमेव । वि न इन्द्र मृगो जहि, इन्द्र क्षत्रमभीति याज्यानुवाक्ये ।
मृगो न भीमः, वि शत्रून्वि मृष इति बोधायनीये दर्शनात् । अथवाऽन्यत्र काम्यप्रक-
रणे विवेक यन्मा वि न इन्द्र, इति दर्शनात् । वि न इन्द्रेन्द्र क्षत्रमिति वा । अपशिष्टा
विकल्पार्थाः ।

बद्धो वा परियतो वेति । बद्धः शृङ्खलया निगडितः । परियतः शृङ्खलामन्तरेण परितो
भट्टैरवबद्धः । उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । श्रानार्थमिति बधनान्मोक्षार्थमिति वा
परिवारान्मोक्षार्थमिति वा । इन्द्राय आग्ने जुष्टं निर्वपामि । इन्द्र आतर्ह्यन् रक्षस्वे-
त्यादि । इन्द्रस्य आतुरहं देवक्यया आतो भूयासमिति । आतारमिन्द्रं मा ते अस्थामिति
याज्यानुवाक्ये ।

महायज्ञकाम उत्तरया यजेत । महायज्ञं नामाग्निहोत्रं यतमकुर्वत दार्ढ्यं(दी) यज्ञ-
माग्नेयं यतमकुर्वत, इति ब्राह्मणविहिते बोधायनेन भगवता व्याख्यातम् । इष्ट्या यक्ष्ये
महायज्ञसिद्धयर्थम् । इन्द्रायार्काश्वमेधवते जुष्टं० । इन्द्रार्काश्वमेधवन् हव्यं रक्षस्वेत्यादि ।
अनवस्ते वृष्णे यत्त इति याज्यानुवाक्ये ॥ १ ॥

काम्येष्टिकाण्डे काचिदिष्टिरेवमाप्तायते—

इन्द्रायान्वृजव इत्यन्वह मासा इति ॥ २ ॥

अनुकूलश्वासावजुमेत्यन्वजुः । साहाय्यकरणमानुकूल्यं, विरोधानाचरणमृजुत्वं
तादृशम् । उत्तरया ग्रामकामो यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । ग्राममवाप्नवानीति । इन्द्रायान्व-
जये जुष्टं० । इन्द्रान्वृजो हव्यमित्यादि । अन्वह मासा, अनु ते दावीति याज्या-
नुवाक्ये ॥ २ ॥

इष्ट्यन्तरं विधत्ते—

इन्द्राण्यै वरुं निर्धेयस्य सेनाऽसंशितेव स्याद-
धृतेवेत्यर्थो ब्रह्मजानिधम् उपसंनष्टा सहेध्मेना-
भ्यादध्यादुत्तमा धार्या । रेवती पुरोनुवाक्या
भवति शक्ररी याज्या मोषस्मै पुरोरथमिति ॥ ३ ॥

यस्य सेना असांशिता तक्षिणा न भवेत्स्वकार्यक्षमा न भवेदित्यर्थः ।
स उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये : सेनासिद्धयर्थमिति । स्थाली स्फ्यश्च द्वंद्वम् ।
इन्द्राण्यै जुष्टं० । इन्द्राणि हव्यं रक्षस्वेत्यादि । आग्नेयविकारः । इन्द्राण्यहमजादः । केचि-
दैन्द्राग्रविकार इति । तज्ज्ञेयते । तस्यामिष्टौ कंचिदङ्गविशेषमाह—बल्वजानपीध्मे संनह्ये-
दिति । बल्वजास्तृणविशेषाः । तानपि चोदकप्राप्त इध्मे सम्यग्व्यवनीयात् । प्रोक्षेत ।
इन्द्राणीमासु, नाहमिन्द्राणीति याज्यानुवाक्ये । उत्तरया यजेत संग्रामे संयते । इष्ट्या यक्ष्ये
संग्रामजयार्थम् । इन्द्राय मन्थुमते मनस्वते पुरोडाशमेकादशकपालम् । इन्द्र मन्थुमन्
हव्यं रक्षस्वेत्यादि । यो जात एव, आ ते महेति याज्यानुवाक्ये । एतामेव निर्वपेद्यो
हतमनाः स्वयं पाप इव स्यात् (तै० सं० २-२-८) इति । यः पुरुषो रोगेण द्रव्यह-
न्यादिना वा हतमना नष्टचित्तः सन्स्वयं पाप इव भ्रान्त इव स्यात् । एतस्मात्पुरुषादेता-
नीन्द्रियमन्थुभैर्याणि अपक्रान्तानि । अथेदानीमेष पुरुषो नष्टचित्तः स्वयं भ्रान्तो भवति
तादृश एतामेव निर्वपेदिति पूर्वत्रान्वयः । एतस्यामिष्टौ पूर्वोक्ते एव याज्यानुवाक्ये ।

यद्वा—हतमनाः स्वपापकर्मणः । इष्ट्या यक्ष्ये । न हतमना भवामि न स्वयं पापो
भवामीति वा फलनिर्देशः । शेषं पूर्ववत् । मे प्रजाः स्युरिति यः कामयेत स उत्तरया
यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । मां प्रति जना दानकामाः स्युरिति फलनिर्देशः । इन्द्राय दात्रे
जुष्टं०, इत्यादि । मा नो मर्षीरा, आतू भरेति याज्यानुवाक्ये । यस्मै प्रक्षमिव सल्ल
मुदीक्षित । प्रदात्रे प्रदापयित्रे । वाक्यस्यान्ते प्रदापयति (तै० सं० २-२-८) इति
श्रवणात् । यस्मा उत्तमर्णाय प्रतिग्रहीत्रे दायादाय वाऽप्यमर्णादिः पुरैव प्रकर्षेण दत्तमि-
त्येवं दातव्यं धनमपलपति तद्धनं स्वत्वेन व्यवह्रियते । वस्तुतस्तु नैव प्रप्तं, तादृश उत्तम-
र्णादिनिर्वपेत् । इष्ट्या यक्ष्ये । मां प्रति दत्तद्रव्यसिद्धयर्थमिति । इन्द्राय प्रदात्रे जुष्टं० ।
इन्द्र प्रदातर्हव्यमित्यादि । इन्द्रियाव्यज्जादः । प्रदातारं हवामहे प्रदाता वज्रीति या-
ज्यानुवाक्ये । अपरुद्धो वाऽपरुध्यमानो वोत्तरया यजेत । सुत्राण्यो सुष्ठु त्रात्रे । अप-
रुद्धश्चिरं राज्याद्भृष्टः । अपरुध्यमान इदानीमेव भ्रष्टमानः । अनपरुद्धो अंशा-
विषयः । इष्ट्या यक्ष्ये । अपरुद्धो वाऽपरुध्यमानो वा मोचनार्थमिति । इन्द्राय
सुत्राण्यो जुष्टं० । इन्द्रं सुत्रमन्हव्यमित्यादि । इन्द्रः सुत्राणां, स्ववा० तस्य वयं-
सुमताविति याज्यानुवाक्ये ।

योऽलं श्रियै सन्तसद्वत्समानैः स्यात् (२-२-८) ॥ उत्तरया यजेत । इष्ट्या
यक्ष्ये । समानेभ्योऽधिकं श्रियमाप्नवामीति । इन्द्राय जुष्टमित्यादि व्याख्यातम् ।
रेवतीर्नः प्रोष्यस्मै पुरोरथमिति रेवती पुरोनुवाक्या । शकरी याज्या । अनुवाक्ये वा
इष्ट्यास्ताः सर्वाः पुरोडाशवत्यः । एकादशकपालाः पुरोडाशाः ॥ ६ ॥

अथ त्रिहविष्कां कांचिदिष्टिमाह—

आग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिचरन्तस-
स्वत्याज्यभागेत्याज्यहविरित्यथो बार्हस्पत्यश्च-
रिति त्रिहविष्टे द्वे पुरोनुवाक्ये कुर्यात् । अग्राविष्णु
सजोषसाऽऽग्राविष्णु इत्याग्रावैष्णवं स्यात् । अथो-
देव्या नो दिवः पावीरवी कर्त्तव्येति स्वास्वयज्यम् ।
बृहस्पते जुषस्व न इति बार्हस्पत्यस्य ॥ ४ ॥

अभिचरन्ततरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । परधरणार्थमिति । एकादश कपालं
स्थाप्य स्तूप्यश्च द्वंद्वमित्यादि । अग्राविष्णुभ्यां जुष्टं० । पूर्वमेवोक्तं सरस्वत्याज्यभागा-
स्यात् प्रश्नान्देवता । बार्हस्पत्यश्चरुः । आग्रावैष्णवं निरुप्य बृहस्पतये जुष्टं० । आग्राविष्णुसि-
प्रश्नार्थं आज्येन सरस्वतीं यजति । न दक्षिणसीत्यनुमन्त्रणम् । सरस्वत्या जुष्टं० ।
ततो बार्हस्पत्येन प्रचरति । एवं त्रिहविष्कांस्तेषां च द्वे द्वे पुरोनुवाक्ये । अग्राविष्णु
सजोषसा, अग्राविष्णु महीति पुरोनुवाक्ये । अग्राविष्णु मही आमेति महीत्या । सरस्व-
तस्य ॥ ओ देव्या नो दिव इति पुरोनुवाक्ये । पावीरवीति स्वास्व । बार्हस्पत्यस्य
बृहस्पते जुषस्व न, इवा पित्र इति पुरोनुवाक्ये । बृहस्पते अग्नि यज्ञे अग्निवि-
द्यामया । कीहितोष्णीपादि ॥ ४ ॥

प्रथममभिचरतः शत्रोस्त्रिहविष्केष्टिर्विहिता । इदानीं तदीयादभिचारपूर्वं प्रत्यभि-
चरतस्तामेवेष्टिं विहितामभिप्रेत्य तत्र विशेषमाह—

एतस्यैव यजेताभिचर्यमाण आग्रावैष्णवोऽयं यज्ञो
तोपनमेदाग्रावैष्णवो घृते चरुश्चक्षुष्कामस्साग्रा-
विष्णु अग्राविष्णु इत्येव याज्यानुवाक्ये ॥ ५ ॥

कथित—एतदा त्रिहविष्कयाऽभिचर्यमाणो यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । वा अत्यभि-
रतोऽभिचारयागजन्यफलमर्कचित्करं भवत्विति संकल्पः ॥ शेषं पूर्ववत् ।

उत्तरया यज्ञकामो यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । यज्ञसिद्धयर्थमिति । अग्राविष्णुभ्यां
जुष्टं०, इत्यादि । शेषं पूर्वमेवोक्तम् । एकहविष्का । न द्वे द्वे पुरोनुवाक्ये । चक्षुष्काम
उत्तरया यजेत । आग्रावैष्णवं घृते चरुम् । इष्ट्या यक्ष्ये । अग्रावि-
र्षम् । द्वे द्वे पुरोनुवाक्ये । इन्द्रियं वीर्यं वृद्धे आतुल्यो यजमानोऽयं यजमान-
कल्पं प्रति निर्वपेत् (तै० सं० २-२-२) इत्यादि । अवरकल्पसा यजेत । अग्रा-
रकल्पेति इष्टिचक्षुष्टयसमुदायनाम । प्रातरनुवाककाले निर्वाणे यथा स्वास्वया संकल्पः ॥

रुद्रौ हव्यं रक्षेयाम् । सोमारुद्रा इति केचित्प्राकृता एव मन्त्रा इति । केचिदूहमि-
च्छन्ति । मानवी ऋतौ धार्ये कुर्यादग्निं वः, मक्षू देववतो रथ इत्येतां तां द्वे । विक-
ल्पिताः षड्वचः । सोमारुद्रा वि, सोमारुद्रा युवमिति याज्यानुवाक्ये । आज्यमागप्रभृ-
याप्रधानयोगान्तं कटादिभिः पारिश्रयणं, विहारस्य । स्विष्टकृतादि अपारिश्रिते प्रधानार्थं
पारिश्रयणे, यज्ञार्थवर्णन्यायेन । मनो ज्योतिरित्याविकारेण भार्जनम् ॥ ७ ॥

इष्टचन्तरमाह—

यदि विभीषादुश्मर्मा भविष्यामीति सोमापौष्णं

चरुं निर्वपेत्सोमापूषणा इमौ देवाविति याज्यानुवाक्ये ॥ ८ ॥

कुष्ठादित्त्वदोषो मम भविष्यतीति यो विभीषात्स उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये ।
न दुश्मर्मा भवामीति । सोमापौष्णं चरुं निर्वपेत् । व्याख्यातं राजसूये । सोमापूषणेमौ
देवाविति याज्यानुवाक्ये ॥ ८ ॥

सोमारौद्रे ज्योगामयाविनः ॥ ९ ॥ होताऽनङ्-
वाहं दक्षिणां ददाति । सोमारौद्रं चरुं निर्वपेयः
कामयेत स्वेऽस्मा आयतने भ्रातृव्यं जनयेयमिति
भ्रातृव्यक्षेत्रे यजेत । वेदिं परिगृह्य दक्षिणमर्ध-
मुद्धृत्य तदेवार्धेन वहिषस्तृणीयादर्धमिधमस्याभ्या-
दध्यात् ॥ ९ ॥

(केचित्—प्रजाकाम उत्तरया यजेत । सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् । प्रजामवाप्नवामीति ।
पूर्वोक्ते याज्यानुवाक्ये । आज्यं प्रोक्षणमित्यादि न भवत्युत्तरेषु (रासु) । अभिचरन्तु-
त्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । परमरणार्थमिति । शेषं पूर्ववत् ।)

ज्योगामयावी उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । चिरोगनिवृत्त्यर्थमिति । सोमारौद्रं
चरुं निर्वपेत् । शेषं पूर्ववत् । अस्मिन्कर्मणि अनङ्वाहोत्रे देयः । यजमानस्य स्वं
(धनं) दद्यात् । होता दक्षिणत एव ब्राह्मणा अयं वोऽनङ्वानिति होत्राऽभिमर्शनम् ।
अथवाऽनिर्दिष्टदक्षिणा । न यद्यनङ्वास्तदाऽङ्वाहार्यमेव । यः कामयेत स्वेऽस्मा
आयतने भ्रातृव्यं जनयेयमिति (तै० सं० २-२-१०) यो यजमानः शत्रोरायतने
शत्रोः शत्रुमुत्पादयेयमिति यः कामयेत स उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । शत्रो-
रायतने तस्य (तेन) शत्रुं वधे(जनये)यमिति । द्वितीयं फलं निर्दिष्टं (द्वितीयफलनिर्देशः) ।
शेषमुक्तम् ।

आतृव्यक्षेत्रं गत्वाऽयैतामिष्टिं निर्वपेत् । आतृव्यक्षेत्रं गृहम् । अथवा कृषिभूमिः । अन्यतरदेशं गत्वा दार्शिकीं वेदिं कृत्वा मथित्वाऽऽयतने निधाय, इष्ट्या यक्ष्ये । पूर्व-
वत्फलनिर्देशः । सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् । वेदिं परिगृह्यार्धमुद्धन्यादर्धमिति ब्राह्मणम् ।
बर्हिस्तरणकालेऽर्धं दक्षिणतस्तृणाति । अर्धमुत्तरे त्यजेत् । इध्माधानकालेऽर्धमिध्माद-
धाति । अर्धमुत्तरे त्यजेत् । समिष्टयन्तुषा वा बर्हिषः प्रतिपत्तिः स्तिर्णेन सह नोत्तरे ।
उक्ते याज्यानुवाक्ये । वेदिं परिगृह्येत्यादि पूर्ववत्स्यात् । अस्याश्च ब्रह्मवर्चसफलार्थं
सोमारौद्रचरौ यान्यङ्गानि श्रूयन्ते तिष्ठ्यापूर्णमास इत्यादीनि तान्युत्तरासु न सन्ति ।
याज्यानुवाक्यावर्जमिति ॥ ९ ॥

तस्मिंश्च कान्येष्टिप्रकरणे पूर्वोदाहृतास्सोमारौद्रचरोरुर्ध्वं द्विविष्का काषिदिष्टिरे-
वमासायते—

ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तकपालं ग्राम-

कामः ॥ १० ॥

ग्रामकाम उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । ग्राममवाप्नवतीति । अन्वाधानादि ।
अमासस्यस्तान्त्रम् । अन्वाधानं कृत्वा नतप्रवेश इति भाष्यकृतम् । वेदं कृत्वा वेदिः ।
अष्टादशकपालानि स्फयश्च द्रव्यं पात्रीद्वयं वानस्पत्याऽसि वेधाय वामः । इन्द्राय जुष्टं-
मारुतयो जुष्टमित्यादि ॥ १० ॥

प्रकृतौ सह प्रयुज्यमानयोरपि द्वयोः पुरोडाशयोरैकस्मिन्नेवाधिश्रयणम् । इह तु
तद्वाधितुं विधत्ते—

आहवनीय ऐन्द्रमधिश्रयति । गार्हपत्ये मारु-

तम् ॥ ११ ॥

ऐन्द्रस्य तद्वाधितो विभागेनावधारणार्थं मित्राग्रावधिश्रयणम् । यद्वा, आहवनीयस्य
पश्चादुपसादयत्येन्द्रं गार्हपत्यस्य पश्चान्मारुतं मिश्रणाद्युक्तमुत्सृज्यधर्मेण वा प्रतिपत्ति-
स्तदा एकमेव शूर्पं न पात्रीद्वयम् । एकस्मिन्शूर्प एव निर्वापादयः । आहवनीयस्य
पश्चाद्देवोपसादनम् । श्रोक्ष्यावहत्य पिष्ट्वा समोच्य संयुज्य पिष्टं कृत्वाऽऽहवनीय ऐन्द्र-
मधिश्रयति गार्हपत्ये मारुतम् (२-२-११) । एकादशस्वैन्द्रं सप्तसु मारुतम् । अन्त-
रितमित्यादि । उत्तरः परिग्राहः । पृथगेवोद्भासनं द्वयोः ॥ ११ ॥

अलंकृत्यैन्द्रमासादयति अनूच्यमानासु सामि-

वैनीषु मारुतम् ॥ १२ ॥ इन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रं
नरो मरुतो यद्वच इति याज्यानुवाक्याः ॥ १३ ॥

अलङ्कृत्य । अस्मिन्काले ऐन्द्रमासादयति । सामिधेनीष्वनूच्यमानासु मारुतमास-
दयति । शेषमुक्तम् । इन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रं नरो मरुतो यद्वचो दिवो याः वः शर्मेति
याज्यानुवाक्या इन्द्रमरुतोः ॥ १२ ॥ १३ ॥

एतामेव निर्वपेयः कामयेत सत्राय च विश्वे
च समदं दध्यामित्येन्द्रस्यावयन्मृधादिभ्यः
यानुमृहीत्येन्द्री पुरोनुवाक्याऽऽश्राव्य भूयान्म-
रुतो यमेति मारुती वाज्या मारुतस्यावयन्मृधा-
न्मरुद्वचोऽनुमृहीति मारुती पुरोनुवाक्याऽऽश्राव्य
भूवास्तित्वं यजेति ऐन्द्री याज्या ॥ १४ ॥

एतामेव निर्वपेयः कामयेत सत्राय च विश्वे च समदं दध्यामिति सत्रियाणां वैश्यानां
च सत्रियाणां न्यवेति यः कामयेत स एतया यजेत । इष्ट्या यद्वचः । सत्रियाणां वैश्यानां
कल्पार्थमिति । सर्वं पूर्ववत् । तत्र विशेषः—ऐन्द्रस्यावयन्मृधादिभ्यः
यानुमृहीत्येन्द्री पुरोनुवाक्याऽऽश्राव्य भूयान्मरुतो यमेति मारुती वाज्या मारुतस्यावयन्मृधा-
न्मरुद्वचोऽनुमृहीति मारुती पुरोनुवाक्याऽऽश्राव्य भूवास्तित्वं यजेति ऐन्द्री याज्या ॥ १४ ॥
प्रत्याश्रुते । मरुतो यमेत्याह । या वः शर्मेति याज्यामाह होता । वषट्कारसंज्ञे प्रलेपः ।
मारुतस्यावयन्मृधादिति । मारुतः पुसेव्यमवयन्मरुद्वचोऽनुमृहीति मारुतः मरुतो यद्वचो
दिव इत्यन्वाह होता । आश्रुतप्रत्याश्रुते । इन्द्रं यजेत्याह—इन्द्रं नरो इति याज्या ।
वषट्कृते प्रलेपः । उत्तमप्रयाजादिषु ऐन्द्रो मरुतो वा मुख्याः । देवतापनयनं त्रयमेव
(नमन) ॥ १४ ॥

कलहसमाधानकर्मस्यैतामेवेष्टिमाह—

एतामेव निर्वपेयः

एतामेव निर्वपेयः कामयेत कल्पेरभिषि यथा-
देवतामवदाय यथादेवतं यजेत ॥ १५ ॥

कल्पेनैव कलहरहिता भवेयुः । एतदैन्द्रमारुतयो यजेत । इष्ट्या यद्वचः ।
सत्रियाणां वैश्यानां सत्रियाणां न्यवेति यः कामयेत स एतया यजेत । शेषं पूर्ववत् ॥ १५ ॥

इष्ट्यन्तरमाह—

ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं
त्रायकाम इति ॥ १६ ॥

ग्रामकाम उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । ग्राममवाप्नुवानीति । अपाधास्थातन्त्रम् ।
अथौविंशतिः कपालानि स्फ्यश्च द्वंद्वमित्यादि । इन्द्राय जुष्टं० । विश्वेभ्यो देवेभ्यो
जुष्टं० । ऐन्द्रमेकादशकपालेष्वविश्रयति । वैश्वदेवं द्वादशसु ॥ १९ ॥

प्रकृतौ हविर्देवस्य सहावदानं नास्ति । अत्र तु तद्विधत्ते—

ऐन्द्रस्य पूर्वमवदानमवदाय वैश्वदेवस्यान्नोदुह-
रिष्टादुत्तरमैन्द्रस्येन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्योऽनुब्रूहि
इन्द्रं विश्वान्देवान्यजोति संमेष्यसि भस्मेऽग्निद्विमिषि
याज्यानुवाक्ये ॥ १७ ॥

अथमवदानं ऐन्द्रस्य प्रथममवदानमवदाद्येवे वैश्वदेवस्यान्नोदुह-
रिष्टादुत्तरमैन्द्रस्येन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्योऽनुब्रूहि इन्द्रं विश्वान्देवान्यजोति संमेष्यसि
भस्मेऽग्निद्विमिषि याज्यानुवाक्ये । तन्त्रेण प्रक्षेपः । इन्द्रस्य विश्वेषां देवतासु वैश्वदेवस्य
विश्वान्देवान्मादौ भूयांसं, प्राणैः सायुज्यं गमेयमिति वा ॥ १७ ॥

अथ अग्निमाह—

उपाधाध्यपूर्वयं वासो दक्षिणा ॥ १८ ॥

अथ अग्निमाह—
उपाधाध्यपूर्वयं वासो दक्षिणा ॥ १८ ॥
अथ अग्निमाह—
उपाधाध्यपूर्वयं वासो दक्षिणा ॥ १८ ॥

(द्विगुणान्संज्ञान्या संगच्छध्वं समानी मन्त्रः समा-
नी चः संज्ञानं नः संज्ञानं मे इति पञ्च होमाष्टीकाः ।
अत्र घृतुषा घा प्रवेपयन्ति पर्वतानित्युपहोमौ)
टीकाजी (द्विगुणं जी) तु प्रयाणे चित्रान्वमि-
त्येकेषां भारुतस्य प्रिया वो नाम इवे तुराणा-
मिति ॥ १९ ॥

ग्रामकाम उत्तरया यजेत । पृश्निष्ये दुग्धे प्रैयंगवं चरुं निर्वपेत् । पृश्निष्योऽर्थात्ता ।
मृष्ट्याः पयसि चरुं श्रपयित्वा मरुद्दधौ जुष्टं० । प्रियवति याज्यानुवाक्ये भवतः (तै०

सं० २-२-११) । प्रिया यो नामेति द्विपदा पुरोनुवाक्या । श्रियसे कमिति याज्या ।
उपहोमादि न्यक्तं सर्वम् ॥ १९ ॥

संज्ञान्ये सप्तवदाय प्रचरेदशये वसुमते सोमाय
रुद्रवत इन्द्राय मरुत्वते वरुणायाऽऽदित्यवतेऽनु-
ब्रूयति वसुमन्तं सोमं रुद्रवन्तमिन्द्रमरुत्वन्तं
वरुणमादित्यवन्तं यजेति संश्रेय्यति । अग्निः प्रथमो
वसुभिरिति याज्यानुवाक्ये । जाना वा प्रचर्याः
समानौ याज्यानुवाक्ये उत्तरे संधाज्ये ॥ ६ ॥ २० ॥

यः समानैर्मिथो विप्रियः स्यात्समामैः पुरुषैस्त्वजाद्यैश्चर्यानिबन्धना विप्रतिपत्तिर्घस्य
स्यात्स उत्तरया यजेत । संज्ञान्या यक्ष्ये । समानेभ्यः श्रेष्ठो भूयासमिति । संज्ञानं
हविः । एकोनविंशतिः कपालानि स्पृशश्च इदं स्थालीद्वयेन सह । पौर्णमासं तन्त्रम् ।
अग्नेये वसुमते जुष्टं० । सोमाय रुद्रवते जुष्टं० । इन्द्राय मरुत्वते जुष्टं० । वरुणायाऽऽ-
दित्यवते जुष्टं० । अग्ने वसुमन्हव्यं० सोम रुद्रवन्हव्यं० इन्द्र मरुत्वन्हव्यं वरुणाऽऽदित्य-
मन्हव्यम्, इत्यादि । उत्करे विनिर्नीय यथापामां व्यावर्तध्वमिदमग्नेर्वसुमत इदमिन्द्रस्य
मरुत्वत इति पेषणार्थान् । इदं सोमस्य रुद्रवतो वरुणस्याऽऽदित्यवत इति चर्वर्णान् ।
अष्टासु प्रथमं पुरोडाशमधिश्रयति । अथ चरुमधिश्रयति । अथ पुरोडाशमेकादशसु ।
अथ चरुम् । एवं प्रधानादिपुरोडाशयोः प्रचरणकालेऽञ्जलानुपस्तीर्णे सर्वेभ्यो हविभ्यो यथा-
क्रमं द्विरवदाय चतुरवत्तिनः, त्रिजिः पञ्चावत्तिनः । अभिघार्याशये वसुमते सोमाय
रुद्रवत इन्द्राय मरुत्वते वरुणायाऽऽदित्यवतेऽनुब्रूहि । अग्निं वसुमन्तं सोमं रुद्रवन्त-
मिन्द्रं मरुत्वन्तं वरुणमादित्यवन्तं यज । अग्निः प्रथम इति पुरोनुवाक्या ॥ सं नो देव
इति याज्या । अग्नेर्वसुमतः सोमस्य रुद्रवत इन्द्रस्य मरुत्वतो वरुणस्याऽऽदित्यवतोऽहं
देवयज्ययाऽज्ञादो, वृत्रहा, इन्द्रिवाव्यज्ञादो भूयासमिति हुतानुमन्त्रणम् । अग्नीषोमी-
यवादिति भाष्यकृत् । उत्तरयोः कुत्रा चिद्यस्य सं यदिष इति स्विष्टकृथाज्यानुवाक्ये
॥ १ ॥ २० ॥

इष्टयन्तरं विधत्ते—

आदित्येभ्यो भुवद्भ्यश्चरुमिति यज्ञो देवानां प्रत्येवीति
याज्यानुवाक्ये ॥ २१ ॥

भूतिकाम उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । भूतिमवाप्नवतीति । आदित्येभ्यो
भुवद्भ्यो जुष्टं० । आदित्या भुवद्भ्यो हव्यं रक्षध्वम् । अपतमादित्या भुवद्भ्यो भुवना

१ प्रदलः] महादेवसाधिसंक्रान्त्यधोमचन्द्रिकाख्याख्यासमेतम् । ७३९

मुक्त्याभिव्येन्द्राभिविकारपक्षे । आदित्यानां भुक्त्वतामहमिन्द्रियाव्यक्रादः, वृत्रहा वा ।
यस्यो देवानां शुक्तिरप इति आज्ञानुवाक्ये ॥ २१ ॥

इष्टयन्तरमाह—

अपरुध्यो वाऽपरुध्यमानो वाऽप्यवारयद्दत्तं निरु-
प्याऽऽस्ते वाचदेनं नापरुध्युर्वात्यन्त आदि-
स्यात् इति आज्ञानुवाक्ये ॥ २२ ॥

यो राजा पूर्व स्वरूपाद्वैरेणा निःसारितः सोऽपरुद्धः । चस्तिवदानीं निःसार्यते सोऽप-
रुध्यमानः । तयोरन्यतरस्येयमिष्टिः । इष्ट्या यक्ष्ये । अस्मद्वाधुप्राप्त्यर्थम् । आदित्येभ्यो
वारयद्दत्तं मुहं० । अदित्य वारयन्ते इत्यत्र रसाध्यमित्यादि । चक्षयन्त
अदित्यासो, स्तिसो भूमिरिति आज्ञानुवाक्ये । एवमिष्टिं कृत्वाऽऽसीत वाचदेनं नापरुध्यु-
र्वाचदेनमिष्टिं कृतवन्तं न निर्वातयेयुः कृत्वाः । निर्वापाद्युपसाधनान्तोक्ते स्पदेशं
कृत्वाकर्तुं कर्म (कर्म) ॥ २१ ॥

अत्र पूर्वपरुद्धस्य नास्ति विज्ञेयान्नोपदेशः । अपरुध्यमानस्य तु प्रयोगे सोऽस्ति ।
अत्र कंचिन्मन्त्रमुत्पद्य विनिमुक्त्ये—

अपरुध्यमानोऽदितेऽनुमन्वस्येति ॥ २३ ॥

अपरोद्धः पक्षादयं न चक्षति ॥ २४ ॥

मन्त्रमुच्चारयन्तस्य शत्रोः पदाङ्कितभूतन आददीत । इयं वा अदितिरियमे-
वास्मै राज्यमनुमन्यते (तै० सं० २-२-१) इति हि ब्राह्मणम् । २३ ॥ २४ ॥

यौ जनतां चक्षेद्यस्तत्र गुरुयमवाहो भवति ॥ २५ ॥

जनानां समूहस्ताद । प्रवाद अपवादः ॥ २५ ॥

अत्र कंचिन्मन्त्रयोर्विशेषं कमेणाऽऽह—

तस्य गृहाद्व्रीहीनाहरेः कुक्काश्च कुष्णाश्च । विचि-
त्रयाद्ये कुक्काः स्तुस्तयादित्यं चरं निर्वपेत् ॥ २६ ॥

ग्रामेभ्यो हितं ग्राम्यं तद्वाङ्गोऽमे वदतीति ग्राम्यवादी । स द्विविधः—अन्तरङ्गो बहि-
रङ्गश्च । तत्र बहिरङ्गः समाग्रामेव वदति । अन्तरङ्गस्तु समायाः पुरस्तादन्तःपुरे गत्वा
गुहं हितं वदति । तस्य गृहाद्व्रीहीनाहरेत् । आहृत्य शुक्लकुष्णविभ्रान्कुष्णाजिने विचि-
त्रयाद् विवेकं करोति । ये कुष्णास्तान्वक्ष्यमाणकर्तव्यमिति (यं स्थापयति) । ये शुक्ला-

स्तेरादित्यं चतुर्विंशतिं । इष्ट्या यक्ष्ये । मदीयराष्ट्रप्राप्त्यर्थमिति । आदित्येभ्यो जुष्टं ।
आदित्यं हव्यमित्वादि ॥ २६ ॥

ये कृष्णास्तांस्कृष्णाजिन उपनक्ष प्रज्ञाताभिधायोप-
प्रेत मरुतः सुदानव एना विश्पतिनाऽभ्यमु-
राजानमिति यजमानमभ्येति सत्याऽऽशीरिति
पदैकदेशं यजमानस्योत्तरे वाससि निवपतीह मन
इत्युरासि शेषं त्याज्यु क्षत्रियानिति याज्यानुवाक्ये
॥ २७ ॥

कृष्णाजिन उपनक्ष बद्ध्वा निदधाति । हविष्कृता पात्रं विसृज्येत्यापस्तम्बः । उप-
प्रेत मरुतः सुदानव एना विश्पतिनाऽभिनरासिहवर्माणं राजानमिति । अथर्युर्यजमान-
मभिगच्छति । अथ सत्याऽऽशीरिति यजमानस्योत्तरे वाससि पदपांश्वे (स्वे) कदैकं
निवपति । इह मन इत्युरासि, शेषमेकदेशं निवपतीत्यर्थः । अवहननादि । आदित्येष्टिः
संतिष्ठते । त्याज्यु क्षत्रिया न दक्षिणा विक्षिपित इति याज्यानुवाक्ये ॥ २७ ॥

केनचित्प्रतिबन्धविशेषेण यदि कृतायामपीष्टौ तत्प्राप्तिः प्रतिबन्धेत तदानीं विशेष-
पमाह—

यदि नावगच्छेदिममहमादित्येभ्यो भागं निर्व-
पाम्यमुष्मादमुष्यै विशोऽवगन्तोरित्यपरोद्धर्नाम
गृह्णाति तस्यैव विशः ॥ २८ ॥

एषमिष्टिना (ष्टे न) प्रविशेद्विशं स्वराष्ट्रमपरुध्यमानोऽपि चक्षुनापेक्षया न प्रवि-
शेदित्याह—एवं कृते न प्रविशेद्विशमन्ववयजेत । तत्र निर्वपिमन्त्रे विशेषः—देवस्य
त्वेत्यनुद्धृत्य पूष्णो हस्ताभ्यामिममहमादित्येभ्यो भागं निर्वपामि । अथापरोद्धर्नाम गृह्णी-
यात् । अपरोद्धृश्च विशं, एवं मन्त्रः । देवस्य त्वा हस्ताभ्यामिदमहं निर्वपामि नरासि-
हवर्मणो देवकोट्टकायै विशोऽवगन्तोरिति । केचिद्यस्यां विश्यपरुद्धस्तस्य नाम गृह्णीया-
च्चतुर्थ्या यथा कोट्टकायै विशोऽवगन्तोरिति । अन्यं विश इति चतुर्थ्यन्तेन सिद्धमिष्टिः
संतिष्ठते । उक्ते याज्यानुवाक्ये ॥ २८ ॥

प्रतिबन्धाधिक्ये सति तत्प्राप्ताऽप्यप्राप्तौ पुनरन्यं विशेषमाह—

यदि नावगच्छेदाश्वत्थान्मधूखान्त्सप्त मध्यमेषा-
यामुपहम्यादिदमहमादित्यान्बध्नामीति त्रीन्वाच-
श्चतुर उदीचः ॥ २९ ॥

इदमित्यादिर्बन्धनमन्त्रः । अमुष्माद्वैरिणः सकाशादमुष्या मदीयाया विशोऽवगातोः
प्राप्तये यजमानोऽहमादित्यानिदं बध्नामि । इदमिति हस्तेन प्रदर्शनम् । अनेन मन्त्रेणा-
श्वत्थजन्यान्सप्त शङ्कुन्हविधोऽरिणः शकटस्य मध्यमायामीषायां कीलप्रक्षेपेण मलीयात् ।
प्रतिशङ्कु मन्त्रावृत्तिः । तिलैः प्रागपवर्माः ॥ २९ ॥

ततोऽपि प्रबलतरप्रतिबन्धके सति पुनरप्यन्यं विशेषमाह—

यदि नावगच्छेदेतमेवाऽऽदित्यं चरुं निर्वपेदि-

ध्येऽपि मयूखान्संनह्येदेतवगतः ॥ ३० ॥

पूर्वत्र मध्यमायामीषायां शङ्कुवः कीलिताः । इदानीमिध्येऽपि शङ्कुबन्धनं
विशेषः । एवमपि कृते न प्रविशेद्विशमेतमेवाऽऽदित्यं चरुं निर्वपेत् । इष्ट्या यक्ष्ये,
इत्यादि । उक्ते याज्यानुवाक्ये ॥ ३० ॥

विषक्तानां द्विविधतण्डुलानां मध्ये शुक्लैरादित्यं चरुं विधाय कृष्णैर्वारुणधरुमाह—

कृष्णानां वारुणं चरुं निर्वपति । अनवगतो
वाऽऽदित्यं निरुप्य वारुणं निर्वपेदिमं मे वरुण
तत्त्वाः यामीति याज्यानुवाक्ये । त्वं नो अन्न
इति संयाज्ये ॥ ३१ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वाविंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

अवगताऽस्य पिडनवगतः राष्ट्रमित्याहुः (तै० सं० २-३-१) इत्यादि । अस्य
यजमानस्याऽऽदित्यवरुणा यद्यपि प्रजा प्राप्ता भवति तथाऽपि राष्ट्रं भूमिविशेषस्तावता
न प्राप्यत इत्यभिज्ञा आहुः । अतस्तत्प्राप्तये वारुणं निर्वपेत् । यथा प्रजाया आदित्य
देवता तद्वद्राष्ट्रस्य वरुणो देवता । ततस्तथोस्तुष्ट्या तदुभयं प्राप्यते । इष्ट्या यक्ष्य
इत्यादि ॥ ३१ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां द्वाविंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

अथ द्वाविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

अथ मृत्युमीतस्येष्टिमाह—

माजापत्याः शतकृष्णलां निर्वपेदायुष्कामः ॥ १ ॥

सर्तं सुवर्णानि कृष्णकृष्णलितानि यस्याः सवहेः सा कृष्णकसनीष्टः सतकृष्णरा ।
सर्तं प्रजापतिदेवतायां निरवयत् ॥ १ ॥

सत५ हिरण्यकृष्णलानि काकिण्या मायेष वा
संमितानि । औषधकल्पो यत्प्रागवहननास्तत्कृत्वा
पवित्रान्तरहित आज्य आवपति । घ(घ)र्ममात्रं अप-
णम् । प्रचरणकालेऽष्टौ देवताया अवद्याति ।
चत्वारि स्विष्टकृति । द्वे प्राक्षिन्नेऽष्टविडावाम् ।
चतुर्धाकरणकाले सर्वाणि प्राक्षिन्ने समोपैकक
ब्रह्मण उपहरति । तानि ब्रह्मा भक्षयति । यस्याच
नयतीतरेषाम् ॥ २ ॥

सतकृष्णकया वक्ष्ये । सतायुष्मार्थमिति । सतं कृष्णक५ इतिस्तिमेकं मयि,
इत्यादि । अत्र सतं हिरण्यकृष्णलानि मुस्तय कृष्णानि मायेष वा । कृष्णजिनोऽल-
क्ष्यसलादीनां न प्रयोगः । प्रजापतये स्मृ जुष्टं० । न स्मृप्राप्तिमन्त्रणम् । प्रोक्षणान्तं
कृत्वा पात्राणि च प्रोक्ष्य उपवेष्टमादाय भुञ्जेऽसीति चक्षुपदव्यति । यजुषा घृतमुत्पु-
नाति हिरण्यमुत्पूय आज्यं स्यात्स्वाधानीय पर्णोऽसीति तस्मिन्कृष्णलान्यवपति । घ(घ)र्म-
मात्रं अपणं न विह्वेदनम् । असामर्थ्याद् । अन्तरेतमित्यादि । देवस्त्वा सवितेति न
स्विहाजनम् । प्रचरणकाल उपस्तरणविधारणे चत्वारि चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति ।
एकावदाने चत्वारि गृह्णीयादित्यर्थः । चतुरवत्तिनोऽष्टौ पञ्चावत्तिनो द्वादश । चतुरवत्तिना
स्विष्टकृति चत्वारि नामदमीनामष्टौ । द्वे प्राक्षिन्ने । सर्वत्रेष्टापामष्टौ चतुरवत्तिनः । पञ्चाव-
त्तिनो द्वादश । चतुर्धाकरणकालेऽवशिष्टानि सर्वाणि प्राक्षिन्ने कृत्वा ब्रह्मणे भक्षार्हं
मुपहर्त्सती । ब्रह्मा भक्षयति । कृष्णमितरेषामुत्पिनाम् । चतुर्धाकरणे (णं) यस्तस्याच-
नयः । न पिष्टोपकष्टीकरणहोमौ । शेषं पूर्ववत् । हिरण्यगर्भ आपो ह सतप्रजापतौ
इति याज्यानुवाक्ये ॥ २ ॥

इष्टचन्तरमाह—

सौर्यं चरुं निर्वेदेद्वस्तमुचरिहृत्वा रुक्माभ्यां
परिगृह्णाऽऽसादयति । दक्ष्य प्रयाजे प्रयत्ने
कृष्णलं जुहोति । अपोऽह रुक्मौ चरुया प्रचरति ।
उदु त्यं चित्रमिति याज्यानुवाक्ये । एतावेव
रुक्मौ दक्षिणा ॥ ३ ॥

४ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकायां व्याख्यासमेतम् ।

अथ

उत्तरया ब्रह्मवर्चसकामो यजेत । इष्टया यज्ये । ब्रह्मवर्चसकामोऽयमीति । सूर्याय, जुष्टं० । सूर्ये हव्यमित्यादि । रुक्माभ्यामुपरिष्ठादवस्ताव रुक्माऽऽस्तावपति । तस्य प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति । आदित्य इति न कृष्णलं न कृष्णल-
हव्यकः प्रयाजाज्ये कृष्णलान्युप्याऽऽज्येन सह जुहुयात् । अतोऽस्य कृष्णलं कृष्णलं कृष्ण-
रति सूर्यायानुब्रूहीति । उदु त्वं चित्रमिति वाङ्मानुवाक्ये । अतोऽस्य कृष्णलं कृष्णलं कृष्णलं ।
अतोऽस्य हिरण्यमिति प्रतिग्रहः । अग्न्यः सुवरित्यत्र अग्न्यः ब्रह्मवर्चसकामोऽयमीति । अतोऽस्य
म्याज्यविद्धिः—फलदेवतय्येवेति ॥ ३ ॥

हिरण्यार्धिनलिहविष्कामिष्टिमाह—

आद्येयमष्टाकपालं निर्वपेदिति निश्चितं स प्रत्ययमिति
याज्यानुवाक्याः ॥ ४ ॥

उत्तरया हिरण्यवर्चसकामो यजेत । इष्टया यज्ये । हिरण्यवर्चसकामोऽयमीति । निष्काली-
कपालानि स्थाली स्मयथ द्रव्यमित्यादि । निर्वपेदिति अतोऽस्य जुष्टं० । तस्मिन् जुष्टं० ।
मूत्रे जुष्टं० । अतोऽस्य हव्यं रतस्व, सवितर्हव्यं सवितर्हव्यं भूमे हव्यमिति, उतसे मि-
त्रे च धामागं व्यावर्तयन्मिदमग्नेः सवितुरिति पुरोडाशमिदम् । एवं मूत्रं इति च
मूत्रं । पुरोडाशमिदमित्यत्र तण्डुलानावपति । अतोऽस्य मूत्रं मूत्रं मूत्रं
मूत्रं च, मूत्रा अहमन्नादः० । स प्रत्ययमयिस्ता, नि कालं कृष्णलं कृष्णलं । हिरण्य-
वर्चसकामो वागमय सवितरिति सवितुः । नदित्या फलदेवतं सतोनामस्य इति पुरो-
डाशमिति ॥ ४ ॥

सोमवामिनश्चरुमाह—

सौमेन्द्रं इयामाकं चरुं निर्वपेत्सोमवामिना
सोमात्तिपवितस्यर्द्धदरेणाऽऽवान्तमिति वाङ्मा-
नुवाक्ये ॥ ५ ॥

सोमवामिनो यजमानरायां चरुः । व्याख्यातः पूर्वमेव सोमप्राथम्येति ॥ ५ ॥

पशुकामस्य त्रिहविष्कामिष्टिमाह—

अग्नये दात्र इति त्रिहविस्तेषां प्राजापत्यं संसृष्ट-
हविस्तृतीयम् । दधि मधु घृतमापो धाना इति द-
धि मधु घृतमापस्तण्डुला इत्येतेषामाज्यविकारो
मधूदके संसृष्टे मुख्ये स्वाधर्म्यभूयस्त्वादाज्य-
विकारो बलीयानमे दा दाशुपे रयिमिस्थात्रैवस्य ।

मा नो मर्षीरा तू भरेत्त्वैन्द्रस्य । घृतं न पूतमुभे
इति प्राजापत्यस्य ॥ ६ ॥

सुषारया ग्रिहविष्कया पशुकामो यमेत । चतुर्दश्यां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा, इष्ट्या
अग्नये पशुमान्मूयासमिति । अन्यगन्वाधानादि, शाखाहरणम् । आप्यायध्वमग्निवा
प्रजापतये देवभागमिति निगमाः । वेदं कृत्वा वेदिः । यवाणां सायमाग्निहोत्रहोमः ।
प्रजापते हविरिन्द्रियं बहु दुग्धिं प्रजापतये, इत्यादि । उदयात्प्रागुपक्रमः—
एकोनविंशतिः कपालानि अन्यद्वर्जनार्थम् । स्फयश्च द्वंद्वं शूर्पद्वयं च । शिष्टानि प्रकृति-
यत् । पुरतः पार्श्वत्रयं प्राकृतया सह न प्रतर्दोहपात्राणि आज्यस्थारया सह द्वे अ-
पूर्वे स्थास्यौ । अग्नये दात्रे वो जुष्टं० । इन्द्राय प्रदात्रे जुष्टं० । यवपक्षे यवान् ।
अन्यस्मिन्शूर्पे प्रजापतये जुष्टं निर्वापामि । तण्डुलपक्षे यवतण्डुलान् सिद्धानन्यस्मिन्प्रजाप-
तये, अग्नये दात्रे वो जुष्टं प्रोक्षामि । इन्द्राय प्रदात्रे वो जुष्टं० । प्रजापतये वो जुष्टं० ।
विषपक्षे यवाग्रान्येवानवहन्ति । तण्डुलपक्षे न त्ववहननम् । तद्धूतोपदेशात् । कपाल-
मुपधाप्य मर्जनार्थमुपदधाति । पुरोडाशमधिश्रित्य तण्डुलानोप्य धानाः करोति । तण्डु-
लपक्षे न त्वधिश्रयणम् । तण्डुलानां निर्वापप्रोक्षणादयो विपर्यस्तादपि क्रियन्ते । सर्वे-
नैवमन्तरितं प्रोक्षणीरास्यदद्य पत्नी संनद्धाऽऽज्येन मधुना दध्नी देहि । पत्नीसंनहने
क्रौञ्चऽदित् स्थास्त्रिद्वयम् इति स्थास्त्रीत्रयस्याऽऽदानम् । महीनामित्याज्यं निरुप्य तूष्णीं
मधूदकयोर्निर्वापः । महीनां पत्नीसि स्थ ओषधीनां रसा अदक्येन यश्चक्षुषेस्यादि ।
तेजो रसि स्थ तेजते वः, तेजो रसि स्थ तेजोऽमुपेत । अग्रे वस्तेजो माविनेदग्नेर्जिह्वा
स्थ सुभुवो देवानां धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो यजुषे यजुषे भवत । आज्यं मध्वापः स्थ सत्यानि
स्थ सत्यस्याध्यक्षाणि, इत्यादिबहुवचनेनोहः । न मधूदकयोः स्थास्योरासादनं पुरोडाश-
द्वयमुद्गास्य धानां ऊहेन, तण्डुलपक्षे तूष्णीं तण्डुलान्प्रतिष्ठापयति क्रमेणालं-
करणमपतमिन्द्रः प्रदाता, इत्यादि । अग्रे वा दाशुषे रथि, दा नो अग्न इति याज्यानु-
वाक्ये । विकल्पिता याज्या अप्रिदैति । मा नो मर्षीरा तू भर इति द्वितीयहविषः । अथ
संसृष्टहविषप्रारक्रमः— जुह्वामुपस्तीर्य प्रकृतिवद्—दध्यवदाथ पूर्ववद्भुवायां मध्ववदाथ
पूर्ववद्भुवयां घृतमवदाथ पुनश्च पूर्ववद्भुवायामुदकमवदाथोपाशुयाज(ग)वत्पुरोडाशा-
ववद्य धाना ऊहेन तण्डुलानवदायाभिघार्य दधिधानानां मधूदकयोश्च वा प्रत्यभिघारणान्तं
कृत्वा प्रजापतये इत्युपांशु उक्त्वाऽनुब्रूहीति(त्यु)उच्चैः । एवमाश्रवणादि तन्त्रेण प्रसे-
पणम् । ऊर्ध्वमुखेन जुहोति । प्रजापतेरहं देवयज्यया जेमानं इन्द्रियावी वा । केचि-
त्प्रजापतेरहं देवयज्यया जेमानं पाप्मानं दमेयमिति । अन्नादो मूयास्तमित्यपरे । घृतं न
पूतमुभे सश्वन्द्रसर्पिष इति याज्यानुवाक्ये । मधूदकयोरपि स्विष्टकृद्यागं केचिन्नेच्छन्ति ।
प्रकृतिवत्समिष्टयजुः । अन्नाहोरो दक्षिणा । सिद्धामिष्टिः संतिष्ठते ॥ ६ ॥

यज्ञविभ्रष्टस्याऽऽग्नेयादीनि चीण्युपक्रम्यान्नुवः
न्यज्ञविभ्रष्टः । आग्नेयस्य च सौम्यस्य चैन्द्रे समा-
श्लेषयेदिति संहितानि हवींश्च अधिश्रयतीत्यर्थः ।
लेपौ वाऽस्मिन्समाश्लेषयेत् । सप्तत्नवादिति या-
ज्यानुवाक्याः ॥ ७ ॥

स्वकालेऽप्रवृत्तदर्शपूर्णमासोऽप्रवृत्तपशुबन्धो वाऽप्रवृत्तप्रवणो वा, उत्तरया येनेति
ब्रिहविष्कथा । यज्ञविभ्रष्टेष्टितस्य कर्म—इष्ट्या यक्ष्ये । अमावास्यातन्त्रम् । सप्तदश
सामिधेयः । अन्वाधाय वनप्रवेशः । वेदं कृत्वा वेदिः । एकोनविंशतिः कर्षालानि
स्थाली स्फयश्च द्वंद्वम् । अग्नये जुष्टं । इन्द्राय जुष्टं । सोमाय जुष्टं । यथाभारं व्यावर्ते-
याम् । इदमग्नेरिन्द्रस्येति पेषणार्थम् । इदं सोमस्येति चर्वयाम् । आग्नेयस्य सौम्यस्य चैन्द्रे
समाश्लेषयेदिति संहितानि हवींषि, अधिश्रयेदित्यर्थः । अथवाऽऽग्नेयसौम्ययोर्लेपौ
चैन्द्रे समाश्लेषयेत् । शेषमुक्तम् । स अन्नवन्निकान्येत्याग्नेयस्य । इन्द्रं नो मिश्रतस्व-
रिन्द्रं नर इत्यैन्द्रस्य । त्वं नः सोम या ते धामनीति सौम्यस्य ॥ ७ ॥

इष्ट्यन्तरमाह—

द्वावग्नीषोमीयौ । नामातन्त्रावग्नीषोमा सवेदसेति
याज्यानुवाक्याः ॥ ८ ॥

यं यजमानं प्रति कामो नोषनमेत् । अग्नये कामायेत्यत्र व्याख्यातम् । तस्य कर्म-
इष्ट्या यक्ष्ये । अग्नीषोमीयमेकादशकर्षालं निर्वपेत् । उक्ते याज्यानुवाक्ये । उत्तरया
विकल्पार्थः ॥ ८ ॥

सोमाय वाजिने इयामाकस्याऽऽप्यायस्व सं त
इति ॥ ९ ॥

यः क्लृब्वाद्भिभीयात्प्रजननासामर्थ्यं भविष्यतीति यो बिभीयात्स उत्तरया येनेति ।
इष्ट्या यक्ष्ये । न क्लृप्नो भवामी (नी)ति संकल्पः । स्थाली स्फयश्च द्वंद्वम् ।
सोमाय वाजिने जुष्टं । सोम वाजिन्हव्यमित्यादि । आप्यायस्व सं त इति याज्यानु-
वाक्ये ॥ ९ ॥

ब्राह्मणस्पत्यस्य गणानां त्वा गणपतिः हवामह
इति ॥ १० ॥

उत्तरया ग्रामकाम इष्ट्या यक्ष्ये ग्राममवाप्तवामीति । ब्राह्मणस्पत्ये जुष्टं । ब्रह्म-
णस्पते हव्यमित्यादि । गणानां त्वा, स इज्जनेनेति याज्यानुवाक्ये ॥ १० ॥

पापयस्मगृहीत उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । यस्मरोगशान्त्यर्थमिति । आदिस्थेभ्यो जुष्टं०, इत्याद्युक्तम् । नवो नवो यमादित्या इति याज्यानुवाक्ये । अमावास्यायामेव यामः । अमावास्यातन्त्रमादित्यो देवता ॥ १९ ॥

त्रिधातुं निर्वपेदिन्द्राय राज्ञ इत्येकादशसूत्रानेषु कपालेभ्यधिश्रयति परितपनान्तं कृत्वा तस्मिन्नुत्तरं ज्यायाः समधिश्रयति । ययाभूतानलंकृत्य सादयति । प्रचरणकाले मध्यात्मयमां देवतां यजति । दक्षिणार्धाद्वितीयामुत्तरार्धात्तृतीयाः सर्वेषामभिगमयन्नवयति । अच्छंबदकारं यावता हि न प्राप्नुयात्तावता च वषट् कुर्यात् । माच्यां दिशि त्वमिन्द्राऽऽन्दोऽसि राजेति तिस्र ऋचो ज्यस्यासमन्वाह । प्रथमामनूच्य मध्यमया यजेत । मध्यमामनूच्योत्तमया यजेत । उत्तमामनूच्य प्रथमया यजेत । एवं सर्वा अनुवाक्याः सर्वा याज्या भवन्ति ॥ १६ ॥

उत्तरयाऽकाशकामशिषातुना यक्ष्ये । त्रैधातवीयः हविः । केचिदिष्ट्या यक्ष्ये । ऐष्टः हविः इति । एकादश कपालानि स्फुरन्तं द्वंद्वम् । आमावास्यातन्त्रम् । इन्द्राय राज्ञे जुष्टं० । इन्द्रायाधिराजाय जुष्टं० । इन्द्राय स्वराज्ञे जुष्टं । निर्वपामि । इन्द्र राजन् हव्यमिन्द्राधिराज हव्यमिन्द्र त्वराजन् हव्यमित्यादि पिण्डं कृत्वा यथाभागं व्यावर्तेष्टां, यथाभागं व्यावर्तेष्टामिति, उद्दिश्येत् । इन्द्रस्याधिराजस्य (स्वराज्ञः) यमं पुरोडाशमधिश्रित्य देवस्त्वा सविता श्रपयस्वित्युत्सुकैः परितपनान्तं कृत्वा तस्योपरि द्वितीयमिन्द्रायाधिराजां तस्योपरि तृतीयमिन्द्राय स्वराज्ञ इति । उत्तरेणोत्तरेण पूर्वं पूर्वं अच्छादयत्युत्तर उत्तरे ज्यायान्भवत्युत्सुकैः परि-
(प्रति)ऽप्याग्निस्ते तनुवं माऽस्ति धाम्ने हव्यः रक्षस्येति ॥ सर्वेषां तूष्णीमभिवाणं सर्वानलंकृत्येति । एवं भूतानासादयति अपतमिन्द्रो भुवनाज्जुष्टां, अपतमिन्द्रोऽधिराजो भुवनाज्जुष्टां, अपतमिन्द्रः स्वराज् भुवनाज्जुष्टां प्रचरणकाले दक्षिणार्धमिन्द्रोऽधिराजान् भेष्टेत्यूहेन सह शिभ्यः पुरोडाशेभ्योऽवधति । एवं द्वितीयं, तृतीयं नमद्वितीयां तृतीयं दक्षिणार्धदेव । यदवधनानि वोऽवधन् इत्यूहेन । इन्द्राय राज्ञेऽनुजूर्हिति । इन्द्रं राजानं यज० । इन्द्रस्य राज्ञोऽहमिन्द्रिवाव्यजादः । एवं मध्यादवधदः—इन्द्रायाधिराजायानु-
जूर्हि । इन्द्रमधिराजं यज । इन्द्रस्याधिराजस्याहमिन्द्रिवाव्यजादः । एवमुत्तरार्धादव-
धाय—इन्द्राय स्वराज्ञेऽनुजूर्हि । इन्द्रं स्वराजं यज । इन्द्रस्य स्वराज्ञोऽहमिन्द्रिवाव्य-

आदः । प्राच्यां दिशि त्वमिन्द्राऽऽन्द्रोऽसीति पुरोनुवाक्यामनूच्येन्द्रो जयाति न परेति
याज्यया प्रथमां देवतां यजेत । इन्द्रो जयाति न परेति पुरोनुवाक्यामनूच्यास्येदेवेति
द्वितीयां देवतां यजेत । अश्वेदेवेति पुरोनुवाक्यामनूच्य प्राच्यां दिशि इति तृतीयां
देवतां यजेत । शेषमुक्तम् ॥ १६ ॥

सर्वपृष्ठां निर्वपेदिन्द्राय राधंतारायेति द्वादशसूक्ता-
नेषु कपालेष्वधिश्रयति । प्रचरणकाले पूर्वार्धा-
त्प्रथमां देवतां यजति । एवमितराः भद्राक्षिणं
समन्तं पर्यवद्यतीति विज्ञायते । अभि त्वा शूर
नोलुम इति षडृचो व्यत्यासमन्वाह विज्ञायते च
न बृहत्पा षषद् कुर्याद्यद्बृहत्पा षषद् कुर्यादन्तं
छन्दांसि गमयेदनुवाक्यायाश्चत्वार्यक्षराणि न
याच्यायामध्वूह्य यजत्यनुष्ठुभं च वा एतत्पङ्क्तिं
च संपादयन्ति मन्यामहे ॥ ९ ॥ इन्द्राय राधंत-
रायानुब्रूहीत्युक्ते अभि त्वा शूर नोलुमोऽदुग्धा इव
धेनवः । ईशानमस्य जगतः सुवर्हशमीशानमोमित्य-
नूच्येन्द्र तस्थुषस्त्वामिद्धि इवामहे इति दजतीन्द्राय
बार्हतायानुब्रूहीत्युक्ते त्वामिद्धि इवामहे साता
वाजस्य कारवः । त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पति नरस्त्वां
काष्ठोमित्यनूच्य स्वर्वतोऽभि त्वा शूर नोलुम
इति यजति । इन्द्राय वैरूपायानुब्रूहीत्युक्ते
यद्याव इत्यनूच्य पिबा सोममिति यजति ।
इन्द्राय वैराजायानुब्रूहीत्युक्ते पिबा सोममित्य-
नूच्य यद्याव इति यजति । इन्द्राय शाकराया-
नुब्रूहीत्युक्ते रेवतीर्न इत्यनूच्य मोष्वस्मै पुरो-
रथमिति यजति । इन्द्राय रेवतायानुब्रूहीत्युक्ते
मोष्वस्मै पुरोरथमिति (त्यनूच्य) रेवतीर्न
इति यजति । अश्वर्वभो वृष्णिबस्तः सो
दाक्षिणा ॥ १७ ॥

इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्यात् । स उत्तरया यजेत । सर्वपृष्ठेति समुदायनाम । सर्वपृष्ठया यक्ष्ये । सार्वपृष्ठं हविः, इत्यादि । पात्रसाधनकाले द्वादश कपालानि मध्यश्च द्वंद्वमित्यादि । निर्वपणकाले—इन्द्राय राधंतराय जुष्टं० । इन्द्राय बार्हताय जुष्टं० । इन्द्राय वैरूपाय जुष्टं० । इन्द्राय वैराजाय जुष्टं० । इन्द्राय शाकराय जुष्टं० । इन्द्राय रैवताय जुष्टं० । निर्वपामीति निर्वपः । इन्द्र राधंतर हव्यं रशस्वेन्द्र बार्हत हव्यं० इन्द्र वैरूप हव्यं० इन्द्र वैराज हव्यं० इन्द्र शाकर हव्यं० इन्द्र रैवत हव्यं रशस्वेत्यादि । चतुर्थ्यन्तेन प्रोक्षणम् । सह निर्वपादि सहावहन्ति मह पिनाष्टि सह पिण्डं कृत्वा द्वादशसूतानेषु कपालेष्वभिध्रयति(त्ये)एक एव पुरोडाश इन्द्राय राधंतराय बार्हताय वैरूपाय वैराजाय शाकराय रैवताय जुष्टं निर्वपामीति निर्वपः । एवमुत्तरत्र यथार्थं विभक्तयः । अपतमिन्द्र राधंतर बार्हत वैरूप वैराज शाकर रैवत भुवनाद्भुदन्तामहं अन्नं वीर्यवीं विदेयेति । प्रचरणकाले समन्तं पर्यवधति । पूर्वार्धादारभ्योत्तराप्रवर्गः स्यात् । यस्मिन्प्रथमावदानं तत्प्रदेशे द्वितीयादि पूर्वार्धावदायेन्द्राय राधंतराः यानुब्रूहि इन्द्रं राधंतरं यज । अभि त्वा शूर नोनुम इत्यनूच्य त्वामिद्धि, इति यजति । इन्द्राय बार्हतायानुब्रूहि इन्द्रं बार्हतं यजेत्युक्ते त्वामिद्धि हवामह इत्यनूच्य, अभि त्वा शूर नोनुम इति यजेत । इन्द्राय वैरूपायेत्युक्ते यद्यव इन्द्र ते शतमित्यनूच्य पिना सोममिन्द्र मन्दतु स्वेति यजेत । इन्द्राय वैराजायानुब्रूहीत्युक्ते पिना सोममिन्द्र मन्दतु स्वेत्यनूच्य यद्याव इन्द्र ते शतमिति यजेत । इन्द्राय शाकरायानुब्रूहीत्युक्ते प्रोष्वस्मा इत्यनूच्य रेवतीर्नः सधमाद् इति यजेत । इन्द्राय रैवतायानुब्रूहीत्युक्ते रेवतीर्नः सधमाद् इत्यनूच्य प्रोष्वस्मा इति यजेत । इत्येवं वेदभाष्यकाराभिप्रायः ।

आह च सूत्रे भाष्यकाराभिप्रायम्—न बृहत्या ऋषद् कुर्वादिति । तत्रायं प्रयोगः—अभि त्वा शूर नोनुम ईशानमित्याद्यनूच्य येऽयनामह इन्द्रं राधंतरं भूर्भुवः सुवस्तस्थुः वस्तुवामिद्धीति यजेत । त्वामिद्धि० त्वां काष्ठोमित्यनूच्य स्वर्वतोऽमित्वा शूर नोनुम इति यजेत । यद्याव इत्यनूच्य पिना सोममिति यजति । पिना सोममित्यनूच्य यद्याव इति यजति । रेवतीर्नः इत्यनूच्य प्रोष्वस्मै पुरोरथमिति यजति । प्रोष्वस्मै पुरोरथमित्यनूच्य रेवतीर्नः इति यजतीति । सर्वेषां भेदेन हुतानुमन्त्रणमिन्द्रियाव्यस्यदः, इति । ऐन्द्रवाय(ऐन्द्राग्र)वदाज्ये[न] प्रत्याभिचारणं, अश्वर्गभृष्टिणवस्ता दक्षिणाः । सहस्रधारा उत्सा अक्षीयमाणा ते दधुः पृथिवीमन्तारिस्तं दिवं च तैरश्वर्गभृष्टिणवस्तैरतितराणि मृत्युधिति । ब्रह्माणो ब्रह्माण स्थ ब्रह्मणे वो हुताद्या मा मा हिंसिषाऽऽहुता मृक्षः शिवा भवत । ब्रह्मणा इमे वोऽद्वर्षभृष्टिणवस्ताः । वरुणायाश्वं, रुद्राय गां, त्वष्ट्रेऽश्वं, पूष्णेऽग्निमित्यादि । सिद्धमिद्धिः संतिष्ठते ॥ १७ ॥

दृष्टत्वायेतयैव यजेताभिन्नस्यमानः ॥ १८ ॥

अभिन्नस्यमानः सर्वपृष्ठया यजेत । शेषं समानम् ॥ १८ ॥

चक्षुष्कामस्याऽऽग्नेयादीनि ग्रीष्पुदग्ने शुचयस्तव वि
ज्योतिषोदु त्वं चित्रमिति याज्यानुवाक्याः ।
समानी आग्नेयाभ्यां चतुर्धाकरणकाले सूर्या-
ग्नीन्पिण्डान्कृत्वोदु त्वं जातवेदसः सप्त त्वा
हरितो रये चित्रं देवानामिति प्रतिमन्त्रं
पिण्डान्यजमानाय प्रयच्छति । तान्यजमानः
प्राश्नाति ॥ १९ ॥

चक्षुष्काम उत्तरया यजेत । इष्टया इक्ष्ये । तिमिरपटलादिदोषशान्त्यर्थमिति ।
पात्रसादनकाले षोडश कपालानि स्थाली स्फ्यश्च द्वंद्वमित्यादि । अग्नये आजस्यते जुष्टं ।
सूर्याय जुष्टं । अग्नये आजस्यते जुष्टं । अग्ने आजस्वन्हव्यः रस्तस्व सूर्य हव्यः रस्तस्याग्ने
आजस्वन्हव्यमित्यादि । उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा इत्येषा पुरोनुवाक्या । वि ज्योतिषा नृहता
मात्यग्निरित्येषा याज्या आजस्यतः । उदु त्वं चित्रमिति सूर्यस्य । सप्त त्वा हरित
इति वा विकल्पिता याज्या । समानी याज्यानुवाक्ये भवत इति लिङ्गात् । चतुर्धाकरण-
काले सूर्यान्पिण्डान्कृत्वोदु त्वं जातवेदसं सप्त त्वा हरितो रये चित्रं देवाना-
मिति यजमानाय प्रयच्छति । यजमानस्तांस्तूष्णीं भक्षयति । चतुर्धाकरणादि । सिद्धमितिः
सेतिष्ठते ॥ १९ ॥

वैश्वदेवीः साग्रहणीं निर्वपेद्वारमकाम इति । पृष-
त्याः पृषद्वत्सायै दुग्धे वत्सायै चरुं घृत इत्येके-
षाम् । ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः सजातेषु भूयासमिति
परिधीन्परिदधाति । विन्धे देवा विन्धे देवा इति
याज्यानुवाक्ये । आमनमस्यामनस्य देवा इत्या-
मने तिस्र आहुतीर्जुहोति । अमकृतानामनिर्दिष्ट-
कालानां कर्मणां प्रधानानन्तर्यमित्याग्नेयः । अ-
न्तमागन्तूनीति वादरायणः ॥ १० ॥ २० ॥ ४ ॥

इति सत्यावाहहिरण्यकेषिसूत्रे द्वाविंशत्यग्रे चतुर्थः पटलः ।

उत्तरया ग्रामकामो यजेत । साग्रहण्या यक्ष्ये । साग्रहणीयः हविः । पात्रसादने
स्थाली स्फ्यश्च द्वंद्वम् । नवनीते अपयतीत्यापस्तम्बः । घृत इति सूत्रकारः । अग्नयनस्ये

ब्रह्मसवनीतं ऽणेभ्याम्येवमाद्युहेन । आज्यवस्त्रवनीतशब्देन नपुंसकलिङ्गेन प्रयोगः ।
यजुरुत्पूते नवनीते श्रपणं विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टमित्यादि । ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहमिति
परिधीन् । अस्मिन्पाठिते नारिष्ठान्हुत्वा—आमनसीमस्युपहोमः । स्विष्टकृदादि समानम् ।
विश्वे देवा ऋतावृषः, विश्वे देवाः शृणुतेम* हवामिति याज्यानुवाक्ये ॥ २० ॥
॥ १० ॥ ४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां द्वाविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

अथ द्वाविंशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

अथाऽऽयुष्कामेष्टिमाह—

यो उयोगामयावीं स्थाधो वा कामयेत सर्वमा-
युरिति । तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेत् । आग्नेयादीनि
पञ्च पात्रसंस्तान्काले स्वादिरं चतुःस्त्रिपात्रं
प्रयुनक्ति । सौवर्णं च प्रवृत्तं घृतमानस्य कृतम् ।
अथो खलु यावतीः सभा एष्यन्मन्येत तावन्मा-
न*स्यादिति विज्ञायते ॥ १ ॥ यजमनैस्तत्रवनीत-
मभवदित्याज्यमवेक्ष्याऽऽज्यग्रहणकाले तूष्णी-
मादितः स्वादिरे चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽपेक्षरासु
गृह्णाति । सादनकाल उत्तरेण ध्रुवा* साद-
यति । तस्मिन्प्रवृत्तमवदधाति । आशुष्ट आयुर्दा
अग्न आध्यायस्व सं तेऽव ते हेह उदुत्तमं प्र णो
देक्ष्या नो दिवोऽग्नाविष्णू अग्नाविष्णू इति आज्या-
नुवाक्याः ॥ २ ॥ अभिनोः प्राणोऽसीति चतुर उप-
होमाञ्जुहोति ॥ ३ ॥ यत्स्वादिर आज्यं तदग्नेनाऽऽ-
हवनीयं पर्याहृत्य दक्षिणेनाऽऽहवनीयमन्तर्वेदि
निदधाति ॥ ४ ॥ तत्रजमानोऽवेक्षते घृतस्य
धाराममृतस्य पन्थामिति ॥ ५ ॥ अथास्य ब्रह्मा
दक्षिणं हस्तं गृह्णाति । ब्रह्मण इतर ऋत्विजो

हस्तमन्वारभ्य यजमानं पर्याहुः पाषमानेन स्वा-
 स्तमेनेति ॥ ६ ॥ अथैतद्यजमानो हिरण्यादधृतं
 निष्पिबतीमम आयुषे वर्चसे कृषीति निष्पिबन्त-
 मभिमन्त्रयते ॥ ७ ॥ उद्धृत्य प्रवृत्तं प्रक्षालय-
 दक्षिणे कर्णे यजमानः प्रदक्षिणमावध्नाति ।
 आयुरसि विश्वायुरसीति ॥ ८ ॥ अथास्याध्व-
 र्युर्दक्षिण हस्त साङ्गुष्ठं गृह्णात्यग्निरायुष्मानिति
 षडभिः पर्याधैः ॥ ९ ॥ स्विष्टकृत्प्रभृति ॥ ११ ॥
 सिद्ध संतिष्ठते ॥ १० ॥

ज्योगामयाविनो रोगपरिहारार्थमरोगस्य चापमृत्युपरिहारार्थमियं पञ्चहविष्केष्टिः ।
 आयुष्कामो मोक्षरया यजेत । इष्टया यक्ष्ये । चिररोगनिवृत्त्यर्थं शरीरदोषार्थं वा
 शतायुष्यार्थं वेति संकल्पवाक्यनिर्देशः । पात्रसादनकाले खादिरं पात्रं
 चतुष्कोणं प्रयुनक्ति । सौवर्णं च प्रवृत्तं शतगुञ्जैः परिमितं, शतमानं शतगुञ्जासंमितं
 कुण्डलाकारं कर्णवेष्टनमाभरणं, तयोरप्राकृतत्वात्प्रकल्पनमात्रमेव प्रवृत्तस्य प्रमाणम् ।
 'अथो खलु यावन्तोऽसमा एष्यन्मन्येत' (तै० सं० २-१-११) इति ब्राह्मणोक्तम् ।
 मनुष्याणामायुष्यं शतं, तत्र यजमानस्य यावन्त्यायुषि गतानि तानि विहाय, भविष्य-
 दायुःसमानैर्गुञ्जैः परिमितं षष्टिवर्षस्य चत्वारिंशत् । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । अथवा
 रुणो यजमानो यावन्तो याविनः संवत्सरान्प्राप्नोत्वित्यध्वर्युर्मेन्येत तावद्विमानैः परिमितं
 कर्तव्यम् । मानशब्दो गुल्फाबीजं ब्रूते । रुणस्यातीतमायुः परित्यज्याऽऽगामिन
 आयुषो यावन्तः संवत्सरा एतस्य मनसि निश्चितास्तावद्भिर्गुल्फाबीजैः परिमितमित्यर्थः ।

पात्रसादनकाल एकोनविंशत्कपालानि स्नालीद्वयं च स्पृशश्च द्वंद्वं प्रकृतिवत्सर्वा-
 ष्यासाद्य खादिरं चतुरश्रं नु(कु)ण्डलाकारं पात्रमित्यासादयति । निर्वापकाले अग्नये जुष्टं
 सोमाय जुष्टं वरुणाय जुष्टं सरस्वत्यै जुष्टं अग्राविष्णुभ्यां जुष्टं इत्यादि यथाभागं व्याव-
 र्तध्वम् । + इदमग्नैर्वरुणस्याग्राविष्णवोः पुरोडाशीयानिदं सोमस्य सरस्वत्या इति चर्वयन् ।

+ अत्र हिरण्यकेशिकसूत्रानुसारेण इदमग्नये च वरुणाय आग्राविष्णुभ्यां चेत्यादि चतुर्थीविभक्ति-
 चकारघटितं देवतादेशनवाक्यध्वननं न्याय्यम् । हिरण्यकेशिकाम्येष्टिप्रयोगग्रन्थे च तथैवोक्तेः
 दृश्यते । षष्ठीसहितं चकाररहितं च प्रकृतवाक्यमण्डित्वायां दृश्यते । तदनुसारेणात्र टीकाकृता निविष्ट-
 मिति भाति । अण्डित्वाया आपस्तम्बसूत्रानुसारित्वादापस्तम्बे तथैव देवतादेशनवाक्योक्तेः संभवेन
 युक्तं भवत्यण्डित्वावाक्यम् । तथाऽपि हिरण्यकेशिकाम्येष्टिप्रयोगग्रन्थस्य सत्याषाढसूत्रानुसारित्वासा-
 दशवाक्यलेखनमेव युक्तमुत्पत्त्यामः । तथा च हिरण्यकेशीयेऽत्र प्रयोगेऽण्डित्वायानुसारिदेवतादेशनवा-
 क्यलेखनमयुक्तमेवेति विचारणीयं सुधीभिः ।

पिण्डं कृत्वा यथाभागं व्यावर्तयामिति प्रथमं, व्यावर्तयामिति चरु, पुनर्वैधाभानं व्यावर्तयामिति पुरोडाशौ । इदं सोमस्य सरस्वत्या इति चरु । इदं वरुणस्येदमग्नाविष्णोरिति पुरोडाशौ । यन्नयमैतन्नवनीतमभवदित्याज्यमवेक्ष्येति वचनादनेन प्राकृत आज्यमसीत्यवेक्षणमन्त्रो नाधितः । आज्यग्रहणकाले खादिरपात्रे चतुष्कोणे तूष्णीं चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽऽज्यानीष्टचर्धानि गृह्णाति । आज्यस्थाल्या एव खादिरस्याज्यानमासादनकाले ध्रुवामासाद्योत्तरेण ध्रुवायाः सादयित्वा तस्मिन् खादिरस्य आज्ये प्रवर्त(वृत्त)मादधाति । खवस्थ सादनादि । हविर्भिः प्रचर्य नारिष्ठाः हुत्वा—अश्विनोः प्राणोऽसीनीन्द्रस्य प्राणोऽसि मित्रावरुणयोः प्राणोऽसि विश्वां देवानां प्राणोऽसि, इति चतुर उपहोमान्हुत्वा संपातेन प्रवर्त(वृत्त)मभिघारयति । राडसीति चतुर्भिर्वत्खादिरमाज्यं तदग्रेग्रहणादाहवनीयम् । पर्याहृत्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां सादयित्वा तदाज्यं यजमानोऽवेक्षते घृतस्य धारामभृतस्व पन्थामित्यादि गव्यैरयदित्यन्तः । अथ ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं बृह्मातीतर ऋत्विजः सर्वे ब्रह्मणो हस्तमन्वारस्य यजमानं पर्याहुः पारिगच्छन्त आहुः पावमान्येन स्वा० जीवनस्याया इत्यन्तः । अथ यजमानो हिरण्याद्घृतं निष्पिनति, हिरण्यकमघृतं निःशेषं पिबति । तूष्णीं पिबन्तं यजमानं—इममग्नं नरदष्टिर्यथाऽसदित्यन्तः, इत्यनेनाभिमन्त्रयतेऽध्वर्युः । अथोद्धृत्य हिरण्यं रवादिंरात् (प्रसाल्वाऽऽयुष्ट इति यजमानाय प्रयच्छति । प्रवर्त(वृत्त), यजमान आचम्य प्रतिगृह्य प्रदक्षिणं दक्षिणे कर्णं आवध्नाति आयुरासि० आयुर्मेवमित्यन्तेन) । अग्निरायुष्मानित्यनुवाकशेषेण षड्भिर्मन्त्रैर्यजमानस्य दक्षिणहस्तं गृह्णाति । तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमीत्यनुषङ्गः सर्वत्र । ततः स्विष्टकृदादि । अन्वाहार्यमेव दक्षिणा । आयुष्टे विश्वतोऽदधदायुर्दा इत्याग्रेण्य । अथ्यायस्व स त इति सोमस्य । अथ ते हेड, उदुत्तममिति वरुणस्य । प्र णो देव्या नो दिव इति सरस्वत्याः । अग्नाविष्णू अग्नाविष्णू इत्यग्नाविष्णोः । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ११—१० ॥

अथाश्वप्रतिग्रहेष्टिमाह—

ऋत्विजोऽश्वप्रतिग्रहे वारुणी । यावतोऽश्वान्प्रति-
गृहीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदेकम-
तिरिक्तमिमं मे वरुण तत्त्वा यामीति याजयाहु-
वाक्ये ॥ ११ ॥

अश्वदातुरिष्टिरिति मीमांसकाः । उपक्रमोपसंहारवशेनाश्वप्रतिग्रहीतुरिष्टिरिति केचित् । सूत्रकाराभिप्रायस्त्वेवम् । इष्ट्या यक्ष्ये । वरुणपाशमोक्षार्थमिति । यावतोऽश्वान्प्रतिगृहीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेत् । वरुणाय जुष्टमित्यादि । इमं मे वरुण तत्त्वा

यामीति याज्यानुवाक्ये । लौकिके वैदिके च बहुत्वे पुरोडाशानां तन्त्रेण (प्र)क्षेपः ।
क्षिप्रमृतिषु वैकर्मतिरिक्तं निर्वपेदिति । त्रैयम्बकवत्प्रयोगस्तन्त्रेणैकमतिरिक्तमिति ॥ ११ ॥

यद्यपरं प्रतिग्राही स्यात्सौर्यमेककपालं निर्वपेत् ।

उदु त्वं चित्रमिति याज्यानुवाक्ये ॥ १२ ॥

यद्यपरं प्रतिग्राही स्यादिति । अश्वप्रतिग्रहं कृत्वा वारुणोष्टिमपि कृत्वा पुनश्चाश्वप्र-
तिग्रहेष्टिं कुर्यात् । एकं द्वौ बहून्वा तावतो वारुणांश्चतुष्कपालाभिर्वेत्सहातिरिक्तान्कृत्वा
सौर्यमेककपालमनुनिर्वपेत् । याज्यानुवाक्ये उक्ते ॥ १२ ॥

अपोऽवभृथमवैति सामवर्जमनूयाजान्तम् । इमं मे

वरुण तत्त्वा यामीति याज्यानुवाक्ये ॥ १३ ॥

एककपालवर्मेणापरमिति कल्पे पूर्वकल्पे च वारुण्याः पूर्णपात्रस्थाने सौमिकोऽव-
भृथः । अवभृथे वारुणमेककपालमित्यादि सर्वं सोमवत् । न सामगानम् । प्रस्तोतुरभा-
वात् । न वासतोः प्रक्षेपः । केचिदिच्छन्ति सौत्रामणिवत्सर्वं समिदाधानान्तं कृत्वेष्टिं
समापयेत् । न्वाख्याते याज्यानुवाक्ये ॥ १३ ॥

अपोनपूत्रीयं चरुं पुनरेत्य निर्वपेदपांनपात्समन्या

यन्तीति याज्यानुवाक्ये ॥ १४ ॥

अपोनपूत्रीयेण चरन्ति । इष्ट्या यक्ष्ये । अपांनपाद्देवता । अपांनपादा ह्यस्यादुप-
स्थमिति लिङ्गात् । अपांनपादे जुष्टं निर्वपामि । अपांनपाद्वन्व्यं रक्षस्वेत्यादि । अपां-
नपादेऽनुगृहि । अपांनपादं यज । अपांनपादोऽहमजादः । अपांनपादा ह्यस्यादुपस्थं समन्या
यन्तीति याज्यानुवाक्ये भवतः ॥ १४ ॥

पाप्मगृहीतस्यैन्द्रावरुणमेककपालं निर्वपेत् ॥ १५ ॥

येन्द्रावरुणी पयस्यान्तं पयस्यायामवधाय प्रच्छाद्याऽऽ-
सादयति ॥ १६ ॥ अथास्मात्पयस्यां प्रतिदिशं

व्यूहति या वामिन्द्रावरुणा यतज्या तनूरित्येतै-
रेव पुनः समूहत्यमुक्तमिति मन्त्रान्तर्संनमति ॥ १७ ॥

इन्द्रावरुणा युवमध्वराय, आ नो मित्रावरुणा
श्च वाहवा इति याज्यानुवाक्ये ॥ १८ ॥ यो वामि-

न्द्रावरुणाविति पयस्याया उपहोषाः ॥ १९ ॥

यः पाप्मगृहीतः स्यात्स उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । पापक्षयार्थमिति । अग्नी-
मन्वावाय शाखाहरणं विमन्त्रकम् । अतप्रवेशः । प्रसू न] मयं बर्हिर्भवति । त्रेधा-

६ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

७८५

बर्हिः संनद्धं भवति सर्वम् । तथेधमम् । वेदं कृत्वा वेदिः । अन्तर्वेदि शाखायां इत्यादि
कुम्भीलेपनान्तं परिवासितशकलवर्जम् । इमौ पर्णमिति शाखापवित्रनिधानं वत्सापकरणं
प्रातर्दोहाय । अथाग्निपरिस्तरणाद्येककपालं स्फ्यश्च द्वंद्वं वैश्वदेववत्पुरतः । इन्द्रावरुणाभ्यां
जुष्टं० । इन्द्रावरुणौ हव्यः रसेयाम् । प्रोक्षणादि कपालोपधानान्तम् । ततः प्रातर्दोहकर्म
निष्ठपन्नादिसंशालननिनयनान्तम् । इन्द्रावरुणाभ्यां हविरिन्द्रियं, बहुदुग्धमिन्द्रावरुणाभ्यां
देवेभ्यः पयसि लौकिकदध्यानयनं श्रुक्षणीकरणं पुरोडाशस्याऽऽप्सलेपं निनीयोत्तरपरि-
ग्रहादि वैश्वदेववद्याज्यग्रहणं पृथदाज्यं च । उद्धासनकाले तूर्णीं पुरोडाशमभिधाय यस्त
आत्मेति पयस्यामुद्धास्य द्वयोः पाशयोरुद्धरणं, एकस्मिन्वेति विकल्पेन भाष्यकारे-
णोक्तम् । एकस्मिन्पक्ष उद्धृत्य पुरोडाशमलंकृत्य पयस्यायां पुरोडाशमवदधाति ।
एतथैव पयस्यया पुरोडाशं प्रच्छाद्य सहैवाऽऽसादयति मूर्धुवः सुवरिति केचित् ।
प्रियेणेति भाष्यकृत् । अग्नेर्जनितमसीत्याद्यभिहोमान्तं वैश्वदेववदासनाभिमर्शनमस्मात्पुरो-
डाशात्पयस्यां व्यूहति या वामिन्द्रावरुणा यतव्या तनूस्तथेममः हसो मुञ्चत-
मिति चतुर्भिः प्रतिदिशं पुनः समूहति दिशं प्रच्छादयति । नव प्रयाजाः । अवदान-
काले सहैव पयस्यया पुरोडाशस्यावद्याति । मा भैष्ट मा संविनाथां मा वाँ हिःसिंष मा
षां तेजोऽपक्रमीद्धरतमुद्धरतमुषिश्चतमवदानानि वां प्रत्यवदास्यामि नमो वामस्तु मा
मा हिःसिष्ट (देवदानीयान्तद्दामा) आप्यायतां पुनस्तन्त्रेण प्रक्षेपः । इन्द्रावरुणयोरहं देव-
यज्यया (सहस्रो) जेमानं महिमानं गमेयं, इन्द्रिया, अपि वा—उपहोमकाले नारिष्ठान्हुत्वा
यो वामिन्द्रावरुणावित्यष्टौ । स्विष्टकृत्प्रभृति । प्रथमजो वत्सो दक्षिणा । नवान्याजाः ।
परिधीन्प्रहस्य वाजिनचर्यो । त्रीणि समिष्टयनूँषि । ब्राह्मणतर्पणान्तं संतिष्ठते ॥ १९ ॥

अग्नये भवत इति त्रिहविः प्रमायमागिरिति याज्यानुवाक्याः ॥ २० ॥

उत्तरया भ्रातृव्यवान्यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । शत्रुनयार्थमिति । चतुर्विंशतिः कपा-
लानि स्फ्यश्च द्वंद्वम् । अग्नये प्रवते जुष्टं० । अग्नये विवाधवते जुष्टं० । अग्नये प्रतीकवते
जुष्टं० । अग्ने प्रवन्हव्यः रक्षस्वाग्ने विवाधवन्हव्यः रक्षस्वाग्ने प्रतीकवन्हव्यः रक्षस्वेत्यादि ।
अग्निं प्रवन्तं यज । अग्निं विवाधवन्तं यज । अग्निं प्रतीकवन्तं यज । सर्वेषामन्नादः ।
प्र प्रायं प्र ते यक्षि, विपाजसा विज्योतिषा, स त्वमग्ने तत् सुप्रतीकम् । इति याज्या-
नुवाक्याः ॥ २० ॥

इन्द्रायाः होमुच इति त्रीण्यः होमुचे चिवेष यन्मा चि
न इन्द्रेन्द्र सन्नमिन्द्रियाणि सत्क्रतोऽनु ते दायीति
याज्यानुवाक्याः ॥ २१ ॥

उत्तरया आतृण्यवान्यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । वैजतं हविः । कोषिद्विजित्येष्ट्या यक्ष्ये । शत्रुजयार्थमिति । त्रयस्त्रिंशत्कपालानि स्फ्यश्च द्वंद्वम् । इन्द्राय सहोमुषे जुष्टं । इन्द्राय वैमृधाय जुष्टं । इन्द्रायेन्द्रियाधते जुष्टं । सर्वेष्वेकादशकपालेष्विति आप्याहूत् । तथा च ब्राह्मणे—त्रयस्त्रिंशत्कपालमिति पुरोडाशप्रयार्थानां वादः । अष्टौ-मुषे त्रिवेध मन्मा, वि न इन्द्रेन्द्र क्षत्रमिन्द्रियाणि शतकतोऽनु ते दायीति याज्यानुवाक्यः ॥ २१ ॥

अग्रये संवर्गाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ।
त९ स्रुतमासभमेतेन यजुषाऽभिमृशेदोजोऽसि
सहोऽसीति । युक्ष्वा हि देवहूतमानिति पञ्चदश
सामिधेनीरन्वाह नित्यया परिदधाति । कुवित्सु
न इति याज्यानुवाक्ये । उत्तरे संयाज्ये ॥ २२ ॥

आतृण्यवानुत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । शत्रुजयार्थमिति । अष्टौ कपालानि स्फ्यश्च द्वंद्वम् । अग्रये संवर्गाय जुष्टं । अग्ने संवर्गं हव्यं । इत्यादि । हविरासाद्य, ओजोऽसि सहोऽसीति । अभि भूरित्यन्तेनाध्वर्युरभिमृशति । न यजमानः करणत्वात् । अप्रत्य-माशीष्ट्या । ननु—सत्यं प्रपथे० इत्यादिक एको होत्रकाण्डः । उभा वामिन्द्राग्नी० इत्यादि-रन्त्यानुवाक्यत्वात्कोऽपरः । तयोर्मध्ये युक्ष्वा हि (२-६-११) इत्यनुवाक्ये न समा-क्रातः । तत्क्रयमस्य होत्रत्वम् । समारुययेति वदामः । यथा तयोः काण्डयोर्गोक्षि-काज्ञां समारुयय्य होत्रत्वं तथाऽस्याप्यनुवाक्येति द्रष्टव्यम् । युक्ष्वा हि देवहूतमानिति पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति । युक्ष्वा हीति त्रिः प्रथमामन्वाह तैः सह द्वादश नित्यया परिदधाति । आजुहोत, त्वं वरुण इति धैतयोदन्ततरस्य त्रिरुत्तमानित्युक्तत्वात् त्रिव-चनम् । नात्र घ्राट्ये पञ्चदश सामिधेन्यः । कुवित्सु नो मा नो असिन्निति याज्यानु-वाक्ये । यस्याजुषस्यमस्विनः, विक्षा हि त इति स्विष्टकृतः । अवशिष्टा विकल्पार्थाः । इदमपरं याजुषं होत्रम् ॥ २२ ॥

प्रजापत्यो गार्मुतश्चरुः प्रजाकामस्य प्रजापते, स
वेद पुत्र इति याज्यानुवाक्ये ॥ २३ ॥

प्रजाकाम उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । प्रजामवाप्नवतीति । प्रजापत्यं गार्मुतं चर्चं निर्वपेत् । प्रजापतये जुष्टं निर्वपामीत्यादि । उक्ते याज्यानुवाक्ये ॥ २३ ॥

सोमापूषणेति सोमापौष्णस्य ॥ २४ ॥

पशुकाम उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । पशुमान्भूवासमिति । सोमापौष्णं गार्मुतं

चरं निर्वपेदिति । सोमापूषभ्यां जुष्टं० इत्यादि । सोमापूषणेनो देवविति याज्यानुवाक्ये ॥ २४ ॥

चित्रापूर्णमासे निर्वपेत्पशुकामस्याऽऽग्नेयादीनि स-
न्नाग्निना रयिमश्रवादिति याज्यानुवाक्याः । अग्ने
गोभिर्न आगहीत्युपहोमाः ॥ २५ ॥

चैत्रपौर्णमास्यां चित्रेष्टया दक्ष्ये । पशुमान्भूयासमिति । चैत्रं हविरिदमेवामुक्तानि दे-
वतानि । अनुक्तानि हवींषि सौम्यसरस्वतीसिनीवालीवर्जं सर्वे पुरोडाशाः । अना-
देशे प्रकृतिः प्रत्येतन्या इति न्यायात् । एकोनविंशत्कपालानि तिस्रः स्थावराः स्फपश्च अहं,
इत्यादि । अग्नये जुष्टं० सोमाय जुष्टं० त्वष्ट्रे जुष्टं० सरस्वत्यै जुष्टं० सरस्वते जुष्टं० सिनीवास्यै
जुष्टं० इन्द्राय जुष्टं० । अग्ने हव्यं रक्षस्वेत्यादि । यथामागं न्यावर्तेष्वम् । इदमग्ने-
स्त्वष्टुः सरस्वत इन्द्रस्य पेवणार्थान् । सोमस्य सरस्वत्याः सिनीवास्यश्चर्वर्धान् । पिण्डं
कृत्वा न्यावर्तेष्वम् । पुनश्च न्यावर्तेथामिति सकृत् । क्रमेणाधिष्यणमन्तरितमित्यादि । सर-
स्वत्या अहं० वाचमजाद्यं पुषेयं, अग्निना रयिं, गोमां अग्ने इत्याग्नेयस्य । आप्यायस्व,
सं त इति सौम्यस्य । इह त्वष्टारमाग्नयं, तत्तत्पुत्रीपमवेति त्वाष्टम्य । प्र णो देव्या नो
दिव इति सरस्वत्याः । पीपिवांसं यम्य म्रतमिति सरस्वतः । सिनीवालि पृथुष्टके, या
सुपाणिरिति सिनीवास्यः । इन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रं नर इत्येन्द्रस्य । अवाशिष्टा विक-
ल्पार्थाः । नारिष्ठान्हुत्वाऽग्ने गोभिः (तै० सं० २-४-९) इति सप्त उप-
होमाः ॥ २५ ॥

अथ कारीरीष्टिः प्रतिपाद्यते—

पुष्कलेषु नक्षत्रेषु दशसाय ॥ १२ ॥ २६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वाविंशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

पुष्कलेषु नक्षत्रेषु पुण्येषु नक्षत्रेषु बहुवचनान्तेषु नक्षत्रेषु वा वार्षिकेषु वा पञ्च-
सरेषु वा ॥ १२ ॥ २६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां द्वाविंशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

अथ द्वाविंशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

कारीर्या दृष्टिकामो यजेत ॥ १ ॥

उत्तरया वृष्टिकामो यजेत । कारीर्या यक्ष्ये । वार्षिकामावा(वर्षणमवना)र्षमिति
संक्षयः ॥ १ ॥

अग्नीनन्वाधाय दक्षिणेनाऽऽहवनीयं मारुतमसि
मरुतामोज इति कृष्णं वासः कृष्णतूपं यजमानः
परिधत्ते । अप उपस्पृश्य ॥ २ ॥

शालाभूतं देवयजनं कृत्वा समारोप्योदवसाय मथित्वाऽऽयतने निधाय विधुदसीति ।
ततोऽन्वाधानान्ते, कारीरीयं हविरिदमेषां मयि । अन्वाधानमपान्तेऽपरेणाऽऽहवनीयं
दक्षिणाऽतिक्रम्योपविश्य यजमानो मारुतमसि० धारां विन्वीति कृष्णं वस्त्रं पारिधत्ते
सदशम् । अपामुपस्पर्शनं श्रौतम् ॥ २ ॥

रमयत मरुतः श्येनमायिनामिति पश्चाद्वातं प्रतिमी-
वति पुरोवातमेव जनयत्येहि वातेति । कृष्णोऽश्वः
पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखोऽवस्थितो भवति ॥ ३ ॥
तमेतेन वाससाऽभिपिनष्टमभिक्रन्दयति यदि
क्रन्देद्दिधूतुयाच्छकृन्मूत्रं वा कुर्याद्वर्षिष्यतीति
विद्याद् ॥ ४ ॥

अथाध्वर्युः रमयत मरुतः० स्वस्तीति पश्चाद्वातं प्रतिमीवति प्रतिवचनाति । मन्त्रो-
च्चारणमेव निरोधः । एहि वातेति पुरोवातमेव जनयति । उच्चारणमेव
कक्ष्यजो मन्त्रः । कृष्णवर्णोऽश्वः पुरस्ताद्देवयजनस्य प्रत्यङ्मुखोऽवस्थितो भवति ।
यजमानः पारिहितेन वाससाऽश्वमभिपिनष्टि संमार्ष्टि । अभिक्रन्दस्तनयेत्यृचाऽध्वर्युर्यज-
मान एवेत्युपदेशः । सोऽश्वो यदि क्रन्देत शब्दं कवीत कम्पयेद्वाऽश्वो यदि शकृन्मूत्रं
वा कुर्याद्वर्षिष्यतीति आनीयात् ॥ ३ ॥ ४ ॥

पुरोवातो वर्षभित्यष्टौ वातनामानि हुत्वाऽन्तर्वेदि
कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तृणाति
॥ ५ ॥

अवस्फूर्जन्विद्युद्वर्षन्भूतरावृत्त्वाहा इत्यन्तः । अष्टौ वातनामसंज्ञिका आहुतीर्जुहोति ।
अन्तर्वेदि कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमित्यादि ॥ ५ ॥

तस्मिन्त्वर्जुरसवतून्करीरसवतून्निदधाति मान्दा
वाशा इति कृष्णमधुषा संयुत्य तिस्रः पिण्डीः

कृष्णा पुष्करपलाशेषूपवेष्टय वृष्णो अश्वस्य
संदानमसीति कृष्णेनाश्वदाओपनहति ॥ ६ ॥

तस्मिन्सर्जूरसक्तृरसक्तू सोमाकृतेर्वृत्तस्य फलस्य चूर्णम् । तयोरन्यतरसक्तू-
नकृष्णमधुना (ना) संयुज्य कृष्णमधुना भ्रामरेण मधुना मान्दा० वाशा० माऽवत,
इत्यन्तेन संयुज्य तिलः पिण्डीः कृत्वा, पिण्डानीत्यर्थः । पुष्करपलाशैर्बद्ध्या कृष्णा-
जिने निधाय समुद्यम्य व्याख्यातं वृष्णो अश्वस्य० नह्यामीत्यन्तेन कृष्णेन दास्या
बध्यते ॥ ६ ॥

उत्करे प्रागीषं त्रिगवं त्रिच्छदिरनपस्थितं
भवति । देवा वसव्या इति तस्योत्तमे छदिषि,
कृष्णाजिनमाबध्नाति ॥ ७ ॥ अहोरात्रावसक्तं
भवति ॥ ८ ॥

एष्वेव संभृतेषु उत्करे प्रागीषं त्रिगवं त्रिच्छदिरनपस्थितं भवतीति । केचिदेकैव कुटिः ।
अस्मिन्काणि च्छदीषि भवन्तीति । एवमनसो लक्षणम् । गाथा छदिरित्यर्थः । देवा
वसव्या, वृष्ट्याऽवत इति मन्त्रान्तः । उद्गो दत्तेति त्रिष्वनुषङ्गः । अतोऽनुमन्त्रेण सह
पूर्वस्मिच्छदिषि कृष्णाजिनमाबध्नीयास्तथाऽऽवध्याहोरात्रं तिष्ठेत् ॥ ७ ॥ ८ ॥

यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयात् ॥ ९ ॥

एवमाबद्धे कृष्णाजिने यदि वर्षेत्पर्जन्यस्तदा पिण्डीरेव जुहुयात् ॥ ९ ॥

यदि न वर्षेद्देवाः क्षमण्या इति मध्यम आब-
ध्नाति । अहोरात्रावसक्तं भवति । यदि वर्षेत्पि-
ण्डीरेव जुहुयात् । यदि न वर्षेद्देवाः सपीतय
इति जघन्य आबध्नाति । अहोरात्रावसक्तं
भवति । यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयात् । यदि न
वर्षेच्छदोभूते ग्रीणि धामच्छदादीनि कृष्णानां
ग्रीहीणां निर्वपति ॥ १० ॥ तान्यासाद्योत्तरतः
कृष्णाजिनमासादयति ॥ ११ ॥ त्वं स्या चिद-
च्युतेति याज्यानुवाक्याः ॥ १२ ॥

यागो वा दर्विहोमो वाऽऽदेवेवाग्नीनन्वाघायेति वधनात् । यागो जुहोतिचोदि-
तत्वाद् दर्विहोमो वा । दर्विहोमपक्षे दिवा चित्तम इति प्रथमपिण्डस्य होममन्त्रः ।
असितवर्णा इति घृमानुमन्त्रणम्-॥ आ यं नर इति द्वितीयस्य होममन्त्रः । उदिरयथा

मरुत इति तृतीयस्य होममन्त्रः । असितवर्णा इति धूमानुमन्त्रणम् । मरुत्पिण्डस्य
इत्यापस्तम्बवचनादुभयपक्षे मरुत एव पिण्डीनां देवताः । होमान्तमेव कर्म । यागपक्षे
ब्राह्मणभोजनान्तम् ।

तत्र प्रयोगः—अन्वाधानं पूर्वमेवोक्तम् । अमावास्यातन्त्रम् । तस्मादनन्तरं व्रतप्र-
वेशः । अथ बर्हिराहरणादिप्रागुत्तरात्परिग्रहात्कृत्वाऽथोत्करे स्तम्बयजुर्हरणादिवेदिधर्मा
अनर्थलुप्ता भवन्ति । अथ परिस्तृणीतेत्यादिप्रधानोत्करं प्रागग्रं कृत्वा बर्हिस्तरणं परि-
धानादि वेद्यां विधृती निधाय प्रस्तरमेव स्तृणाति । तस्मिन्नुचः सादयति । केचि-
दत्रापि सर्वाहिः प्रस्तरः । पिण्डीनां तूष्णीमभिचारणम्—आर्द्रो भुवनस्येति । केचिद्देव-
स्त्वा सवितेति । प्रियेणेत्यासादनम् । उत्करे सादयति । अपतो(तं) मरुतो भुवनास्तु-
दतामित्यादि । आज्यभागान्त्र्यां प्रचर्य पिण्डानां यागक्रमेण श्रयाणां मरुतो देवताः ।
असितवर्णा इति तिस्रः । (षड् याज्यानुवाक्याः) । मरुतोः यज । अत्रापि धूमानु-
मन्त्रणं, केचित्पिण्डानां तन्त्रेण प्रक्षेपः । असितवर्णा इत्येतयाऽनुमन्त्रणं च न सर्वहुता-
क्षणे । दक्षिणान्धाह्वयमेवेति केचित् । कृष्णं घास इत्यादिब्राह्मणतर्पणान्तम् । अवर्षपक्ष
एवं प्रयोगः—यदि न वर्षेत्पर्जन्यो देवाः शर्मण्या इत्यत्रोद्गो दत्तेति मध्यमे छदिषि बध्नीयात् ।
अहोरात्रावसक्तमिति व्याख्यातम् । यद्येवमपि कृते न वर्षेत्पर्जन्यो देवाः सपीतयः, उद्गो दत्तेति
चापरस्मिच्छदिषि बध्नीयात् । अहोरात्रावेति व्याख्यातम् । एवमपि कृते न वर्षेत्पर्जन्य-
क्षिप्त्वपि यावद्येषु श्वोभूते चतुर्थेऽह्नि घामच्छदादीनां प्रयोगः—अन्वाधानं पूर्वमेवोक्तम् ।
अमावास्यातन्त्रं व्रतप्रवेशो वैश्वदेववत् । बर्हिराहरणादि । प्रसूनमयादीनि षोडश कपालानि
स्फ्यश्च द्वंद्वं पूर्वस्मिन्पृषदाज्यधानीं सर्वं एककपालधर्माः केचित्त प्रभ(पृषदा)ज्येति । अग्नये
घामच्छदे जुष्टं० मरुद्भ्यो जुष्टं० । सूर्याय जुष्टं० । अग्रे घामच्छद्व्यमित्यादि । कृष्णमीहि-
भिरेव नियम्यते । कृष्णोष्णीष इति लोहितोष्णीष इत्यादिवत् । पूर्वमेव व्याख्यातम् ।
पुरोडाशानाभिधित्याऽऽप्यलेपं निनीयोत्करे पूर्वस्मिन्नेव धर्मा अनर्थलुप्ता भवेयुः । विभज्य
बर्हिस्तरणं वेद्यां हविरासादनं कृत्वा उत्करे प्रियेणेति पिण्डीरासादयति । अग्निमन्त्र-
नादि । अग्नये घामच्छदेऽनुब्रूहि । एवं यज । मरुतेन प्रचर्य, सौर्येणैककपालेन प्रचरति ।
संसर्पोऽसीत्यभिहोमः । केचिन्मध्यम(धु)श्चेति । त्वं त्या चिदच्युताग्ने भूरीणीति घाम-
च्छदः । दिवो नो वृष्टिं पिबन्त्यप इति मरुतः । उदु त्वं चित्रमिति सूर्यस्य ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ १२ ॥

दिवा चित्तमः कृष्णन्तीत्येताभिः पिण्डीर्जुहोति ॥ १३ ॥

व्रतमग्रं पिण्डीराज्यधनातीत्यापस्तम्बः । अथ पिण्डीनां यागो होमो वा । यागपक्षेऽ-
वर्षपक्षे होमः । अथवा पूर्वाज्यधनुवाक्याः । धूमानुमन्त्रणं च । होमपक्षे नारिष्ठान्हु-

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितमयोगचन्द्रिकाभ्याख्यासमेतम् । ७९१

त्वा दिवा चित्तम् इति जुहोति । तिसृभिस्त्रिंश आहुतयो धूमानुमन्त्रणं च ॥ १३ ॥

अथाऽऽसां धूममुद्यन्तमनुमन्त्रयतेऽसितवर्णा हरय
इति ॥ १४ ॥

आसामाहुतीनामित्यर्थः ॥ १४ ॥

उत्करे कृष्णामामपक्वां स्थालीमद्भिः पूरयति
सृजा वृष्टिमिति ॥ १५ ॥

समुद्रं पृणेत्यन्तः । यावद्विलं तावदद्भिः पूरयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

यदि भिद्येत वर्षिष्येतेति विद्यात् ॥ १६ ॥

गतार्थः ॥ १६ ॥

अनस उपस्तम्भने शङ्कनौ वा कृष्णाऽविर्वद्धा
भवत्यब्जा असीति तस्यामश्वविज्ञानमुपैति ॥ १७ ॥

समुद्रियमित्यन्तः । अनस उपस्तम्भनेऽस्मिन्शङ्कनौ वा कृष्णवर्णाऽविर्वद्धा भवेत् ।
स्फुटार्थं तस्यामेवकायामश्वविज्ञानमुपैति ॥ १७ ॥

उत्करे वर्षाहुस्तम्भं प्रतिष्ठाप्योन्नययः पृथिवी-
मिति वर्षाङ्कं जुहोति ॥ १८ ॥

वर्षाहुः पुनर्नवा । इतिमित्यन्तः । आज्येनापां पूर्णं सुकमित्येके । पुनर्नवाकृतिर्वर्षा-
हुस्तम्भ इत्येके ॥ १८ ॥

समाहवनीयेऽनुग्रहत्य हिरण्यकेशो रजसो विसार
इति धूममुद्यन्तमनुमन्त्रयते ॥ १९ ॥

तं पुनर्नवायाः स्तम्भम् । न सत्या इत्यन्तथा । न तस्यमित्येके ॥ १९ ॥

ये देशा दिविभागा इत्युत्करे कृष्णाजिनमवधुनोति ॥ २० ॥

विशन्तिवत्यन्तः ॥ २० ॥

और्ध्वभृगुवच्छुचिमिति संयाज्ये ॥ २१ ॥

स्विष्टकृदादिपिण्डीनामपि तन्त्रेण । स्पष्टमन्यत् ॥ २१ ॥

कृष्णं वासः कृष्णोऽश्वः कृष्णाविर्दक्षिणा ॥ २२ ॥

नपुंसकबहुवचनेनोहः । सहस्रवाराणीत्यादि च । संतिष्ठत इष्टिः ॥ २२ ॥

अथ सर्वकारीर्याग्नेय एवाष्टाकपालोऽनुपसर्ग-
स्तस्योपहोमा वातनामानि याभिः कृष्णाजि-
नमावध्नाति याभिः पिण्डीर्जुहोति याभ्यां
च धूममुद्यन्तमनुयन्त्रयते ॥ २३ ॥

सवकारिकर्मसु (अथ सवकारीर्या) यक्ष्ये वर्षार्थम् । सवकारीरीयं हविः । उदवसाय
मन्यनादि पूर्ववत् । न तु पिण्डयः । एकाह साध्यः । आग्नेय एवाष्टाकपालोऽनुपसर्गः ।
वर्षाहुर्होमश्च । असित वर्णा हिरण्यकेश इति आऽऽग्नेयस्य च कृष्णं वास इति दाक्षिणा
स्पष्टमन्यत् ॥ २३ ॥

सहस्रदाक्षिणाकस्य ज्योतिर्विश्वज्योतिरहोर्ध्वममहामतादेरनुष्ठानासिद्धिं प्रति साधनत्व-
माह—

पूर्ववन्निधातुमभिभ्रयति ॥ २४ ॥

त्रैधातवीया पूर्वमेव व्याख्याता सर्वकामार्था । अभिवरन्नाभिषर्यमाणः सहस्रेण यक्ष्य-
माणः (तै० सं० २-४-११) सहस्रेणेष्टवान्यो यक्ष्य इत्युक्त्वा ॥ यजते (२-४-११)
इत्यादयोऽधिकव्रतिः ॥ २४ ॥

अस्मिन्कर्मणि द्रव्यं षोडशप्राप्तं ग्रीहिमयमपवादितुं यवमयं आऽऽह—

यवमयस्तु मध्यः । ऐन्द्रवैष्णवश्च हविर्भवति ॥ २५ ॥

द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति । त्रयः पुरोडाशा भवन्ति । उत्तर उत्तरो ज्याया-
न्भवति । यवमयो मध्यः (तै० सं० २-४-११) इत्यादि । एवं यवमयस्येतरवैल-
क्षण्यादित्यर्थः । त्रिधातुवन्निष्पत्तिं पुरोडाशेषु सकृदेव हस्तस्पर्शेनावदानम् । सर्वेषाम-
भिगमयन्नवव्रति (२-४-११) इति ब्रह्मणे ऽष्टव्यम् ॥ २५ ॥

प्र सो अग्न इत्युष्णि ककुपौ धाच्ये । अग्ने ग्री ते
वाजिना ग्री वधस्थे ते विवत्या परिदधाति । सं
वां कर्मणोभा विग्यथु रोति याख्यानुवाक्ये ।
उत्तरे संयाच्ये ॥ २६ ॥

एतस्यां त्रैधातवीयेष्टौ सामिधेनी रूपेण सर्वाण्यपि च्छन्दास्यनुवक्तव्यानीत्यभिज्ञा
आहुः । तत्तु सर्वच्छन्दोनुवचनं कथं घटत इति तदुच्यते—ककुपच्छन्दस्त्रिष्टुभः सारम् ।
उष्णिक्छन्दो जगत्याः सारम् । अतस्तदनुवचनं सर्वच्छन्दोनुवचनं संपद्यते ।

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितमयोगचन्द्रिकान्याख्यासमेतम् ।

७९३

प्र सो अग्रे तवोतिभिरित्येषा ककुत्सदीयेषु त्रिषु पादेषु मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् ।
प्र होत्रे पूर्व्यं वच इत्येषोष्णिकतदीयेषु त्रिषु पादेष्वन्तिमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् ।
प्रकृतौ द्वे ऋचावुक्ते आ जुहोत दुवस्यतेति गायत्री सामिधेनी, त्वं वरुण इति जगती
भवति । ते अपवदितुं त्रिष्टुभमाह—अग्ने त्री ते वाजिना, इति । सं वां कर्मणा, उभा
जिग्यथुरिति याज्यानुवाक्ये । त्रीण्यायूचि० अग्निस्त्रीणीति स्विष्टकृतः । अवाशिष्टा विक-
ल्पार्था इति भाष्यकृत् ॥ २६ ॥

हिरण्यं ताप्यं धेनुरिति दक्षिणा ॥ २७ ॥

ताप्यं घृताक्तवस्त्रम् । प्रतिग्रहपकारस्तु व्याख्यातः ॥ २७ ॥

ऐन्द्रावार्हस्पत्यं चरुं निर्वपेद्वाजन्ये जात इदं
वामास्ये हविरिति याज्यानुवाक्ये । हिरण्यं
दाम दक्षिणा दक्षिणा ॥ २४ ॥ २८ ॥

इति सत्यावाहहिरण्यकोशिसूत्रे द्वाविंशमश्वे षष्ठः पटलः ॥

इति सत्यावाहहिरण्यकोशिसूत्रे द्वाविंशः प्रश्नः ।

यं कामयेत राजन्यमनपोन्धो जायेत वृषान्मन्त्रश्चरेदिति तस्मा एतमैन्द्रावार्हस्पत्यं
चरुं निर्वपेत् (तै० सं० २-४-१३) इत्यादिर्ब्राह्मणे विधिर्द्वैष्टव्यः । यं राजन्यं
प्रत्यध्वर्युरेवं कामयेत देवैरप्रतिमद्व्यशक्तिकोऽयं मायतां सर्वत्र निवारणकान्वैरिणो मारयन्नेव
चरत्विति तस्येयमिष्टिः । राजन्ये जात ऐन्द्रावार्हस्पत्यश्चरुः । इष्ट्या यक्ष्ये । जातः
पुत्रोऽनपोन्धो भवत्विति । वृषान्मन्त्रादिति वा फलनिर्देशः । अनपोन्धः केनापि प्रका-
रेण वृषान्मन्त्रात्कामो भवत्वित्युपदेशः । अन्यन्वाधानादि । इन्द्रानृहस्पतिभ्यां जुष्टं० ।
इन्द्रानृहस्पती हव्यं० । इन्द्रानृहस्पतिभ्यामनुबूहि । इन्द्रानृहस्पती यज । इदं वामास्ये
हविः । अयं वा परिषिच्यते, इति याज्यानुवाक्ये । अस्मे इन्द्रानृहस्पती नृहस्पतिर्न
इति विकल्पिते याज्यानुवाक्ये । अत्रोचितां दक्षिणमाह—हिरण्यं दाम दक्षिणा
(२-४-१३) इति । दाम रज्जुः । अग्न्यासः प्रश्नसमाप्त्यर्थः ।

यस्याऽऽहिताग्नेरन्यैराग्निभिरग्नयः संसृज्यन्त इत्यत्र विविचीष्टौ वि ते विष्वक्वातजू-
तासौ, स्वामग्ने मानुषीरिति विविचयस्य (वेः) । घाता ददातु नो राविमिति देवि-
कानां हविषाम् । स्वाम्ने नृहव्य (तै० सं० २-४-११) इति देव-
सुवाम् । प्र देवमिति चानुमार्त्येषु च प्रणयनीया अष्टौ । उत्तराः शेषा अग्नेर्मन्यने

जतकृष्णयनीयमिति प्रहियमाणायेति । अग्रेऽयं यज्ञमध्वरम् (तै० सं० ४-१-११)
इति वैश्वदेवस्य । इन्द्राग्नी रोचना दिवः (४-२-११) इति वरुणप्रजास्य ॥ अग्नि-
वृत्तमग्निः (४-३-१३) इति साकमेधानाम् । उशन्तस्त्वा (तै० सं० २-६-१२)
इति पितृवत्स्य । वायो शतं प्र याभिरिति शुनासीरीये वायोः शुनासीरस्य सप्तमस्य
(आपस्तम्बे) उक्ते । तत्र श्लोकाः—

शतकृष्णलया यक्ष्ये भक्षणं तु विधीयते ।
आज्ये प्रयात्रेष्वन्वोप्य कृष्णलान्सह दूयते ॥
हिरण्यकामो नष्टे च लब्धे चेष्टिर्विधीयते ।
संसृष्टेष्टौ ध्रुवास्तिस्र उच्चैरेव विधीयते ॥
न मधूदकयोर्मन्त्रौ निर्वापे स्विष्टकृद्द्वयोः ।
विसृष्टेष्टौ समाश्लेषममावास्थाश्रतं भवेत् ॥
अग्नीषोमीयकोऽष्टासु स इयामाकमथो भवेत् ।
आनुषूक्तस्तयालूनविरइडाश्वः (को लूनमीहिपुरोडाशः)
प्रकीर्तितः ॥

तथा त्रिधाशुना यक्ष्ये पुरोडाशश्रयं भवेत् ।
तथा तु सर्वपृष्ठेति नामधेयं प्रकीर्तितम् ॥
एकस्तु बहुदेवस्यः पुरोडाशो विधीयते ।
सकृत् स्विष्टकृदादिः स्यात्तिमिराद्यपनोदनम् ॥
भ्राजस्वतस्तु भेदेन समानीति विधानतः ।
नवनीतं प्रणेध्यामि सांग्रहण्यां न वा (आज्येक्षेयं नवं) भवेत् ॥
यदि ज्योगामयावी स्याच्चतुष्कोणं तु खादिरम् ।
यावन्त्यायुषि यष्टुश्च तावन्त्यु (श्रुतीनान्यु) र्वोनि याति च ॥
श(ग) तादूर्वाभिः संख्याभिर्गुणैर्मनैश्च संमितम् ।
प्रवर्तं कुण्डलाकारं कर्णाभरणमेव च ॥
अश्वप्रतिग्रहे दातुरिष्टिन्यायविदां सदा ।
अनेकेषु सहेज्या स्यादतिरिक्तं तु सर्वदा ॥
वारुण्याः पूर्णपात्रस्य स्थानेऽवभृथकर्म च ।
सोमवत्समिदाधानमिष्टेः संस्थितिरेव च ॥
अपांनपाते निर्वापः पुनरश्वप्रतिग्रहे ।
एकं कृत्वा तथाऽप्येवं कृत्वा सौर्व्यं तु निर्वपेत् ।

अनन्तरं ■ वारुण्या संस्थाप्येष्टिततः परम् ।
 भयोन्मृशीयमेव स्यादातिरिक्तं तु सर्वदा ॥
 ऐन्द्रावरुण्यामूहेनाप्यवदानं विधीयते ।
 प्रसूमयादि सर्वं तु वैश्वदेववदेव च ॥
 विजितस्त्रिहविष्का च विजित्या यक्ष्य एव च ।
 त्रयस्त्रिंशत्कपालं तु त्रयाणामनुवादकम् ॥
 संवर्गेष्टौ यदोजोऽसि ह्यभिशृष्टिस्तथाऽध्वरम् ।
 विश्वायां षट्पुरोडाशाः सिनीवाह्यै चरुर्भवेत् ॥
 क्षरिण्या यक्ष्य इत्याहुः पिण्डीनां मरुतस्तथा ।
 उत्तरे वेदिधर्माः स्युर्वर्षाहुस्तु पुनर्नवः ॥
 सप्तकारीरिक्तानामन्या यक्ष्ये त्रैधातवीयया ।
 सप्तया यक्ष्यमथो मध्ये जाते राजन्य एव च ॥
 न तु वैश्वानरीयोक्तं सौवर्णं दाम दक्षिणा ।

इति सत्यावाहहिरण्यकेशिसूत्रन्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां द्वाविंशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

प्रयोगचन्द्रिकायास्तु मालायाः सूत्रसंस्थितेः ।
 काम्यप्रश्नस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥
 मन्थगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।
 गृह्णाति हि किमप्येष भक्तैर्यज्ञस्ततः कृतम् ॥

इति सत्यावाहहिरण्यकेशिसूत्रन्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
 चन्द्रिकायां द्वाविंशः प्रश्नः ।

अथ त्रयोविंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

विनेययुक्ताखिलसिद्धवर्यलसाच्चिदानन्दसुखं मुनीन्द्रम् ।
 नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं हिरण्यकेश्यारुण्यगुरुं कृपाक्षिणम् ॥
 द्वाविंशे वर्णिता ह्रींशकाम्यपश्चिष्टयोऽविष्टाः ।
 त्रयोविंशे कौकिलीयं व्यापद्ये काङ्कानि च ॥

अग्नेदानीं कौकिल्याः कर्मोच्यते—

अथातः कौकिलीं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथ शब्दोऽनन्तरार्थः । अतःशब्दो हेत्वर्थः । कौकिलीति कर्मनामधेयम् । कौकिली तु सप्तहविर्यज्ञसंस्थान्तर्गता नित्येति वैश्वानससूत्रे पाठात् । या धाम्नि चित्त्वा सौभाग्यया यजेतेत्यङ्गभूता सा तु चरकसौत्रामणीति समाख्या ॥ १ ॥

तस्याः पूर्ववत्कल्पः ॥ २ ॥

तस्याः कौकिल्याः । नवम्यां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा कौकिल्या यक्ष्ये । तेनेश्वरं प्रणि-
यानीति संकल्पः । स्वर्गार्थमिति वा संकल्प्य विष्णुदसीत्यादि । अपवा सारस्वतान्वार-
म्भणीयौ । केचित्सारस्वतान्वारम्भणीयौ नेच्छन्ति । षड्दोता । एतानि नानाहवनी-
यानि । कालायसेन काललोहेन कालानुशातनेन कालेनोपधानेन कालेन कौशेयमूत्रेण य
इच्छेदिति । एतानि सीसप्रत्याम्नायानि । ह्रीन्वाद्भीहियवश्यामाकान् क्रीत्वा क्षौमे वाससि
पृथक्पृथग्मन्ध्वा स्थापयति । भीहिम्नोक्मान् कुर्वन्ति (विरोहयन्तीत्यर्थः) । क्षौमे
बन्धनमात्रं कृत्वा विरोहणोपायः कर्तव्यः । यवानामीषद्भर्जिताः चूर्णानि सूक्ष्माणि
स्थूलानि च करोति । सूक्ष्माणि दध्ना तक्रेण वा संसृज्य दूर्ध्वः सर्वतो वेष्टयित्वा स्थाप-
येत् स मासरः । स्थूलानि चूर्णानि मन्थेन संयुतानि कृत्वा स्थापयन्ति स नम्रहुः ।
संस्त्रावो मन्य इति चाऽऽहुः श्रौतज्ञाः । केचिदेतान्यपि दूर्ध्वः परीतं सेवेष्टयित्वा स्थाप-
यन्ति । इमामाकान्सक्तून्कृत्वा नवम्यथेव वसति ॥ २ ॥

निर्वपणकाल ऐन्द्रं पशुपालभेत ॥ ३ ॥

द्वादश्यां (दशम्यां) प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा (ततः) ऐन्द्रः पशुः । तस्य निरुदपशु-
वत्कल्पः ॥ ३ ॥

ऋषभो दक्षिणा ॥ ४ ॥

पक्ष्यर्थम् ॥ ४ ॥

आदित्यं चरुम् । वत्सः ॥ ५ ॥

पश्चिष्टिमैन्द्रं पशुं संस्थाप्यादितिदेवत्येन वरुणा यजेत । नानातन्त्रं चैतयोरादित्ये-
ष्टिवद् वत्सो दक्षिणा । न माता । उपरिष्टान्मातृदानमिष्टिः समाप्यते ॥ ५ ॥

पुरस्तादेव कालायसेन कालानुशातनेन कालेन
तसरेण पक्ष्यणा भीहियवश्यामाकान्क्रीत्वा क्षौमे

वासस्युपनद्वाग्नीहीस्तोक्मानि कुर्वन्ति । यवानि-
षदुपतप्तान् ॥ ६ ॥ चूर्णानि तानि दध्नादधिता
वा सःशुज्य दध्नेः परितः(वा)स्य निदधाति ॥ ७ ॥
स मासरः । तेषामेव स्थूलचूर्णानि सःशुजावेणा-
भिषिक्तानि स नम्रदुः । श्यामाकान्सक्तुं कृत्वा
सुरायाः संधानकाले तोक्मैर्मासरेण नम्रदुना च
सुरां सःशुज्य सक्तुनां तृतीयेन परिकीर्य परीतो
षिञ्चता सुतमित्येकस्या मोर्दुग्धेन परिषिञ्च-
ति ॥ ८ ॥ अपरेण तृतीयेन परिकीर्यैतयैव द्वयो-
र्दुग्धेन परिषिञ्चत्यपरेण तृतीयेन परिकीर्यैतयैव
तिसृणां दुग्धेन परिषिञ्चति (तिस्रो रात्रीः सः-
शुष्टावसाति) ॥ ९ ॥ अवटस्थाने कारोत्तरमेके
समामनन्ति ॥ १० ॥

गतार्थः । एवमापस्तम्बेऽपि ब्रह्मव्यम् । अङ्कुरिता ग्रीह्यस्तोक्माः । ईषत्तप्तानां
यवानां चूर्णं द्विविधं सूक्ष्मं स्थूलं च । तत्र सूक्ष्मं चूर्णं दध्ना तक्त्रेण वा मिश्रितं दध्नेः
प्रच्छन्नं मासरमित्युच्यते । स्थूलं चूर्णं तु मन्येन मिश्रितं दध्नेः प्रच्छन्नं नम्रदुरित्युच्यते ।
तैस्तोक्मैर्मासरनम्रदुभिः सुरायाः संसर्जनार्थं स्वाद्धी त्वेति मन्त्रः । अत्रेयं पद्धतिः—
अथ द्वादश्यामेव पूर्ववत् सुरेष्टिश्चतुरहे यज्ञाय रमतामित्यादि कौकिलीयः हविरि-
दमेषां मयीति ।

कारोत्तरशब्देनावटस्थानीयसदृशो वेणुदलनिर्मितधर्मणा सर्वतः परिनेष्टितः सुरा-
श्रवणार्थमाण्डाधारप्रदेशः । अग्रेण गार्हपत्यमवटं स्थात्वाऽवटस्थाने कारोत्तरं कोचिच्छा-
लायां परिष्वजन्ति ॥ १ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

वेदलधर्मणा नद्धो भवति ॥ ११ ॥

वेणुदलैरवटमवटारुति कृत्वा गोधर्मणा सर्वतः संनद्धो भवति । कारोत्तरेण दधतोऽ-
वटं स्वचीति लिङ्गात् । कारोत्तरे स्थालीमवधाय तस्यां स्थास्यां च ॥ ११ ॥

तस्मिन्वेदलः शुण्डामुखमवदधाति ॥ १२ ॥

अपरं नैदलं शुण्डामुखमुदघनाकारं चर्मणा परिणद्धं बिलमवदधाति । तस्मिन्मध्यमवद-
धाति ॥ १२ ॥

तस्य बिलं चर्मणा परिणद्धं भवति ॥ १३ ॥

पूर्ववत् क्षिपति । चरोरवस्ताच्छिद्रम् ॥ १३ ॥

तस्मिन्मध्यमास्रवति सा परिसुस्रवति ॥ १४ ॥

तस्मिन्शुण्डामुखे स्रवणं ततस्तस्मात्तस्यां स्थान्यामेवं कृत्वाऽवटे वा कृत्वा सुराक-
ल्पनम् । केचित्स्रवणी न भवति । किं तु शुण्डामुखमेव । तदा शुण्डामुखस्य न त्वन्नाख्य
(शतातृष्ण) ता । सुरां संस्रवति स्रवणी त्वा (तै० भा० २-१-१) इति पारशुद्वेण
शाखापाठेनेत्यर्थः । श्यामाकसक्तूनां त्रिभागोणावचूर्णनमुक्तं सूत्रकारेण — सक्तूनां तृतीयेन
परिकीर्य परीतो विधत्ता सुतामित्येकस्था गोदुग्धेन परिषिच्येति । श्यामाकसक्तून्नेषा
विभज्य तृतीयांशं सुस्रव्या उपरि विकीर्य तदुपरि दुग्धपरिषेचनाशोऽयं मन्त्रः । अपरेण
त्रिभागेण परिकीर्य परीतो विधत्ता सुतामित्यनयैव द्वयोर्गवोः पयसा परिषिच्योपरेण
तृतीयेन त्रिभागेण श्यामाकसक्तूनां चूर्णं परितः विधत्ति । अनयैव तिसृणां गवां पयसा
परिषिच्यैवं संस्रज्य तिस्रो रात्रीर्वसतीति ।

अथ पञ्चदश्यां पश्चिष्ट्यादि । अथ यज्ञाय कौकिलीयं हविः । न षड्दोता ।
पश्चिष्टिं कृत्वा शाखाहरणम् । तूष्णीं प्रक्षशास्त्रमित्यादि व्रतोपायनान्तम् । यूपान्हुत्यादि
पूर्ववत् । एको यूपः । अथः स्वरवः । पूर्ववद्वेदिः । शम्याप्रमाणा चोत्तरवेदिः । उरु
पृथक्वेति कृते, प्रतिप्रस्थाता चात्वालात्पुरीषमाहृत्य दक्षिणेनोत्तरमित्यादि । स्वरयोः
प्रकल्पनं ध्रुवाऽसीत्यादि । अग्निप्रणयनकाले प्रतिप्रस्थाता स्वरं न्युप्योपसमाधानं
करोति ॥ १४ ॥

अग्निसादनकालेऽग्निभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय
सुत्राग्ने ग्रीणि पात्राणि प्रयुनाक्ति ॥ १५ ॥

पात्रसादनकाले पूर्ववत्पाशुकानि प्रयुज्याश्विनादीनामेकैकस्यै देवतायै ग्रीणि ग्रीणि
पात्राणि प्रयुनाक्ति । ग्रीणि सुराग्रहार्थानि ग्रीणि पयोग्रहार्थानि । एतेषां जुह्वत्कल्पः ।
पालाशानि ग्रीण्यभिषेकार्थानि याज्ञिकैर्वृक्षैः कृतानि ॥ १५ ॥

अयान्सक्तून्यवगोधूमानामुपवाकासक्तून् श्येन-
पत्रे बाले द्रोणे वा ॥ १६ ॥

ग्रीन्सक्तून्बलदरकैर्न्यवसक्तून्गोधूमसक्तून्पवाकासक्तून् । उपवाका अशूका
अचूलास्तेषां सक्तून् । श्येनपत्रद्वयं च ॥ १६ ॥

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

७९९

अजाबिलोन्नामध्वर्योः पवित्रं भवति ॥ १७ ॥

अजाबिलोमभिः कृतमध्वर्योः पवित्रम् ॥ १७ ॥

गोअश्वानां प्रतिप्रस्थातुः ॥ १८ ॥

पवित्रं भवतीत्यनुवर्तते । गवामश्वानां च लोमभिः कृतं प्रतिप्रस्थातुः । एकमेव शास्त्रापवित्रमभिधानीनिदाने सुराग्रहार्यपात्रं सतत्पानीयं द्रोणकलशाकृतिं श्येनपत्रमजा-
बिलोमपवित्राणि प्रयुज्य पयोग्रहार्थं कुम्भीस्थानीयं द्रोणकलशाकारं शतच्छिद्रां कलादि-
सक्ततून्दयेनपत्रमवाक्ष्णालपवित्राणि प्रयुनक्ति । पूर्ववत्पवित्रकरणादि सर्वेषां संविशन्तां
प्रोक्षणं च । पाशुकानि संमृश्योर्ध्वपात्राणां जुह्वत्संमार्गः ॥ १८ ॥

आज्यं निरूप्याध्वर्युर्द्रोणे प्रभूतं पयो निर्वपति ॥ १९ ॥

आज्यं निरूप्य महीनां पयोऽसत्त्वियेनाध्वर्युर्द्रोणे प्रभूतं पयोः निर्वपति अर्घाविकम् ।
कुम्भीस्थानीयं द्रोणं, पशोः शाखापवित्रं च विष्टंसमिस्थादि मैत्रावार्हस्पत्यवत् ।
रज्जुभिः संवेष्ट्य मृदा प्रालिप्य मातारिश्चन इत्यादि पवित्रं मत्स्याघायः क्रोणे पूषाऽसीत्यादि
अश्विभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राण्य इति निगमाः । एवं बोद्धवित्वा तस्मिन्क्षपणमेव
पयोनिर्वापः ॥ १९ ॥

मन्त्रवदित्याध्वर्युः । तूष्णीमित्यालेखनः ॥ २० ॥

तूष्णीं पक्षे मन्त्रनिवृत्तिः ॥ २० ॥

आज्यमुत्पूय वालेन पय उत्पुनाति ॥ २१ ॥

आज्यमुत्पूय शुक्रमसीत्यादिना स्ववालेन पय उत्पुनाति ॥ २१ ॥

प्राक् सोमो अतिद्रुत इति सोमवामिनः । प्रत्यक्-

सोमो अतिद्रुत इति सोमातिपवितस्थ ॥ २२ ॥

पुनातु त इत्युद्दिष्टं सुरामिति पूर्ववत् । यदुक्तं सूत्रकारेण—‘आज्यमुत्पूय पय उत्पु-
नाति । प्राक् सोमो अतिद्रुत इति सोमवामिनः । प्रत्यक् सोमो अतिद्रुत इति सोमातिपवितस्थ’
इति । यस्य तु पुरा सोमो जीर्णः सोऽयं सोमातिपवितः । यद्वा—यस्य सोमोऽबोद्धा-
रेण निर्गतः सोऽयं सोमातिपवितः । तस्य पयःशोधनार्थं मन्त्रमाह—‘अत्र पुनातु ते
परिस्तुतम्’ (तै० ब्रा० २-६-१) इति पूर्वभागोऽनुवर्ज्यते ॥ २२ ॥

ब्रह्म स्रष्टुं पवत इति सुरां प्रतिप्रस्थाता ॥ २३ ॥

पुनातीत्यनुवर्तते । वेहीति मन्त्रान्तः । स्वेन पवित्रेणोत्पुनाति ॥ २३ ॥

पाशुकान्याज्यानि गृहीत्वाऽध्वर्युः पयोग्रहान् गृह्णाति ॥ २४ ॥

पाशुकान्याज्यानि गृहीत्वा प्रोक्षणयभिमन्त्रणान्ते कृतेऽध्वर्युः पयोग्रहान्गृह्णाती-
त्यर्थः ॥ २४ ॥

कुषिदङ्गेति सर्वेषामेका पुरोरुगेका पुरोनुवा-
क्यैकः प्रेष एका याज्योपयामगृहीतोऽस्याभिभ्यां
त्वा जुष्टं गृह्णामीति गृहीत्वा यवसक्तुभिः श्रौत्वा
पवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिस्तेजसे त्वेति साद-
यित्वोपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै त्वा जुष्टं
गृह्णामीति गृहीत्वा गोधूमसक्तुभिः श्रौत्वा पवि-
त्रेण परिमृज्यैष ते योनिर्वीर्याय त्वेति सादयि-
त्वोपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा सुत्राम्णे जुष्टं
गृह्णामीति गृहीत्वोपवाकासक्तुभिः श्रुत्वा पवि-
त्रेण परिमृज्यैष ते योनिर्वैलाय त्वेति साद-
यित्वोत्तैर्यथालिङ्गमुपतिष्ठते ॥ २५ ॥

उत्तैर्मन्त्रैरध्वर्युर्योपतिष्ठते-तेजोऽसीन्द्रादिवनं, वीर्यमसीति सारस्वतं, बलमसीत्यै-
न्द्रम् । ग्रहत्रयं क्रमेण संबोध्य योजनीयम् ॥ २५ ॥

सुरायां बाल आनीयमानायां धारायाः प्रति-
मस्थाता सुराग्रहान् गृह्णाति नाना हि वा देव-
हितः सदः कृतमिति सर्वेषामेका पुरोरु-
गेका पुरोनुवाक्यैकः प्रेष एका याज्या । उपया-
मगृहीतोऽस्याभिन्नं तेजोऽभिभ्यां त्वा जुष्टं
गृह्णामीति गृहीत्वा पवित्रेण परिमृज्यैष ते
योनिर्मोदाय त्वेति सादयति । उपयामगृहीतोऽ-
सि सारस्वतं वीर्यं सरस्वत्यै त्वा जुष्टं गृह्ण-
ामीति गृहीत्वा पवित्रेण परिमृज्यैष ते योनि-
रानन्द्राय त्वेति सादयति । उपयामगृहीतोऽस्यै-
न्द्रं बलमिन्द्राय त्वा सुत्राम्णे जुष्टं गृह्णामीति

गृहीत्वा पवित्रेण परिमृज्यैव ते योनिर्महसे त्वेति
सादयति । सुरावच्छ्रयणानि ॥ २६ ॥

पयोम्रेषूपस्तरणामिधारणे तस्यामुपस्तीर्य गृहीत्वा श्रयणं इयेनपत्रेण मार्जनं सर्वत्र ।
सुराग्रहेषु नोपस्तरणामिधारणे सुराया विनाशात् । सतस्थानीयद्रोणकलशस्थोपरि स्वप-
वित्रेऽन्येन धार्यमाणेऽन्येन सुराशयानीयमानायां धाराग्रहवन्तिप्रस्थाता सुराग्रहं गृह्णाति ।
नाना हि वामिति पुरोरुवमुक्तोपयामगृहीतोऽस्याश्विनं तेजः । अश्विभ्यां त्वा जुष्टं
गृह्णामीति गृहीत्वा कलसक्तुभिः श्रित्वा सिंहलोमभिश्च मनसा ध्यानं वा कृत्वा स्व-
इयेनपत्रेण परिमृज्यैव ते योनिर्मोदाय त्वेति सादयति । अथ द्वितीये पात्रे नाना हि
वामिति पुरोरुवमुक्तोपयामगृहीतोऽसि सारस्वतं वीर्यं सरस्वत्यै त्वा जुष्टं गृह्णामीति
गृहीत्वा बदरसक्तुभिः श्रित्वा शार्दूललोमभिश्च मनसा ध्यानं वा कृत्वा इयेनपत्रेण
परिमृज्यैव ते योनिरानन्दाय त्वेति सादयति । उत्तमेन पात्रेण नाना हि वामिति उप-
यामगृहीतोऽसीन्द्राय सुशाम्णे जुष्टं गृह्णामीति गृहीत्वा कर्कन्धुमक्तुभिः श्रित्वा
वृकलोमभिश्च मनसा ध्यानं वा कृत्वा, एष ते योनिर्महसे त्वा, इति सादयति ॥ २६ ॥

सन्धाननुवाकशेषेणाध्वर्युर्वर्जमानश्चोपतिष्ठते । अ-
न्तरेण चानुवाकेन ॥ २ ॥ २७ ॥

सादितांमहाप्रतिप्रस्थाताऽध्वर्युर्वर्जमानश्चोपतिष्ठन्ते-ओजोऽस्योजो मयि वेहि,
इत्यनुवाकशेषेण सोमो राजेत्यनुवाकेन चोपतिष्ठन्ते । तैरितैः पञ्चभिर्मन्त्रैरुपस्थानं
कुर्यादिति भावः ॥ २ ॥ २७ ॥

पूर्ववत्पशूनुपाकरोति ॥ २८ ॥

पशूनुपाकरोति, इति वचनादश्विभ्यां त्वा जुष्टमुपाकरोमि सरस्वत्यै त्वा० इन्द्राय त्वा०
ऋषभ एव न वृष्णिः ॥ २८ ॥

बार्हस्पत्यवर्जमित्युक्तं तत्राऽऽह —

बार्हस्पत्यवर्जं समानमा पर्यग्निकरणात् ॥ २९ ॥

बार्हस्पत्यवर्जमिति प्रतिषेधोऽतिपठितस्यापि । उपाकृत्य पञ्चहोमादि पूर्ववत् । आ
पर्यग्निकरणात्कृत्वा, पर्यग्निकरणे द्वितीये पर्याये पर्याग्निं कुर्वते ॥ २९ ॥

मध्यमे पर्यग्निकरणपर्याय उल्लुक्कैकदेशं खरे न्यु-
प्योपसमादधाति ॥ ३० ॥

उल्लुक्कैकदेशं वृक्षिणे खरे निधायोपसामिन्वनं कुर्यादिति भावः ॥ ३० ॥

शेषेण पर्यग्नौ कृत्वैतदेव पशुश्रपणार्थं मण-
यति ॥ ३१ ॥

शिष्टेनोष्मकेन पर्यग्निकरणं समाप्य तत्र पशुश्रपणार्थं निदधाति ॥ ३१ ॥

हुतासु वपासु चत्वारिंशद्वा दक्षिणा ददाति ।
अनुशिष्टं च बहवाम् ॥ ३२ ॥

प्रतिनिवर्त्याऽऽवपाहोमात्करोति । अग्राऽऽज्यभागौ नियतौ । द्वैकलिङ्गात् । संस्वाव-
होमान्ते चत्वारिंशद्वा अनुशिष्टं च बहवां किशोरीमित्यर्थः । तामन्तर्वेषां स्थापयति ।
ब्रह्मन्ब्रह्माऽसीत्यादि पुंलिङ्गबहुवचनेन, जात्याभिधानपक्षे द्विवचनेन । जातेर्द्वित्वादितरथा
बहुवचनेन । सहस्रवार उत्सा अक्षीयमाणास्ते दध्नुः । पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं च तैर्गो-
शिशुवल्गवैरतितराणि मृत्युमिति । ब्राह्मणा इमे गोनुशिशुवल्गवाः । द्विवचनेन वा । समु-
त्क्रम्य मार्जनान्ते ॥ ३२ ॥

अत्र वा ग्रहान्पृह्णीयुः ॥ ३३ ॥

अत्र वेति कालविकल्पः । ग्रहान्पृह्णीयुरिति । सोमो रामेत्यन्तम् । अथैन्द्रसावि-
त्रवारुणानां पात्रासादनादि । तेषां हविष्कृता वाचं विसृज्य पशून्विश्रास्ति हव्यश्रप-
णान्तम् । अपह्ननमाद्यासादनान्ते ग्रहैः प्रचारं कुरुतोऽध्वर्युप्रतिप्रस्थातव्यौ ॥ ३३ ॥

उक्तः संशेषः ॥ ३४ ॥

स्थान्स्थान्ग्रहान्वंशे बद्ध्वाऽध्वर्युः संशेष्यति ॥ ३४ ॥

सर्वं आहवनीये हूयेरन्नित्याहमरध्यः ।

दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहा इत्यालेखनः ॥ ३५ ॥

सर्वाणाहवनीय इति पूर्वः पक्षः । दक्षिणाग्नौ सिद्धान्तः । सुराग्रहान्पयोग्रहाश्च
नुहुतः ॥ ३५ ॥

सुरावन्तमिति पयोग्रहाऽनुहोति ।

यस्ते रसः संभृत इति सुराग्रहान् ॥ ३६ ॥

नुहोतीत्युभयत्र । सरस्वतीमश्विनाविन्द्रमग्निमिति द्वितीयमन्त्रान्तः ॥ ३६ ॥

तूष्णीमनुवषट्कृते हुत्वा यमश्विना

नमुचेरित्याश्विनमध्वर्युर्भक्षयति ॥ ३७ ॥

मक्षयामीत्यन्तः । तूष्णीमनुवषट्कारे जुहुतः । यदा प्रतिप्रस्थाता दक्षिणाग्नौ सुरा-
ग्रहेः प्रचरति दक्षिणं त्वरमुत्तरवेदिवत्कृत्वा गुग्गुलादिसंभाराक्षिषाय परिस्तीर्य
परिधयः, सामिषेनीकाले तथैवेध्मन्कुर्या । अग्निसंमार्जनं च । उत्तरस्य होमकाले तस्मि-
न्होमे सुरायाः—यस्ते रस इति होमः । होमादूर्ध्वं यत्तदुभयपक्षताधारणम् । एवं
हुत्वाऽन्येषु पात्रेष्विडां गृह्णीयात् । पयोऽग्रहेभ्य इडामुपह्वय यमश्विनेत्याश्विनावत्तेडामध्व-
र्युर्भक्षयति ॥ ३७ ॥

यदथ रिप्तमिति सारस्वतं प्रतिप्रस्थाताऽऽग्नीध्रश्च ॥ ३८ ॥

मक्षयत इति शेषः । मक्षयामीत्यन्तः ॥ ३८ ॥

इदं हविरित्येन्द्रं ब्रह्मा यजमानश्च ॥ ३९ ॥

मक्षयत इति च शेषः । केचित्पृथक्पृथगिडामवधन्तीति तदेडापात्रभेदः ॥ ३९ ॥

व्याख्याता सुरायाः प्रतिपत्तिः ॥ ४० ॥

प्रतिपत्तिर्विज्ञानम्—ब्राह्मणं परिक्रीणीयादित्यादि । सतस्थानीयं द्रोणं दक्षिणस्-
रस्थोपरिष्ठाद्वशे बद्ध्वा तस्मिन्पवित्रं वित्त्य तस्मिञ्शतमानमिष्यादि । केचित्सतस्य
प्रतिष्ठापनान्तम् । तत्र । सतस्याग्राभावादिति । अपरे तु पूर्वस्यां सौत्रामण्यामस्यां च
शतच्छिद्रां मार्तिकीभिच्छन्ति । दक्षिणेऽग्नौ दारुमयस्याभावदर्शनादग्नौ सतस्य प्रति-
ष्ठापनान्तम् ॥ ४० ॥

दक्षिणेनाऽऽहवनीयं पयःशेषं पितृपितामहप्रपि-
तामहेभ्यो ददाति पितृभ्यः स्वधाधिभ्यः स्वधा
नम इति ॥ ४१ ॥

अथ दक्षिणेनाऽऽहवनीयं समीपदेशे ग्रहपात्रैरेव सतशेषमानीय पितृपितामहप्रपि-
तामहेभ्यो ददाति । यजमानः पितरः शुन्धध्वामित्यन्तः । भूमौ पयःप्रक्षेपः ॥ ४१ ॥

पुनन्तु मा पितरः सोम्यास इत्युपातिष्ठते ॥ ४२ ॥

वैश्वदेवी पुनर्तित्यन्ते प्राचीनावीती पितृलिङ्गकत्वात् ॥ ४२ ॥

अथाऽऽहुतीर्जुहुतः । ये समाना इत्यध्वर्युः ।

ये सजाता इति प्रतिप्रस्थाता ॥ ४३ ॥

शतं समा इत्यन्तः । जुहुत इति जुहोतिचोदनात्त्वाहाकारप्रदानम् । प्राची-
नावीत्येष ॥ ४३ ॥

मनोताकाले पृथक्पात्रेषु पशूनां यूषाणि निद-
धाति ॥ ४४ ॥ पुरस्तात्स्विष्टकृतः शृङ्गशकैरु-
पहोमाऽऽजुहोति ॥ ४५ ॥

शृतं हविः शमितारित्यादि पश्चात्सादनान्तं पूर्ववत् । अथान्यस्मिन्पात्रे आश्विनस्य
यूषं निदधाति । अन्यस्मिन्पात्रे सारस्वतस्य, अन्यस्मिन्जैन्द्रस्य निधाय चतसृषु उप-
स्तृणति इत्यादि पूर्ववत् । पशुभिः प्रचरति स्वस्ववसाभिर्वसाहोमः । स्थान्स्वानुद्धेका-
न्समवनीय दिग्भागः । नमो दिग्भ्य इत्युपस्थायेन्द्रसावित्रवारुणैः प्रचर्य नारिष्ठान्हु-
त्वाऽथ शृङ्गशकैरित्यादिवनस्पतियामः । तस्य प्रयोग उच्यते—अग्नीधे सुचौ प्रदा-
याग्नेयाऽऽहवनीयमपरेण वा प्राग्रहितमामत्य शृङ्गशकैरुपहोमाऽऽजुहोति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

अष्टावष्टावेकैकस्य कुष्ठिकशफाः ॥ ४६ ॥

अष्टौ कुष्ठिकाः । अत्र कुष्ठिकशब्देन शफसमीपस्थः क्षुद्ररूपशफोऽभिधीयते ॥ ४६ ॥

आश्विनस्य यूषेण कुष्ठिकां शफं च पूरयित्वा
सीसेन तन्त्रमित्यष्टर्चेन प्रतिमन्त्रं द्वाभ्यां द्वाभ्यां
कुष्ठिकाशफाभ्यां जुहुयात् । उत्तमायां शृङ्गे
अनुषजति । हुत्वा हुत्वा स्वेष्वभिषेचनपात्रेषु
संपातानवनीयाऽऽहवनीये कुष्ठिकशफान्वि-
ध्यति । एवमुत्तरेणाष्टर्चेन सारस्वतस्य । सर्वैः
णानुवाकेनैन्द्रस्य ॥ ४७ ॥

एकैकशफमेकैकमुपशफं च यूषेण पक्ष्मांसरसेन पूरयित्वेकैकायां हुतिं जुहुयात् ।
एतैश्च मन्त्रैर्धनमानेन प्रायणीयो यज्ञावयवो निष्पाद्यो भविष्यन्निन्देदेहो निरूप्यते ।
सीसेन तन्त्रं मनसा मनीषिणः (तै० ब्रा० २-६-४) इत्येतैः षोडशभिर्धनमानस्य
माविदेहसूचनपरिरुहोमः कर्तव्यः ॥ ४७ ॥

औदुम्बर्यासन्धरत्निपात्रशीर्षिण्याऽनूच्या नाभिद-
घ्नपादा मौञ्जविराना मित्रोऽसि वरुणोऽसीति
तां यजमानायतने प्रतिष्ठापयति ॥ ४८ ॥

औदुम्बर्गासन्दी व्याख्याता । तामासन्दीं मित्रोऽसीत्यनेन दक्षिणेनाऽऽहवनीयं प्रति-
ष्ठापयत्यध्वर्युः ॥ ४८ ॥

आमानोपवेशनाभिमन्त्रणानि राजसूयवत् ॥ ४९ ॥

स्वेना एव सीदेति तामासाद्य यजमान उपविशति । तमासीनं निषादेत्यभिमन्त्र-
यतेऽध्वर्युः ॥ ४९ ॥

तस्यां प्राङ्मुखमासीनं प्रत्यङ्मुखोऽप्युत्थितः
नसंपातैरभिषिञ्चति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽ-
भिनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामभिनोर्भैषज्येन
तेजसे अस्मन्वर्चसेनाभिषिञ्चामीति ॥ ५० ॥

तस्यामासन्त्यां प्राङ्मुख उपविशति । उपविष्टं यजमानं प्रत्यङ्मुखोऽध्वर्युराश्विन-
संपातैः पूर्वनिहितैस्तैरेव पात्रैरभिषिञ्चति देवस्य त्वेति ॥ ५० ॥

एवमुत्तरेण मन्त्रेण सारस्वतस्य । उत्तमेनैन्द्रस्य ॥ ५१ ॥

एवमुक्तप्रकारेणोत्तरेण—देवस्य त्वा० वीर्याभ्यामभिषिञ्चामीत्यन्तेन सारस्वतसंपातैः ।
देवस्य त्वा० मध्याभ्यामभिषिञ्चामीत्यन्तेनैन्द्रस्य संपातेन ॥ ५१ ॥

कोऽसि कतमोऽसीति पाणी संस्पृश्याध्वर्युर्व्याहुती-
र्जपित्वाऽत्र राजसूयवन्मङ्गल्यनाम्न आहूय शि-
रो मे श्रीरिति यथालिङ्गमङ्गलानि संस्पृश्य जङ्घा-
भ्यां पद्म्यामिति प्रत्यक्षरुह्य प्रतिक्षेत्रे प्रतितिष्ठामि
राष्ट्र इति जपित्वा अथा देवा इत्याहुतीर्हुत्वा
लोमानि प्रयतिर्ममेति यथालिङ्गमङ्गलानि संस्-
पृशते ॥ ५२ ॥

कोऽसीत्येवमादिनाऽध्वर्युर्यजमानपाणीं संस्पृश्य व्याहुतीर्जपित्वा तिसृभिस्तिष्ठ
आहुतीर्जुहीतीत्यापस्तम्बः । अथ यजमानो राजसूयवन्मङ्गल्यनाम्न आहूयति । राज-
सूये त्वेवमुक्तम्—मङ्गल्यनान्नो राजाऽऽहूयति मुखोर्कोऽ इति संप्रहीतारं सुमङ्गलौऽ इति
भागदुघं सत्त्वराराऽनिति क्षत्तारम्, इति चतुष्पात्प्रेषदानान्तमाह्वानमेवात्रेति केचित् ।
शिरो मे श्रीरिति शिरः । यशो मुखमिति मुखम् । त्विषिः केशाश्च
श्मश्रूणि इति केशश्मश्रूणि । राजा मे प्राणोऽमृतमिति नासिकम् । सम्राट्चक्षु-
रित्यक्षिणी । विराट्छ्रोत्रमिति कर्णौ । जिह्वा मे मद्ममिति जिह्वम् । वाक्मह इति
वाचम् । केषिद्वागिति वाचं मह इति हस्तप्रक्षालनमिति । मनो मन्युरिति हृदयम् ।
स्वराट्माम इति ललाटम् । मोक्षः प्रमोदा अङ्गुलीरङ्गानि, इत्यङ्गुलीरङ्गानि च । चित्तं मे सह
इति चित्तमपिसंघाय हृदयं वा । बाहू मे बलमिन्द्रियमिति बाहू । हस्तौ मे कर्मवीर्यमिति
हस्तौ । आत्मा क्षत्रमुरो ममेत्युरः । पृथ्वीं राष्ट्रमुदरमसौ, इति पृथ्वीं अंसौ च ।
ग्रीवाश्च श्रोणी इति ग्रीवां श्रोणीं च । ऊरू अरत्नी जानुनीति ऊरू अरत्नी जानु
(नू) च । विशो मेऽङ्गानि सर्वत इति सर्वाङ्गाणि । नाभिर्मे विसं विज्ञानमिति नाभिम् ।

पाशुर्मेऽपचितिर्मेसदिति पाशुं भसदं च । आनन्दनन्दावाण्डौ मे इत्यण्डौ । मगः
सौभाम्यं पस इति प्रजननमेवं संमृश्य जह्वाभ्यां, इत्यासन्धा अवतीर्य प्रतिक्षत्र इत्येव-
मन्तं यजमानं, त्रया देवा इत्याहुतीर्जुहोत्यध्वर्युः । देवा देवताः । भूः स्वाहेति द्विती-
यामाहुतिम् । अथ यजमानो-छोमानीति छोमान्यमिमृशति । त्वहमेति त्वचम् ।
मांसं म इति मांसम् । क्वचस्तीति नखानि । मज्जा म आनतिरिति मज्जामभिमृशतीत्यर्थः
॥ ५२ ॥

स्विष्टकृमत्भूति समानमाऽवभृयात् ॥ ५३ ॥

स्विष्टकृदादि वनस्थित्यागश्च पूर्ववत् । मांसपुरोडाशानां तन्त्रेण स्विष्टकृतं हुत्वा
पुरोडाशात्प्राशिन्नमथदायेडां चावधति नाङ्गेषु ॥ ५३ ॥

अथाग्नीदौपयजानित्याद्यवभृथास्पूर्वमवभृथमपि—

यदेवा देव हेडनमित्यवभृथे पञ्चाऽऽहुतीर्जुहो-
तीत्याध्वर्युः । आहवनीये हुयेरभित्यालेखनः ॥ ५४ ॥

तथैव प्रधानेन प्रचर्य नारिष्ठान्हुत्वा यदेवा देव हेडनमित्यवभृथे पञ्चाऽऽहुतीरित्येके ।
आहवनीय इत्यपरे । अग्निवायुसूर्यास्त्रयाणां चतुर्थस्य प्रजापतिः । पञ्चमस्य वरुण इति
केचित् । प्रधानादनन्तरं स्विष्टकृदन्तेऽनूयाजान्ते वाऽवभृथः । उपदेशमतात्तूष्णीमास्ता-
दनं (मासरस्य) प्रोक्षणं पूर्ववत् । समुद्र इत्यादि । आधिनपात्रादि यस्ते देव वरुण तं
॥ एताभ्यामित्युहेनाभिषेकपात्रपक्षे पवित्रे च (तेषु) द्रोणेषु विकारः, जलेष्वपि समान-
विवानपक्षे सर्वेषामनूहो वा । एतैरित्याभिषेकपात्रमावृत्तिर्वा मन्त्राणामिमं विज्यामीति
शोकत्रविमोक्तः ॥ ५४ ॥

अवभृथ निचरुक्कुणेत्यवभृथं यजमानोऽभिमन्त्र्य
सुमित्रा न आपो द्रुपदादिवन्मुमुचान इत्याप्लुत्यो-
द्वयं तमसंस्परीत्यादित्यमुपस्थाय प्रतिधुतो व-
रुणस्य पाश्व इत्युदकान्तं मत्यस्पति ॥ ५५ ॥

गतः ॥ ५५ ॥

पशुवत्समिध उपस्थानं च ॥ ५६ ॥

पशुवदेषोऽसीति समिधः । अपो अन्वचारिषमित्युपतिष्ठन्ते सर्वे ॥ ५६ ॥

समाववतीत्युपस्थाय भूः स्वाहेत्याहुतिं हुत्वा
पूर्ववत्पितृयज्ञः ॥ ५७ ॥

समावर्तत्युपस्थायाऽऽहवर्तयमथाध्वर्युः—भूः स्वाहेति जुहोति । अथ विष्णोः क्रमोऽसीत्यादि ब्राह्मणतर्पणान्तम् । अथ पूर्ववात्पितृयज्ञः—अन्वाधानजपे कौकिलीयपितृ-यज्ञं हविः । त्रिः पशोर्दक्षिणाग्नेः पुरतः पैतृकी(क्या) दार्शिकी(क्या) वेदि(दे)र्दक्षिणत इत्यर्थः । गतमन्यत् ॥ ५७ ॥

इन्द्राय वयोधसे पशुमालभेत । ऋषभो दक्षिणा ॥ ५८ ॥

पितृयज्ञे समाप्त इन्द्राय वयोधसे पशुः । पशुबन्धेन यक्ष्य इत्यादि । केचित् पश्चिष्ट्यादि । न षड्होता । कौकिलीयं हविः । इन्द्राय वयोधसे त्वा जुष्टमुपाकरोमी-त्यादि । ऋषभो दक्षिणा ॥ ५८ ॥

आदित्यं चरुम् । घेनुः । विज्ञायते च वत्सं
पूर्वस्यां ददाति । मातरमुत्तरस्याम् ॥ ५९ ॥

तस्मिन्समाप्त आदित्यश्चरुः । आदितिर्देवता वत्सं पूर्वस्यां ददाति । मातरमुत्तरस्यां ददाति । तस्य वत्सस्य माता दक्षिणा रुद्राय । गामिति प्रतिग्रहः ॥ ५९ ॥

संतिष्ठते कौकिली ॥ ६० ॥

ब्राह्मणतर्पणान्ता परिसमाप्यत इत्यर्थः ॥ ६० ॥

तया स्वर्गकामो यजेत ॥ ४ ॥ ६१ ॥

इति सस्याषाढहिरण्यकोशिसूत्रे त्रयोविंशतमे प्रथमः पटलः ॥

छन्दोगामां नित्या । अथ कौकिल्या हौत्रम्—आदित्यचरोः—अदितिर्न उरुप्यसु, महीमूषु मातरमिति याज्यानुवाक्ये । अथैन्द्रस्य पशोः—होता यस्तत्समिधेन्द्रमिष्टस्पद इति प्रयान्प्रैषाः । समिद्ध इन्द्र उषसामनीक इत्याप्रियाः । अत्र विशेषाद्वितीयो प्रैषः । आश्विणि प्रा, विषेय यन्मेति द्वे इन्द्रस्य पशोर्वपायाः । तं सग्रीषीः, सत्यमित्तथेति पुरोडाशे याज्यापुरोनुवाक्ये । प्रससाहिधे, स शेषधमधिधेति हविषः । देवं नहिरेन्द्रं सुदेवमित्यनूयाजप्रैषाः । याज्यास्त्वेता एव । अथ त्रिपशोः—होता यस्तत्समिधाऽग्निमि-ष्टस्पद इति प्रयान्प्रैषाः । समिद्धो अग्निरश्विना, इत्याप्रियाः । अत्र नराशंसो द्वितीय इति व्यवस्था । होता यस्तदश्विनेति ग्रहाणां प्रैषा मैत्रावरुणस्य । अश्विना हविरिन्द्रिय-मिति तिस्तास्तिष्ठो वषानां पुरोडाशानां हविषां च । तत्र प्रथमामनूच्येत्यनेन प्रकारेण वक्ष्य-माणेन ता एव सर्वा-याज्या भवन्ति । सर्वास्ताः पुरोनुवाक्या इति श्रुतेः । देवं नहिःसर-स्वतीत्यनूयाजप्रैषाः । एता एव याज्याः । अग्निमथेति सूक्तवाकप्रैषो मैत्रावरुणस्य । इदं

घाकापृथिवीति होता पठेत् । उशन्तस्त्वेति पितृयज्ञस्य ह्येवं व्याख्यातम् । अवशिष्टा विक-
ल्पार्थाः । अग्निष्यात्तानृत्तमत इति पुरोनुवाक्याविकल्पः । सहस्यै समृद्धेति एता त्रिपु-
(ये तातृपु)रिति याज्याविकल्पः स्यात् । होता यक्षदिरूपद इति यत्पश्चन्तरं सूत्रकारे-
णोदाहृतमिन्द्राय वयोधसे पशुमाहमेत इत्यत्र प्रयाजप्रैषाः । समिद्धो अग्निः समिधा,
इत्याग्निं वसन्ते नर्तुनेति वपायाः पुरोडाशस्य हविष इति द्वंद्वं यथामन्त्रम् । उत्तरानु-
वाकेऽनूयाजप्रैषा एता एव याज्या अनूयाजस्य । पाशुकमेव तन्त्रम् । वयोधसे ।
तनूनपादेव सर्वगोत्राणामविशेषेणामुना नाऽऽज्ञानात्तान्य इत्युपदेशः । अत्र श्लोकाः—

कौकिल्या यक्ष्य इत्यागूर्नवम्याः पूर्ववद्भवेत् ।

होता काळयसेनादि श्यामाकान्तं प्रकल्पयेत् ॥

द्वादश्यामिन्द्रदेवत्यो न षड्दोता निरूढवत् ।

आदित्यश्चरुतन्त्रेण वत्सस्तत्र तु दक्षिणा ॥

सुरेष्टिः पूर्ववत्कार्याऽवषट्कारो तु वेतु(सुरे कारोसुरेऽथ) वा ।

तोकमादिभ्यश्च संसृज्य पयःसेकान्तमेव च ॥

पर्वणि त्रिपशोः कर्म न षड्दोता पुराकृता ।

हविषा च (पश्चिद्ध्यादि) यथासूत्रमादित्यस्य च मातरम् ॥ इति ॥ ४॥६१॥

समाप्ता कौकिली ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां

त्रयोविंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

=====

अथ त्रयोविंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

=====

अथ काठका उच्यन्ते । तत्र प्रथमं तावत्सावित्रस्य कर्मोच्यते—

सावित्रं स्वर्गकामाभिन्वीत ॥ १ ॥

सावित्रमिति चित्योऽग्निः । अत्र काठकासिकाण्डान्यष्टौ सावित्रनाचिकेत्यासुहोत्र-
श्चसृजारुणकेतुकानि पञ्च चित्यानि । दिक्क्षयेनयोऽपाषाभेष्टयः, स्वाध्यायब्राह्मण-
मष्टममिति ॥ १ ॥

पशुबन्धे चीयते ॥ २ ॥

वीर्णमास्याममावास्यायां वा पुण्यनक्षत्रेषु वेति बौधायनः । चतुर्दश्यां प्रातरग्निहोत्रं
हुत्वा पत्न्या सह दर्भान्वारयमाण ऐन्द्राग्नेन निरुदपशुबन्धेन यक्ष्य इति संकल्प्य, आत्म-
न्यारण्योर्वा समारोप्य देवयजनं गत्वाऽऽयतने विधायोपावरोह्य विद्युत् ॥ २ ॥

वेद्यमाण उपकल्पयते पश्चादग्नीतिशतं हिर-
ण्येष्टका याचदुत्तममङ्गुलिपर तावतीः शर्करा
वाऽभ्यक्ताभ्यतप्तः स्वयमातृणा अपरिमिता
लोकेष्टृणाः ॥ ३ ॥

उपकल्पयते समारान् । शर्करा एव स्वयमातृणाः । दधि मधु घृतोदपात्रं च
पश्चादग्नीतिशतं हिरण्यशस्तकाभ्योपकल्पयत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

पद्मोत्तारमित्येतदादि पाशुकं कर्म प्रतिपद्यते ॥ ४ ॥

पद्मोत्तारि यूपकरणान्तं निरूपपशुवत् ॥ ४ ॥

वेदितृतीये यजेत इति विज्ञायते ॥ ५ ॥

प्रक्रमस्य तृतीयकरण्या वेदिमानं सौत्रामण्यामुक्तम् । पद्मविशत्यङ्गुलिप्रमाणेन दशं
पश्चाच्छोण्वोर्मेघं, प्राग्वा दशांसयोरहो । ततो वेदिकरणाद्युत्तरपरिमहात्प्राक्
करोति ॥ ५ ॥

मागुत्तरस्मात्परिमहात्कृत्वोत्तरवेदिदेशस्य मध्ये शङ्कुं
निहत्य सर्वतः परिमण्डलं रथचक्रमात्रं सावित्रं
परिलिख्य समूलं हरितं दर्भस्तम्बपाहृत्य मध्येऽ-
ग्नेर्निस्त्राय जुह्वां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा सज्जरन्द्वाऽ-
वाधभिरिति दर्भस्तम्बे पश्चाऽऽहुतीर्हुत्वोद्धृत्या
वाक्ष्यं व्याघारणान्तामुत्तरवेदिं कृत्वा लेखाया
अध्यन्तरं नव परिमण्डलां लेखां लिखित्वा सिकता-
भिरवक्षीर्षं दर्भैः प्रच्छाद्य दध्ना मधुमिश्रेण शर्करा-
भिरिति पात्रां केशां संपूर्य वसति ॥ ६ ॥

ततो वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति नियमादुत्तरपरिमहान्तं कृत्वोत्तरवेदिदेशस्य मध्ये
शङ्कुं निहत्यार्धव्यायामेन सह मण्डलं करोति । समूलं हरितं दर्भपाहृत्य मध्येऽग्ने

निशाच जुह्वां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा—समूरब्दोऽयावभिरिति पञ्चाऽऽहुतीर्जुहुयात् ।
 केचित् कुशमूले जुहोतीति । पञ्चाऽऽहुतीः (समूरब्दोऽयावभिरित्येतेन स्वाहा । सजूरुषा
 अस्त्रीभिर्घृतेन स्वाहा । पूर्वस्थाब्दो देवता । उत्तरस्थोषाः । सजुः सूर्य एतदेव घृतेन
 स्वाहा । सूर्यो देवता । सजोषः अश्विना दक्षोभिर्घृतेन स्वाहा । अश्विनौ देवते । सजुः
 रश्मिर्वायव इत्याभिर्घृतेन स्वाहा । अग्निर्वैश्वानरो देवता) । ततः सननावोक्षणे तूष्णीम् ।
 शम्बा पुरस्तादधिषायेत्यादि स्तुतमुद्ग्रहणान्तं निरुद्धपशुवत् । अथ लेखाया अम्यन्तरं
 नव परिमण्डला लेखा लिखित्वा भिक्वाभिरवकिरणं कृत्वा कुशैः प्रच्छाद्य
 दध्ना मधुभिर्ध्रेण शर्कराभिश्च दशम्या लेखायाः संपूरणं कृत्वा वसति ॥ ६ ॥

हुतेऽग्निहोत्रे मजापतिस्त्वा सादयतु तया देवतयाऽ-
 क्षिरस्वदध्नुवा सीदेत्युत्तरवेदिमभिमृश्य मयि गृह्णामि
 यो नो अग्निरिति द्वाभ्यामात्मकभिं गृहीत्वा यास्ते
 अग्रे समिध इति स्वयंचित्याऽभिमृश्यामेर्मस्मा-
 सीति सिकता निवपति । संज्ञानमित्युपान् ॥ ७ ॥

श्रोमूले प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा मजापतिस्त्वेत्युत्तरवेदिमभिमृश्य मयि गृह्णामि यो
 नो अग्निरिति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां स्तयमात्मन्याग्निं गृहीत्वा यास्ते अग्न इति स्वयं
 चित्याऽभिमृश्य यदि यजमानचयनं तदा न स्वयं चित्यम् । अमेर्मस्मासीति सिकतां
 संज्ञानमित्युपाशिवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

साक्षिचपन्यददक्षन्द्रपाभि कृष्णं तदिहास्त्विति मनसा
 ध्यायति ॥ ८ ॥

गतः ॥ ८ ॥

सं यावः प्रियास्तनुव इत्युपान्सिकताश्च संसृज्य
 चित्तः स्थ परिचित इत्यपरिमिताभिः शर्कराभिः
 परिश्रित्याऽऽप्यायस्व समेतु त इति सिकता
 व्यूहति ॥ ९ ॥

सं याव इत्युपान् सिकताश्च संसृज्य चित्तः स्थेति सीदतेत्यन्तेनासंख्याताभिः शर्क-
 राभिरुत्तरवेदिः (दि) परिश्रयति । बहुवचनान्ते गुणमन्त्रान्ते आप्यायत्येति सिकता
 व्यूहति ॥ ९ ॥

न लेखाः संकोभयन्ति ॥ १० ॥

यथा लेखा न विनश्यन्ति तथा व्यूहने कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

अभ्यन्तरं जघनार्थं उदपात्रमुपदधाति वाक्त्वा
समुद्र उपदधामि सुयजावनिः रायस्योपनि
मर्षं वाजिनायेति ॥ ११ ॥

मृन्मयपात्रमुदकेन पूरयित्वाऽग्नेरपरार्धे खात्वा—वाक्त्वेति वाजिनायेत्यन्तेनोदपात्र-
मुपदधाति ॥ ११ ॥

नवम्भां बाह्यायां लेखायां पञ्चदश पूर्वपक्षस्याहा-
न्युपदधाति ॥ ५ ॥ संज्ञानं विज्ञानमिति ॥ १२ ॥

अहरिष्टका इत्यर्थः । संज्ञानादयश्चेता अह्नामारूपाः । ज्ञाक्षणं च—‘ एतावनु-
वाकौ पूर्वपक्षस्याहोरात्राणां नामधेयानि ’ (तै० ब्रा० ३-१०-२) इति । तत्रैषां
भिन्नवाक्यत्वात्साकारूपास्तथास्योपधानमन्त्राणां चान्ते— मूर्ध्नि च ’ (तै० ब्रा०
३-१०-१०) इत्यनुवाक आम्नातं ‘ तथा देवतया ’ (३-१०-१०) इत्येतत्तत्र
कृतार्थमध्येषामर्थित्वात्प्रत्येकं संबध्यते । तेन तेन च दिनेनाभेदमुपचर्य इष्टका एवो-
च्यन्ते । यद्वा—अहरिष्टकोपधानं पुरस्तादारभ्य प्रदक्षिणमुपदधाति पुरस्तादेव समाप्तिः ।
वक्ष्यमाणानामिष्टकानां तथादेवतं भवति । नवम्भां बाह्यायां रेखायां पूर्वेषुरसकुरेखा-
यामन्तरालरेखायां पुरस्तादारभ्य यावन्नवमी कञ्जः पञ्चदशभिः संपूर्यते तावदन्तरालं
विभज्य तावदन्तरं पञ्चदशधा विभज्य पुरस्तादारभ्य पूर्वपक्षस्याहान्युपदधाति—
संज्ञानमिति प्रतिमन्त्रम् । एकं पदमेको मन्त्रः । संज्ञानं तथा० । विज्ञानं तथा० ।
एवं प्रकारेण पञ्चदश पूर्वपक्षस्याहान्युपदधातीत्यर्थः ॥ ५ ॥ १२ ॥

तेषामन्तरालेष्वेतेषामङ्गानां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति
चित्रः केतुरिति ॥ १३ ॥

एवमभिसंधायोपदध्यात् । तेषामन्तरालेषु पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति—चित्रः केतु-
रिति । चित्रस्तथा० इत्यादि ॥ १३ ॥

अयान्तरस्यां पञ्चदश पूर्वपक्षस्य राजीरुपदधाति
दर्शा दृष्टेति ॥ १४ ॥

अभ्यन्तरायां लेखायाम् । अयनाऽन्तरग्रामहस्यां लेखायां पूर्वपक्षस्य राजीरुप-
दधाति—दर्शा तथा० इत्येवमादिप्रकारेण ॥ १४ ॥

तासामन्तरालेष्वेतासां रात्रीणां पञ्चदश मुहूर्ता-
नुपदधाति दाता प्रदातेति ॥ १५ ॥

एतस्यां पूर्वपक्षस्य रात्रीणां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति—सत्या तया० प्रदाता
तया० ॥ १५ ॥

अथान्तरस्यां पञ्चदशापरपक्षस्याहान्युपदधाति
प्रस्तुतं विष्णुतामिति ॥ १६ ॥

अथान्तरस्यां पञ्चदशापरपक्षस्याहान्युपदधाति—प्रस्तुतं तया० विष्णुं तया० ॥ १६ ॥

तेषामन्तरालेष्वेतेषामह्नां पञ्चदश मुहूर्तानुपद-
धाति सविता प्रसवितेति ॥ १७ ॥

सविता तया० प्रसविता तया० ॥ १७ ॥

अथान्तरस्यां पञ्चदशापरपक्षस्य रात्रीरुपदधाति
सुता सुन्वतीति ॥ १८ ॥

सुता तया० प्रसुता तया० । अन्तरस्यां षष्ठ्यां लेखायां पञ्चदशापरपक्षस्य रात्री-
रुपदधातीत्यर्थः ॥ १८ ॥

तासामन्तरालेष्वेतासां रात्रीणां पञ्चदश मुहूर्ता-
नुपदधात्यभिशास्ताऽनुमन्तेति ॥ १९ ॥

तासामन्तरालेष्वेतासामपरपक्षस्य रात्रीणां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति—अभिशास्ता
तया० अनुमन्ता तया० ॥ १९ ॥

अथान्तरस्यां द्वादश पूर्वपक्षानुपदधाति पवित्रं
पवयिष्यन्निति ॥ २० ॥

अथान्तरस्यां षष्ठ्यां लेखायां पवित्रं तया० पवयिष्यन्तया० ॥ २० ॥

अथान्तरस्यां द्वादशापरपक्षानुपदधाति सहस्रा-
न्सहीयानिति ॥ २१ ॥

अन्तरस्यां षष्ठ्यां लेखायां द्वादशापरपक्षानुपदधाति—सहस्रान्तया० सहीया-
न्तया० ॥ २१ ॥

अथान्तरस्यां त्रयोदश मासनामान्युपदधात्य-
णोऽरुणरजा इति ॥ २२ ॥

२ पटलः] महादेवशास्त्रिसंस्कृतमयोगशास्त्रिकाचार्यासमेतम् । ८१३

अन्तरस्थां तुल्यलेखायां अजोवत्का वासनामिति, अजोवत्का० अरुणरजास्तया०
॥ २२ ॥

अथ सिकता उपदधात्येजत्का ओवत्का इति ॥ २३ ॥

अन्तराक्षेपु सिकता उपदधाति—एजत्कास्तया० ओवत्कास्तया०, अनुवाकेन
प्रतिमन्त्रम् । अथवा न तथादेवतं, सिकतानामिति वचनाच्च ॥ २३ ॥

अथान्तरस्थां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति इदानीं
तदानीमेति ॥ २४ ॥

अथान्तरस्थां द्वितीयायां लेखायां पञ्चदश मुहूर्तान्, इदानीं तथा० तदानीं तथा०
॥ २४ ॥

अथान्तरस्थां षड्यज्ञकतुंखीणि अतुर्नामान्यु-
पदधात्यभिष्टोम उक्थ्योऽभिर्भूतुरिति ॥ २५ ॥

अथान्तरस्थां प्रथमलेखायां षड्यज्ञकतुंखीणि अतुर्नामान्युपदधाति । अभिष्टोम-
स्तया०, उक्थ्यस्तया० । अग्न्यादित्रयरूपेण अतुत्रयरूपेणैष्टका स्तुयन्ते ।
अग्न्यादय एवर्तवः । तापवत्तया वृद्धिमत्तया हिमवत्तया च । तस्मात्तादृशानृतुपदधाती-
त्युक्तं भवति ॥ २५ ॥

अथ नाभ्यां चत्वारि संवत्सरनामान्युपदधाति
प्रभापतिः संवत्सरो महान्क इति ॥ २६ ॥

प्रभापतिस्तया० संवत्सरस्तया० महास्तया० कस्तया० ॥ २६ ॥

चतस्रः स्वयमावृष्णा विक्षुपदधाति भूरग्निं च
पृथिवीं च मां धेति ॥ २७ ॥

मन्त्रान्ते तथा देवता । संदिश्या(ग्वा)तनुक्रमिष्याम आश्यायमाना तथा० ध्याय-
माना० ध्याया० आपूर्यमाणा० पूर्यमाणा० पूरयन्तीति प्रवर्तनानि । ओवत्का इत्युपधा-
नम् । अजोवत्का इति भाष्यकृतम् ॥ २७ ॥

लोकं पृणेति लोकंपृणा उपदधाति ॥ २८ ॥

लोकं पृण, ता अस्य सूवदोहस इति द्वाभ्यां द्वे इष्टके उपदधाति । अन्येष्टकामुत्त-
रत उपदधाति । तत्सर्वं शतस्त्रीयं जुहोति । केचिस्तिकतोपधानं यत्र यत्र तस्यातिरे-
कदेशमेव लोकंपृणहविः प्रच्छादयतीति ॥ २८ ॥

चात्वाछात्पुरीषमाहृत्य पृष्ठोदधीति वैश्वानर्यवा-
चितावनुव्यूहति ॥ २९ ॥

प्रसारयति ॥ २९ ॥

सा चितिर्भवति ॥ ३० ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ३० ॥

आरोहणं जघन्नि । अवरोहणं जयति ॥ ३१ ॥

वाक्म आसन्निति ॥ ३१ ॥

उपस्थानेनोपतिष्ठते त्वमेव त्वां वेत्थ योऽसि
सोऽसीति ॥ ३२ ॥

अग्निमनुवाकेनोपतिष्ठते ॥ ३२ ॥

साहस्रवत्करोति ॥ ३३ ॥

अग्निवत्सहस्रस्य प्रमाऽसि सहस्रस्य प्रतिमाऽभि सहस्रस्य विमाऽसि सहस्रस्योन्माऽ-
सि सहस्रोऽसि सहस्राय त्वा, इन्द्रघोषवत् । यत्तऽचितमिति चितिकल्पस्याऽभिमृश-
त्यस्मिन्पाठितेनाग्ने देवानिति च पञ्चभिरभिमृशति ॥ ३३ ॥

धेनुः कृत्वा यजमानः संहारविहाराभ्यामुपतिष्ठते
संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसीति ॥ ३४ ॥

हमा मे अग्न इति धेनुकरणं यजमानस्य संहारविहाराभ्यामुपस्थानं च संवत्सरोऽसी-
त्येवमादि संहार एति प्रैतीति विहारः ॥ ३४ ॥

उत्तरत उत्तमायामिष्टकायामर्कपर्णेनाजक्षीरं जु-
होति ॥ ३५ ॥ त्वाग्ने रुद्र इति शतरुद्रीयस्य
रूपमसंचरे पशूनामर्कपर्णं उदस्यति वल्मीकवर्षायां
वाऽवदधाति ॥ ३५ ॥

अन्त्येष्टकायामर्कपर्णेनाजक्षीरेणोदकं क्षतिष्ठन्नुहोति । त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिव
इति रुद्राख्यस्त्रिशदेवाः । प्रजापतिश्च देवता । यत्र पशवो न गच्छन्ति तत्र त्यागोऽ-
र्कपर्णस्य ॥ ३५ ॥ ३६-॥

जघनेनाग्निं माकूमुरं उपविश्य संचितोक्थ्येन
होताऽनुशंसति भूर्भुवः स्वस्त्यनुवाकेन ॥ ३७ ॥

अपरेणाग्निं प्राक्मुख उपविश्य होता संचिन्तेत्येनानुशंसति—मूर्ध्वः स्वः । ओमो
बलमित्यनुवाकेन । पञ्च वाक्यान्मुक्त्वाऽर्धर्चेऽवसानम् । ततः पञ्च वाक्यान्मुक्त्वा प्रणवं
स्मरेत् । ततो द्विवाक्यमुक्त्वाऽर्धर्चेऽवसानम् अनुवाक्येन प्रणवः ॥ ३७ ॥

अग्निप्रणयनादि पाशुकं कर्म प्रतिपद्यते समानमाऽ-
तिमुक्तीभ्यः ॥ ३८ ॥

ततः पौतुद्रवैः परिधिमिरित्येवमाद्यतिमुक्त्यन्तं निरूढवत्सर्वम् ॥ ३८ ॥

अतिमुक्तीर्हुत्वा चतुर्गृहीतं जुहोति त्वमग्रे रुद्र
इति षष्ठरुद्रीयस्य रूपम् ॥ ३९ ॥

अथ चतुर्गृहीतं जुहोति त्वमग्रे रुद्र इत्यनुवाकेन । उक्ता देवताः ॥ ३९ ॥

अपरं चतुर्गृहीतमग्नाविष्णु इति वसोर्धारायाः ।
अपरं चतुर्गृहीतमक्षपत इत्यग्नहोमः । अपरं चतु-
र्गृहीतं सप्त ते अग्ने समिधः सप्तजिह्वा इति
विश्वमीः । अपरं चतुर्गृहीतम् ॥ ६ ॥ वसूनां
त्वाऽधीतेन रुद्राणामूर्ध्यादित्यानां तेजसा विश्वेषां
देवानां क्रतुना मरुतामेक्षा जुहोमि स्वाहेति ॥४०॥

जुहोतीति सर्वाननुवाक्यैः । अग्नाविष्णु इत्यनुवाकेन । अग्नाविष्णु देवता । ततोऽ-
क्षपत इत्यनुवाकेनाग्नहोमः । अस्मिन्ननुवाकेऽक्षपत इत्यादिनिर्दिष्टा देवता । ततः
सप्त ते अग्ने इति होमः । सप्तवत्स्य(वाने)अग्नेः । अपरं चतुर्गृहीतं जुहोति—वसूनां स्वाऽधी-
तेनेति सूत्रोक्तेन यज्ञेण । वस्वादिवेवता । केचित्प्रजापतिदेवतेति पठन्ति ॥ ६ ॥ ४० ॥

तासां सश्लावेण यजमानो मुखं विमृष्टे राक्षी
विराक्षीत्यनुवाकेन ॥ ४१ ॥

हुत्वा हुत्वा संपातावनयनम् । त्वमग्रे इत्यादि पञ्च हुत्वा हुतशेषेण संपातेन
यजमानो मुखं विमृष्टे राक्षी विराक्षी० सृजान्त्वत्यन्तः ॥ ४१ ॥

अथैकविंशतिमाहुतीर्जुहोन्मसवे स्वाहा वसवे
स्वाहेत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रम् ॥ ४२ ॥

अर्जुमाय स्वाहेत्यन्तः । एकविंशतिं स्तुताहुतीर्जुहोतीति भाष्यकम् । चतुर्थ्यन्त-
पदोक्ता देवताः ॥ ४२ ॥

वहिर्यः संभरणादि पात्राणां कर्म प्रतिपद्य-
ते । समानमा वपाया होमात् ॥ ४३ ॥

तत उत्तरेण गार्हपत्यमित्यादि वपाहोमान्तं निरुद्धपशुबन्धवत् ॥ ४३ ॥

हुतायां वपायामन्विष्टकं पष्ठौहीर्दक्षिणा ददार्ति ॥ ४४ ॥

दक्षिणाकाले यावत्स्यो यजुष्यस्य इष्टकास्तावतीः पष्ठौहीरन्वाहार्यवर्मेण ददाति ।
पञ्चाशीतिशतगुह्यामुवर्णदक्षिणा । एवमुत्तरत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४४ ॥

यद्येतावतीर्दक्षिणा नोत्सहेत मन्वानेतावतः ।

पाययेद्वाक्षणात् । ओदमान्वाऽऽक्षयेत् ॥ ४५ ॥

यद्येतावतीर्दक्षिणा नोत्सहेत दातुं न शक्नोति पुरीषाशनपरिमाणान् सक्तूनोदनान्वा
दद्यात् । अनयोः पक्षयोः पष्ठौही हिरण्यं वासश्च । तदुक्तमापस्तम्बेन — पष्ठौही
स्वन्तर्वती दद्याद्दिरण्यं वासश्च (आप० श्रौ० १९-११-१४) इति । तेषां
पष्ठौहीहिरण्यवाससां समुच्चयः ॥ ४५ ॥

तेन हेवास्य स काम उपाप्नो भवति ॥ ४६ ॥

फलदक्षिणामग्निदक्षिणां च ब्राह्मणमोजनपरिमितान्मन्यनौदनान्वा पष्ठौही हिरण्यं
वासश्चान्तर्वेदि(द्या) स्थापयति । ब्रह्मणीति नर्पुसकालिङ्गबहुपचनेनाभिमृशति—ब्रह्माणि
ब्रह्माणि स्थ ब्रह्मणो वो हुताद्य मा मा हिंसेति हुतानि मन्वाः शिवानि भवत सहस्र-
धाराण्युत्सान्यर्क्षायमाणानि तानि वपुः पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं च तैर्मन्वादनपष्ठौहीहिरण्य-
वासोभिरतितराणि सृज्युम् । दक्षिणतो ब्राह्मणः इमानि वो गव्येदनपष्ठौहीहिरण्यवासांसि
इत्यादि । ततः प्रसर्पेक्यो बहुविद्भ्यो दानं यथाशक्ति । बहुविदो व्याख्याताः ।
॥ ४६ ॥

यत्प्राक्मनोतायास्तत्कृत्वौदुम्बरपात्रेण सृज्यी

मृत्यवे ग्रहं सृष्टाति विपश्यते पवमानायेति

ग्रहणसादनौ । नाचिकेत एव मृत्युग्रह इत्येकं ॥ ४७ ॥

समुक्रम्येत्येतदादि निरुद्धवद्द्रष्टव्यम् । विवस्नेन मृत्युग्रह उपरिष्टाद्वस्यते ॥ ४७ ॥

तस्य स्विष्टकृतमनुहीयः ॥ ४८ ॥

तस्य मृत्युग्रहस्य ॥ ४८ ॥

होष्यन्वय उपस्तृणोद्दिशति विष मे पाप्मा-

नमिति । अथ जुहोत्यपस्तृणमपशुधापिति ॥ ४९ ॥

अथ हुत्वापसृष्टेद्वृष्टिरसि-वृश्च मे पाप्मानमि-
ति । तस्येहायनुमन्तः । भक्षयति भक्षोऽस्यमु-
ककस इति । भक्षयित्वा प्राणनिवहानात्मन्-
तिष्ठत्ययते मन्त्राभिभूतिरित्यनुवाकशेषेण ।
समस्तमस्त ऊर्ध्वं पाशुकं कर्म । संतिष्ठते
सावित्रः ॥ ७ ॥ ५० ॥

इति साध्यावाहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोविंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

विष्णुमिति वक्ष्यमाणे बुधिरितिष्टा ततो ब्राह्मणतर्पणान्तं निरुद्धपशुबन्धवत् । संति-
ष्ठते सावित्रः । अनन्तरं वर्षाणि सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा । सावित्रोऽग्निः सर्वत्र पशु-
कर्म्ये चेतव्यः । अथवा समभितृदेवत्ये चेतव्यः । विष्कम्भं वा मण्डलस्य परिमाणं
अविष्कम्भं (रश्मि) विष्कम्भं सर्वलोकानहीनेनाथो समेणेति वचनात् । द्वादशाह उभया-
न्तरे । तत्र श्लोकः—

यसौ नित्ये च काम्ये चाहीने सत्रे विधीयते ।
सावित्रस्य सप्ताहौ च सौत्रामण्या पयस्यया ॥

सप्ताहः सावित्रः ॥ ७ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

इति साध्यावाहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशालिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां त्रयोविंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथ त्रयोविंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

अथ नाचिकेतस्तत्त्वप्रथममुच्यते—

अस्मिन् नाचिकेतो व्याख्यातः । नात्र लेखा
भवन्ति । एकविंशतिर्हिरण्येषुकाः शर्करा
वाऽभ्यक्ता उपधानकाले नाभ्यामेवोपधी-
यन्ते चतुरश्रं परिमण्डलं वा लोकोऽसि
स्वर्गोऽसीत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रम् ॥ १ ॥

एतेन सावित्रेण । तत्कर्म—पशुबन्धेन चक्ष्य इति संकल्प्य समारोप्य देवयजनं
गत्वा मधित्वाऽऽयतने निधाय विष्णुत् । नात्र लेखा भवन्ति । नाचिकेतमग्निं चेष्ये,

प्रतिष्ठार्थमिति वा । उपकल्पनकाल एकविंशतिर्हिरण्येष्टकास्तत्संख्याकाः शर्करा वा ।
 चतस्रः स्वयमातृणा इत्यादि पूर्ववत् । मृत्युग्रहो नित्यः । तस्यौदुम्बरपात्रकल्पनमुद-
 पात्रं च । वद्दोआदि । बाह्यलेखा भवत्येव । उपहित उदपात्रे पाशुबन्धव्यामुत्तरवेद्या
 कृतायां नवरेखारहितायां बाह्यलेखायुक्तायां रथवक्रसंमितायां चतुरश्रं परि-
 मण्डलं वा नाम्यामेव मध्य एवाग्नेः—लोकोऽसि स्वर्गोऽसीत्याद्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रमे-
 कविंशतिसंख्यायुक्ता उपधीयन्ते । एकैकं पर्यायमुक्त्युपधानम् । एवमुपधाय चतस्रः
 स्वयमातृणा इत्यादि समानं सानिधेन । मृत्युग्रहो नित्यः । नियत एव पशुबन्धे ।
 सोमे चेदिति वक्ष्यत्यग्र उपसदि मध्यमायां चयनम् । संधितोक्त्वेन होताऽनुशंसति,
 इत्यन्तं यत्प्राङ्मनोतायास्तत्कृत्वा शुद्धपशुतोर्हिरण्यशकलाववधायौदुम्बरेण पात्रेण यूपो
 मृत्यवे ग्रहं गृह्णाति तत्पात्रस्य पाशुकेन सह प्रयोगः । विपश्चित इत्युक्त्वा, उपयाम-
 गृहीतोऽसि मृत्यवे त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिर्मृत्यवे त्वेति सादयति । अवदानादि ।
 स्थिष्टकृतं हुत्वा वैश्वानरे सूचमासाद्य मृत्यवेऽनुहोमः । होष्यन्विद्युत् । अथ जुहोत्यपशु-
 त्पुमपशुधमिति । महे स्वाहा । वृष्टिः । इडाभक्षणं कृत्वा भक्षोऽस्मृतमस इति भक्षयि-
 त्वाऽऽपन्य मन्त्राऽभिभूतिरित्यनुवाकशेषेण हुत्वा प्राणनिवहानात्मनि प्रतिष्ठापयति ।
 मक्ष्यमाणे मृत्युग्रहे मृत्युगृही(भी)ताः प्राणादयोऽपकामन्ति शरीरात् । तेषामाह्वानं
 प्रतिष्ठापनमालभ्य हृदयादीत्युपदेशः । असावित्यस्य स्थान आह्वानं तस्य प्राणादेर्मन्त्राऽ-
 भिभूतिः केतुर्थज्ञानां वागेहि । अन्वो नागृविः प्राण प्राणेहि । बश्चिर आकन्दयि-
 तरपान अपानेहि । अहस्तोस्त्वा चक्षुश्चक्षुरेहि । अपावाशो मनः मन एहि । कवे
 विप्रचित्ते श्रोत्र श्रोत्रेहि । सुहस्तः सुवासाः । वेद आत्मकेहि । अथानुवाकसमाप्ते-
 र्मयात् । अग्नीदौपयजानित्यादि पूर्ववत् । संतिष्ठते नाचिकेतः । सौश्रामणी वैश्रान-
 रुणी वा ॥ १ ॥

तं ह्येके पशुबन्ध एवोत्तरवेद्यां चिन्वत इति

ब्राह्मणव्याख्याताः काम्या विकाराः ॥ २ ॥

तमेवं नाचिकेतमग्निं केचित्पशुबन्ध एवोत्तरवेद्यां चिन्वत इत्यर्थः ॥ २ ॥

ताननुक्रमिष्यामः ॥ ३ ॥

ये तु ब्राह्मणे काम्यविकारा व्याख्यातास्तानग्रे क्रमेण वक्ष्यामः ॥ ३ ॥

पशुबन्धे सोमे सग्ने सहस्रे सर्ववेदसे वा यय वा

भूयिष्ठा आहुतयो ह्येरश्स्तत्र चेतन्यः ॥ ४ ॥

प्रथमः पशुबन्धस्तस्मात्तत्रैव चेतव्यो नान्यत्रेति पशुबन्ध एव चिन्वते । 'तत्र
तथा कुर्यात्' (तै० ब्रा० ३-११-३) इति निषेधात् । तथा कुर्वन्नेतमग्निं हि
कामेन भूयिष्ठाहुतिलामाभिलाषेण वियोजयेत् । ततोऽसौ कामेन व्यर्धितो यजमानमपि
तदीयेन कामेन व्यर्धयेत् । तस्मात्सौम्येऽध्वरे चेतव्यः । यत्र वा चातुर्मास्यादौ भूयिष्ठा
बहुतरा आहुतयो हूयेरस्तत्र चेतव्यः । यद्वा—एष नाचिकेतः पशुबन्धे चेतव्यः ।
सौत्रामण्यामङ्गभूतायां न चेतव्यः । सोमे सत्रे सहस्रे सर्ववेदसे वेति चेतव्यः । प्रकृतौ
नेच्छन्ति । येषुत्तरवेद्योः समान्नानाद्विकृत्यर्थमेव । विकृतिषु साधस्त्रेषु न स्यात् ।
'उत्तरवेद्याम्' (तै० ब्रा० ३-११-९) इत्युत्तरवेदिदर्शनात् । तथा पसिस्तोमयोर्न
स्यात् । पक्षिभ्यां साक्षिचित्स्थाम्यामित्थमिन्नित्यमात् । इममेव लोकं पशुबन्धेनाभिगमयति
(आप० श्रौ० ७-१) इति पुनरुक्तमणात् ॥ ३ ॥

सत्रे प्रतिष्ठां प्रजां पशून्स्वर्गमृद्धिमीप्सन्वथावकाशं
यथासमाम्नातम् ॥ ५ ॥

षोडशानि न स्यात्तद्विकारेषु वाजपेयादिषु च । सोमे भीषमाने मध्यमायामुपसदि
चिन्वीत । द्वादशाहे तु महाग्निनियमो न भवति । द्वादशादिषु विकल्पः । अथवा
गवामयंने महाग्निर्वा नाचिकेतो वोत्तरवेदिर्वा । तथैकाहे तद्विकृतिषु विषुवन्महाग्रतयो-
र्विकल्पः । सहस्रदक्षिणा(णे) त्वेकाहे(ह)नाचिकेत एव । तथा सर्ववेदसदक्षिणा(णे) ।
अन्यत्राभिनिष्ठिश्रानिद्भ्यां, तापश्चिते विज्ञायते तृतीये संवत्सरेऽभिजिता विश्वजिता
वा सर्ववेदसं ददातीति यत्र वा भूयिष्ठा आहुतयो हूयेरन् । भूयिष्ठा महा गृह्णन्ते इति
विश्रुवति दर्शनात् ॥ ५ ॥

सर्वत्र पुरस्तादुपक्रमः प्रदक्षिणमुत्तरतोऽपवर्गः ॥ ६ ॥

अपवर्गः परिसमाप्तिः ॥ ६ ॥

पशुकामः पाकृतमेव चिन्वीत । पञ्च पञ्च प्रतिदिश-
मेकां मध्ये ॥ ७ ॥

षतसुषु दिक्षु पञ्च पक्षैकां मध्ये । एवं पञ्चत्वान्वयात् पाकृतत्वम् । पाकृतस्य चेतो
वेदिता च सहस्रं पशून्प्राप्नोति ॥ ७ ॥

व्येष्टयमीप्सन्वशः प्रजां वा त्रिदृतमेव । सप्त
पुरस्तात्तिस्रो दक्षिणतः सप्त पश्चात्तिस्र उत्तरतः
एकां मध्ये ॥ ८ ॥

ज्यैष्ठ्यं प्राधान्यम् । यशः ख्यातिः । प्रजननं प्रजासृष्टिः । निवृत्तं संवत्सरात्म-
नम् । पुरस्तात्पश्चाच्च सप्त सप्त । दक्षिणत उत्तरतश्च विस्तारितः । अन्तः अन्तः
इति ॥ ८ ॥

उयैष्ठ्यकामो मध्यात्मक्रम्योर्ध्वा रीतिं प्रतिपादयेत् ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वा मध्यादारम्योर्ध्वरीतिका आ स्वयमातृणायाः प्राचीरित्यर्थः । तत्पश्चात्
शिरस्थानीयत्वादूर्ध्वा (तै० ब्रा० १-११-२) इत्युक्तम् ॥ ९ ॥

स्वर्गकामः पश्चात्प्रक्रम्य मार्ची रीतिं प्रतिपादयेत् ॥ १० ॥

प्राचीः । पश्चिमस्वयमातृणामारम्याऽऽहवनीयादुत्सर्पेदिति केचित् ॥ १० ॥

स यदीच्छेत्तेजस्वी यज्ञस्वी अन्नवर्चसी स्वर्गपुत्रि
प्राग्दक्षिणेभ्यः प्राक्का होतुर्धिष्ण्यादुत्सर्पेत्तेजं
प्रागाद्यज्ञस्वती सा मा प्रोर्णेतु तेजसा यज्ञसा
अन्नवर्चसेनेति ॥ ११ ॥

मन्त्रार्थस्तु—येयं वेदिः प्रागात् प्राची एति गच्छति । आन्दसो जुहू । यज्ञस्वती
अन्नवती । हविषामाधारत्वात् । सा तादृशी हविर्भिरासादिना तैलपुत्रिणा आग्ने-
तेजःप्रभृतिभिः प्रोर्णेतु प्रच्छाद्यत्विति भावः ॥ ११ ॥

अथ यदीच्छेद्भूयिष्ठं मे भरवीरन्भूयिष्ठ
दक्षिणा नयेयुरिति दक्षिणासु वीयमानासु
प्राच्येहि प्राच्येहीति ॥ १२ ॥

भूयिष्ठां बहुतमां मायि श्रद्धां कुर्युः प्रजा अतिशयं भूयिष्ठा दक्षिणा नयेयुरिति
यदीच्छेत्स दक्षिणानयनकाले प्राच्येहीति मन्त्रेणाऽऽहवनीये जुहुयात् । दक्षिणेभ्यस्त-
आज्यमादाय ॥ १२ ॥

अथ मन्त्रमाह—

प्राची जुषाणा वेत्वाज्यस्य स्वाहेति जुषेन्तो-
पहत्याऽऽहवनीये जुहुयात् ॥ १३ ॥

गतः । मन्त्रार्थस्तु—हे दक्षिणे प्राच्येहि अत्यर्थं प्राची आग्नेतेजोवमस्माभिराहु-
माना । अत एव प्राची त्वं जुषाणा प्रीयमाना भवन्ती आज्यस्य वेत्तु भित्तु । स्वाहुत-
मिदं तुभ्यमिति ॥ १३ ॥

स्वयमातृणादि समानमुत्तरम् ॥ १४ ॥

चात्वालात्पुरीषमाहृत्य चित्तावुपधाय—चित्तिमधिचिम् (तै० सं० ५-५-४) इत्यादिभिश्चितिवल्लक्षिभिरभिष्टुभ्याग्निं प्रणीयोपसमाधायोपसामिध्व चतुर्होतेभ्यस्तत्त आहुती-
र्तुर्होति—त्वमग्ने रुद्रः (तै० ब्रा० ३-११-२) इत्यादिभिरेतत्प्रपाठकान्मातेभ्यस्तुर्भि-
रनुवाकैः । तत्र नमस्ते रुद्र (तै० सं० ४-५-१) इति शतरुद्रीयस्य रूपं तत्प्रपा-
थमं त्वमग्ने रुद्र इति प्रथमोऽनुवाकः । शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रीयस्य । असौर्धा-
राया रूपं द्वितीयोऽनुवाकः । तृतीयोऽनुवाकोऽन्नहोमाख्यः । अन्नसिद्धिहेतु-
भ्यस्तुर्भ्योऽनुवाकः । विश्वप्रानाम विश्वदेवताप्रीतिहेतुत्वात् । विश्वान् देवान् प्रीणातीति
विश्वप्रीः । ॥ १४ ॥

संतिष्ठते नाचिकेतः ॥ १५ ॥

तत्र श्लोकः—

नाचिकेतः पशोर्बन्धे विकल्पेन विधीयते ।
श्लौघामण्यामनङ्गे तु भवेत्सोमे तु वैकृते ॥
वाजपेये न सायस्के न षोडशिनि नैव च ।
अग्ने च द्वादशाहे तु केचिदिच्छन्ति तत्र हि ॥
द्विरात्रादौ विकल्पेन गवामयन एव च ।
नाचिकेतो महाग्निर्वा उत्तरा वा तथैव च ॥
विषुवद्वितीयोऽपि तथैकाहिकयोः पुनः ।
एकाहेषु सहस्रेषु नाचिकेतस्तथैव च ॥
तथा सर्वस्वदाने च नाचिकेतो विधीयते ।
अभिजिद्विजिद्वर्जं तापश्चित्तचितौ तथा ॥
यज्ञ वा सल्लु भूयिष्ठा गवामयन एव च ।
केचिद्गर्भनहु(पशु)ज्वेव नाचिकेतो विधीयते ॥ इति ।

नाचिकेतः समाप्तः ॥ १५ ॥

एतेन चातुर्होत्रो व्याख्यातः ॥ १६ ॥

एतेन नाचिकेतेन । पशुबन्धेन यक्ष्य इत्यादि समारोपणं कृत्वा मथित्वाऽऽयतनै
निधाय विधुत् । चातुर्होत्रमग्निं वेप्ये स्वर्गं लोकमवाप्नवानीति संकल्पः । तत्र अग्नौ वै
चतुर्होतारः (तै० ब्रा० ३-१२-५) इत्यनुवाके चातुर्होत्रचयनस्य विधिर्भवति ।
तच्च द्विविधम्—जस्तं समस्तं च । अनुवाकमात्रप्रतिपादितं ज्यस्तम् । सामिजादिभिः

संयुक्तं समस्तम् । तत्र समस्तो वैश्वसृजचयनेऽङ्गभूता दिवःपुत्रेभ्यः पाद्याभ्या
श्रेष्ठयः ॥ १६ ॥

यावत्पदं हिरण्येष्टकाः शर्करा वाऽभ्यवताः ॥ १७ ॥

यावत्पदं हिरण्येष्टका यजुष्मत्त्वः । पदानि मन्त्राणां ध्वज्यीतिः । अनुमन्त्रं (सूत्रं)
वेत्तदा वोत्त (शास्त्रान्तं) रीयमुपधानमनुब्राह्मणं चेद्वृत्तचूनशतं शर्करा वा लोकेश्णानु-
पकल्पनं दक्षिणधादीनां पूर्ववत्कल्पनम् । षड्वीतारमित्यादि पूर्ववत् । नात्र रेखाः । सर्वं
पूर्ववद्द्रव्यम् ॥ १७ ॥

उपधानकालेऽग्नेण दर्भस्तम्भं दशहोतारं प्रति-
मन्त्रमुदञ्चमुपदधाति । हृदयं ग्रहं चत्वारि पदा-
नि संभाराणां द्वे पत्नीनाम् ॥ १८ ॥

उपधानकाल उदपात्रमुपधाय यथासूत्रोक्तमुपधानं वक्ष्यते । अग्नेण दर्भस्तम्भं सप्त-
होतुरवकाशमवशिष्य पुरस्तादशहोतारं प्रतिमन्त्रमुदीच्या रीत्योपदध्यात् । दशभिर्मन्त्रैर्द-
शेष्टकाः । एकवाक्यादेको मन्त्रः । चित्तिः लुक् तथा० । चित्तमाज्यं तथा० । इत्येवं प्रकारः ।
अथ हृदयं, सुवर्णं चर्ममिति चतुर्दशभिर्वैश्वेदेकामिष्टकामुपदधाति । अथ दशहोतुर्ग्रहं
च 'वाचस्पत' इत्यादि स्थाहान्तेन, एकां हृदयमुत्तरेण । अथ प्रतिग्रहं देवस्य त्वेत्या-
दिना प्रतिगृह्णामीत्यन्तेनैकाम् । तामुत्तरेण अक्षियेजुर्मिरिति चतुर्भिर्वैश्वेदस्तप्तपा द्वे
पत्नीनाम् । तामुत्तरेण सेनेन्द्रस्येत्वेतद्विवाक्येन द्वे इष्टके ॥ १८ ॥

एवं दक्षिणतः प्राञ्चं चतुर्होतारम् ।
पश्चादुदञ्चं पञ्चहोतारम् । उत्तरतः प्राञ्चं
षड्वीतारम् । उपरिष्ठात्प्राञ्चं सप्तहोतारम् ।
पश्चाच्च पदानि संभाराणामवशिष्टानि च
पत्नीनाम् ॥ १९ ॥ स्वयमातृणादि समानमुत्तरम् ॥ २० ॥

एवं दक्षिणतो दर्भस्तम्भस्य चतुर्होतारं प्राच्या रीत्येति विशेषः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ।
ब्रह्मेन्द्रमिति हृदयं द्वादशभिः । ग्रहोऽस्यैव चतुर्होतुर्वैश्वेद इति । सोमाय वास इति
प्रतिग्रहः । संभारा अग्निरसो विष्णिर्वायोरग्निमिरिति चतुर्भिः । पथ्या पूषाः, वागवायोरिति
पत्न्योः । (आस्त्विति वा तस्यानुषङ्गः) । एवं पश्चाद्दर्भस्तम्भस्य पञ्चहोतारमग्निर्होतेति
उदीच्या रीत्या । हृदयं शतं नियुतमिति द्वादशवाक्येनैकामिष्टकाम् । अथ पञ्चहोतु-
र्ग्रहं सोमः सोमस्य पुरोगा इति षतस्यभिः । रुद्राय गाभिति प्रतिग्रहः । अदितिर्वैश्वः

६ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

८२३

(इति) संभाराः । दीक्षा सोमस्येति द्वे पत्न्यौ । षड्दोतारमुत्तरतो दर्भस्तम्बस्य । अत्र वाग्धोता न सूर्य ते (इति) । वाग्धोतेत्यनुवादात् । हृदयं सुवर्णं कोशमित्यादिद्वादश-
वाक्यैरेकामिष्टकाम् । मूर्ध्वः सुवरित्यादि स्वयंभुवे तयेत्येकामिष्टकाम् । वरुणायाश्व-
मिति प्रतिग्रहः । देवस्य त्वा सविष्टः० वरुणायाश्वं प्रतिगृह्णामि तया० इत्येकाम् ।
वसव आज्येनेत्यादिना चतस्रः संभाराश्चतुर्वाक्यैश्चतस्र इष्टका इत्यर्थः । यमूनामिति
पत्न्यौ द्वे इष्टके, वसूनां गायत्री तया० । रुद्राणां त्रिष्टुप् तया० इत्यादिना । एवमुपरिष्ठा-
दर्भस्तम्बस्य सप्तहोतारं पुरत इत्यर्थः । पूर्वमेवादकाशं शिष्टं प्राच्या रीत्वा महाहविर्हो-
तेति सप्तेष्टकाः । इन्द्रो राजेत्यनुवाकसमाप्तेर्हृदयम् । सुवीर्याय तया० इत्येकाम् । वाच-
स्पते हृद्विष इति सप्तहोतुर्ग्रहः । पृथिव्यै तया० इत्येकाम् । प्रजापतये पुरीषमिति
प्रतिग्रहः । देवस्य त्वेति । प्रजापतये पुरीषं तेन० प्रतिगृह्णामि तया० इत्येकाम् । षड्
पदानि संभाराणाम्— बृहस्पतिः पुरोधसेत्याद्याऽनुवाकसमाप्तेः षड्भिर्वाक्यैः षडेष्टकाः ।
अवशिष्टानि द्वादश आदित्यानां जगतीति एकादशभिरेकादशेष्टकाः । चतस्रो दिश
इत्यनुवाकसमाप्तेरेकाम् । देवानां पत्न्यस्तया० इत्येकाम् । तेन सह द्वादश । एवं षडशी-
तिसंपत्तिः । स्वयमातृणादि पूर्ववत् । हृदयानि प्रत्यूषमुपदधातीत्येके मन्यन्ते । मन्त्र-
भेदात् । एकमन्त्राणि कर्माणि, इति न्यायास्तमुदायनाम हृदयमिति श्रुतिविहितम्
॥ १९ ॥ २० ॥

संतिष्ठते चातुर्होत्रः ॥ ८ ॥ २१ ॥

ब्राह्मणभोजनान्तं नाधिकेतवत् । नाधिकेत एव धृत्यग्रहो नित्यः । तत्र श्लोकौ—

हृदयं तु सुवर्णं च ग्रहं वाचस्पते तथा ।

प्रतिग्रहं तु देवस्य ग्रास्त्वा वाससि वा भवेत् ॥

अग्निर्यजुर्मिः संभाराः सेनेन्द्रस्येति पत्नयः ।

वाग्धोता चात्र षड्दोता व्याहृत्यादिग्रहो भवेत् ॥

चातुर्होत्रः समाप्तः ॥ ८ ॥ २१ ॥

अथ वैश्वसृजचयनमुच्यते—

एतेन वैश्वसृजो व्याख्यातः ॥ २२ ॥

एतेन चातुर्होत्रेण वैश्वसृजो व्याख्यातः । तस्य पूर्ववत्कल्पः । षड्वर्ष्याः चातुर्हो-
त्रेण हुत्वा पशुबन्धेन यक्ष इत्यादि समारोप्य मधित्वाऽऽयतने मिधायोपत्यरोह
विष्णुत् । वैश्वसृजमर्जिं वेप्य इति स्वर्गं लोकमवाप्नवतीति संकल्पः ॥ २१ ॥

यावन्मन्त्रः हिरण्येष्टका यावदुत्तममङ्गुलिपर
तावतीः शर्करा वाऽभ्यक्ताश्चतस्रः स्वयमा-
तृष्णाः ॥ २३ ॥

द्विषत्परिसद्विस्त्रयेष्टकाः शर्करा वा घृताभ्यक्ताः, पूर्वेष्वभिषेकान्दीनानुपकाश्चनं
अद्वोतारमित्येवमाद्युदपात्रोपधानान्तं पूर्ववददृष्टव्यम् ॥ २३ ॥

उपधानकालेऽग्रेणोत्तरनाभिं यज्जामृतं यच्च मर्त्य-
मित्येतैस्त्रिभिरनुवाकैस्त्रिः प्रदक्षिणमुत्तरवेदिं परि-
चिनोति ॥ २४ ॥

यज्जामृतम् (तै० ब्रा० ३-१२-६) इत्येतैस्त्रिभिरनुवाकैरपिदक्षिणं परिचिनोति ।
प्रदक्षिणमित्यर्थः । परिमण्डलमेवाऽऽदर्शकृतिं चिनोति । स्वयमातृष्णादि समानम्
(स० श्रौ० २३-३-२६) इत्युत्तरत्र वक्ष्यति ॥ २४ ॥

तिस्रो वा चितयस्त्रिभिरनुवाकैः ॥ २५ ॥

अथवा तिस्रश्चितयस्त्रिभिरनुवाकैरनुवाकेनैकैकामाघेनानुवाकेनोपधाय तासां पुरीषं
तृष्णीं कृत्वा ताम्रमुपरि द्वितीयेनैतावन्नितीयेनानुवाकेनोपधायतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

ऋचां प्राचीं महतीति संचितोक्थ्येन होताऽ-
नुशंसति ॥ २६ ॥

अनुशंसनकाळ ऋचां प्राचीत्यनुवाकेन । ऋगन्त ऋगन्ते प्रणवः । पञ्चपञ्चाशतः
(तै० ब्रा० ३-१२-९।१९) इत्यतः परं ब्राह्मणम् । ओमित्यन्तमिति वचनात् ।
त्रिः प्रथमामिति न्यायप्राप्तमिति केचित् । मृत्युग्रहो नियत इति ॥ २६ ॥

स्वयमातृष्णादि समानमुत्तरम् । शतरात्रे सार-
स्वतेषु रात्रिसत्रेषु शतरात्रान्तेषु महाव्रतेषु त्रिषु
ष सारस्वतेषु सत्रेषु काठकचातुर्धास्येषु साध्यानां
षडहवर्जितेषु विश्वसृजामयने मजापतेरन्यभानु-
शंसनात् ॥ २७ ॥

स्वयमातृष्णा उपधाव लोकंष्टणाभिः प्रच्छादयति । पृष्ठो दिवीति पुरीषम् । समा-
नमुत्तरकर्मानुशंसनात् ॥ २७ ॥

सइक्षसंवत्सरयोश्च वैश्वसृजोऽभिनि-
यतः ॥ २८ ॥

रात्रिसत्रादिष्वपि नित्यो वैश्वसृजोऽग्निः । [ते] नान्यत्र विकल्पः ॥ २८ ॥

अभिप्रयायं चे(प्रायान्तश्चे)दभिचिनुयु रुत्तरवेदिदेश-
मेतैर्धन्वैरभिसृजेत् [योऽस्य सुमित्रः सुविचित इव
स्यात्तस्मै वैश्वसृजम् । तृतीये वा पर्याये] ॥ २९ ॥

एवं पशुबन्धे सोमे मध्यमाधामुपसदि कृत्वाऽभिमन्त्रणान्तमुत्तरवेदिदेशस्य मध्ये
शङ्कुमित्यादि, प्रच्छाद्य वसति, इत्येवमन्तं कृत्वाऽऽपराह्निकीभ्यां प्रचर्य प्रजापतिस्त्वा
सादयतु तथा देवतयेत्येवमादि अनुशंसनान्तम् । अपराह्निकीभ्यां प्रचर्याग्निप्रणथनाद्य-
तिमुक्तीर्हृत्वा चतुर्गृहीतमित्यादि आसवनाहुत्यन्तम् । अथान्नवत्युत्तरमित्यादिसौमिके
सवनीये [न] मृत्युग्रहः । अहर्गण आद्येऽग्निः, पशुगण आद्ये ससोमे चेतन्यानामेवं
प्रयोगः—योऽस्य सुमित्र इत्यादि तृतीये वा पर्याये इति ॥ २९ ॥

सावित्रनाचिकेतचातुर्होत्रवैश्वसृजारुणकेतु-
कान्समस्य सौम्येऽप्यध्वरे चिन्वते ॥ ३० ॥

सोमे पाशुके च चिन्वते इति भावः ॥ ३० ॥

सावित्रः प्रथमा चितिः । लोकंपृणा द्वितीया ।
नाचिकेतस्तृतीया । लोकंपृणा चतुर्थी । चातुर्होत्र
वसन्तमा [पञ्चमी । वैश्वसृजः षष्ठी । आरुणकेतुकः सप्तमी] ॥ ३१ ॥

सावित्रनाचिकेतचातुर्होत्राग्निः पृथक् कृत्वा वैश्वसृजमथ लोकंपृणाभिः समास-
पक्षः पृथक्प्रयुज्य समस्यन्ते । सावित्रः प्रथमा चितिः, सावित्रमन्त्रैरुपवाय स्वयमातृ-
ण्णादि लोकंपृणादि चित्यन्तम् । लोकंपृणा द्वितीया चितिः, लोकंपृणाः सर्वाः पुरीषम् ।
नाचिकेतमन्त्रैस्तृतीया स्वयमातृण्णा लोकंपृणाभिः प्रच्छादयति । अथ पुरीषम् । लोकं-
पृणाभिश्चतुर्थी पुरीषम् । चातुर्होत्रैः पञ्चमी, स्वयमातृण्णा लोकंपृणाभिः प्रच्छादयति,
इत्यादि पूर्ववत् । सोमे चीयते समासेन पृथग्वेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

सवनीययूष्मो मृत्यवे ग्रहं गृह्णाति ॥ ३२ ॥

नियतत्वात् ॥ ३२ ॥

इतानग्नीन् [पृथक् समासेन वा] चिन्वान उभयी-
र्दक्षिणा ददाति ऋतुदक्षिणा [यथासमाभ्रासम्]
अग्निदक्षिणाश्चेति । ऋतुदक्षिणाः सर्वेषामग्निदक्षि-

णाद्येतुर्यदनुक्तं मन्त्रब्राह्मणे तत्प्रसिद्धम् । [अत्र
पृथगप्रयुज्य न समस्यन्ते] ॥ ३३ ॥

इतिशब्दः प्रकारवाची । क्रतुदक्षिणा अग्निदक्षिणाश्च पृथग्ददातीति भावः ॥ ३३ ॥

[अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत । मैत्रावरुण्या वाऽऽभिसृज्या] ॥ ३४ ॥

ततः सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा । रात्रिसत्रेषु शतरात्रान्तेषु समहाव्रतेषु । केचि-
न्महाव्रतवर्जितेष्वपि काठकचातुर्मास्येषु त्रिषु सारस्वतेषु साध्यानां बहुवर्जितेषु
विश्वसृजामयने प्रजापतेः सहस्रसंवत्सरे वा वैश्वसृजोऽग्निर्नियतः । नान्यः काठकः ।
एके शाखिनः पठन्ति—वैश्वसृजे वैश्वदेवपशु(शो)रुणालम्भनमिति । विश्वेभ्यो देवेभ्यः
प्राणाय त्वा जुष्टमुपाकरोमीति वैश्वसृजो यस्मिन्कर्मणि पशौ वा सोमे वा चीयते तस्य
शोरुणालम्भ्य विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्राणाय त्वा जुष्टमिति शाखान्तरत्वाद्विकल्पः । तत्र
श्लोकाः—

रात्रिसत्राणि यानि स्युः शतरात्रान्तकानि च ।

सत्रे विधृते वा (विधुवद्गतयोश्चा)पि त्रिषु सारस्वतेषु च ॥

न साध्यानां सहस्रे च सत्रे सविश्वसृजो यथा ।

प्रजापतेः सहस्रे च ह्यग्निरेव विधीयते ॥

नान्यः काठक एव स्यात्पश्चादिषु विधीयते ।

व्यस्तं वा ॥ समस्तं वा पृथक् कृत्वा समस्यते ॥

समाप्तो वैश्वसृजः ॥ ३४ ॥

आरुणकेनुक्तो ब्राह्मणव्याख्यातः ॥ ३५ ॥

अथाऽऽरुणकेनुक्तः पञ्चमः काठकः स ब्राह्मणव्याख्यातः प्रायेण । तस्य प्रयोगो
उच्यते । ॥ भाष्यकाराभिप्रायेणाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्येषु चेतव्य इति । अथ
पुरश्चरणं यजमानस्य । संवत्सरमेतद्वर्षं चरेत् । इत्यासंवत्सरं वा मासद्वयं
वाऽध्वर्युर्यजमानं प्रति व्रतं कर्तयेत् । अध्ययनकाल (अध्वर्यवभाव) आचार्यो वा कर्तयेत् ।
व्रतचरणक्रमः—बहन्तीभिरुद्धताभिः पूनाभिराद्भिः शौचाचमनादि करोति । ततः प्रातः
काले स्नानमवगाहनेन । ततः प्रादेशमात्राभिः समिद्धिरोदुम्बरीभिर्लोहिकमग्निमुपसमिन्वे
पुनर्ममैत्विन्द्रियमित्यादिना नियमः । होमः समिध इति ।

अथाऽऽरुणकेनुक्तमग्निं चेष्ट्यमाणं उपकल्पयते संमारान् । जातपतिं वर्ष्याः कृष्याः
स्थावरा बहन्तीः पश्वस्त्या जीवन्तं कूर्मं दीर्घदण्डं पुष्करपर्णी यावतीः संवत्सरस्य रात्र-
यस्तावतीर्षुन्मयीरिष्टकाः कुन्वीस्तस्तस्कर्याकान् हिरण्यनक्षत्रान् रुक्मं हिरण्यमयं पुरीष-

औदुम्बरीः समिधः शङ्कुश्रवका जालं दधि मधु प्रभूतानि पुष्करपर्णानि पुष्करदण्डानि
पुष्कराणि सर्वा ओषधीरौदुम्बरीमासन्दी कृष्णाजिनं त्रिसवैहायसं (१) मृन्मयमुदपार्श्वं
हिरितदर्भस्तम्भं हिरण्यशकलाणि सहस्राणि, औदुम्बरं मृत्पुग्रहमर्कपर्णमनाक्षीरं बालुकाश्च ।
तस्याग्नेः पुरस्तान्मासद्वयमादौ प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा प्राणानायम्याऽऽरुणकेतुकमग्निं चेष्य-
माणो मासद्वयं व्रतं करिष्ये इति संकल्प्य क्वात्वा लौकिकमग्निमुपसमाधाय तत्र पुनर्मात्रै-
स्त्विति तिसृभिस्तिष्ठ औदुम्बरीः समिध आध्याग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते—अग्नये
वायवे सूर्यायेत्येवमादिभिर्मेतद्दहामाहुत्वा परिवेषनान्तं करोति । एवमहरहराव्रतसमाप्तेरी-
दुम्बरीभिरग्निसमिन्धनम् । तथाऽहरहस्त्रिसन्ध्यं क्वायात् । तथाऽहरहर्भैक्षाशी स्यात् ।
चतुर्थे काले पानभक्तो वा । चतुर्थे काले चोदकादेः पानं भोजनं च कर्तव्यमित्यर्थः ।

एवं व्रतं समाप्य चतुर्दश्यां प्राणानायम्य प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा प्राणानायम्य पूर्ववत्
पशुबन्धसंकल्पं कृत्वाऽऽरुणकेतुकमग्निं चेष्ये, प्रजावान्भूयासमिति संकल्पं कुर्यात् । प्रजाका-
मश्चिन्वीतेति ब्राह्मणोक्ताः कामा वेदितव्याः । ततो विद्युदादि सावित्रवत् । प्रागुत्तरात्परि-
ग्रहात्कृत्वा यत्रोक्ता वेदिर्भवति (भविष्यति) तत्र मध्ये शङ्कुं निहस्याष्टादशशङ्कु-
परिमितया रज्ज्वा सर्वतः परिभण्डलं लिखेत् । ततः म्यू(समू)लदर्भस्तम्भं, इत्यादिस्तस्या-
वोक्षणान्ते जानुदण्मं त्रिविसर्गितं वा क्वात्वा वितायनी मेऽसीत्यादि सुग्रहणान्तं
करोति । क्वात्वोत्तरवेदिं विमिमीत इति वचनात् । धर्ममात्रोपवपनमग्निः पूरणविधाना-
न्नात्राभ्यन्तरखेत्वा, संभार्याभिरवकीर्य दर्भैः प्रच्छाद्य दध्ना मधुभिरेण संभार्याभिश्च वा-
म्यतः संपूर्य वसति । सिकतानां स्थाने शर्कराणां स्वयमातृणानां पुरीषाणामिति सं-
भार्या एव सेचन्या इति वचनात् ।

अथवा सामपठितेन संभार्या एवोपवेद्या इति वातरशनीयशास्त्रिनः सामानन्ति ।
साध्यस्य (स्वाद्धृत्य) इति बाल-खिल्यशास्त्रिनः । सारस्वत्या इति वैखानसाः ।
याः काश्चनेति केतवोऽरुणाः शास्त्रिनः । एताः संभार्याभिर्वैकल्पन्ते । महारात्रे बुद्ध-
ध्वाऽनन्तरमेव प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा प्रजापतिस्त्वेत्यादि स्वयंचित्यभिर्मर्शान्तेऽग्नेर्भस्मा-
सीति संभार्या निवपति । संज्ञानमित्यपि संभार्या एव । सं वाच इति जलद्वयसंसर्गे
चितः स्थ परिचित इति संभार्याभिः परिश्रित्याऽऽप्यायस्वेति संभार्याणां न्यूहनं करोति ।
उदपात्रमुपधाय मधु वाता ऋतायत इत्यादिमहाग्निवच्छङ्कुभिः परिणिहत्येस्यन्तं कूर्मो-
पधानं कृत्वा संसर्पं त्रीनित्यारभ्य प्रजा अभिविपश्यन्, इत्यन्तेन कूर्ममुपातिष्ठते । दर्भ-
स्तम्भे पुष्करपर्णमधस्तादण्डं वेदेद्वर्चकुलेन यथा तिष्ठति तथा निस्त्राय तस्य दण्डं दर्भ-
स्तम्भे निबध्नाति । पुष्करपर्णमारभ्य तपोयोनिरभीत्यभिमन्त्रयते । ततोऽग्निः पूरयित्वा
हिरण्यशकलमवधाय वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः पुष्करपर्णस्याधस्तादण्डमवीष्टका उपदधाति ।

सर्वत्र मन्त्रान्ते तथादेवतं भवति । तत्कर्मो नास्ति वाचनिको मन्त्रः तत्रोदात्तमर्वाः ।
 सर्वत्र पुरस्तान्मुखवादः । अतस्तथेव दिक्षुपधेयाः । अष्टासु प्रतीक्ष्य सामान्येन सर्वत्र
 चतुर्वाक्यमन्त्रा विशेषत एव तत्र तत्रोच्यन्ते । मद्रं कर्ममिरिति द्वे कक्षौ अपि ता
 ताम्भ्यां द्वे इष्टके उपदध्यात् । आपमापामिति पञ्चभिर्महानास्नीभिर्यज्ञमानः उष्णः पति-
 मुदकं मिश्रीकृत्याध्वर्यवे दद्यात् । यजमानेन सह तामिः पञ्चभिः पञ्चेष्टका उपदध्यात् । ततो
 या जास्त ओषधय इत्यौषधिसूक्तेनैरा उपहिता उपतिष्ठन्ते । इमा नु कं भुवना सीक्ते-
 मेत्येतामिति सुमिद्विपदाभिस्तिस्र उपधाय, अग्रे त्वं नो अन्तम इति द्विपदाभिस्तिस्र उपद-
 धाति । सर्वे द्विवाक्या मन्त्राः । विश्वतश्चक्षुः० विश्वं भूतं भुवनं० ब्रह्मवनं० पुरो मन्त्रमा०
 इति तिस्रभिरन्ते प्रणवं कृत्वा यावच्छ्रान्तो भविष्यति तावत्प्राणसासित्वेत्यादि मन्त्रो
 लोकोत्तरा नामेष्टका उपदध्यात् । लोकोत्तरा इति ज्ञानार्थम् । एवमन्यत्रापि यासां नामानि
 सन्ति सुमृडीकोति वाक्यद्वयेन भूमिमुपस्पृशन्भूमिमतीमुपदधाति । प्रश्नेतिहासमन्त्रा वक्ष्य-
 माणाः स्मृतिः प्रस्थसमित्यष्टौ दर्भस्तम्बस्य दक्षिणत उत्तरतश्चोपदधाति । इन्द्र षोषा व
 इत्येतैर्यथाछिक्कमुपधाय शुक्रकृष्णे संवत्सरस्येति ताम्हेष्टका उपदधाति । ततोऽग्निः
 पृथिव्यामित्युपदधतां तयेति, वायुरन्तरिक्ष उपदधतां तथा, सूर्यो दिव्युपदधतां, चन्द्रमा
 दिक्षुपदधतां तथा, नक्षत्राणि स्वर्लोके उपदधतां तयेति पञ्चोपधाय ग्रहाः पञ्चननीना-
 मित्येकामुपदधाति । एवं द्वादशेष्टकास्त्रिः कृत्स्व आवर्तयेत् । दक्षिणपूर्वस्यामिति यथाछिक्कं
 यजमानो नरकेष्टकाश्चतस्र उपधाय, एतैरेव मन्त्रैरेता इष्टका उपतिष्ठन्ते । सर्वे
 द्विवाक्यमन्त्राः । संख्यावर्तारिकादश साकं जानामित्युपदधाति । द्वितीय दशमिकादशा-
 स्त्रिवाक्याः । तृतीयमन्त्र इतिशब्दे वर्जयेत् । एवमन्यत्रापि मन्त्रान्तर इतिशब्दस्य
 त्यागो द्रष्टव्यः । या वै प्रजा गृह्यन्त (अश्नन्त) इत्यादि ब्राह्मणम् । तासामुपहितानां
 वायुमुपदधाति । वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरवशिष्टाः । मध्येऽक्षिदुःस्रोत्थितस्यैवेत्युत्तमवीः पश्चिष्टकाः ।
 ता अग्निः पवमाना इत्यादि ब्राह्मणम् । अतितः प्राणीति चतस्रस्तसामुच्यन्तयोः प्रवर्त्य-
 वच्छान्ति केचित्कुर्वन्ति । रुद्रस्य त्वेति ब्राह्मणम् । अत्यूर्ध्वक्ष इत्युत्तमण्डलानि त्रीणि ।
 तस्मै सर्व ऋतवो नमन्त इत्यादि ब्राह्मणम् । द्रप्स इति द्रप्सवतीमुपदधाति । ता उपधाय
 न कं च न मृश्यं (शे)त् । आरोगो भ्राज इति दक्षिणत उदीचीरात्मन्यधिविद्यमुपदधाति ।
 आरोगस्तथा० भ्रानस्तथा० पटरस्तथा० पतङ्गस्तथा० स्वर्णरस्तथा० ज्योतिषीर्मास्तथा०
 विभासस्तथा० इति सप्तोपधाय यत्ते शिल्पमिति अष्टमी दर्भस्तम्बे कश्यपमुदधति ।
 तासामेवानुपस्थाद्यजमान आरोगस्य स्थाने स्वतेजसा मानीत्यादिमिरष्टावात्मेष्टका उप-
 धाय ॐ भूर्भुवः सुव आपो वो मिथुनमित्युपहिता उपतिष्ठते । अथाध्वर्युः—सप्त
 सूर्या इत्येकामुपधाय सप्त दिशो नाना सूर्या इत्युपदधाति । यथाव इन्द्र त इति वैशं-
 पायनस्येकामुपधाय चित्रं देवानामिति च काला अप्सु निविशन्त इति तिस्रः कर्म-

धाति । आद्ये वाक्ये इरावतीति वैष्णवी प्रस्तारस्योत्तरत उपदधाति । एवं यजुष्मती-
रुपधाय पूर्ववत् द्वाभ्यां द्वाभ्यामेकैकां लोकंपृणामुपदधातीति न्यायेन लोकंपृणामुपद-
धाति । सर्वे द्विशताः प्रस्ताराः । सहस्रं तु संपाद्यत इति वचनात् । पृष्टो दिधीति
संभार्याभिः प्रच्छाद्य पुष्करपर्णैः पुष्करदण्डैस्तत्तत् पुष्करैश्च संप्रच्छाद्य द्वितीयां चितिं
चिनुते । केदमन्नं निविशत इति द्वे स्वप्रवादौ मन्त्रौ ताभ्यां द्वे इष्टके उपदधाति ।
किं तद्विष्णोर्बलमिति तिस्र उपदधाति । अन्त्या द्विवाक्याः । पृच्छामि त्वा परं मृत्युमिति
मृत्युमतीश्चतस्र उपदधाति । तृतीयचतुर्थौ त्रिवाक्यौ । पृच्छामि त्वा पापकृत इति निरय-
वतीश्चतस्र उपदधाति । अपैतु मृत्युं जयति, इति ब्राह्मणम् । अपैतु मृत्युं परं मृत्योः
मा चिदो मृत्योः । तमेव मृत्युं विपश्चिते पवमानाय गायति तदित्यदमिति, इष्टकामु-
पधाय हरिश् हरन्त इत्यनुवाकेनेष्टकामुपदधाति । ततो मृत्योः पात्रमन्नं पायसं संकल्प्या-
ध्वर्यवे दधात् । तस्योपधानकर्तृत्वात् । मुष्ट्यष्टाविंशतिपूर्णपात्रमित्युपदेशः । आ यस्मिन्
सप्त वासवाः इति दर्भस्तम्बस्य दक्षिणत उपधायाग्ने नयेत्यष्टपुरीषेण दिक्षु वाऽष्टा-
मुपदधाति । अष्टपुरी(रु)ष इति ज्ञानं कर्मार्थम् । तासांमेवानुपश्चाद्यजमानोऽग्नेः पूर्व-
दिश्यस्य स्थाने स्वतेजसा मानीत्यादिमिरष्टावात्मेष्टकाः पूर्ववदुपदधाति । व्याहृत्यादि
रीदृमित्यन्तेनोपतिष्ठते । अथाध्वर्युः कुर्याभ्यः (कृष्याभ्यः) स्वाहाकारवर्जितैर्विंशति
दर्शनीरुपधाय, अद्भ्यो वहन्तीभ्य इति स्वाहाकारवर्जितैरष्टौ वारुणिरुपदधाति । ततो
लोकंपृणादि पूर्ववत् ।

पुष्करपर्णादिभिः प्रच्छादनान्ते तृतीयां चितिं चिनुते । प्रभ्राजमाना व्यवदातेत्यादि-
भिरेकादश वैद्युतह्रिपदधाति । तासामुपधानप्रकारः पूर्वमेवोक्तः । रश्मिना(भिः)
तपति स(वर्ष)ति पर्जन्य इति तदसंभवे संभार्याभिरुपधानम् । प्रभ्राजमानस्तया० व्यव-
दातस्तया० वासुकिवैद्युतस्त० रजतस्तया० परुषस्तया० इयामस्तया० कपिलस्तया०
अतिछोहितस्तया० इति प्रतिदिक्षु चोपधाय, ऊर्ध्वस्तया० अवपतन्तस्तया० वैद्युत-
स्तया० इति तिस्रो मध्य उपदधाति । ततो यजमानः पूर्ववत्प्रभ्राजमानामिस्थादिभि-
रेकादश वासुकिवैद्युतानामित्यन्तां यजमानोपधीयमानां तृतीयां पत्नीं तूष्णीमन्वारभते ।
ततो यजमानो व्याहृत्यादिरीदृमित्यन्तेनैता उपतिष्ठते । स्वानस्तया० आजस्तया० अङ्गा-
रि(ह्वासि)स्तया० भस्मारिस्तया० हस्तस्तया० सुहस्तस्तया० कृशानुस्तया० विश्वावसु-
स्तया० मूर्धन्वास्तया० सूर्यवर्चास्तया० कृतिस्तया० इत्येकादश गन्धर्वगणानुपदधा-
ति । गौरीर्मावेत्येकामुपधाय परामवस्तया० सतपस्तया० विद्युन्मयस्तया० यूपव-
स्तया० श्वापद(य)स्तया० ग्रहमेधास्तया० क्षिमिविद्विष्टस्तया० इति वर्षोदीरणान्सप्त
उपदधाति । समानमेतदुदकमिति वृष्टिमतीमष्टमीमुपदधाति । सोमपानां लोकमुपद-
धातीति संकल्पः । यदक्षरं भूतकृतं० अमदक्षिमकुर्वत० इति द्वाभ्यां त्रिवाक्याभ्यां

नामदग्नेर्द्वे उपधाय राक्षः सोमस्य तृप्तास इति त्रिधाक्येन हरितामेका तच्छयोरित्यष्ट
 वाक्येन शंयोरेकमुपदधाति सहस्रवृद्धिं भूमिः, इत्यष्टौ संयानीरुपदधाति । संग्रामः,
 अन्येतीत्यन्तयोः परित्यागः । तयोरेतौ वत्साविति ब्राह्मणम् । पविश्वन्त इति चतस्र
 आङ्गिरसीरुपदधाति । ब्रह्मा देवानामिति प्रतीकग्रहणमथ सवितुर्बाह्वणम् । अग्नी य
 म्रह्म निहतास इति श्यावाश्वस्य सप्तोपदधाति । द्वितीयषष्टौ त्रिधाक्यौ । सप्तमः
 पञ्चवाक्यः । अन्धो मणिमविन्ददिति पञ्च वैश्वदेवीरुपदधाति । तत उपधाय प्रयोजनार्थ-
 मिति(मपि) नगरं न प्रविशेत् । प्रवृत्त्येका निवृत्त्यस्थां तत्प्रभृत्येकान्तवर्ती स्यात् ।
 नैतमृषिमित्यादि ब्राह्मणम् । आ तमग्र इति तिस्र आग्नेयीरुपदधाति । यददः संप्रयती-
 रिति चापां नामधेयानि चतस्र उपदधाति । देवाग्रिरिति नारायणपठिताः पञ्चाऽऽध्यात्मि-
 कीरुपधाय पूर्वब्रह्मेकं वृणाभिः प्रच्छादनान्ते चतुर्धा चितिं चिनोति । आतनुष्वेति चत-
 स्रोऽध्वर्युरुपदधाति । तृतीया त्रिधाक्या । मन्त्रै(आमन्त्रै)रिति पञ्चमी यजमान उपधाया-
 णुभिश्चेति द्वे उपधाय मुनक्ष्ण्योमिति पञ्चवाक्येनैकामेन्द्रीमुपदधाति । अरुणाश्चेति
 मेधवतीश्चतस्र उपदधाति । द्वितीयो मन्त्रः पञ्चवाक्यः । वासिष्ठो रौहिणेति असितवर्णा
 इति तिसृमिस्तिस्र उपधाय वाश्वेव विष्टुदिति तिसृमिस्तिस्र उपदधाति । दिवो नो
 वृद्धिमिति सप्त वृष्टिसनीरुपदधाति । एताः साहित्यः । उदुस्थं, चित्रमिति प्रतीक-
 ग्रहणम् । ब्रह्मण उदरणगसीत्येतैर्ब्रह्मसदनीश्चतस्र उपदधाति । उपधाय ब्रह्मणे चरुं
 ददाति । अष्टयोनीमिति दिक्स्वान्तरदिक्षु चाष्टौ पुत्रानुपदधाति । मुत्रामाणं महीमूषु
 इति प्रतीकग्रहणम् । एवं मित्रश्च वरुणश्चेत्यादिभिर्मन्त्रैरष्टावुपदधाति । प्रथमतृतीयौ
 त्रिधाक्यौ । मित्रस्तपेत्यादि विषस्वांस्तपेत्यन्तम् । तामेवानुपश्वाद्यजमानो वसूनां
 रुद्राणामित्यादिभिर्मानि इत्यन्तेऽष्टौ पुरुषानुपधाय व्याहृत्यादिरीद्वमिति एता उपतिष्ठन्ते ।
 अथाध्वर्युर्विशिष्णीमिति द्वे उपदधाति । द्वितीया षड्वाक्या । पर्जन्याय प्रगायतेति
 तिस्र उपदधाति । प्रथमतृतीयौ त्रिधाक्यौ । पुनर्मामैत्विन्द्रियमिति तिस्रः ।
 ततो लोकपृणादि पूर्ववत् । पुष्करपर्णादिभिः प्रच्छादनान्ते पञ्चमी चितिं
 चिनोति । आपुवस्व प्रह्वस्वेत्यादिषोडश दुःस्वस्वपण्यः । युवा सुवसाः, शतमिबु
 शरद इति प्रतीकग्रहणम् । कामप्रयवणमित्यस्य परित्यागः । एषा ह्येवेति
 षट् दिशो देवताः । प्रतिदिशमुपदधाति । द्वे मध्ये । कामस्तदग्र इति संकल्पवतीम् ।
 आपो ह यद्वृहतीरित्यापवतीम् । एषा त्रिपदा । विधाय लोकानिति स्तम्भनवती,
 केनवो अरुणासश्चेत्येकां, पूर्वं देवा अपरेणेति जन्मानुस्मृतौ । हंसः शुचिषदिति पुष्क-
 रपर्णस्य पुरस्ताद्दुरोहणमुपदधाति । अथ ब्रह्मजज्ञानमिति पुष्करपर्णस्योपरिष्ठादुक्म-
 मुपदधाति । हिरण्यगर्भः समवर्तताम्र इति केवलाष्टर्षात्मकं सूक्तोमिति त्रिः पठित्वा
 रुक्मस्योपरिष्ठाङ्गिरणमव पुरुषमुपदधाति । नात्र रुक्मपुरुषयोर्ध्याधारणमित्यवचनात् ।

अथ यजमानोऽग्नेः पश्चात्प्राक्मुखोऽवस्थाय पुरुषमुपसंभाय ओमिति ब्रह्मेत्यनुवाके-
नोपनिषत्पठितेन 'अग्निः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्' इति न्यायेनानुशंसति । न पश्चाद-
नुशंसतीत्यन्यत्र वचनात् । सहस्रशीर्षा पुरुषः, इति पुरुषसूक्तानुवाकेन होताऽनुशंसति ।
मूर्धुवः सुवरित्यनुवाकेन ब्रह्मोपस्थायानन्तरमुत्थाय विष्णोर्नु कं, तदस्य त्रियमिति
षड्भुवोऽध्वर्युः शंसति । पुरुषस्य न दर्शनं साक्षाद्यथा न पश्यति पत्नी तथा वाससाऽ-
न्तरितं कृत्वा—'सुप्रजस्तत्त्वा वयमिति सैव शंसति । तत्र यजमानो—यथा मित्र
इति चेता(तृचना)नुशंसनं कृत्वोमिति प्रणम्य तत्र समुवर्णरथाश्चानध्वर्यवे ददाति ।
प्राकृताः षष्ठौ ह्यादयः सर्वेषामध्वर्यादीनां साधारणास्तथाऽरुणपाठकानां च शक्त्या
दक्षिणोदपात्राणि दद्यात् ।

ततो भूर्अग्निं च धृषीर्वा चेति दिक्षु संमार्थाभिः प्रच्छाद्य पुष्करपर्णादिप्रच्छादनान्ते
चितिकल्लप्स्याऽभिमृश्योपहितशिष्टानुदकसंपातान्कस्मिंश्चित्पात्रे समवनीय दक्षिणे वेद्यन्त
औदुम्बर्यामासन्धां कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य तस्मिन्नासीनं यजमानं
(पत्नीं च) अग्निमन्वारब्धमुदकसंपातैरभिविधति । देवस्य त्वेत्थनुद्वत्पात्रेस्त्वा साआ-
ज्येनाभिविध्वाभीति महाग्निवदभिविधेत् । तैरुदकसंपातैः शनैरभिविध्यमान आपो हि
छेत्यादिभिः स्नायात् । समस्तशरीरमाह्लावयेदित्यर्थः । संततमिति वचनात् । योऽसौ
तपन्नदेतीति अयज्ञसंयुक्त इति गायेत् । तत आरोहणं अपतीत्यादि सावित्रवदग्निप्र-
णयनात् कृत्वा त्रिभिः स्थाणुभिः स्थितं मन्त्रमुपरिष्ठाब्धित्यस्य प्रतिष्ठाप्य तस्मि-
न्नाग्निप्रणयनं कुर्यात् । अप्सवग्नेः प्रणयनस्यात्यन्तासंभवात् । अथैनं मन्त्रं समे यजति
यथा पुरुषं प्रत्याहुतीर्जुहोति । अन्यत्सर्वमा समाप्तेः सावित्रवत्तत्त्याऽऽरुणकेतुके त्वग्नि-
चितः । प्रकरणाद्वा तन्निधमो न सावित्रादौ नाप्सु मूत्रपुरीषं कुर्यादित्यादिस्मार्तस्यापि
भवति वचनात् । श्रौतप्रायश्चित्तार्थं पुष्करपर्णानि हिरण्यं च नाभितिष्ठेत्तथैरभ्योर्न
पचेदन्नं कूर्मस्य मांसं नाश्नीयात् । संवत्सरः हि अतमिति ब्राह्मणम् । सांवत्सरिका-
ण्येतानि यावज्जीवं वा । तेषां सावित्रादीनां पशुबन्धेन चयित इति श्रुतेः । सावित्राग्नौ
सवितुः पशुरालङ्कृत्य इति यस्मिन्नहन्त्यारुणकेतुकोऽग्निस्तस्मिन्नहन्ति यजमान आ
वैश्रवणयज्ञसमाप्तेरग्निना पक्वं न भुञ्जीतेति दर्शनात् । न कंचन कुर्यात् । समाप्ते तु
कर्मणि ततः श्वः प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा प्राणानायम्य वैश्रवणेन यज्ञेन यक्ष्य इति
संकल्प्योत्तरमपरमथान्तरदेशं गत्वा सर्वत्रैव चतुष्पथे गोमयेनानुलिप्य वटादीनां सप्त
पर्णान्याहृत्य त्रीणि पर्णानि स्थण्डिलमध्ये प्राग्ग्राणि निधाय सर्वासु दिक्ष्वेकैकं प्रागग्रं
स्थापयित्वा ताभिरग्निः प्रोक्ष्य बलीन्वक्ष्यमाण न्कृसरादीन् स्थण्डिले स्थापयित्वा तस्मि-
न्मुत्तरदेशे तिष्ठन्वस्तिरोधाऽमायतेति चतस्रभैर्वैश्रवणमावाहयेत् । मन्त्रोक्तानामग्र
देवतानामावाहनं भवति । शर्करासु वाऽप्सु वाऽग्नौ वेत्येके । एतैरावाहनमन्त्रैः

पाद्यार्थाविमनीयस्नानान्वपुष्पाणि समर्प्य कृसरादीनि पिण्डानि कृत्वा श्रुतैरेवाऽऽवा-
हनमन्त्रैः पूर्ववत्परिहाप्य राजाधिराजायेति षड्वनमध्ये लिप्यात् । तस्मिंस्तिस्रिभ्रौदन-
पर्णानि तेषां प्रथमपर्णे हिरण्यनामायेति नमस्कारान्तेन मन्त्रेण प्रथमं पिण्डं जुहुयात् ।
वचनादेके यागा इत्यवगन्तव्याः । जुहुयादिति वचनात् । द्वितीयं पिण्डं प्रथमात्पि-
ण्डाद्वायिष्ठं कृत्वा राजाधिराजायेति द्वितीयेन मन्त्रेण जुहुयात् । प्रथमपिण्डप्रमाणं
तृतीयपिण्डं कृत्वा वैश्रवणायेति चतुर्थोक्तयेन स्वाहाकारान्तेन तृतीये पर्णे जुहुयात् ।
स्वाहाकारान्तेन वा जुहुयादिति वचनात् । अत ऊर्ध्वं यावत्प्रथमपिण्डं तद्विजानीया-
त्प्रमाणं पूर्वस्यां दिशि यत्पर्णं तस्मिन्पस्ते विधातुक इति पञ्चमोक्तयेन प्रथमं पिण्डं
जुहुयात् । नलकूबरायेति तस्मिन्नेव द्वितीयं कुबेरायेति तस्मिन्नेव तृतीयम् । अत
ऊर्ध्वं मध्याङ्गुलिभिर्वैश्रवणमलिदानम् । दक्षिणस्थां दिशि यत्पर्णं तत्र तिरोधा
भूरित्यादि । तमग्निं स्थापयेद्यदग्नौ बलिहरणाख्यं कर्म प्रयुज्जीत । ततो गृहं गत्वा कर्म-
क्षरार्पणं कुर्यात् ।

अथ आप्यकारमतरीत्या वैश्रवणयज्ञप्रयोग उच्यते—तत्राद्ध्य इति चतसृभिर्वैश्रवण-
मावाहयति । यदि बलिं हरेत् (तै० आ० १-११) इत्यत्रानग्नौ बलिहरणस्य
पाक्षिकत्वं द्रष्टव्यम् । तस्मिन्पक्षे—हिरण्यनामाय इति बलिं दधात् । अपवा तमाग्नि-
मादधीत स्थापयेद्यस्मिन्नग्निपेत्तद्बलिहरणाख्यं कर्म प्रयुज्जीत । तस्यार्थं मन्त्रः—तिरोधा
भूरित्यादिः । आधानानन्तरं तमग्निमुद्दीपयेत् तिरोधा भूः स्वाहा इत्यादिभिर्मन्त्रैः ।
यस्ते विधातुक इति बलिहरणं, राजाधिराजायेत्यादिभिरुपस्थाप्य केतवो अरुणासश्चे-
स्यादिनोपस्थानविशेषो वा । सूत्रकारेण त्वन्यथा प्रयोग उक्तः । स इह ब्राह्मणविरोधा-
च्चिन्त्य इति नोक्तः । इदं च कर्मान्तरमारुणकेतुके व्याख्यातम् । तदन्यथापि ब्राह्मणोक्तं
कर्तव्यम् । यथाऽग्निहोत्रादिष्वग्नीष्टकोपधानम् । शेषं पूर्ववत् ॥ ३५ ॥

एवमारुणकेतुकं व्याख्याय स्वर्गसूत्रमारभ्यते—

दिवःश्येनीभिरन्वहं स्वर्गकामो यजेत । अपा-
द्याभिश्च । ता ब्राह्मणव्याख्याताः ॥ ९ ॥ ३६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोविंशत्प्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

यथोक्तलक्षणास्ताः सप्तेष्टयः स्वर्गस्य द्वारो द्वारस्थानीयाः । प्राप्स्युपाया इत्यर्थः ।
एता नानामार्गा दिवःश्येनयः । दिवो गुलोकस्य प्रापयिष्यः । श्वैर्ग गतौ, औणादिको
निप्रत्यय एत्वं च । अनुवित्त्य इति वाऽऽसां नाम । अनुष्ठानानन्तरमेव स्वर्गलामहे-
तुयात् । यद्वा—दिवःश्येनीभिरन्वहं स्वर्गकामो यजेत । दिवःश्येन्यो नाम सप्तेष्टय-
स्ताभिः शुक्लपक्षे प्रतिपदमारभ्य सप्तान्वहं यजेत । अन्वहमेवैकया त्रिहविष्कया ।

अग्नये कामाद्याष्टकपालमाशायै चरुमनुमत्यै चरुमिति प्रथमा । सर्वास्वाद्योत्तमे तुल्य-
हविषी । मध्ये विशेषकामोऽयं ब्राह्मणे द्रष्टव्यो विधिः ।

तस्य कर्म—शुक्लपक्षेऽमावास्ययेष्ट्या दिवःश्वेनीभिर्वक्ष्ये । स्वर्गं लोकमवाप्नवामीति
संकल्प्य, दैवःश्वेनीयः हविः । सर्वं पौर्णमासवत् । अग्नये कामाय जुष्टं० आशायै
जुष्टं० अनुमत्यै जुष्टं० एवमासादनप्रोक्षणे नियोगः । यथाभागं व्यावर्तध्वमिति विभागः ।
इदमग्नेः कामस्येति पेषणार्थम् । अग्नये कामाय जुष्टमधिवपामीत्यादि । कपालान्युपधाय
चरुद्वयं घर्षोऽसीति चरौ, आप्यलेपादिपुरोडाशेन प्रचर्य । आशायै अनुब्रूहि, आशां
यज, आशायै अहमज्ञादः० अनुमते प्रचरति । तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम विश्वाः,
अश्याम तं काममग्ने तवोती (तै० सं० १-३-१४) इति कामस्य । आशानां
स्वाऽऽशापलेभ्यः विश्वा आशा मधुना सञ्सृजामि । (तै० ब्रा० २-१-३) इत्या-
शायै । अनु नोऽद्यानुमतिर्वर्जं, अन्विदनुमते त्वं मन्यासै (तै० सं० ३-३-११)
इत्यनुमते । नारिष्ठान्हुत्वाऽग्नये कामाय स्वाहा । आशायै स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा ।
प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहा । यथालिङ्गं त्यागः । अग्निं स्विष्टकृतं
हव्यवाहमभिमातिषाहं, स्विष्टमग्ने० (तै० ब्रा० २-४-१) इति स्विष्टकृतः ।

अग्नेष्टौ दक्षिणाकाले पष्ठौहीवरां कंसं (भाजनं) स्त्रियै चाऽऽभरणं, एतान्यन्तर्वेदि
स्थापयित्वा नपुंसकबहुवचनेनोहः—ब्रह्माणि ब्रह्माणि स्थ ब्रह्मणे यो मा मा हिंथसिष्ठ
हुतानि मद्याः शिवानि भवत सहस्रधाराभ्युत्सान्यक्षीयमाणानि दधुः, दिवं च तैः पष्ठौ-
हीकंसाभरणान्यततराणि सृत्युम् । ब्राह्मणा इमानि पष्ठौहीकंसाभरणानि । ब्राह्मणतर्पणा-
न्तेयमिष्टिः । सर्वेष्टयो नाना भवन्ति याः कालभेदात् । केचिदेकाहवनीया इत्येकैकं
कर्म । इष्ट्यायनमिति । नानाहवनीयपक्षेऽन्वहं संकल्पादि । अन्वहपक्ष आदावेव
संकल्पः । नानाहवनीयपक्ष इष्ट्या चक्ष इति प्रथमवर्जानां दैवःश्वेनीयानां हविः० ।
एकाहवनीयपक्षे चतुर्थैव ।

श्वोभूते संकल्पादि पूर्ववत् । तत्र विशेषः—अग्नये कामाय पुरोडाशं पुनश्च कामाय
चरुम् । अग्नये कामाय जुष्टं० । कामाय जुष्टं० । अनुमत्यै जुष्टं० । तुभ्यं ता
अश्याम तमित्यग्नेः कामस्य । कामो भूतस्य कामस्तदम् इति कामस्य । अनु नोऽद्यानु-
मतिः, अन्विदनुमत इत्यनुमत्याः । नारिष्ठान्हुत्वोपहोमः—अग्नये कामाय स्वाहा ।
कामाय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहेत्यादि । स्विष्टकृति हव्यवाहः स्विष्टमग्ने इति । पूर्व-
वदक्षिणा । शेषं पूर्ववत् ।

श्वोभूतेऽग्नये कामाद्याष्टकपालं ब्रह्मणे चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । अग्नये
कामाय जुष्टं० । ब्रह्मणे जुष्टं० । अनुमत्यै जुष्टं०, इत्यादि । तुभ्यं ता,
अश्याम इत्यग्नेः कामस्य । ब्रह्मजज्ञानं, पिता विराजेति ब्रह्मणः । अनु नोऽद्या-

नुमतिरन्विदनुमते स्वमित्यनुमत्याः । नारिष्ठान्हुत्वा—अग्नये कामाय स्वाहा ।
अक्षणे स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा । इत्यादि । हव्यवाह* स्विष्टमग्न इति स्विष्टकृतः ।
पूर्ववदक्षिणाः ।

अथ श्वभूतेऽग्नये कामायाष्टाकपालं यज्ञाय चरुमनुमत्यै चरुम् । अग्नये कामाय
जुष्टं० । यज्ञाय जुष्टं० । अनुमत्यै जुष्टं०, इत्यादि । यज्ञो रायो यज्ञः, अयं यज्ञो
वर्धतामिति यज्ञस्य । इतरयोः पूर्वोक्ताः । नारिष्ठान्हुत्वाऽग्नये कामाय स्वाहा । यज्ञाय
स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा, इति । हव्यवाह* स्विष्टमिति स्विष्टकृतः । पूर्ववदक्षिणाः ।

श्वभूतेऽग्नये कामायाष्टाकपालमग्नये बलिमते चरुमनुमत्यै चरुमित्यादि । ‘तुभ्यं
भरन्ति सितये, यो देशो अनमयत्’ इत्यग्नेर्बलिमतः । इतरयोः पूर्वोक्ताः । नारिष्ठान्-
हुत्वाऽग्नये कामाय स्वाहा । अग्नये बलिमते स्वाहा, इत्यादि । पूर्ववदक्षिणाः ।

अथ श्वभूते—अग्नये कामायाष्टाकपालमनुवित्यै चरुमनुमत्यै चरुमित्यादि । पूर्वं
देवा अपरेणानुपश्यन्, प्राणपानौ चक्षुः श्रोत्रमित्यनुविसेः । इतरयोः पूर्वोक्ताः ।
नारिष्ठान्हुत्वा । अग्नये कामाय स्वाहा । अनुवित्यै स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा, इत्यादि ।
पूर्ववदक्षिणाः । ताः सर्वा इष्ट्वो ब्राह्मणतर्पणान्ताः । आप ऐन्द्राग्नविकारा अवशिष्टाः
सर्वा आग्नेयविकाराः । दिवःश्वेनवः समाप्ताः । तत्र श्लोकौ—

इष्ट्वाऽमाषास्यवा तस्मिन्प्रयमायामुपक्रमः ।

दिवःश्वेनीभिर्बक्ष्ये च देवःश्वेनं हविस्तथा ॥

आप ऐन्द्राग्नवर्माश्च शिष्टा आग्नेयधर्मकाः ।

पष्ठौर्ही कंस आभरणं दक्षिणाश्च पृथक्पृथक् ॥

अथापाषा नाम पक्षेष्टयः । एताश्च त्रिहविष्काः । उदयसानीयानन्तरमेताभिर्यजते ।
आसामाद्यन्तवोरग्न्यनुमत्योर्मध्ये तपः श्रद्धा सत्यं मनश्चरणमिति पञ्च देवताः । तास्व-
पाषाभिर्यक्ष्ये । स्वर्गं लोकमवाप्तवानीति संकल्पः । आपाषा* हविः । आग्नेयमष्टाक-
पालं० तपसे चरुमनुमत्यै चरुमित्यादि । अग्निर्मूर्धा—भुव इत्याग्नेयस्य । तपसा देवा
प्रथमजमिति तपसः । पूर्वोक्त एवानुमतेः । नारिष्ठान्हुत्वाऽग्नये स्वाहा । तपसे स्वाहा ।
अनुमत्यै स्वाहेत्यादि । पूर्ववत्पष्ठौर्ह्यादयो दक्षिणाः ।

श्वभूत आग्नेयमष्टाकपालं श्रद्धायै चरुमनुमत्यै चरुमित्यादि । श्रद्धया देवो० श्रद्धा
देवीति श्रद्धायाः । इतरयोः पूर्ववत् । नारिष्ठान्हुत्वा, अग्नये स्वाहा श्रद्धायै स्वाहा,
अनुमत्यै स्वाहेत्यादि । शेषं पूर्ववत् ।

श्रोभूत आग्नेयादि । सत्याय चरुमनुमत्यै चरुमित्यादि । आगात्सत्य यस्य प्रति-
ष्ठेति सत्यस्य । नारिष्ठान्हुत्वाऽग्नये स्वाहा । सत्याय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहेत्यादि
शेषं पूर्ववत् ।

श्रोभूत आग्नेयमित्यादि । मनसे चरुमित्यादि । मनसो वशे, आकृतीनामिति
मनसः । इतरयोः पूर्वोक्ताः । नारिष्ठान्हुत्वाऽग्नये स्वाहा । मनसे स्वाहा, अनुमत्यै
स्वाहेत्यादि । शेषं पूर्ववत् ।

श्रोभूते पञ्चम्यामग्नये जुष्टं० । चरणाय जुष्टं० । अनुमत्यै जुष्टं०, इत्यादि ।
चरणं पवित्रं, लोकस्य द्वारमिति चरणस्य । इतरयोः पूर्वोक्ताः । नारिष्ठान्हुत्वाऽग्नये
स्वाहा । चरणाय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा, इत्यादि । शेषं पूर्ववत् । ब्राह्मणतर्पणान्ताः
पञ्चेष्टयः । अपाधाः समाप्ताः । तत्र श्लोकः—

अपाधामिस्तथा यक्ष्ये ह्यापाधं च हविस्तथा ।

आग्नेयस्य च विध्यन्ताः तपसादेर्ह्रस्वं ब्रूयम् ॥ ९ ॥ ३६ ॥

इति सत्यावाहहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां त्रयोविंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

=====

अथ त्रयोविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

तत्राऽऽदौ बृहस्पतिसव उप्यते—

अथ सधानां व्याख्यातो बृहस्पतिसवः ॥ १ ॥

सूयत ईश्वरत्वेनाभिषिच्यत एष्विति सवा एकाहविशेषः । तत्र नौधायमीये
विशेषः—बृहस्पतिसवेन यक्ष्यमाणो भवति । स उपकल्पयतेऽधश्चतुर्दिशो दक्षिणाः
कृष्णाजिनः सुवर्णरजतौ च रुक्मौ पर्णमयं पात्रमाज्यमभिषेचनाय । अथ वै ब्राह्मणं
भवति—परिस्त्रजी होता भवत्यरुणो निर्मिरक्षिशुक इति । एष वै परिस्त्रजी यः
स्रजतिः परिकेदयोऽयं ह्येष निर्मिरो यः शुक्रो विस्त्रिस्तिककवान्निष्काशोऽयं ह्येष स्त्रि(त्रि)-
शुक्रो यस्त्रिवेदो दीक्षते । तस्यैकरात्रीणस्य सोमं ऋणन्ति । तिस्र उपसदः । ताथते
त्रिवृदग्निष्टोमो रथंतरसामा प्रवर्ध्वान्नायत्रीष्वेकस्तोमः । प्रज्ञातं देवसुवाः हविषां कर-
णम् । तस्य नार्हस्पत्योऽतिग्राह्यः । नार्हस्पत्यः पशुरुपाकम्यः । समानमाऽभिषेकस्य
कालात् । अभिषेकस्य काले यजमानायतने कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति ।

तद्यजमानं प्राक्षमुपवेश्य सुवर्णरजताभ्यां रुक्माभ्यां पर्युपास्य पर्णमये पात्रं आज्य-
मानीयामिषिञ्चति—बृहस्पतिः प्रथमं जायमानो महो ज्योतिषः परमे व्योमन् । सस्य-
स्यस्तुविजातो रवेण वि सत्तरश्मिरधमतमासि । देवस्य स्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
वाङ्मिभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेण बृहस्पतिसत्वेनाभिषिञ्चामीति ।
समुन्मृष्टे समुत्क्रोशन्तीति समानमा मुखस्य विमार्जनात् ।

तस्य प्रातःसवने सत्रेषु नाराशस्तेष्वेकादश दक्षिणा नीयन्ते । एकादश माध्यन्दिने
सवने सत्रेषु नाराशस्तेषु । अश्वद्वादशास्तृतीयसवने सत्रेषु नाराशस्तेषु । माध्यन्दिने
सवनेऽध्वं दद्यादिति ह स्माऽऽह मौद्गल्यः । स वा एष नैमार्जनो यज्ञः । स यथा ह वा
इयं गैरेयी नदी निमृजत्येव ह वा एष एतेन यज्ञाश्रतुनेष्टा पाप्मानं भ्रातृव्यं
निमृजजेति । स एतस्मिन्नेव पूर्वपक्षे चतुष्टोमेनाग्निष्टोमेन यजेत, पुरा अेषाच्छान्त्यै
(१८-२) इति ॥ १ ॥

अथ वैश्यसवोऽभिधीयते—

वैश्यः पुष्टिकाम आग्नेयादीनि सप्त रवींश्चि-
निर्वपति ॥ २ ॥

अथ वैश्यः पुष्टिकामो वैश्यसवेन यक्ष्ये । अयेष्टया यक्ष्ये विष्टुत् । वैश्यसवं
हविः० । पात्रसादनकाले—चत्वारिंशत्कपालानि चरुस्थाली स्फ्यश्च द्वंद्वं शिष्टानि
सर्वाण्यन्वाहार्यस्थाली च । निर्वपणकालेऽग्नये जुष्टं० । पूष्णे जुष्टं० । सवित्रे जुष्टं० ।
त्वष्ट्रे जुष्टं० । वरुणाय जुष्टं० । विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं० । मरुद्भ्यो जुष्टमित्यादि
यथार्थानि । अग्ने हव्यं रक्षस्व पूषन्हव्यमित्यादि । एवं निगमा यथादिवत्तमूहेन । आग्ने-
यमष्टाकपालः पौष्णश्चरुः पिष्टानां सावित्रोऽष्टाकपालस्त्वाष्ट्रोऽष्टाकपालो वारुणोऽष्टाकपा-
लो वैश्वदेव एकादशकपालो मारुत एकादशकपाल इत्यादि । ब्राह्मणतर्पणान्तेचमिष्टिः
संतिष्ठते । याज्यानुवाक्याश्च व्याख्याताः ॥ २ ॥

पृश्निः पष्ठौही मारुत्यालभ्यते तस्याः पुरस्ता-
त्स्विष्टकृतो यजमानायतन ऋषभचर्म प्राचीनश्री-
वसुत्तरलोमाऽऽस्तृणाति । तस्मिन्नासीनं दध्नाऽभि-
षिञ्चति ॥ ३ ॥

पृश्निः श्वेतवर्णा पष्ठौही चतुर्वर्णा । तादृशी काचिदज्ञा मरुदेवताकाऽऽलब्ध्यां ।
एतस्य पशोर्मध्ये विष्टकृतः पुरस्तादभिषिञ्चेदिति विधिरुनेयः । अभिषेकार्यमासनं तु
ऋषभचर्मैऽध्यभिषिञ्चति (तै० ब्रा० २-७-२) इति वचनात्तदयस्य चर्मणि पर्य-

विधिवत् । अभिषेकप्रव्यं तु दध्नाऽभिषिञ्चति (तै० ब्रा० २-७-२) इति । दध्ना
पशुबन्धेन यक्ष्ये । समारोपणादि सर्वं निरूढवत् । पशुबन्धेन । उपाकरणकाले

शुभः पशोर्हो मास्त्यालभ्यते । मरुदस्त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादि । वनस्पतिभागं कृत्वा
यजमानयितुं अक्षयवर्षमाऽऽस्तीर्य तस्मिन्नासीनं यजमानं दध्नाऽभिषिञ्चति तूष्णीम् ।
अथ स्विष्टकृदादि । पशुबन्धः संतिष्ठते ॥ ३ ॥

ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसकाम आग्नेयादीन्यष्टौ हवींषि
निर्वपति पुरस्तात्स्विष्टकृतो हिरण्येन घृतमुत्पूय
तेन कृष्णाग्निं आसीनमभिषिञ्चति ॥ ४ ॥

अथ ब्राह्मणः स्वं द्वितीया (गसवो द्वितीय) आग्नेयादयस्तस्य कर्म—अन्यस्य स्व-
(सव)स्य सूतसव इति नाम । अथ बोधायनेनोक्तं केचित् ब्राह्मणसव इति सूत-
सवेन यक्ष्ये, ब्रह्मवर्चसी भूयांसमिति संकल्पः । अन्यन्वाधानादि । तस्याऽऽग्नेयोऽष्टा-
कपालमित्यादि । ब्राह्मणसवेन यक्ष्य इति वाऽऽग्नेयोऽष्टाकपालः सौम्य एकादशकपालः
सावित्रोऽष्टाकपालो बार्हस्पत्योऽष्टाकपालोऽग्नीषोमीय एकादशकपालः सारस्वतोऽष्टाक-
पालो वारुणोऽष्टाकपालो धावापृथिव्य एककपालः । अत्रैककपालधर्मा न । सिद्धमिष्टिः
संतिष्ठते ।

ब्राह्मणं शुभः पशोर्हो मास्त्यालभ्यते । पशुबन्धेन यक्ष्य इत्यादि पूर्ववत् । पुर-
स्तात्स्विष्टकृतधर्मण्यासीनं हिरण्येन घृतमुत्पूय तेन अभिषिञ्चति । समाप्यते पशुबन्धः ।
एतौ सवावमावास्यायां पूर्णमास्यां वा करोति । ततः सौत्रामणी मैत्रव-
रुणी च ॥ ४ ॥

अथ सोमसवोऽभिधीयते—

अथ सोमसवः । यत्किञ्च राजसूयमृते सोमं
सत्सर्वं भवति ॥ ५ ॥ मैत्रावार्हस्पत्यं सःस्थाप्य
सौम्यं सूतवक्षामालभते ॥ ६ ॥ तस्याः पुरस्ता-
त्स्विष्टकृतोऽष्टादं युत्सु घृतनासु पमिमिति सौम्य-
र्चाऽग्निरभिषिञ्चति ॥ ७ ॥ शेषं सःस्थाप्य सः-
सुपां हविर्दिशामवेष्ट्या द्विपशुना पशुबन्धेन
सात्यदूतानां हविर्भिः प्रयुजामिति यजेत ॥ ८ ॥

अभिषेकाय सौमीयचमपादं युत्सु० मदेम सोम, (तै० ब्रा० २-७-४) इत्यन्तः । राजसूये हेमपीवत्राभिषेचनीयदशपेयकेशवपनीयव्युष्टिद्विरात्रक्षत्रघृतिसंज्ञकाः सप्त सोमयागास्तान्वर्जयित्वा यत्किंचिदनुमत्यादिकं सौत्रामण्यन्तं प्रयोगजातं तत्सर्वमस्मिन्सोमसवेऽनुष्ठेयम् । तस्मिन् राजसूयप्रयोगमध्येऽरत्नीनां हविर्भ्य ऊर्ध्वं संस्पृष्टा हविर्भ्यः पुरस्तात्सौमी सूतपशाऽऽलब्धव्या । तस्याः स्विष्टकृतः पुरस्तादभिषेकः कार्यः ।

सोमसवेन यक्ष्ये स्वर्गार्थम् । फाल्गुन्याः पौर्णमास्याः पूर्वस्याः षष्ठ्या आरम्भः । अपवा बोधायनोक्तवचनादामावास्येन हविषेष्टाऽऽरम्भ इत्यादि पूर्ववत् ॥ ९-८ ॥

अथ पृथिसवोऽभिधीयते—

पृथिसवेन पशुकायः । यत्किंच राजसूयमनुत्तरवेदिकं तत्सर्वं भवति ॥ ९ ॥ मैत्रावाहस्पत्यस्य पुरस्तात्स्विष्टकृतो ये मे पञ्चाशतमिति नाराश-
स्यर्चाऽग्निरभिषिञ्चति ॥ १० ॥ समानमुत्तरं
पूर्वेण पशुबन्धवजम् ॥ ११ ॥

पृथिनाऽनुष्ठितत्वादयं पृथिसवः । एतेन पृथिसवेन यो यजते स पशुमान्मवेदित्यर्थः । अस्मिन्पृथिसवे कर्तव्यविशेषमाह—यत्किंचेति । राजसूये हुत्तरवेदियुक्ताः सत्यसोमयागा द्विपशुः पशुबन्धव्यासुर्मास्यानि चैतानि वर्जयित्वा यदन्यदनुमत्यादिकं सौत्रामण्यन्तमस्ति तत्सर्वमत्र कर्तव्यम् । नरैः शंसनीयः स्वयमपि मनुष्यरूपो देवविशेषो नाराशंसस्तत्संबन्धिनी—‘ये मे पञ्चाशतम्’ इत्यादिकं नाराशंसी तथाऽभिषिञ्चेत् ॥ ९-११ ॥

अथ गोसव उच्यते—

व्याख्यातो गोसवः ॥ १२ ॥

एष गोसवः (तै० ब्रा० २-७-६) इत्यादिना व्याख्यातः । एष वक्ष्यमाणो गोस-
वाक्यः कतुरनुष्ठेयः । स च सर्वेषु स्तोत्रेषु षट्त्रिंशस्तोमयुक्त उच्यते संस्काररूपः । बृहत्सामयुक्तः । तस्य पवमानस्तोत्रे कण्वरथंतराख्यं सामं भवति । अथ वाजपेय-
राजसूयाम्यामुत्कृष्टत्वेनैतं सर्वं प्रशंसति—यो वै वाजपेयः । स सन्नाट् सवः । यो राजसूयः । स वरुणसवः । प्रजापतिः स्वाराज्यं परमेष्ठी । स्वाराज्यं गौरेव (इत्यादि) । एतदनुष्ठानं तद्वेदनं च प्रशंसति—गौरेव भवति (तै० ब्रा० २-७-६) । बृहत्सामेति यदुक्तं तदेव सामद्वयरूपेण प्रशंसति—उमे बृहद्वयंतरे भवत इत्यादि । दक्षिणायां

६ पेटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितमयोगचन्द्रिकान्यास्यासमेतम् ।

८१९

विशेषमाह—अयुतं दक्षिणाः, इत्यादि । अभिवेकद्वयमाहाऽऽपस्तम्बः—प्रतिधुषाऽभिवि-
श्रति, इति प्रतिधुषा तदानीमेव दुग्धेन क्षीरेणाभिविश्रति । अथाभिवेकस्य देशकालौ वि-
श्रते—अनुद्धते वेधे दक्षिणत आहवनीयस्य बृहतः स्तोत्रं प्रत्यभिविश्रति । इयं वाय रयं-
तरम् । असौ बृहत् । अनयोरेवैनमनन्तर्हितमभिविश्रति (२-७-९) इति । अत्राभि-
वेकार्यमन्त्रस्तु- रेवज्जातः०, स्वाराध्येनऽभिविश्रामीत्यन्तः ॥ १२ ॥

अथौदनसवोऽभिविधते—

ओदनसवेनाग्नावकामो रोहिण्यां यजेत ॥ १३ ॥

पूर्वपक्षे रोहिण्यां चन्द्रमा युक्तस्तस्मिन्काले ओदनसवः ॥ १३ ॥

उपन्युषः अपयति ॥ १४ ॥

उपन्युषः काले ओदनसवेन नक्षत्रेऽन्वयार्थमिति संकल्पः । अप चरुं अपयति
लौकिकाग्नी । केचिद्वैशासन इति । आहवनीय इत्यपरे ॥ १४ ॥

दर्विहोमो भवति ॥ १५ ॥

प्रकृतत्वात् ॥ १५ ॥

उदित आदित्ये सिंहे व्याघ्र इति चतस्र

आहुतीरोदनाहुत्वा ॥ १६ ॥

उदित आदित्ये होमकालः । चतस्र आहुतीर्जुहोति दर्विहोमवचनात् ॥ १६ ॥

रादसि विरादसीत्येतैः प्रतिमन्त्रं मन्यान्

कल्पयन्ति । आज्यमन्त्रं ब्राह्मणः पयोम-

न्त्रं राजन्यो दधिमन्त्रं वैश्य उदमन्त्रं शूद्रः ॥ १७ ॥

यथासंख्यं ब्राह्मणराजन्यवैश्यशूद्रा मन्यान्कल्पयन्ति ॥ १७ ॥

इन्द्राय त्वा तेजस्वते तेजस्वन्तः श्रीणामीति ।

ब्राह्मणः सक्तुमिराज्यं श्रीत्वा तेजोऽसी-

त्यभिमन्त्र्य तच्चे प्रयच्छामीति यजमानाय

प्रयच्छति ॥ १८ ॥ तेजस्वदस्तु मे सुखमिति

प्रतिगृह्य भक्षयति ॥ १९ ॥ एवमितरेषामुत्तरो-

त्तरजघणोऽभिमन्त्रणः प्रदानो भक्षणश्च यथा-

लिङ्गम् ॥ २० ॥

तैजोऽजः पय आयुष्मन्तः श्रयणमन्त्रवर्णाच्च प्रयच्छामीति प्रदक्ष्णं कर्तव्यं कर्तव्यं
मिति न्वयात् ॥ १८-२० ॥

सर्वान्यजमानो भक्षयित्वा हिरण्यं
ब्राह्मणाय ददाति । तिसृष्वन्व
राजन्याय । अष्टा वैश्याय ।
माषकमण्डलं शूद्राय ॥ २१ ॥

यद्विरण्यं ददाति (तै० ब्रा०-२-७-९) इत्यादि ब्राह्मणेनोक्तम् । तिसृभिरिषु-
भिः सहितं धनुस्ततिसृष्वन्वम् । अष्टा फालं लाङ्गलाम्रस्या लोहसामवेष्टव्यं । ऋक्म-
ण्डलम् । आयुष्टेन (२-७-९) इति ब्राह्मणम् ॥ २१ ॥

हिरण्यं यजमानायाऽऽवध्नात्पायुरसि निक्षिप्युत्सी-
त्यावद्धयमाने जपति ॥ २२ ॥

कर्णे हिरण्याभरणवन्धनं तु यद्विरण्यमावध्नाति (२-७-१०) इति वचनात् ॥ २२ ॥

ओदनशेषं यजमानः प्राश्नाति ॥ २३ ॥

इतशेषम् ॥ २३ ॥

इममग्रे आयुषे वर्षसे कृधीति प्राश्नन्तमभिमन्त्रयते ॥ २४ ॥

प्राश्नन्तं यजमानमध्युरभिमन्त्रयत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

अपां ग्रहान् गृह्णन्ति ये मन्यान्कल्पयन्त्यपां यो द्रवणे
रस इत्येतैः प्रतिमन्त्रम् ॥ २५ ॥

अपां ग्रहान् गृह्णन्ति ये मन्यान्कल्पयन्ति—अपां यो द्रवणे रस इति । एतैः प्रति-
मन्त्रं ब्राह्मणराजन्यवैश्यशूद्रा गृह्णन्ति । अपां यो द्रवणे रसस्तमहमेव गार्ग्योक्तान् देव-
दत्ताय तेजसे ब्रह्मवर्षसाय गृह्णामीति ग्रहणम् ॥ २५ ॥

तेरेन सप्तसृष्टेरभिषिञ्चति यतो घातो मनोज्ञः इति ॥ २६ ॥

तेरपां ग्रहैः । वर्षसेत्यन्तः ॥ २६ ॥

समृद्ध इवासि गह्वनेत्येनमभिमन्त्रयाथेनं विवि-
र्धयेपुञ्जीलैः पवयति । अवभृथमत्प्राञ्ज्यो
भवतीति विज्ञायते ॥ २७ ॥

४ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकायाख्यासमेतम् ।

८४१

विभूरित्यन्तः । एनं यजमानम् । त्रिभिः पवयति (२-७-९) इति विविर्देष्टव्यः ।

॥ २७ ॥

अमेणाऽऽहवनीयं रथोऽवस्थितो भवति ॥ २८ ॥

कर्गार्थं स्थापयतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

अभिमेहीति तं यजमानोऽभ्येति ॥ २९ ॥

सपत्नहेत्यन्तः । रथं प्रत्यागच्छेदित्यर्थः ॥ २९ ॥

आतिष्ठ मित्रवर्धन इत्यारोहन्तमभिमन्त्रयते ॥ ३० ॥

अविश्रुवमित्यन्तः । यजमानमिति शेषः ॥ ३० ॥

अङ्गौ न्यङ्गनाविति रथचक्रे अभिमृशति । पक्षसी वा ॥ ३१ ॥

वाजपेये व्याख्याता ॥ ३१ ॥

आतिष्ठ वृत्रहभिति पञ्चभिरारूढम् ॥ ३२ ॥

व्याख्याता ब्रह्मकाण्डे । अभिमन्त्रयत इत्यनुवर्तते ॥ ३२ ॥

दिहक्षेण्यो दर्शनीयो भवति । य एतेन यजत

इति विज्ञायते ॥ ३३ ॥

बहुजं गृहे भवतीत्यर्थः । अत्र सौत्रामणी मैत्रावरुणी वाऽऽमिक्षा ॥ ३३ ॥

संतिष्ठत ओदनसवः ॥ ३४ ॥ ११ ॥

दर्विहोमकर्तार्यैः (कर्त्रे य) वाश्रद्धं दक्षिणा ददाति । ओदनसवः समाप्तः ॥ ३४ ॥

॥ ११ ॥

अथ पञ्चशारदीयविविशिष्ट्यते—

व्याख्याताः पञ्चशारदीयः ॥ ३५ ॥

पञ्चसु शरत्सु संवत्सरेष्वनुष्ठेयः पञ्चशारदीयः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३५ ॥

तथाऽभिष्टुत् ॥ ३६ ॥

समानमिति । अग्निष्टुदाख्य एकाह इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

तत्र ग्रहग्रहणकाले पुरोरुचोऽभिधीयन्ते—

तस्य पुरोरुचः । अस्याजरासोऽग्न आयुष्य
षवसं इत्येन्द्रवायवस्य । द्वितीया मैत्रावरुणस्य ।
तृतीयाऽऽश्विनस्य । चतुर्थी पञ्चमी च शुक्राध्वि-
नोः षष्ठ्याग्रयणस्य । अन्यामाधेयीषु कथ्यस्व
नियुनक्ति । नित्या ध्रुवस्य । नियुनक्त्येन्द्राग्रवै-
श्वदेवयोः । अग्निश्रिय इति तिस्रो मरुत्वतीयानाम् ।
श्रुति श्रुत्कर्णेत्युत्तरा माहेन्द्रस्य । विश्वेषामिदंति-
रिति तिस्र आदित्यग्रहस्य । उच्यमा सावित्रस्य ॥ ३६ ॥

अस्याजरा पुरोरुचस्यादाग्निस्त्येन्द्रवायवे ।
यजेति मैत्रावरुणे अश्विनेत्याश्विने ग्रहे ॥
हे विरूपे तु शुक्रस्य ग्रहे पूर्व्वेति मन्थिनि ।
श्रीणीत्याग्रयणे अश्विनेत्येन्द्राग्रग्रहे षवेत् ॥
अग्निर्देवा वैश्वदेवे अग्निश्रिय इति अयम् ।
हेय्य मरुत्वतीयेषु माहेन्द्रे तु श्रुचीत्वसौ ॥
विश्वेषां तिस्र आदित्ये नि त्वा सावित्रके ग्रहे ।
अग्निष्टुदास्य एकाहे महाः षोडश वर्णिताः ॥ ३७ ॥

अथेन्द्रस्तुथागे ग्रहाणां पुरोरुचोऽभिधीयन्ते—

नियुनक्ति वैश्वदेवस्य । नित्या पात्नीवत्तस्य ।
नियुनक्ति हारियोजनस्य ॥ ३८ ॥ इन्द्रस्तुतेन्द्रस्तोमे-
नोऽध्यैनेन्द्रियकामो वीर्यकामो वा यजेत । ऐन्द्रियः
पुरोरुचस्तिष्ठा हरी कस्य ष्वेत्येन्द्रवायवस्य । तृतीया
मैत्रावरुणस्य । चतुर्थ्याश्विनस्य । पञ्चमी षष्ठी च
शुक्रामन्थिनोः । सप्तम्याग्रयणस्य । नित्योऽध्यस्य ।
नियुनक्ति ध्रुवेन्द्राग्रवैश्वदेवानाम् । नित्या मरुत्वती-
यमाहेन्द्राणाम् । आ नो विश्वाभिरुतिभिरिति तिस्र
आदित्यग्रहस्य । उच्यमा सावित्रस्य ॥ ३९ ॥

इन्द्रस्तुत्तामके थागे ग्रहाणां स्युः पुरोरुचः ।
तिष्ठा कस्येत्येन्द्रवायव इन्द्रं तदनन्तरे ॥

द्वितीय इत्याश्विने स्यात्स सुरः शुक्लसंज्ञके ।

उत स्ये मन्थिनास्त्रि स्याद्भरेष्वाग्रयणग्रहे ॥

महीत्यैन्द्राग्रके वैश्वदेवे तूरं न इत्यसौ ।

आदित्ये तिल आ नः स्युरिमां सावित्रकर्महे ॥ ३८ ॥ १९ ॥

नियुनक्ति वैश्वदेवपात्नीवतयोः । निस्था हारि-

धोजवस्य । व्याख्यातोऽसौर्यामः ॥ ४० ॥ १२ ॥

तत्स्वरूपं सूत्रकारेण स्पष्टमुक्तम्—असौर्यामश्चेत्संविचमसानुभयंश्चतुर्ष्वश्वमसग-
णेभ्यो राजानमतिरेचयति, इति । संविस्तोत्रपर्यन्तैरेकोनविंशस्तोत्रैर्बुक्तमतिरात्रप्रयोग-
मनुष्ठाय तत ऊर्ध्वं चतुर्ष्वश्वमसगणेभ्यो राजानमतिरेचयेत् । ततः पुनरपि चत्वारि
स्तोत्राणि भवन्ति । तदेवं त्रयस्त्रिंशत्स्तोत्रयुक्तोऽसौर्यामः । तस्य निर्वचनं दर्शयति—
यदाप्नोत् । तदसौर्यामस्यासौर्यामत्वम् (तै० ब्रा० २-७-१९) इति । यस्मात्कार-
णादनेन कदुना पञ्चमाप्नोत्तस्मात्कारणादाप्त्यर्थो यामो यज्ञ इति स्तुम्यकस्य तन्नाम
संपन्नम् ॥ ४० ॥ १२ ॥

अथ यज्ञसंयुक्ताष्टौकिको राजाभिषेकोऽभिधीयते—

राजाऽभिषेक्ष्यमाणो जनपदेषु समवेतेषु ह्ययोः

पुण्याहयोः पूर्वस्मिन्स्थण्डिलं कल्पयित्वाऽग्निमुप-

समाधाय संपरिस्तीर्य वसति ॥ ४१ ॥

राजाभिषेककर्म पुरोहितेन कर्तव्यम् । जनपदेषु समवेतेषुमयोः पुण्याहयोः । ततः
स्थण्डिलेऽग्निप्रतिष्ठापनान्तं कृत्वाऽभिवसतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

उदित आदित्ये ये केशिनो नर्ते ब्रह्मण इति द्वे

आहुती हुत्वा राहसि विराहसीति यजमानाय-

तन औदुम्बरीमासन्दीं प्रतिष्ठापयति ॥ ४२ ॥

उदिते सूर्ये तस्मिन्नग्नौ ये केशिनः—नर्ते ब्रह्मण इति द्वे आहुत्याहुती । आसन्दीं
मन्त्रकं स्थापयेदित्यर्थः ॥ ४२ ॥

तौ राजाऽऽरोहति ॥ ४३ ॥

तस्मात्सन्दीम् ॥ ४३ ॥

आरोह श्रोत्रमित्यारोहन्तमभिमन्त्रयते ॥ ४४ ॥

पाशादिति मन्त्रान्तः ॥ ४४ ॥

अत्र परं ददाति ॥ ४५ ॥

पुरोहिताय दक्षिणार्थं दद्यादित्यर्थः ॥ ४५ ॥

तस्यामासीनः केशान्वापयते येनावपत्सविता
क्षुरेणेति ॥ ४६ ॥

संस्तुजायेति मन्त्रान्तः । तान्केशाञ्छृत्पिण्डे समोप्य दर्भस्तम्बे निदधाति । यक्ष्य-
माणत्वाद्धिनिर्योगः ॥ ४६ ॥

मा ते केशानिति केशान्मकीर्यमाणानंनुमन्त्रयते ॥ ४७ ॥

आदधादित्यन्तः ॥ ४७ ॥

तान्समोप्य दर्भस्तम्बे निदधाति तेभ्यो निधानमिति ॥ ४८ ॥

दर्भस्तम्बे तान्केशाभिदधाति । संस्तुजायेति मन्त्रान्तः ॥ ४८ ॥

अथैनमाज्यमिश्रेण पयसाऽनक्ति । बलं ते बाहु-
धोरिति बाहु । यत्सीमन्तमिति शिरः । व्याघ्रोऽ-
यममाचिति सप्ताऽऽहुतीर्हुत्वा धौरसि पृथिव्य-
सीति यजमानायतने शार्दूलचर्म प्राचीनग्रीवमुत्त-
रलोमाऽऽस्तृणाति । तस्मिन् राजोपविशति ॥ ४९ ॥

व्याघ्रोऽयमग्नौ०, सापीर्हि देव०, मृतो मृतेषु चरति०, येभिः शिल्पैः०, येभिरा-
दित्यस्तपति०, आऽयं यातु०, यत्ते शिल्पं०, इति सप्ताऽऽहुतीस्तस्मिन्मग्नौ हुत्वा
यजमानायतनदेशे शार्दूलचर्म प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तृणाति प्रसारयति । तस्मिन्ना-
स्तृते चर्मणि राजोपविशेदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

व्याघ्रो वैयंघ्रि इत्यासीनमभिमन्त्रयते ॥ ५० ॥

त्वद्बाहू मभिभ्रशदित्यन्तः । आसीनमभिमन्त्रयते पुरोहितः ॥ ५० ॥

अथैनं तोकमावास्ताभिर्दूर्वावास्ताभिर्वाऽग्निरभि-

विञ्चति या दिव्या आप इति प्रतिपद्याऽऽपाकृत्तात् ॥ ५१ ॥

छन्दसेति मन्त्रान्तः । यास्वप्सु तोकमानि ग्रीह्यकुराप्यवास्तानि प्रक्षिप्तानि ता आप-
स्तोकमावास्ताः । एवं दूर्वावास्ता अर्णाति भावः ॥ ५१ ॥

अरुणं त्वा वृक्रमित्यभिमन्त्र्य ॥ ५२ ॥

हुवेमेत्यन्तः । राजानमिति शेषः ॥ ५२ ॥

म बाहवेति बाहू प्रसार्य ॥ ५३ ॥

हुवेमेत्यन्तः । उभौ बाहू ॥ ५३ ॥

इन्द्रस्य ते वीर्यकृत इत्युपावहरति ॥ ५४ ॥

उपावहरति । पुनः संकुचितौ कुर्यादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

अग्नेणाग्निं रथोऽवस्थितो भवति । अभिमे-

हीति तं राजाऽभ्येति ॥ ५५ ॥

गतः ॥ ५५ ॥

आतिष्ठ वृत्रहन्तम इत्यारोहन्तमभिमन्त्रयते ॥ ५६ ॥

न्यारूयातः ॥ ५६ ॥

अङ्गुलै न्यङ्गुलविति रथचक्रे अभिमृशति ।

पञ्चसी वा ॥ ५७ ॥

वारयन्तिविति मन्त्रान्तः । अङ्गुशब्दश्चक्रवाची । न्यङ्गुशब्दश्चक्रयुक्तपक्षवाची । द्रव्य-
पृथक्त्वादभ्यावर्तत इति न्यायादभिमर्शनमन्त्रावृत्तिः ॥ ५७ ॥

नमस्त ऋष इति पुरोहितमभिमन्त्रयते ॥ ५८ ॥

अक्षन्तवेदमस्त्विति मन्त्रान्तः ॥ ५८ ॥

तिष्ठा रथ इति सारथिम् ॥ ५९ ॥

अभिमन्त्रयत इत्यनुवर्तते ॥ ५९ ॥

आ रश्मीनिति रश्मीनाल्लभते ॥ ६० ॥

रश्मीन् प्रग्रहान् ॥ ६० ॥

आतिष्ठ वृत्रहन्ति षड्भिरारूढम् ॥ ६१ ॥

सत्पतिं पतिमिति मन्त्रान्तः । अभिमन्त्रयत इत्यनुवर्तते ॥ ६१ ॥

परि मा सेन्या इति द्वे वाचयित्वा ॥ ६२ ॥

सौमगा शुभमिति मन्त्रान्तः । राज्ञानमिति शेषः ॥ ६२ ॥

उत्तराभिस्तिसृभिरभिमन्त्र्य ॥ ६३ ॥

द्वीपिनमप्स्वन्त इति मन्त्रान्तः ॥ ६४ ॥

उदसावेतिवत्त्वादित्यमुदीक्षयति ॥ ६५ ॥

भवन्त्विति मन्त्रान्तः । सूर्यमवेत्येद्वाजानम् ॥ ६६ ॥

अक्ववतामिति जनपदाननुवीक्षते ॥ ६७ ॥

ग्रामानवेक्षेत ॥ ६८ ॥

संतिष्ठते राजाभिषेकः ॥ ६९ ॥

राजाभिषेकः समाप्तः ॥ ७० ॥

अथ विघ्नारूप्यः कश्चिदेकाहविशेष उच्यते—

व्याख्यातो विघ्नः ॥ ७१ ॥

विहन्त्यनेनेति व्युत्पत्त्या कर्मणो विघ्ननाम । तत्राधिकारिणं दर्शयति—यः राजानं विशो नापचायेयुः (तै० ब्रा० २-७-१८) इत्यादि । यं राजानं स्वकीयाः प्रजा न पूजयेयुः करं न दद्याः । अथवा यो वा ब्राह्मणस्तमोरूपेण पाप्मना प्रकर्षेणाऽऽवृतः स्यात् । सोऽयमुभयविधः पुरुषोऽत्राधिकारी । स च विघ्नारूप्येनैव क्रतुना यजेत । तथा प्रातिकूल्यं विनाश्य प्रजानामाधिपत्यं राजा गच्छति । ब्राह्मणश्च निषण्णे भवति । स्तोत्रविशेषः । तस्य विघ्नारूप्यस्य क्रतोर्द्वादशारूप्येन स्तोमेन युक्तं स्तोत्रद्वयं कर्तव्यम् । तथा चतुर्विंशारूप्येन स्तोमेन युक्तं स्तोत्रद्वयं कर्तव्यम् । तच्च स्तोत्रचतुष्टयमौद्भिद्य-मेवोद्भेदनसाधनमेव । अथ च प्रकृते शत्रस्य राज्ञः स्वकीयाः प्रजाः करं प्रयच्छन्तीति श्वेतदेवौद्भिद्यं प्रातिकूल्यस्योद्भेदनं तच्च स्तोत्रचतुष्टयेन सिध्यतीति ॥ ७२ ॥

संतिष्ठन्ते सवाः सवाः ॥ ७३ ॥ १३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोविंशः प्रश्नः ।

गतोऽर्थः । द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्त्यर्थः ॥ ७४ ॥ १४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-

चन्द्रिकायां त्रयोविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

त्रयोविंशः प्रश्नश्च समाप्तः ॥

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रं-

वाङ्छेश्वरसुधीविरचितव्याख्यासमेतम् ।

अथ चतुर्विंशत्यध्याये प्रथमः पटलः ।

घन्दे द्वाष्टिं महालिङ्गं विश्वेशं मणिकर्णिकाम् ।

ईश्वरश्रीनिवासायाहोबलाख्यगुरुत्तमान् ॥

हिरण्यकेशिनां सूत्रं प्रवर्ग्यस्य यथामति ।

व्याचष्टे श्रुतिमालोच्य श्रीमान्वाङ्छेश्वरः सुधीः ॥

प्रवर्ग्यं संभरिष्यन्नमावास्थायां पौर्णमास्यामापूर्य-

माणपक्षे वा पुण्ये नक्षत्रे तूर्णीं काण्टकीं

समिधमाधाय युञ्जते मन इति चतुर्गृहीतं जुहोति ॥ १ ॥

अथ हिरण्यकेशिसूत्रे प्रवर्ग्यसूत्रं व्याख्यायते । तत्रानारम्याधीतस्याज्ज्योतिष्टोमप्रकरणे प्रवर्ग्यः सूत्रकृता न व्याख्यातः । अत एव सर्वकल्पन्ते तानिरूपणं युज्यते । न चाऽऽपस्तम्बादिभिः क्रतुप्रकरणे पठित इति भ्रमितव्यम् । प्रवर्ग्यपरित्यागेन तत्पूर्वोत्तरप्रयोगस्यैवाऽऽपस्तम्बानुक्ता(द्युक्त)त्वेन ज्योतिष्टोमप्रयोगमध्ये प्रवर्ग्यप्रयोगसूत्रस्याऽऽपुनिकप्रसिद्धत्वेन तत्राप्यनारम्याधीतत्वस्य स्फुटत्वात् । अत एव ज्योतिष्टोमप्रकरणे पूर्वोक्तयो न व्याचक्षुः । प्रवर्ग्य इति कर्मनामधेयम् । प्रवृज्यते संपद्यतेऽस्मिन्वर्ग्य इति श्रुत्युक्तेः । तस्य साधनसंपादनं संपरणं तच्च पूर्वपक्षे पुण्येनक्षत्रे वा निश्चयम् । पुण्यनक्षत्रशब्देन देवनक्षत्रं ग्राह्यमिति बोधायनचयनसूत्रव्याख्यायां स्पष्टम् । तेन श्लोकावास्थायां पक्ष्यमाणोऽपरपक्षे प्रवृज्यतात् । तेन प्रागेव पूर्वपक्षादौ प्रवर्ग्यः संभरणीयः । न च कक्षपूर्वदिनत्वं संभरणस्य तदानीं न संपद्यत इति वाच्यम् । पौर्णमासीसुत्थापस्त एव तस्य संपद्यत । न च संकोचो दोषः । सुत्याप्रवृज्जनपक्षे तत्संकोचापदशंभावात् । कश्चित्ते हि जज्ञेह्यादावन्वथानुपपत्तिनाधितस्य निमित्तशास्त्रस्य शौचपूर्वादिज्ञात्वेनपि

(महादेवशास्त्रिसंकलितप्रवर्ग्यविष्णुणी)

विशेषयुक्तासिद्धसिद्धवर्ग्यलसाधिवानन्दमुखं मुनीन्द्रम् ।

नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं हिरण्यकेश्याख्यगुरुं कृपाक्षिणम् ॥

अथोर्विशो कौलिलीयं सावित्रचयनाभि च ।

वक्ष्यतेऽथ चतुर्विंशे प्रवर्ग्यः शुक्रियव्रतम् ॥

तस्मै धृते पयःप्रक्षेपः प्रवृज्जनम् । तद्यस्मिन्कर्मविशेषे विद्यते सोऽयं प्रवर्ग्यः । स कर्मविशेषो यथा संपद्यते तथा प्रवृज्जनं कुर्यादित्यर्थः । प्रवर्ग्यं संभरिष्यन्निति । ते प्रवर्ग्यं संभरिष्यन्नपकल्पयते, खादिरीमौदुम्बरीं वैणवीं वैकङ्कतीं वाऽग्निं व्याममात्रीं वाऽरतिभात्रीं

बाधः । तथा च प्रकृतेऽपि सुस्थाप्रवृज्जनवचनसंकोचितस्य क्रयपूर्वदिनत्वस्य पूर्वपक्षपुण्य-
नक्षत्रबोधकशास्त्रेणापि संकोचे न काचिदनुपपात्तिः । तत्र यदा बहिष्कृतु संमरणं कुर्या-
त्तदा क्रतुसंकल्पं कृत्वाऽप उपस्पृश्य सौमिकानेव ऋत्विजो वृत्वाऽग्निं च विहृत्य संम-
रेत् । तूष्णीं मन्त्रं विना काण्टकीं कण्टकवतीं समिधमाधाय समिधमग्नौ प्रक्षिप्य युज्यते
मन इत्यनेन मन्त्रेण चतुर्गृहीतमाहवनीये जुहुयात् ॥ १ ॥

प्र० टि० बोधयतः क्षणं मृदं च भावितां करणीयां कृष्णाजिनं वराहविहृतं बल्मीकवर्षां
मू(पू)तीकस्तम्भं वादरस्तम्भं वा छायापयोऽर्मकपालानि शर्करा अवाञ्जनपिष्टा अजलोमानि
कृष्णाजिनछोमानि सूनामाधिकरणीं कर्तारं कुशलं वेणुकाण्डं मदन्तीः, (बौ० श्रौ०
२-१) इत्याह भगवान्बोधायनः । आपूर्यमाणपक्षः शुक्लपक्षः । पुण्यं नक्षत्रम् । यत्पुण्यं
नक्षत्रम् (तै० ब्रा० १-१-३) इति ब्राह्मणम् । अमावास्यायां पौर्णमास्यां वेति त्रीण्यपि
तुल्यविकल्पितानि । पूर्वं प्रातरारम्य प्रवृज्यते इति भाष्यकृत् । आपूर्यमाणपक्षपुण्यनक्षत्रयोः
समुच्चयः । नापरपक्षपुण्यनक्षत्रेऽन्यान्यपरपक्षेषु पुण्यनक्षत्रेण ज्योतिर्ज्ञाः प्रामाण्येन
संगृह्यन्ते । दीक्षितस्य समन्त्रकत्वादिह तूष्णींग्रहणम् । काण्टकी कण्टकस-
मित् । क्रतुसंकल्पः कर्माणामादौ । इतरथा यत्कर्म क्रियमाणं तत्कर्म तस्य क्रतो-
रङ्गमिति न ज्ञायतेऽसंकल्पिते क्रतौ । अतः क्रियते पूर्वं संकल्पः । विद्युच्च तदनन्तरं,
यथा दीक्षितः प्रवर्त्य संमरिष्यस्तस्य कर्मकर्म कृत्वा संकल्पः विद्युच्च, ततः सोम-
प्रवाकादिमधुपर्कान्ते, ततोऽग्निप्रणयनं समिदाधानादि प्रतिपद्यते । दीक्षितश्चेत्तेष्वेवा-
ग्निषु यानि शक्यन्ते कर्तुं युज्यत इत्यादि कृष्णाजिनमुपनहत्येवमन्तमग्नयो धार्यन्ते ।
अदीक्षितश्चेत्तन्मध्ये पतितान्याग्निहोत्रादीनि तस्मिन्नेव विहारे कर्तव्यानि दीक्षणीयो-
त्तरकाष्ठ एव प्रतिषेधो न पूर्वम् ।

केचित्तु संकल्पादेवाग्निहोत्रादीनां प्रतिषेधः । दीक्षणीयोत्तरकाष्ठ एवेत्यवचनादिति ।
तदनुपपन्नम् । अग्निहोत्राविच्छेदनार्थत्वाद्भूतस्य तस्य च पुनर्विधीयते । दीक्षणीयायामग्नि-
होत्रप्रतिषेधं व्रतं न च क्रियते । तत्कथम् । अग्निहोत्रसंततः । तस्मादग्निहोत्रं च
हूयते यज्ञान्ते च न दर्शपूर्णमासादीनि । यद्यदीक्षितश्चेदेवं सर्वत्र वर्तिषु यद्युलासंभर-
णाच्च । पञ्चसौत्रामणी त्रैधातवीया साकंप्रस्थायीयापञ्चविलपञ्चशारदीयापञ्चादिष्वङ्गमूते-
ष्वपि केचित्प्रवर्त्यसंभरणमात्र एवापकृष्यमाणे यो वदन्तन्यायः प्रकृताबुद्ध्याशब्दत्वादिति ।
तेषामविद्यमानत्वान्नास्ति प्रयोगसंबन्धः । प्रधानानामप्यङ्गप्रधानविधित्वाद्यथा दर्शपूर्ण-
मासधातुर्मास्यकौकिल्यश्वमेधसाध्वस्त्रपञ्चशारदीयादिषु विद्युद्वृष्टी च सर्वे प्रयोक्तव्यमिति
न्यायः । सर्वेषाऽसंकल्पिते क्रतौ यदिकचित्कर्म तस्य क्रतोरङ्गमिति न ज्ञायते । एवं-
प्रकाराणि क्रतुसंकल्पात्पूर्वमपि कर्तव्यानि । यथा द्रव्यकल्पनेष्टककरणेष्टकाश्रपणे सुक-
स्पनादीनि तूष्णीकानि एवंप्रकाराणि कर्तव्यानि । अनयर्थाऽनाहुतिगणत्वात् 'युज्यते
मनः' (तै० आ० ४-२) इति चतुर्गृहीतं जुहोति ॥ सविता देवता ॥ १ ॥

न दीक्षितस्य जुहुयात्काण्टकीमेवैतया समिध-
मादध्याद्यजुरेव वा वदेदित्येके ॥ २ ॥

चतुर्गृहीतमित्येतदनुवर्तते । दीक्षितस्य दीक्षासंस्कृतस्य चतुर्गृहीतं न जुहुयात् । किन्तु एतयर्चा काण्टकीं समिधमेवाऽऽदध्यात् । न चतुर्गृहीतमित्येवकारार्थनिषेधस्तु न गिरा गिरेति ब्रूयादिति देवकारार्थानुवादः । अत्र दीक्षितस्य जुहुयात्समिधमेवाऽऽदध्यादित्येताभ्यां समिद्धिष्विचतुर्गृहीतनिषेधाभ्यां प्रतीयमानः समिद्धोमः पूर्वोक्ततूष्णी-
होमापेक्षया भिन्न एव न तु तस्मिन्नेव होमे मन्त्रविधिः । तथात्वे यजुरेव वा वदेदित्य-
ग्निमपक्ष एवकारेण होमव्यावृत्तौ तूष्णीहोमस्यैव निवृत्त्यापत्तेः । अतो मन्त्रसाध्यसमि-
द्धोमस्तूष्णीहोमाभिन्नः । एवकारनिषेधत्वाच्च रात्रिश्राद्धं न कुर्यादिति वच्चतुर्गृहीतमात्र-
निवृत्तिः । तत्रैव होमे केवलमन्त्रपाठस्य विकल्पः । यजुरेव मन्त्रमेव वदेत् पठेदु-
च्चारयेत् । ऋषि यजुःशब्दो यजुर्वेदे मन्त्रपाठादौघः । केचित्तु प्रवर्ग्यमन्त्रानृषो
यजुर्वि वाक्ये वाक्ये विच्छिद्य विच्छिद्य प्रयुज्यते तत्र मूलं चिन्त्यम् । अर्धर्चादन्यत्र
विच्छेदे प्रमाणाभावात् । बोधायनस्तु दीक्षितस्य जपमात्रमाह ॥ २ ॥

देवस्य त्वेत्यग्निमादत्ते स्वादिरीषौदुम्बरीं वैणवीं वैकङ्कतीं
वा पूर्ववत्प्रमाणामग्निरसि नारिरसीत्यभिमन्त्रयते ॥ ३ ॥

देवस्य त्वेत्यनेन मन्त्रेणाग्निमादध्यात् । अग्निरव्याख्याता चयनप्रकरणेऽस्माभिः ।
अग्निप्रकृतिमूतान्वृत्तानाह—औदुम्बरीमित्यादि । अग्निप्रकरणेऽग्निप्रकृतिवृत्तेष्वभिहि-
तेषु पुनरत्र वृत्तविशेषग्रहणं तत्रत्यपलाशादिव्यावृत्त्यर्थम् । पूर्ववत्प्रमाणां मुष्टिमात्रप्रादे-
शमात्रारत्निमात्रत्वादिपूर्वोक्तप्रमाणां । आपस्तम्बस्तु तामाग्निप्रकरणोक्तमेवेहातिदि-
शति । तामाग्निरसि नारिरसीत्यनेनाभिमन्त्रयेत् ॥ ३ ॥

प्र० टि०—होमप्रतिषेधस्तस्य । यदि दीक्षितः प्रवर्ग्यसंमरणं कारिष्यन् केचिदेतयर्चा
द्वितीयां समिधं मा भूत्कर्मविलोप इति । एकामेव समिधं न तूष्णीमेवेत्यवधारणात् ।
पुनर्वृत्तनियमाच्च । यजुर्वेदपाठाद्यजुः (तै० आ० १-२) इत्युच्यते । दीक्षित-
(स्य) तामेव काण्टकीमेतयर्चाऽऽदध्याद्यजुरेव वा केवलं (लां) वदेत् । ऋषि
यजुःशब्दो यजुर्वेदिकत्वात् । आदद इति मन्त्रान्तः ॥ २ ॥ तामौदुम्बरादयो वानस्पत्याः ।
' स स्वादिरोऽभवत् ' (तै० आ० १-१-२) इति । अतोऽग्निः स्वादिरी कर्तव्या ।
महावीरारुहं पात्रं निष्पादयितुं मृत्तननार्थोभयतस्तीक्ष्णा व्याममात्री काष्ठकुडालरू-
पाऽग्निरित्युच्यते । व्याममात्रत्वादिकृत्तानि, एकादश उरवासंमरणप्रस्तावे व्याख्या-
तानि । अध्वरकृद्देवेभ्य इत्यन्तः ॥ ३ ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति ब्रह्माणमामन्त्रयते ।

उपोत्तिष्ठति ब्रह्मोभावुत्तरमर्धर्चं जपतः ॥ ४ ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति मन्त्रेण ब्रह्माणमाह्वयेत् । ब्रह्मोपोत्तिष्ठति स्वस्थानादुत्थाया-
ध्वर्युसमीपमागच्छतीत्यर्थः । उभौ ब्रह्माध्वर्यु उत्तरमर्धर्चमुपप्रयान्तिवत्येनं जपतः
पठतः ॥ ४ ॥

प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरिति प्राञ्चोऽश्वप्रथमा गच्छन्ति
यत्र संभारान्वेद्य (रात्र्येष्य)न्तो गच्छन्ति
पुरस्तादेवास्यैते परिश्रितेऽभ्युदाहता भवन्तीति
विज्ञायते ॥ ५ ॥

प्राञ्चः पूर्वाभिमुखाः । अश्वः प्रथमोऽम्यायी येषां तेऽश्वप्रथमाः । अश्वं पुरस्कृत्य
गच्छन्तीत्यर्थः । यत्र यस्मिन्पूर्वदिक्प्रदेशे संभारान्मृदो वेत्स्य (दः सनिष्य)न्तो
भवन्ति जानन्तीत्यर्थः । प्राच्यामेव दिशि यत्र मृच्छम्यते तत्र गच्छन्तीत्यर्थः । पसा-
न्तरमाह—पुरस्तादिति । अस्य प्रवर्ग्यस्यैते वक्ष्यमाणाः संभाराः परिश्रिते सर्वतस्ति-
रस्करणीयुक्ते प्रथममेवाभ्युदाहता आनीता भवन्ति, इति विज्ञायते । श्रुतौ श्रूयत
इत्यर्थः ॥ ५ ॥

कोऽसौ देशस्तत्राऽऽह—

अग्नेणाऽऽहवनीयं मृत्स्वनः पूर्वः पूर्व इतर उत्तरेण
मृत्स्वनं कुष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य
देवी द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी अभिमन्त्र-
यते मृत्स्वनं वर्ध्यासयिति मृत्स्वनेऽध्या महरति
मस्वस्य शिर इत्यपादाय मस्वाय त्वेति
हरति मस्वस्य त्वा ऋग्नी इति कुष्णाजिने
निवपति ॥ ६ ॥

प्रवार्थार्था मृद्यत्र खन्यते स मृत्स्वनो देशः । सोऽग्नेणाऽऽहवनीयमाहवनीयस्य पुर-
स्ताद्भवति । इतरो वराहविहतादिस्ततः पूर्वस्तस्मात्पूर्वप्रदेशे पूर्वभागे भवति ।

प्र० टि०—उत्तिष्ठन्ब्रह्माणमामन्त्रयतेऽध्वर्युः । यजमान इति वाधूः । यथा शृणोति
तथेति माष्यकृत् । उपप्रयन्तिवति ब्रह्माध्वर्यु जपत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ गच्छन्ति अमिप्रव्रजन्ति
स यजमानोऽस्य कर्मणोऽति(मि)समी(क्ष)हार्यत्वाच्च पत्नीमानयति । वचनात्केचिदानयन्ति
यजमानतुल्यत्वात् । यत्र यस्मिन्देशे मृद्विद्यते तत्र गच्छन्ति । पुरस्तादेवेति वचनादस्य
प्रवर्ग्यस्यैते संभाराः परिश्रिते कटादिना प्रथममेवाऽऽहता भवन्तीति श्रुतौ
पठति ॥ ५ ॥ कोऽसौ देशस्तत्राह—यत्र मृत्स्वन इत्याकाङ्क्षा चेत्तत्राग्नेणाऽऽहवनीयम् ।

उत्तरेण मृत्स्वनं मृत्स्वनस्योत्तरदेशे कृष्णाजिनं प्राचीना ग्रीवा यस्य तादृशम्, उत्तर-
लोम, उत्तराणि उपरितनानि लोमानि यस्य तत्तथोक्तम् । आस्तीर्य प्रसार्य । दवी
द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी अभिमन्त्रयते । अनेन मन्त्रेण मृत्स्वनं वाऽभिमन्त्रयते ।
ऋध्यासमद्येति मन्त्रेण मृदं खनति । मत्स्य शिर इति अपादाय गृहीत्वा मृदमिति
शेषः । मखायेति हरति नयति । मत्स्य त्वा शीर्ष्ण इति कृष्णाजिने निवपति
निदधाति ॥ १ ॥

एवं द्वितीयं च तृतीयं च हरति ॥ ७ ॥

स्पष्टम् । प्रहरणादिनिवपनान्तेनानुसमयस्तं त्रिरावर्तयति मृत्स्वनाभिमन्त्रणं तु
सकृदेव ॥ ७ ॥

तूष्णीं चतुर्थं यावतीं मृदं मन्त्र्यपात्रेभ्य आस्तां
मन्यते ॥ ८ ॥

तूष्णीमित्यादि स्पष्टम् । यावतीं मृदं प्रवर्त्यपात्रेभ्यो महावीरादिकरणायाऽऽस्तां
पर्यास्तां मन्यते तावतीं चतुर्थ एव पर्याये हरतीति पूर्वेण संबन्धः ॥ ८ ॥

एवमितरेभ्यः ॥ ९ ॥

इतरेभ्यः संभारेभ्य एवमेव हरति । सकृदादावभिमन्त्रणं त्रिभिर्भिभिः पर्याये-
राहरणं चतुर्थं हरति ॥ ९ ॥

इयस्यश्च आसीरिति घराहविहृतमभिमन्त्रयते
देवीर्वञ्जीरिति वस्मीकवपामिन्द्रस्यौजोऽसीति
पूतिकानशिजा असि प्रजापते रेत इति

प्र० टि०--तस्मात्पूर्वदेश इत्यर्थः । इतरश्च संभारः पूर्वः पूर्वस्तस्मिन्पूर्वदेश
इत्यर्थः । अनु मेऽमत्सायामिति मन्त्रान्तः । यां मृत्तिकां ग्रहीष्यन्त्यातामिति । मृदं
यावतीं पर्यास्तां मन्यते तावतीं गृह्णाति । यत्र मृदूह्यते स मृत्स्वन उच्यते । तदभ्या-
सवति(ती) ऋध्यासमद्येति । आदाय हरति कृष्णाजिनसमीपम् । प्राचीनग्रीवमुत्तरलो-
मास्तृते ॥६॥ एवं प्रहरणादिनिवपनान्त एको हरणपर्यायः, अभिमन्त्रणवर्जम् । एवमि-
तरान्संभारानाहरणेऽभिमन्त्रणे च विशेषः । हरतीति शेषः ॥ ७ ॥ यावतीं मृदं पर्यास्तां
मन्यते तावतीं चतुर्थपर्याये (ण) तूष्णीं हरति । 'तूष्णीं चतुर्थं हरति । अपारि-
मितादेव' (तै० आ० १-२) इति ब्राह्मणम् ॥८॥ येन प्रकारेण मृदाहरणमुक्तं तेनैव
प्रकारेणेतरे सर्वे संभाराः संपादनीयाः । अभिमन्त्रणे तु तत्र तत्र मन्त्रविशेषोऽस्ति । देवी
द्यावापृथिवी (स० श्रौ० १४-१-१३) इत्यत्र मृदभिमन्त्रणो द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥

कृष्णाजिनलोमान्यजलोमानि च संश्रुष्टानि
संभृत्याऽऽयुर्वेहि प्राणं घेहीत्येतैरश्वेनावघ्राप्य
मधु त्वा मधुला करोत्वित्यजया पुंछमल-
याऽभिदोहि ॥ १० ॥

वल्मीकवपां पूतिकानित्युभयत्रापि अभिमन्त्रयत इत्यनुषङ्गः । अग्निजाऽसीत्यस्य
संसृष्टसंभरणे विनिर्घोगः । आयुर्वेहि प्राणं घेहीत्यस्याश्वावघ्रापणे । मधु त्वा मधुला
करोत्वित्ययमभिदोहनमन्त्रः । अभिदोहनमुपरिदोहनम् । छमलो नायास्तनंघयः । स पुमान्
यस्याः सा पुंछमला ॥ १० ॥

अभिदोहनमेके पूर्वम् समामनन्ति ॥ ११ ॥

उपस्थितत्वाद्घ्रापणादिति संबध्यते । तथा चाऽऽपस्तम्बः—‘अभिदोहनमेकेऽवघ्रा-
पणात्पूर्वं समामनन्ति’ इति । शेषं स्पष्टम् ॥ ११ ॥

बह्व आर्याः परिशृङ्ग हरन्त्युत्तरेण विहारं

परिश्रित उद्धतेऽवोक्षिते सिकतोपोक्ते निदधाति ॥ १२ ॥

आर्यास्त्रैर्वर्गिका न शूद्रादयः । उत्तरेण विहारस्योत्तरभागे परिश्रिते परिश्रयणयुक्ते
विहारस्थ परिश्रितत्वेऽपि पुनः परिश्रित इति वचनं स्वतन्त्रपरिश्रयणान्तरप्राप्त्यर्थम् ।
उद्धत उद्धननादिसंस्कृतेऽवोक्षितेऽवोक्षणसंस्कृते सिकताभिरुपोक्ते स्थाण्डिलीकृते निद-
धाति स्थापयति ॥ १२ ॥

मधु त्वा मधुला करोत्विति मदन्तीभिरुपसृज्यैतैरे-
वोस्त्रासःसर्जनैः सःसृजति यत्किंच प्रवर्य उदक्-

प्र० टि०—सर्वत्राभिमन्त्रयत इति शेषः । इह त्वियत्वग्र आसीरिति मन्त्रः । वराहो दंष्ट्रया
यं मृद्विशेषं संपादयति तन्मृत्स्वरूपं वराहविहतम् । वल्मीकस्य वपा निष्पादिका लुद्र-
जन्तुस्वरूपा यस्य ताम् । आग्नेयी वा एषा यदजा इत्यजाया आग्नेयत्वश्रवणात् ।
अग्निदेवेभ्यो निलायत कृष्णो रूपं कृत्वा (तै० ब्रा० १-१-२) इति श्रवणाच्च ।
उभयस्याग्निस्त्वमभिप्रेत्य तद्धोन्नामग्निस्त्वमुक्तम् । महावीरदाढ्यहेतुत्वात्प्राजापत्यसृष्टौ
होन्नां सारत्वम् । आयुर्वेहीत्यवघ्रापणमजयाऽभिदोहनं मृद्येव नाम्येन पात्रेण हस्तेन
शक्यत्वात् । मधु त्वेति तेनावघ्राणात्पूर्वमापस्तम्बादयो मन्यन्ते ॥ १० ॥ ११ ॥

आर्याः पूज्याः सदाचारसंपन्ना ब्राह्मणा एव परिहरन्ति । तेनाऽऽर्या(णां) परि-
ग्रहणेन रक्षांस्यपहतानि भवन्ति । तेषां बहुत्वेनास्मिन्द्रव्ये पूजा छता भवति ।
उत्तरेण विहारादुद्धते, अद्भिरवोक्षितेन गृह्णाति । परिश्रिते कटादिभिर्वा ॥ १२ ॥ तस्मा अपो
मदन्त्यः, तन्मेछनादस्मिन्द्रव्ये तेजः संपादितं भवति । यद्यपि अरुसेचनादेव महावीर-

कृत्यं मदन्तीभिरेव सात्क्रियत इत्यत्यन्तप्रदेशो
नैनं स्त्री प्रेक्षते न शूद्रो न कुर्वन्मिप्राणि-
त्यपहाय मुखमनभिप्राणन्वेणुना करोति ॥ १३ ॥ (ख० १) ॥

मदन्तीभिस्तप्तोदकैः संभारान्मृदादीन्संसृजति संमेलयति । एतैरेवैतैरप्युत्सासंसर्जनी-
चैर्मर्मकपालादिभिर्हृदीकरणार्थैः संसृजति । आपस्तम्बरीत्या मृदंशस्यार्थं प्राप्यम् ।
यत्किञ्चित्प्रवर्ग्य उदककृत्यमुदकेन करणीयं यत्किञ्चित्कर्म तत्सर्वं मदन्तीभिरेव कुर्या-
न्नान्योदकेन । तथा तैरेव सर्वप्रवर्ग्यस्यापि विधिरुच्यते न संभारमात्रविषयः । नैनं
स्त्री प्रेक्षते । न शूद्रः । प्रेक्षत इति संबन्धः । न कुर्वन्मिप्राणिनि । प्रवर्ग्यपान्नाणि
कुर्वन्मिप्राण्युर्न तेषामुपरि श्रसिति । अपहाय मुखं परावृत्त्याऽऽननं श्रसितौत्थर्यः । अन-
भिप्राण[न] नमिश्रसन्वेणुना करोति । पुनरभिप्राणननिषेधः सर्वप्रकारेण तदुपरि
निश्वासप्रतिषेधार्थः स्मृक्यंश्चिदैवान्मानुषाद्वाऽपराधादभिप्राणने तत्परित्यज्यान्यदनुष्ठेय-
मित्येतदर्थम् ॥ १३ ॥ (ख० १) ॥

न प्रवर्ग्यमादित्यं च व्यवेयाद्यत्र कच विप्रक्रान्ते
प्रवर्ग्य आदित्योऽस्तमियात्कृतान्तादेव विरमे-
ष्टोभुते शेषः समाप्नुयात् ॥ १४ ॥

ख० टि०—निष्पादनसामर्थ्यरूपं तेजः संपद्यते । अर्मकपालादयो ये संभारा इदमर्थं द्रव्यं
तेरपि संसृजति । यच्चान्यदहदार्थं उपार्थं मन्यते (आप० श्रौ० १९-१-२४) इत्याप्त-
स्तम्बैः । अनन्तरं सार्वधिको विधिरित्युच्यते न संभारमात्रविषयः । प्रवर्ग्य(स्य) संमन्त्रि-
कर्म तत्र पश्यति पत्नी । न शूद्रः, पापयोनित्वात् । योऽयं देशः परिश्रितः कटादिभि-
रावृतस्तस्मिन्परिश्रिते महावीरं करोतीत्यर्थः । तत्र नियमं कंचिद्विधत्ते—तोऽयं तदानीं
नाभिप्राणयात्तद्वत्तदभिमुख्येन श्वासं न कुर्यात् । तत्करणे स्वकीयाः प्राणा दुःखेन
शोभिता भवन्ति । तस्मान्मुखमपहाय परतो नीत्वा श्वासं कुर्यात् । कर्तोऽपहाय मुखमन-
भिप्राणजिति प्रयोगः केवलं वेणुना तत्पान्नाणि साधनं विधत्ते—वेणुना करोति ।
तेजो वै वेणुः ' (तै० आ० ५-३) इति । कुम्भनिर्माणार्थं कुम्भकाराः काष्ठेन यं
व्यापारं कुर्वन्ति तमत्र वेणुना कुर्यान्न तु दारुणा ॥ १३ ॥ आदित्यप्रवर्ग्यपान्नायोरन्तर्भूतो
वा भूदादित्यमुख एव स्यात् । यत्र कचिद्विप्रक्रान्ते प्रारब्धे प्रवर्ग्यकर्मणि संभरणादिषु

प्रवर्ग्यमादित्यं च न व्यवहेयादिति प्रवर्ग्यादित्ययोर्मध्ये व्यवधानं न कुर्यात् । तयो-
र्मध्ये यो न व्यवहितः प्रत्यक्षो देशस्तं कश्चिदपि नाभिक्रामेदिति यावत् । विप्रक्रान्ते
प्रक्रम्यापरिसमाप्ते सति प्रवर्ग्ये यत्र कच यदा कदाचिदादित्योऽस्तमियादस्तं गच्छेत्तदा
कृतान्तादेव विरमेत् । आदित्ये दृश्ये यावत्कृतं तावत्त्येव समाप्नुयात् । अन्ये तु अस्य
वचनस्य प्रवर्ग्यसंभरणमात्रविषयत्वं वदन्ति । तत्र युज्यते । यत्र कच विप्रक्रान्ते प्रवर्ग्य
इति प्रवर्ग्यसंभान्धिकर्ममात्रे क्रियमाण आदित्योऽस्तमियादिति सामान्यवचनेन सर्वविष-
यत्वज्ञापनेन संभरणमात्रविषयत्वाभावात् । अन्यथा यत्र कचेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।
अथास्त्यन्तप्रदेश इत्यधिकारसूत्रेण सर्वप्रवर्ग्यसाधारणधर्माधिकारविरोधाच्च । तस्मात्सा-
धारणोऽयं धर्मविधिः ॥ १४ ॥

संश्लोन्माय मृदं मस्वस्य शिरोऽसीति पिण्डं करोति
यज्ञस्य पदे स्थ इत्यङ्गुष्ठाभ्यां निगृह्य गाय-
त्रेण त्वा छन्दसा करोमीति त्रिभिश्छन्दोभिर्म-
हावीरं करोति वायव्यप्रकारं त्र्युद्धि पञ्चोद्धि-
मपरिमितोद्धि वा ॥ १५ ॥

संश्लोन्माय मपित्वाऽङ्गुष्ठाभ्यां निगृह्य निष्पीड्य गायत्रेण त्वा छन्दसा करोमी-
त्यादिभिस्त्रिभिः । आदिशब्देन त्रैष्टुभेन जागतेनेत्यनयोर्महणम् । तथा चाऽऽपस्तम्बः—
त्रैष्टुभेनेति द्वितीयं जागतेनेति तृतीयमिति । तैस्त्रिभिश्छन्दोभिर्महावीरं करोति । यत्र
धर्मस्तप्यते स महावीरः, मृन्मय ऊर्ध्वमुखपात्रविशेषः । उक्तस्य प्रकारस्य वायव्येष्वा-
प्युक्तत्वाभिदर्शितं वायव्यप्रकारमिति । उद्धिरुधू (दू) तावयवः । अपि वा सर्वै-
रेकैकमित्यापस्तम्बः ॥ १५ ॥

प्र० टि०—यद्यत्कर्म क्रियते प्रवर्ग्य आदित्योऽस्तमियात्तस्मिन्नेव काले विरम्य श्रोभूते
कृतान्तात्प्रक्रमः कृष्णाजिन उपनह्य सजति, इत्येवमन्तं कृत्वा विरामः । 'प्रवर्ग्येण प्रच-
रिष्यन्त इत्येतत्प्रमृति—यत्र कच विप्रक्रान्ते' इत्येतद्वति ॥ १४ ॥ संपिष्टं मृदं मदन्त्योद-
केन मिश्रयति । ततः पिण्डं करोति । अङ्गुष्ठाभ्यां निपीड्य महावीरं करोति । तत्प्रकार-
माह—भाण्डस्योपरि भाण्डान्तरप्रक्षेपे यादृश आकारो भवति तादृश आकार उद्धिरि-
त्युच्यते । ऊर्ध्वाधोभावेनावस्थितभाण्डत्रयवाज्जिद्विधा उद्धयो यस्य महावीरस्य सोऽयं
त्र्युद्धिः । एवं पञ्चोद्धिः । अपरिमितशब्देन न संख्यावाचकत्वं सप्त नवैकादश वीद्धि-
रूर्ध्व यद्धी (दूधि) यते मृदा सपिण्डा ऊर्ध्वसानुप्रोदशमात्रमित्युक्त्वा वायव्यप्रकारमित्य-
नुक्तेऽपि एतान्येव वायव्यप्रकाराणि (इति) पुनर्वायव्यप्रकारवचनं यस्य कस्य वायव्यस्य
रूपं करोति । यथेन्द्रवायव्यत्ववत् ॥ १५ ॥

मुखस्य रास्नाऽसीति मध्यदेश उपविलं वा रास्नां
करोति अदितिस्ते विलं गृह्णात्विति वेणुपर्वणा
विलं करोति यावद्देवताय सौविष्टकृतायाग्निहो-
त्राय भक्षायऽऽप्तं मन्यते ॥ १६ ॥

मध्यदेशे महावीरमध्यप्रदेश उपविलं निलसमीपे वा रास्नां रज्ज्वा (स्तामृज्वा)-
कारवलयं विलं कुक्षिं यावति विले कृते देवताय सौविष्टकृतायाग्निहोत्राय भक्षाय पर्याप्तो
वर्मस्तिष्ठति तावद्विलं करोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

सूर्यस्य हरसा श्रायेत्युत्तरतः सिकतासु प्रति-
ष्ठाप्य मखोऽसीत्यभिमन्त्रयते मखाय त्वेति वैव-
मितरावपि वा गायत्रेणेति प्रथमं त्रैष्टुभेनेति
द्वितीयं जागतेनेति तृतीयं तूष्णीमितराणि ॥ १७ ॥

सूर्यस्येति मन्त्रेणोत्तरतः सिकतासु प्रतिष्ठाप्य स्थापयित्वा मखोऽसीत्यभिमन्त्रयते
महावीरमिति शेषः । मखाय त्वेति वा । अभिमन्त्रयत इत्यनुषज्यते । एवमितराविति ।
करोतीत्यध्याहारः । पिण्डकरणाद्यभिमन्त्रणान्तो विधिरावर्तते । अपि वेति पक्षान्तरे ।
गायत्रेणेति प्रथमं महावीरमित्येवं त्रैष्टुभेनेति द्वितीयं जागतेनेति तृतीयम् । उभयत्रापि
महावीरमिति शेषः । तूष्णीमितराणि पात्राणीति शेषः ॥ १७ ॥

एतस्या एव मृदो दोग्ध्रे यथा सुगदण्डैव
हस्त्योष्ठ्ये वर्षीय आध्वर्यवः हसीयः प्रति-
मस्थानमाज्यस्थालीः रौहिणकपाले च परि-

एतस्याः संस्कृताया मृदो दोग्ध्रे दोहने हस्त्योष्ठ्ये इमस्य गजस्येवोष्ठाकारे प्रसेच-
नसमर्थं मुख्यं यथा सुगदण्डा दण्डरहिता दण्डं विना सुखमुखवदित्यर्थः । सुगाफारां

प्र० टि०—महावीरमध्यदेशे विलसमीपे वा रास्नां रशना तां करोति । पारुत्तेन
छन्दसेति मन्त्रशेषः । लौकिकेषु मृत्पात्रेषु मन्त्रमन्तरेणैव कुम्भकारा विलं कर्तन्ति । अत्र
सु मन्त्रेणेति व्यावृत्तिः । तृतीयवेला मतिनयति (आप० श्रौ० १९-१-३७)
इत्यापस्तम्बः । तृतीयवेला त्रिम्यः पर्याप्तमिति मन्यते । अग्निहोत्रशेषादेव मक्षः । अग्रे
सु मक्षणं तेषां मुख्यमिति मत्वा भक्षायऽऽप्तमित्युच्यते । महावीरमिति शेषः ॥ १६ ॥
अभिमन्त्रयत इत्यर्थः । एवमुक्तप्रकारेणैतरी द्वौ मखस्य शिरोऽसीत्यारम्भानुवीक्षण-
न्तमावर्तते । करोतीति शेषः । प्रवर्ग्यपात्राणीति शेषः ॥ १७ ॥ एतस्याः संस्कृताया दोग्ध्रे
दोहने करोति । यथा सुगदण्डं सुगाकारमदण्डं च करोतीत्यर्थः । हस्त्योष्ठ्ये प्रसेचनवती

मण्डले घर्मेष्टकां कुलायिनीं च यदि सामि-
चित्त्यो भवति ॥ १८ ॥

करोतीत्यर्थः । येनाध्वर्युश्चरति तदाध्वर्यवं वर्षां यो महत्करोतीति शेषः । हसीयो न्यून-
परिमाणं प्रतिप्रस्थानम् । येन प्रतिप्रस्थाता कर्म करोति तत् प्रतिप्रस्थानम् । तदेवाऽऽह-
आज्यस्थालीं रोहिणकपाले च, ते परिमण्डले बुध्ये । घर्मेष्टकां कुलायिनीं च । यदि
सामिचित्त्यो भवति । क्रतुरिति शेषः । अप्रवर्ग्येऽपि कृतावेते इष्टके कार्ये
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

गार्हपत्येऽश्वशकृन्त्युपसमाधाय वृष्णे अश्वस्य
निष्पदसीति प्रथमकृतं महावीरं शफाम्यां
परिगृह्य धूपयत्येवमितरौ तूष्णीमितरणि शफा-
भ्यामेवात ऊर्ध्वं महावीरानादत्ते ॥ १९ ॥

गार्हपत्येऽश्वशकृन्त्युपसमाधायाश्वकरीषाणि प्रक्षिप्य वृष्ण इत्यादिमन्त्रेण प्रथमकृतं
महावीरं धूपयत्येवमितरौ धूपयतीत्यनुवृत्तिः । एवमग्रेऽपि । इतराणि पिब्यन (१) रोहिण-
कपालादीनि । अत ऊर्ध्वं शफाम्यामेव महावीरानादत्ते न हस्तादिना । वर्माविष्टवना-
न्तरं शफाम्यां ग्रहणस्य सिद्धत्वेऽपि संसादनादावपि शफाम्यामेव ग्रहणं यथा स्यादि-
त्येवमर्थे वचनम् ॥ १९ ॥

अग्रेण गार्हपत्यमवर्तं स्वात्वा लोहितपच-
नीयैः संभारैरवस्तीर्य देव पुरश्चरसध्यासं

अग्रेण गार्हपत्यं गार्हपत्यस्य पुरस्तादवर्तं गतं स्वात्वा लोहितपचनीयैः साधने-
स्तृणादिभिः पक्वानि लोहितायन्ते येस्तेलोहितपचनीयैरवस्तीर्य । अवटमित्यनुवर्तते ।
देव पुरश्चर सध्यासं त्वेत्यनेन मन्त्रेण प्रथमकृतं महावीरमुपावहरति निदधाति ।

प्र० टि०-इत्यापस्तम्बः । येन प्रतिप्रस्थाता कर्म करोति तत्प्रतिप्रस्थानम् । करोतीति
शेषः । आज्यस्थाली रोहिणकपाले च द्वे वर्तुलाकारे इत्यर्थः । षोडशप्रकारे वेत्यापस्तम्बः ।
यदि सामिचित्त्युत्तरदा द्वे इष्टके करोति । चशब्दः समुच्चयार्थः ॥ १८ ॥ अत्राप्यापस्तम्बे
विशेषः-श्लक्ष्णीकरणैः श्लक्ष्णी कुर्वन्ति । अहतचण्डातकैर्गोवीपुकेः स्त्रीतकामिण्युपवीभि-
राज्येनेति । वृष्णे अश्वस्य शकृद्गार्हपत्ये (आ० १९-१-४९) इति ।
गार्हपत्येऽश्वशकृन्त्युप्याश्वशफेन धूपयतीति दर्शनात्प्राप्तेन घर्मेणेति मन्त्रास्तः । एवं
द्वितीयं तृतीयं च धूपयतीत्यापस्तम्बः । गतमन्यत् । यथा महावीरं न पतति तथा
यन्त्रयिष्याऽध्वर्युरेवाऽऽदत्ते । महावीराणामेव शफाम्यां ग्रहणं नेतरेषां प्रवर्ग्येपात्राणामिति
गुण्यते ॥ १९ ॥ अग्रेण गार्हपत्यमवटमिति पाकस्थानवादः । लोहिता भवन्ति वैः पक्वस्ते

त्वेति तेषु प्रथमकृतं महावीरमुपावहरत्येव-
मितरौ तूष्णीमितराण्यन्ववधाय लोहि-
तपचनीयैः संभारैः प्रच्छाद्य गार्हपत्ये
मुञ्जमलवानादीप्यार्विषे त्वा शोचिषे त्वे-
त्येतैः प्रतिषन्धं प्रतिदिशमुपोषति सर्वैः
सर्वतः ॥ २० ॥

एवमितरौ महावीरावनेन मन्त्रेणोपावहरति तूष्णीं मन्त्रं विना । इतराणि पिन्वनादी-
न्यन्ववधाय निधाय लोहितपचनीयैस्तृणकाष्ठादिभिर्नैः प्रच्छाद्य गार्हपत्ये मुञ्जमलवान्
मुञ्जानादीप्यार्विषे त्वेत्यादिमिश्रतुर्मिमन्त्रैः प्रतिदिशमुपोषति दहति । अपि वेति विकल्पे ।
सर्वैश्चतुर्मिमन्त्रैः प्रतिदिशमुपोषतीत्यनुषङ्गः ॥ २० ॥

अभीमं महिना दिवमित्येताभ्यां पच्यमानान्यु-
पचरति पक्षेषु सिद्धयै त्वेति धृष्टी आदाय देवस्त्वा
सचितोद्वपत्त्विति प्रथमकृतं महावीरमुद्रास्या-
पद्यमानः पृथिव्यामाशा दिश आपृणेत्युत्तरतः
सिकतासु प्रतिष्ठापयत्येवमितरौ तूष्णीमितरा-
प्युद्रास्य ॥ २१ ॥

पच्यमानान् महावीरादीनुपचरति मन्त्राभ्यां शकृत्प्रक्षेपादिभिः संयुज्यतीत्यर्थः ।
पक्षेषु सिद्धयै त्वेति मन्त्रावृत्त्या धृष्टिद्वयग्रहणम् । अन्यथैकवचनविरोधात् । देवस्य
त्वेत्यादिनोद्वास्यावटं निष्कास्यापद्यमान इत्यनेनोत्तरदेशे सिकतासु स्थापयति । एवमनेन
मन्त्रेणेतरौमहावीरौ । इतराणि तूष्णीमुद्रास्य ॥ २१ ॥

सूर्यस्य त्वा चक्षुषाऽन्वीक्ष इत्यन्वीक्षत इदमह-
ममुमासुष्यायणं विश्वा पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्यृहा-

आमुष्यायणमिति गोत्रनिर्देशः । नमरः प्रावाहणिरिति वत् । विश्वादिनिर्देश इत्यन्ये ।

प्र० टि०—प्रलोहितपचनीयास्तैः संभारैरवस्तीर्य प्रच्छाद्य चोपावहरति । उपोषति दहति ।
अथवा सर्वत इति षष्ठी । सर्वैर्मन्त्रैश्चतुर्मिरित्यर्थः ॥ २० ॥

शकृत्काष्ठेपादिस्तदर्थो व्यापार उपचारः । उत्तरथा वेत्यापस्तम्बः । पक्षेषु सन्तु ।
धृष्टी आदाय भस्मापोक्ष प्रथमकृतं महावीरं शफाभ्यां परिगृह्योद्वासयति । अपद्यमान
इति वाक्यचतुष्टयेन बाह्यकासु स्थापयति परिश्रिते देशे ॥ २१ ॥

गतः । इदमहं देवदत्तकाश्यपं ब्रह्मवर्चसेन पर्यृहामीति ब्राह्मणस्थ । न तु क्षत्रियवैश्ययोर्व-

मीति त्रिः प्रदक्षिणं सिकताभिः पर्यूहति विज्ञेति
 राजन्यस्य पशुभिरिति वैश्यस्य गायत्रेण त्वा
 छन्दसाऽऽच्छृण्वीत्ये तैरजक्षीरेणाऽऽच्छृणत्ति त्रि-
 भिस्त्रिभिरैकैकं सर्वैकैकं तान्कृष्णाजिन उप-
 नह्य देव पुरश्चर सध्यासं त्वेत्यासजत्युपरिष्ठा-

तत्र राजन्यवैश्ययोर्विकारः । आम्नातो मन्त्रो ब्राह्मणस्येति सिद्धं भवति । अन्ये तु
 ब्राह्मणस्य ब्रह्मवर्चसेनेत्येतावद्भवति पारिशेष्यादित्याहुः । तत्र । सर्वपाठविरोधापत्तेः ।
 यदि तावदेवामिप्रेतं स्यात्तदा तावदेव वदेन्न तु कृत्स्नम् । यथा ब्रह्माणि धारयेति राज-
 न्यस्य । तथाऽऽदाहुवक्तम् । ब्राह्मणेऽपि प्रथमस्य त्रिभिर्वर्णैः फलार्थवाद उक्त्या एकैके-
 नोत्तरयोरित्युक्तं यथा दिशा पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्यूहामीत्यादि । तस्माद्धा पाठित एव
 ब्राह्मणस्य मन्त्रः । छृणत्तिर्दोषिकर्मा । मृन्मयानि ह्यचिरपक्षानि अजाक्षीरेणोक्षितानि
 उपज्वली भवन्तीत्यर्थः । तत्र गायत्रेणेत्यादिनवयजुषां मध्ये प्रथमैस्त्रिभिः प्रथमकृतं
 महावीरं छृणत्ति, मध्यमैर्द्वितीयमुत्तरैस्त्रिभिस्तृतीयमित्यर्थः । गायत्रेण त्वा छन्दसा
 छृणाक्षि छृणत्तु त्वा वाक्छृन्वि वाचमित्यादि सर्वैकैकमेभिः सर्वैरपि मन्त्रैरेकमाच्छृणासि ।
 तानित्यादि । तान्महावीरान् कृष्णाजिने बद्ध्वा सह निदधाति मन्त्रेण । तूष्णीमितराणि ।

प्र० टि०—(योः पृथग्व)चनात् । पारिशेषाद्ब्रह्मवर्चसं ब्राह्मणस्य । केचिदक्रमपाठात्सर्वं
 ब्राह्मणस्येत्येवं भवति । मन्त्रब्राह्मणयोश्चेदमहममुमाःमुप्यायणं विशां पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन
 पर्यूहामीत्याह । 'विशैवेन पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्यूहति' (तै० आ० १-३) इति ।
 सर्वैस्वाऽऽमुप्यायणेति पितुर्नामेति भाष्यकृत् । क्षत्रियवैश्ययोर्मन्त्रप्रयोगे विशेषमाह—
 पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनेत्येतावत्क्षत्रियं प्रति परित्यजेत् । वैश्यं प्रति तु विश्वा ब्रह्मवर्चसेनेत्ये-
 तावत्परित्यजेत् । अथैनान्प्रभूतेनाजापयसा छृणत्ति—अथैनान्प्रभूतेनाजापयसाऽऽच्छृण-
 त्तीत्यापस्तम्बभरद्वाजैः । प्रभूतवचनान्नैकस्याः पयसा । यदाऽप्येकवचनं कृतमेकस्या एव ।
 पद्येकैकमिहापि स्याद्गायत्रेण त्वा छन्दसाऽऽछृणाक्षि च्छृणत्तु त्वा वाक्, छृन्वि वाच-
 मिति प्रथमकृतं महावीरमाच्छृणत्ति सिद्ध्यति । त्रैष्टुभेन त्वा च्छन्दसाऽऽछृणाक्षि ।
 छृणत्तु त्वोर्क्, छृन्व्यूर्जमिति द्वितीयम् । जागतेन त्वा छन्दसाऽऽछृणाक्षि, छृणत्तु त्वा
 हविः । छृन्वि हविरिति तृतीयम् । एवं छन्दसामव्यतिषक्काय । सर्वैरेकैकमित्यस्मिन्पक्षे
 यथापूर्वं त्रिभिस्त्रिभिरपचारानर्पक्यायेति न्यायः पूर्वैस्त्रिभिः प्रथमकृतमिति भाष्यकृत् ।
 उभयपक्षेऽप्येवमेवोत्तरैरित्यर्थः । गतः । एतान्महावीरानेकवद्ध्वाऽऽसजति निदधाति
 क्षत्रिन्मन्त्रेण । तूष्णीमितराणि पात्राणि कृष्णाजिन उपनह्य बद्ध्वाऽऽसजति ।

त्काल एष मन्त्रो भवतीति विज्ञायते ॥ २२ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे प्रवर्ग्याख्यचतुर्विंशप्रश्ने

प्रथमः पटलः ।

उपरिष्ठात्काल एष मन्त्रो भवतीति विज्ञायते । अनेन नियम्यते । अयं मन्त्रो निधानाङ्ग-
मिति निधानोत्तरमेव प्रयोक्तव्यः । मन्त्रान्ते हि कर्मसंनिपातः परिभाषाजैमिनिसूत्राभ्यां
सिद्धान्तितः । अत्र पुनः श्रुतिप्रामाण्याद्विपरीतमनुष्ठेयमिति विज्ञायत इति पदं
प्रयुक्तानस्याऽऽशयः । आपस्तम्बस्तु निधानोत्तरं वा निधानात्पूर्वं वाऽयं मन्त्रः प्रयोज्य
इति विकल्पमाह । कात्यायनस्तु पक्वानामेवेष्टकानां यजुषा करणमाह ॥ २२ ॥
(ख. २) ॥

इति श्रीमत्कावेरीतीरविराजमानकुम्भकोणनिवासिवाङ्मयेधरसुधीविरचिते

हिरण्यकेशिप्रवर्ग्यसूत्रव्याख्याने प्रथमः पटलः ।

(अथ द्वितीयः पटलः ।)

प्रवर्ग्येण प्रचरिष्यन्तः संवृण्वन्ति द्वाराणि परि-

अवान्तरदीक्षोपायनानन्तरं प्रवर्ग्येण प्रचरिष्यन्तो द्वाराणि संवृण्वन्ति आच्छादयन्ति ।
प्राग्बंशस्येति शेषः । स्वस्थानस्थितया पत्न्या यथा न दृश्यते तथाऽऽच्छादयन्तीत्यर्थः ।
न पत्न्यवेक्षत इति निषेधात्तिरस्कृत्य यजुर्वाचयतीति तिरस्करणीविधानात् । अत्र

प्र०टि०—निधानोत्तरकालं वा मन्त्रं वदेत् । मन्त्रान्तैः कर्मादीनित्यस्यापवादः । पक्वानामेव
पात्राणां यजुषा करणमनुज्ञातवान्कात्यायनः—‘यथा दग्धेषु यजुष्कियासंभवात्’
(का० श्रौ० २५-१-५) इति । उपरिष्ठात्सर्वत्र भूमौ न स्थापयति महताऽभि-
प्रायेण सूत्रकारः सर्वत्र भूमौ न चोदितत्वादुपरिष्ठात्कालेऽप्येव गार्हपत्यं दर्भेषु यदुपा-
वहरणं तत्र मन्त्रेण तूष्णीमिहेत्यपरं विधानम् । पूर्वं महावीरं च दृढं यथा भवति तथा
कृत्वा पश्चान्मृदाहरणादिमन्त्राः प्रयोक्तव्याः । उक्तं च भारद्वाजेन—

छिन्ने पिष्टे तथा लूने सान्नाय्ये मार्तिकक्रिये ।

पक्त्वा मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधकाः ॥ इति ॥ २२ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रवर्ग्यसूत्रटिप्पण्यां महादेवशास्त्रिसंकलितायां

प्रथमः पटलः ।

प्रवर्ग्येणेति कर्मनाम । प्रचरिष्यन्तोऽर्ध्ववादयः । द्वाराणि संवृण्वन्ति कटादिभिरा-
च्छादयन्ति । कस्मान्नैनं स्त्रीं प्रेक्षते । न शूद्र इति निषेधात् । प्राग्बंशस्य द्वाराणि
संवृण्वन्तीत्यर्थः ।

अयन्ति पत्न्याः ॥ १ ॥

प्रसङ्गात्पत्नीशालापरिश्रयणविषये किञ्चिद्विरुध्यते । केचित्प्रयोगकर्तारः प्राम्बंशात्पश्चिम-
भागे पदचतुष्टये स्वतन्त्रां पत्नीशालां विधाय तत्र तां स्थापयित्वा पत्नीशालाद्वारा-
च्छादनं कृत्वा प्रवर्ग्यमनुतिष्ठन्ति बोधायनानुसारेणस्तन्निर्मूलम् । प्राम्बंशात्परतो देव-
यजनदेशस्यैवाभावेन तत्र पत्न्यवस्थाने तस्याः प्रवर्ग्यकर्तृत्वानापत्तेः । न चेष्टापतिः ।
प्रवर्ग्यकर्तृनाहूयेत्यनेनाऽऽका (ह्या) नविधानस्य स्वयमेव लिखितत्वेन पूर्वोत्तरविरो-
धात् । तत्रैव प्रकरणे पत्न्येहि पथ्येति प्रैषस्य पठितत्वात् । न च पत्नीशालेति
स्वतन्त्रसंज्ञया भेदसिद्धिरिति वाच्यम् । प्राम्बंशस्यैव पत्नीशालेति संज्ञान्तरोपपत्तेः ।
अन्यथा शुल्बसूत्रस्य स्वतन्त्रदेवयजनविधायकस्य तदनुक्तौ न्यूनतापत्तेः । न च
प्राम्बंशस्य पत्नीशालात्वा आका (■) नविधिर्विध्य इति वाच्यम् । प्रणिधानार्थतया
तदुपपत्तेः । तस्या दूरस्थत्वे तिरस्करणीविधायकश्रुत्यदृष्टार्थतापत्तेः । न चादृष्टार्थ-
माह्वानविधिरिति वाच्यम् । दृष्टे संभवति अदृष्टकरूपनस्थ मन्त्राधिकरणादिविरुद्धत्वेना-
न्यारूपत्वात् । प्रवर्ग्यकर्तृनाहूयेत्यनेन सामान्यतः प्रवर्ग्यकर्तृणामाह्वानं विधायाध्व-
र्यादिवत्पत्न्या अप्याह्वानविधानेन तस्या अपि प्रवर्ग्यकर्तृत्वावश्यभावात् । दूरस्थायाः
प्रवर्ग्यकर्तृत्वासंभवात् । न च प्राम्बंशस्यैव पत्नीशालात्वे किं प्रमाणमिति वाच्यम् ।
पूर्वया द्वारा पत्नीशालां प्रपद्येति आश्वलायनाचार्यैः कण्ठरवेण स्फुटतरमभिधानेन
प्राम्बंशस्य पत्नीशालात्वसंभवात् । तस्मात् न पत्न्यवैक्षत इति निषेधात्तस्या दर्श-
नस्य प्रतिषेधेऽपि कर्तृत्वं पूर्वोक्तरीत्या निरपवादमेव दाक्षिणतः पृष्ठघायास्त्रिपदे
चतुष्पदे वा पत्नीशालेत्युक्त्याऽपि अयमर्थः सिध्यति । न च परिश्रयणे वि(द्वि)तीयया
पत्नीभीक्षत इति विहितेक्षणानुपपत्तिरिति वाच्यम् । ईक्षणार्थं तिरस्करणीनिष्कासनो-
पपत्तेः । सामान्यनिषेधस्य विशेषविधिनाऽग्नीधोर्भीयविधिनाऽहिंसाशास्त्रस्यैव संकोचो-
पपत्तेः । कचिद्वोधायनसूत्रादौ पत्नीशालायाः स्वतन्त्रायाः कीर्तनेऽपि तस्मिन्नेव सूत्रे
प्राम्बंशेऽपि पत्नीशालाशब्दप्रयोगेण प्राम्बंशस्यैव तथारूपोपपत्तेः । अस्तु वा बोधायनय-
नयजमानस्य स्वतन्त्रा पत्नीशाला नाऽऽश्वलायनादेरिति तत्पक्षे प्रवर्ग्यवेलायां बोधाय-
नयजमानकर्तृकेऽपि प्रयोगे प्रवर्ग्यादौ न स्वतन्त्रपत्नीशालास्वत्वं पत्न्याः । तथा सति
तस्याः प्रवर्ग्यकर्तृत्वानापत्तेः । प्रस्तोत्रे मुखवेष्टनविनियोगविरोधापत्तेः । तस्माद्विहारा-
र्थं तत्र स्थलनिर्माणेऽपि न कर्मानुष्ठानावसरे तत्रावस्थानप्रसक्तिः । एवं चाऽऽह्वा-
नमपि संगच्छत इति अस्मत्कृतशुल्बविवरणे विस्तरः । आचार्येण दाक्षिणतो विहारा-
त्पत्न्या विहारदेशोक्तावपि कर्मकाले तत्र नावस्थानप्रसक्तिः ॥ १ ॥

प्र०टि०-पत्न्यो अपि परिश्रयणमाच्छादनं स्व आयतन एव नान्यत्रोपविशेत् । संनि-
धानेऽपि सति दर्शनमात्रप्रतिषेधः पत्न्यदर्शनमिति कात्यायनः ॥ १ ॥

पश्चाद्वोतोपविशति पुरस्तादध्वर्युर्दक्षिणतो ब्रह्मा
यजमानश्च दक्षिणतः पश्चात्प्रस्तोतोत्तरत आग्निः
प्रतिप्रस्थाता च ॥ २ ॥

प्रवर्ग्यकर्तारोऽनेन क्रमेणोपविशेयुः । प्रस्तोता दक्षिणत इत्यापस्तम्ब आह । उत्त-
रेण खरं प्रवृज्य पश्चादस्योपविश्येत्याश्वलायनोऽप्याह ॥ २ ॥

मदन्तीभिरुपस्पृश्य प्रथमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वो-
त्तरेण विहारं मुञ्जप्रलवान्संस्तीर्य देव पुरश्चर
सध्यासं त्वेति तेषु प्रथमकृतं महावीरमुपावहर-
त्येवमितरौ तूष्णीमितराणि ॥ ३ ॥

ननु शान्तिकरणं किमर्थमिति चेन्न । उग्रो ह्ययं प्रवर्ग्यः । कुतः यज्ञशिरसास्त्रि-
जस्य प्रवर्ग्यरूपत्वेन संस्तवनात् । अतस्तत्कर्तृभिराद्यन्ताभ्यामनुवाकभ्यां शान्तिः
कार्या । तदर्थतया समुच्चारणमेव शान्तिकरणम् । मुञ्जप्रलवान्संस्तीर्य मन्त्रावृत्त्या
अयाणां महावीराणां निधानमितरेषां तूष्णीं निधानम् । आपस्तम्बस्तु एकपदबद्धानां
सकृदेव मन्त्रेण निधानमाह । इतराणि रौहिणकपालादीनि तूष्णीं मन्त्रं विने-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

अत्रैव सर्वं परिघर्म्यं संपादयत्यौदुम्बराणि

अत्रैवेदानीमेव सर्वमुक्तं वक्ष्यमाणं च परिघर्म्यं घर्मसाधनं संपादयति परिकल्पयति ।

प्र० टि०—सर्वत्रोपविशतीत्यन्वयः । अपरस्य खरस्य पश्चादुपविशति होता ।
एवमितरे पुरस्तादक्षिणत उत्तरतश्चेति । घर्ममेवाभिमुखा भवन्ति सर्वे ऋत्विजो यजमानश्च
तदर्थोपवेशननियमात् ॥ २ ॥

ततोदकमुपस्पृशन्तृत्विजः प्रवर्ग्यकर्तारः । प्रथमेनानुवाकेन 'नमो वाचे न' (ति० आ०
४-१) इत्यनेन शान्तिं सर्वे कुर्वन्ति । अनधीतोऽधीत्य करोति । घर्मस्य शमनार्थ-
त्वाच्छान्तिः । अधोत्तरस्य देवर्षिपितृविद्वन्मनुष्येभ्यो नमोऽस्तु तेषामनुकरणं शान्ति-
रित्युच्यते । तस्मादे(न्नै)कश्रुत्योच्चारणमनुवाकस्य कर्मकरणरूपत्वात् । वागादीनां नम-
स्करणं प्रत्यगाशीर्भिर्वाक्यैः शान्तिं करोति । उत्तरेण विहारमिति दर्शनादापस्तम्बोक्त-
मग्रेण गार्हपत्यं वा भूदित्येवमर्थम् । मुञ्जग्रहणाद्वर्माणं निवृत्तिः । आस्तीर्य प्रसार्य
तेषूपवावहरति प्रसारयति देव पुरश्चरेति मन्त्रेण ॥ ३ ॥

घर्मसाधनानि द्रव्याणि पात्राणि घर्म्यमित्युच्यते । वक्ष्यमाणानि सर्वाणि पात्राणि ।

व्याख्यास्यामः सम्राडासन्दीमग्रेण यथा राजा-
जासन्दी राजासन्दी वर्षीयसीमेके समामनन्ति
सम्राडासन्दीमेके मौञ्जीभी रज्जुभिरेकसरा-
भिव्यृतां च ॥ ४ ॥

औदुम्बराणि उदुम्बरप्रकृतिकानि पात्राणि व्याख्यास्यामः प्रतिपादयामः । तदेवाऽऽह-
सम्राडासन्दीमग्रेण राजासन्दी स्थापयेदित्यर्थः । तां सम्राडासन्द्या राजासन्दी वर्षीयसी
महतीमेक आचार्याः समामनन्ति प्रतिपादयन्ति । अन्ये त्वःचार्या राजसन्द्याः सम्राडा-
सन्दीमेव महतीं समामनन्तीत्यन्वयः । मुञ्जमयीभी रज्जुभिः प्रोतां सम्राडासन्दीं
कुर्यात् ॥ ४ ॥

चतस्रः सुचस्तासां द्वे अनिष्टब्धे ते रौहिण्यव-
न्यौ निष्टब्धयोर्वर्षीयस्युपयमनी प्रोक्षणीधान्यन्धा
सुवौ धृष्टी शफौ महावीरसंमिताव्रस्कौ मेयी त्रीन्

चतस्रः सुचः कार्याः । तासु द्वे सुचावनिष्टब्धे अनुपविद्धबिले भवतः । ते अनिष्टब्धे
रौहिणसाधने । निष्टब्धयोर्विलवत्योर्मध्य उपयमनी वर्षीयसी महती । प्रोक्षणीधानी
प्रोक्षणी यस्यामाधीयन्ते सा प्रोक्षणीधानी । सा उपयमन्यपेक्षया हसीयसी कार्या ।
सुवौ प्रसिद्धौ । धृष्टी अङ्गाराधिवर्तनार्धकाष्ठविशेषौ । व्रस्को महावीरग्रहणोपयोगी छिद्र-
प्रवेशविशेषः । तौ महावीरेण संमितौ । यावान्स्थूलो महावीरस्तावत्स्थूलौ कार्यौ ।

प्र० टि०-चतुष्पादयुक्ता हस्तमात्रयुक्तेति वैश्वानसः । नितरां निकृष्टतरां हस्वाम् ।
सम्राडासन्द्या द्विगुणामिति समामनन्ति पठन्ति शास्त्रान्तरे । वर्षीयसीमिति शेषः ।
शास्त्रान्तरे तु पृथक्स्माद्विकल्पः । एकसरा न समासिता विध्युक्ता प्रकल्पिता विषयस्ता
त्रिविधमूला अप्रकल्पिता शुक्लमेकसरम् रशानान्तरमिति भाष्यकृत् ॥ ४ ॥

परिसङ्ख्या । अनिलवत्यौ । ते द्वे । निष्टब्धे बिलवत्यौ तयोर्दीर्घा उपयमनी भवति ।
इतरा(अन्या) प्रोक्षणीधानी । चतस्रो हस्तमात्रा इति वैश्वानसः । सुवौ द्वौ हस्तमात्रौ ।
(शफौ महावीरग्रहणसाधनकाष्ठविशेषौ) महावीरग्रहणार्थे दीर्घकाष्ठे शफौ, तयोर्यः
प्रदेशस्तद्ग्रहणार्थमावृत्त्यते स आव्रस्क्यः (स्क) । अङ्गारनिरुहणार्थं
काष्ठे धृष्टी । गोबन्धनार्थं काष्ठं मेयी । मयूखाः शङ्खवः, ते च त्रयोदश,

मयूखान् चट् शकलाः स्रयोदश वैकट्यकतान्परि-
धीन् काण्टकीं च समिधं वैणवानि घर्मेन्धनानि
खादिराणि पालाशान्यौदुम्बराण्यर्कमयानि शमी-
मयानि वा ॥ ५ ॥

तथा च महावीरसंमितौ अस्कौ ययोस्तौ तादृशौ शफौ महावीरग्रहणार्थकाष्ठविशेषौ ।
मेधी गोबन्धनार्थशङ्कुः । मयूखांस्ते च वत्साजान्कर्करादीनां बन्धनार्थाः । काण्टकीं तु
याज्ञियवृक्षजा न त्वौदुम्बरी तस्याकण्टकत्वात् । परिधयो महावीरार्थत्वात् तत्संमिताः
प्रादेशमात्राः कार्याः ॥ ५ ॥

(कृष्णाजिने) त्रीणि कार्ष्णाजिनानि धवित्राणि
शुक्लकृष्णलोमानि तेषां वैणवा बाहुमात्रा दण्डा
भवन्त्यौदुम्बरा वा रजतसुवर्णौ रुक्मौ पृथक्श-
तमानौ मौञ्जानि व्याख्यास्यामो द्वौ वेदौ तयो-
रन्यतरः परिवासितोऽभिधानी निदाने चत्वारि
विशाखदामानि प्रलवाः क्षामविशीर्णाग्रान्त्वरेभ्यः

धवित्राणि ध्यजनानि । पूर्ववदन्वयः । तेषां धवित्राणां बाहुमात्रा अल्पायामा वैणवा
औदुम्बरा वा दण्डाः कार्याः । रजतसुवर्णौ द्वौ रुक्मौ । प्रत्येकं शतमानौ कार्यौ ।
मौञ्जानि मुञ्जप्रकृतिकानि । द्वौ वेदौ कार्यौ । अन्यतर एकः परिवासितः छिन्नाग्रः । अर्था-
देकः साम इति बोध्यम् । तौ च मन्त्रं विना कार्यौ । अभिधानाभ्यन्तरस्य । अनैहि-
कत्वाच्च । अभिधानी गोबन्धनार्था रज्जुः । निदाने पदबन्धनार्थे । वत्सनिबन्धनार्थानि
द्विशिरस्कानि दामानि विशाखदामानि । मुञ्जतृणान्येव स्वयं शीर्णानि मुञ्जप्रलवाः । ते

प्र० टि०—वत्साजान्कर्कराणां बन्धनार्थाः । काण्टकी तु याज्ञियवृक्षान्तरजा न त्वौदुम्बरी ।
तस्या अकण्टकजन्यत्वात् । परिधयो महावीरार्थत्वात् । तत्संमितायामाः । प्रादेशमात्रो-
नित्येव कात्यायनः ॥ ५ ॥

कृष्णाजिनेन कृतानि धवित्राणि ध्यजनान्यग्नेरुपवीजनसमर्थानि । तेषां
धवित्राणां वैणवा दण्डा बाहुमात्रा बाहुपरिमिता भवन्त्यथौदुम्बरदण्डा औदुम्बर-
दण्डानीत्यपरमित्यापस्तम्बः । येन केनचन्मानेन मीत्वा तौ शतमानौ भवतः ।
मुञ्जमयानि वक्ष्यन्ते मुञ्जप्रलवान्तानि । द्वौ वेदौ तयोरेकौ मिन्नाग्र उपकल्पितैर्द्व्ये-
सहविधानात् । त्वया होता संतमोत्यर्धमासानित्यर्धमाससंज्ञानाभावाच्च तूष्णीं क्लियते ।
अभिधानी धेनुबन्धनार्था रज्जुः । पादबन्धनार्थे निदाने । वत्साविषबन्धनार्थाभि-
द्विशिरस्कानि दामानि विशाखदामानि । मुञ्जप्रलवा मुञ्जतृणान्येव स्वयं शीर्णानि

सिकता रौहिणयोः पिष्टान्यफलीकृतानां मौञ्जे
पवित्रे दर्भमध्ये वा तूष्णीमाज्यं प्रोक्षणीश्च
संस्कृत्य ॥ ६ ॥ (स्व० ३) ॥

प्रकृतेऽप्रतिशीर्णायां ग्राह्याः । फलीकृतानां तुषविमोकमात्रेणावहतानां तण्डुलानां विशेषतः
फलीकृत्तरहितानां तेषां पिष्टानि कुर्यात् । खरेभ्यः खरार्थं सिकताः संपादयेत् । पवित्रे
अपि तूष्णीके । ते मौञ्जे दर्भमध्ये वा कार्ये । तूष्णीं मन्त्रं विनाऽऽज्यं प्रोक्षणीश्च संस्कृत्य ।
केचित्तु तूष्णीमित्यस्य मध्ये पठितस्य देहलीदीपन्यायेनोभयत्र संमन्धमुक्त्वा पवित्रयो
राज्यप्रोक्षणीश्च तूष्णीकत्वमिच्छन्ति ॥ ६ ॥

ब्रह्मन्मन्त्रस्येण प्रचरिष्यामो होतर्धर्ममभिष्टुह्यग्रीद्वौ-
हिणौ पुरोडाशावाधिश्रय प्रतिप्रस्थातर्विहर प्रस्तोतः
सामानि गायेति संमेष्यति ॥ ७ ॥

पवित्रान्तर्हितायामित्यादिरापोदेवीरग्रेषुवः इति मन्त्रव्याख्यातो मदन्तीनां संस्कारः
॥ ७ ॥

ब्रह्मायजुर्गुक्तं सामभिराक्तं खं त्वेत्यनुद्रुत्योमि-
न्द्रवन्तः प्रचरतेति प्रसूति प्रसूतो यमाय त्वा
मस्वाय त्वेति सर्वं परिधर्मं त्रिः प्रोक्षति ॥ ८ ॥

अनुद्रुत्योक्त्वा । प्रसूत्यनुजानाति । आपस्तम्बस्तु यजुर्गुक्तं सामभिराक्तं त्वत्त्वस्योपा-
शुत्वं विधायेन्द्रवन्त इत्यादेरनुज्ञापनमन्त्रस्योचैस्त्वमाह । तयेन्द्रवन्त इत्यस्य लोपेन प्रच-
रतेत्यस्यैवानुज्ञायां विनियोगमाह । यमाय त्वेत्यादिं सकृन्मन्त्रमुक्त्वा त्रिः प्रोक्षति ॥ ८ ॥

प्र० टि०—प्रभूतानि बहूनि मुञ्जानां प्रलवास्तृणान्युभयतश्छिन्नानि मुञ्जप्रलवा इत्युच्यन्ते ।
प्रभूतांमुञ्जप्रलवानित्यापस्तम्बमरद्वानौ । खरेभ्यः खरार्थम् । अफलीकृतानां तुषविमो-
क्षनमात्रेणावहतानां तण्डुलानां पिष्टानि । समे अप्रच्छिन्नाग्रे मौञ्जकृते प्रादेशमात्रे पवित्रे
तूष्णीं क्रियते । उपकल्पितैर्द्रव्यैः सह विधानात् । दर्विहोमसंस्कारेणाऽऽज्यमिति यचा-
त्पवित्रयोश्च तूष्णीं वेत्यपरमित्यापस्तम्बः । प्रोक्षणीनामावृता इत्यापस्तम्बोक्तेस्तूष्णी-
मुत्पक्ष्मिं क्रियते । यद्येवं न स्यात् । एवमाह मरद्वानः—‘प्रोक्षणीः संस्कृत्य
ब्रह्माणमामन्त्रयते’ इति ॥ ९ ॥

अनुजानाति । पवित्रान्तर्हिं तायां प्रोक्षणीषान्यां मदन्तीरानीयोत्पूय समक्ष्य ब्रह्मादी-
मामन्त्रयते ॥ ७ ॥

सकृदेव मन्त्रः । अमिपूर्वं त्रिः प्रोक्षतीत्यापस्तम्बः । अमि पूर्वं कृतं यस्मात्प्रथमम-
भिप्रोक्षति पुनः प्रोक्षति सकृदेव मन्त्र इति वैश्वानरः ॥ ८ ॥

प्रोक्षितानि प्रतिप्रस्थाता व्यायातयतीति विज्ञायत
एतास्मिन्काल आग्नीध्रस्तूष्णीमुपचरितौ रोहिणौ
पुरोडाशावधिभ्रयति ॥ ९ ॥

व्यायातयति व्यापतेत्यति । एतास्मिन्काल आग्नीध्रस्तूष्णीमुपचरितौ बृहचादानादिभ-
स्माद्यहनान्तरमन्त्रकैः संस्कृतौ । अधिभ्रयणं चाऽऽहवनीये गार्हपत्ये वा । पात्रीसंवा-
पस्तु नेष्यते । संव्यवर्तनं तु मदन्तीभिर्मवत्येव ॥ ९ ॥

सम्नाडासन्दीपग्रेणाऽऽहवनीयं पथोदस्थ पुरस्ता-
द्वाजासन्धा निदधाति तस्यां कृष्णाजिनं प्राची-
नग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य देव पुरश्चर सध्यासं
त्वेति तस्मिन्नितरौ महावीरौ प्राञ्चावुपशयौ
निदधाति तावमचरणीयौ भवतो मेथौ मधुरा-
न्विशाखदामानीत्यादायाग्रेण होतारं दक्षिणाऽ-
तिक्रम्य दक्षिणया द्वारोपनिर्हृत्य दक्षिणेन मेथौ

सम्नाडासन्दीपं प्रवर्ग्यपात्रनिधानार्थमाहवनीयस्य पूर्वतो नीत्वा राजासन्धाः पूर्वभागे
स्थापयित्वा तस्यां कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य देव पुरश्चर सध्यासं त्वेत्य-
नेन मन्त्रेण । अप्रचरणीयौ महावीरौ प्राञ्चावुपशयौ शयनौ सादयेत् । महावीरावप्र-
चरणीयौ भवतः । एकस्यैव महावीरस्योपयुक्तत्वेन तयोः प्रचारसाधनत्वामावात् ।
कृष्णाजिनबन्धं विसृज्य शफाम्यामेधोपावहृत्य मन्त्रावृत्त्या नयेत् । ततो मेथीमथूलविशा-
खदामान्यादाय होतृगार्हपत्यमध्ये गत्वा दक्षिणया द्वारं निर्गम्य दक्षिणद्वारस्य दक्षिणतो

प्र० टि०—व्यायातयति प्रसृज्य (विमज्य) गमयति । प्रोक्षितानि व्यायातयति
विशकृच्छीकृतानि । श्रुतौ विज्ञायत इत्यर्थः । एतास्मिन्काल इति वचनादापस्तम्बोक्तप्रैषं
मा भूदिति । आग्नीध्रग्रहणमन्यनिवृत्त्यर्थम् । अधिभ्रयणार्थान्येव कर्माणि प्रारभते, न
तु निर्वापणादीनि । बृहचादानादि भस्माद्यहनान्तं दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीं क्रियते । तूष्णी-
मुपचरिताविति वचनात् । केचिद्विहोमवदुपचरितौ न दर्शपूर्णमासवदिति । तेषां च
तूष्णीग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥ ९ ॥

पूर्वासादितां सम्नाडासन्दीपादायाऽऽहवनीयस्य पुरतो नीत्वा पुरस्ताद्वाजासन्धाः
सादयत्यध्वर्युः । तस्यामासन्धां कृष्णाजिनं प्रसार्य तस्मिन्कृष्णाजिने निदधाति मन्त्रेण ।
द्रव्यपुषक्त्वादभ्यावर्तत इति न्यायान्मन्त्रावृत्तिः । तस्मिन्नप्रचरणीयौ इत्यापस्तम्बेऽपि
प्रतिषेधात् । मेध्यादीन्यादायाग्रेण होतृनीत्वा गार्हपत्यव्रज्यजमानप्रस्तोतृणां च पश्चाच्चीत्वा

निहन्ति होतुः समीक्षाया एतस्या एव पूर्वस्या
द्वार्याया दक्षिणतो वत्सस्य शङ्कुमेतस्या एवा-
परस्या द्वार्याया दक्षिणतोऽजाया उत्तरतोऽभ्य-
न्तरं बर्करस्य तेषु विशाखदामानि व्यायातयति
तान्येवमेव व्यातितानि भवन्त्योद्गासनात् ॥ १० ॥

मेधी निहन्ति । मेधी व्याख्याता । होतुः समीक्षायै प्रयोजनाय । यादृशस्थाने मेध्या
निहतायां वर्माभिष्टवन् कुर्वतो होतुर्दर्शनं भवति तथा निहन्यादित्यर्थः । होतुः समीक्षा-
वचनात् । दक्षिणद्वाराभावेऽपि यत्र द्वारमस्ति तत्र निहन्यादिति ज्ञायते । एतस्या एव
द्वारः पूर्वस्या द्वार्याया द्वारस्थूणाया दक्षिणतो वत्सस्य शङ्कुं निहन्तीत्यन्वयः । अभ्य-
न्तरमिति द्वार्याया दक्षिणतो वत्सशङ्कोरुत्तरत इत्यर्थः । तथा तमुत्तरेण च्छागाया
इत्येव बोधायनः । बर्करश्छागपर्यायोऽजायाः स्तनंधयः । तदर्थमपरस्या द्वार्याया उत्त-
रतः । प्राग्वंश एव शङ्कुं निहन्ति । प्राग्वंशाद्बहिरजाशङ्कुपक्ष उत्तरमित्यन्ये । तेषु
शङ्कुषु विशाखदामानि पूर्वोक्तानि धितव्यं वज्राति । तान्येव दामानि व्यातितानि
भवन्ति उद्गासनपर्यन्तं नान्यानि ॥ १० ॥

तैरेनाङ्काले बध्नन्त्युत्तरेण गार्हपत्याहवनीयो

तैरेतैर्दामाभिरैवान्वत्साजादीन्काले दोहनकाले । ततः खरानुपवपति । तान्खरानुसि-

प्र० टि०-स्वयमध्वर्युर्होतुरपि पश्चादेव गच्छति नाभ्यन्तरतः । अभ्यन्तरं परिहृत्य बहि-
र्गच्छति । अन्यत्रापि स्थानभूतकर्मप्रयुक्तं च यज्ञाङ्गभूतं तस्मात्परिहृत्यैव गतेरन् । तदुक्तं
पारिभाषान्यायसूत्रे-‘अन्तराणि यज्ञाङ्गानि’ इति । अध्वर्युवर्जमेवायं विधिः । स्याङ्गत्वादिति
भाष्यकृत् । दक्षिणद्वारस्य दक्षिणतो होतुः समीक्षायै यथा होता प्रेक्षते तथा निहन्ति ।
मेधी शङ्कुः । एकद्वारं क्रियते समीक्षणवचनाद्द्वेतुः । निहन्तीति शेषः । द्वार्या द्वारस्थूणा ।
अभ्यन्तरमिति वचनाद्बत्सशङ्कोरुत्तरतस्तथा तमुत्तरेण च्छागायै शङ्कुं निहत्य च्छागा-
निबध्नन्ति (बौ० श्रौ० ९-९) इति बोधायनः । पूर्वद्वारस्थूणाया दक्षिणतो बहिरेव
वत्साया अभ्यन्तर एवाजाया उत्तरतो बर्कराय शङ्कुं निहन्ति । बहिरजाया अभ्यन्त-
रतो बर्करायेति भाष्यकृत् । बर्करश्छागविशेषः । तदर्थमपरस्या द्वार्याया उत्तरतः
प्राग्वंश एव शङ्कुं निहन्ति । बहिरेव प्राग्वंशादजाशङ्कपेक्षयोत्तरत्वमित्येके । तेषु शङ्कुषु
विस्तृतशाखया निर्मितानि दामानि रज्जुरेकदेशे बध्नन्ति ॥ १० ॥

तैर्दोहनकाले वत्साजाबर्करान्बध्नन्ति । खरावन्तः प्राग्वंशमेवोपवपति ।

स्वरात्रुपनिधपत्युत्तरपूर्वमवान्तरदेशं प्रत्युच्छिष्टस्वरं
बाह्यतो निषेचनवन्तमुत्तरेणाऽऽहवनीयं शक-
लानुपसादयति काण्टकीं च समिधम् ॥ ११ ॥
(ख० ४) ॥

कताभिः कल्पयति । उत्तरेण गार्हपत्यमेकमुत्तरेणाऽऽहवनीयमेकम् । स्वरावन्तः प्राग्वंश
एवोपवपति । उत्तरेणेत्येनप दूरत्वनिषेधात्संवृतत्वाद्द्वाराणामुपवपतीत्येकवचनाच्च ।
प्रादेशमात्रं परिमण्डलमिति स्वरयोः प्रमाणं बोधायनेनोक्तम् । उत्तरपूर्वमवान्तरदेशं
प्रत्युच्छिष्टस्वरं करोति बाह्यतो निषेचनवन्तम् । भारद्वाजस्तत्तरपूर्वमवान्तरदेशं प्रतीत्ये-
वाऽऽह । प्राग्वंश एव स्वरं पूर्ववत् । तथोत्तरेण शालामण्डप इत्येवं बोधायनः ।
उच्छिष्टार्थः स्वर उच्छिष्टस्वरः । घर्मोच्छिष्टशालनार्थ इत्यर्थः । तथा च वक्ष्यति । तदु-
च्छिष्टस्वरे प्रशालयेदित्यादि । अन्ये तु यजमानस्याऽऽचमनार्थमुच्छिष्टस्वरमन्यदपि तथे-
च्छन्ति । तदसत् । प्रमाणाभावात् । बाह्यतः स्वरस्थण्डिलादुदकनिर्गमनमार्गो यस्य स
तथोक्तः । बाह्यतः प्राग्वंशादित्यन्ये । उत्तरेणाऽऽहवनीयं शकलाद् काण्टकीं च
समिधम् । शकलाः षट्पूर्वोक्ताः ॥ ११ ॥ (ख० ४) ॥

इति श्रीमद्वाङ्मयेनसुधीविरचिते सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्याने
महालिङ्गसमाख्याने प्रवर्ग्याख्यचतुर्विंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

म० टि०—उत्तरेण गार्हपत्यमेकम् । उत्तरेणाऽऽहवनीयमेकम् (आप० श्रौ०
१५—२—४२) इति चाऽऽपस्तम्बः सूत्रयामास । उत्तरेणेत्येनप दूरत्व-
निषेधात्तथा संवृतत्वाद्द्वाराणामुपनिष्क्रमणस्येत्यवचनाच्च । स्वरयोः प्रमाणं चाऽऽह
बोधायनः—प्रादेशमात्रं परिमण्डलम् (बौ० श्रौ० ९—२—६) इति । एक-
द्वारेऽप्युत्तरपूर्वं किंचिदालोकं करोति । बहिर्निर्गच्छति यथोदकं तथा करोति । तथो-
त्तरपूर्वमवान्तरदेशं प्रतीत्येव भारद्वाजः । तत्र चान्तःप्राग्वंशमेव स्वरः पूर्ववत् । तथो-
त्तरे शालामण्डलः (पः) (बौ० श्रौ० ९—२—६) इत्येव बोधायनः । उच्छिष्टार्थः स्वर
उच्छिष्टस्वरः । घर्मोच्छिष्टशालनार्थ इत्यर्थः । स्वयमेव वक्ष्यति तदुच्छिष्टस्वरे प्रशालये-
त्यादि । बाह्यतो निषेचनवन्तमिति वचनाद्बाह्यतः स्वरस्थण्डिलादुदकं निर्गमनमार्गो यस्य
■ तथोक्तः । बाह्यतः प्राग्वंशादित्यपरम् । स्थापयति । शकलाः षट्पूर्वोक्ताः । चशब्द
एवार्थः ॥ ११ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रवर्ग्यसूत्राटिप्पण्यां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
द्वितीयः पटलः ।

अथ तृतीयः पटलः ।

आदाय महावीरं देव पुरश्चरं संध्यासं त्वेत्य-
परिवासितेन वेदेन संमार्ष्टि प्राणाय स्वाहा
म्यानाय स्वाहोति सुवेणाऽऽहवनीये सप्त प्राणा-
हुतीर्जुहोत्येकादश वोचमस्य शेषेण देवस्त्वा
सधिता मध्वाऽनक्तिवति महावीरमनक्ति तं
निधायान्यस्मै वा मदाय पृथिवीं तपसस्त्रायस्वे-
त्यपरस्मिन्त्वरे राजतः स्वमं निधाय द्वयान्मुञ्ज-
प्रलवानादायार्चिरसीति दक्षिणेषामग्राणि गार्ह-
पत्य आदीपयति शोचिरसीति तेषामग्नैरुत्तरेषां
मूलानि ज्योतिरसीति तेषां मूर्धैर्दक्षिणेषां
मूलानि तपोऽसीति तेषां मूर्धैरुत्तरेषामग्राणि

आदायेत्यादि । प्रचरणीयं महावीरं शकाभ्यां परिगृह्याप्रच्छिन्नाग्नेन वेदेन संस्तु-
ज्यात्तूष्णीम् । शकाभ्यामिति परिभाषासूत्रप्राप्तमप्यविस्मर्णार्थम् । प्राणाय स्वाहे-
त्यादिभिः सप्तभिरेकादशभिर्वाऽऽहवनीये प्राणाहुतीर्जुहुयात् । आहवनीयग्रहणं सूत्रा-
न्तरे गार्हपत्ये होमवचनाम्नानासन्धावृत्त्या आहवनीयस्ये (ए) व प्रामिष्ये आ
(प्राहुतिहोमो यथा) स्यात् । प्राणाहुतिशब्दो छिन्नसमवायात्सप्तसु एकादशसु वा
गौणः । प्राणसंनन्धाच्च प्राणाहुतिव्यपदेशः । शकौ सव्येन पाणिना संगृह्य दक्षिणेन
हस्तेन सुकाहुतयः संमार्गाश्च । तथा बौधायनोऽपि सव्ये पाणौ सभावृत्त्येत्वाह ।
अन्ये तु स्वमादन्यत्र महावीरप्रतिष्ठापनं स्वमयोरुत्तरवचनादित्याहुः । दक्षिणेषां

प्र० टि०—महावीरं शकाभ्यामित्यापस्तम्बः । अप्रच्छिन्नाग्नेन वेदेन महावीरस्योपरिष्ठा-
त्संमार्ष्टि ब्रिलम् । सुवेणेति वचनात्सुवे निवृत्तिः । प्राणाहुतिहोमोऽपि मुख्यसदृशत्वादा-
हवनीय एव । सप्तैकादश वेत्यापस्तम्बः । सप्तपक्षेऽष्टमप्रभृतीनां लोपः । शेषेणाऽऽज्यशेषेणे-
त्यर्थः । सुवेणोपर्याहवनीये महावीरमङ्गस्त्वेत्यापस्तम्बः । महावीरस्याभ्यन्तरतोऽनक्ति ।
निरुक्ते प्रतिष्ठापयतीत्युत्तरत्र विधानान्मन्त्र एव । अन्यस्मा एकतराय प्रतिप्रस्थात्राग्नी-
ध्रयोस्तपोरिह प्रकृतत्वात् । द्वाभ्यां हस्ताभ्यां पूर्वासादिदान्मुञ्जप्रलवानादाय दक्षिणहस्त-
गतानग्राणि गार्हपत्ये प्रदीपयति । प्रज्वल्यतीत्यर्थः । अर्चिरसीति पूर्वप्रयुक्तेः प्रतिमन्त्रं
दक्षिणेषामग्नैरुत्तरेषां मूलानि सव्यहस्तस्थानि, सव्यहस्तस्यैर्मूर्धैर्दक्षिणहस्तस्थानि मूलानि,

तान्व्यत्यस्तानुपरिरुक्मे निधाय ॥ १ ॥

दक्षिणहस्तस्थानाम् । एवमग्रेऽपि । तान्मुक्तप्रलवान्व्यत्यस्तान्काञ्चित्प्रागग्रानितरान्व्यत्य-
गग्रान्कृतानुपरिरुक्मे निधाय प्रदीप्तान्स्थापयित्वा ॥ १ ॥

सःसीदस्वेति तेषु महावीरं सादयत्य-
ञ्जन्तीत्याज्येनानक्त्यभिमन्त्रयते वाऽनाधृष्या
पुरस्तादित्येतैः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशमसःस्पृश्यन्-
जमानो महावीरं माश्वं प्रादेशं धारयति मनोर-
न्वाऽसि भूरिपुत्रेत्युत्तरतः पृथिवीमभिमृशति ॥२॥

सःसीदस्वेतीत्यादि । संसीदस्वेत्यनेन तेषु प्रदीपेषु मुक्तेषु महावीरं निदध्यात् ।
अञ्जन्तीत्यनेनाऽऽज्येन महावीरमभ्यञ्ज्यात् । यजमानो महावीरमसंस्पृशन् अनाधृष्येत्या-
दिमन्त्रैस्तत्तदिकप्रकाशैः प्राचीनानेव सर्वांगप्रादेशान्धारयेत् । मनोरन्वाऽसीत्यनेनोत्तरतः
पृथिवीमभिमृशेत् ॥ २ ॥

सिद्धयै त्वेति धृष्टी आदायध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता
च तपो ध्वश इति गार्हपत्यादुदीचोऽङ्गनराभिरुक्
चितः स्थ परि चित इति प्रदक्षिणमङ्गैर्महावीरं
पर्युष्य वैकङ्कतैः परिधिभिः परिधत्तो मा असीति

परिधत्त इत्यत्र महावीरमित्यनुबज्जते । अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता चेत्प्रविशेवेण कर्मा-

प्र० टि०—दक्षिणहस्तस्यैर्मूलेः सन्व्यहस्तस्थान्यग्राणि । तानुभयहस्तस्थान्व्यत्यस्तान्नु-
जस्य प्रागग्रान्युत्तरस्योदगग्राणि विपरीतं वा ॥ १ ॥

तेषु प्रज्वलितेषु तृणेषु संस्थापयति महावीरम् । यदा मन्त्रेणानक्ति तदाऽभिपूरयत्येव
तुष्णीम् । यदाऽप्यभिपूरयति मन्त्रेण तदा लुप्यत एवाङ्गनम् । अभिपूरणेनैव निवृत्तत्वात् ।
अभिपूरणं तावद्धर्मनिष्पत्त्यर्थत्वाच्चित्यम् । अथैनमाज्येनाभिपूरयति (नौ० श्रौ० १९-२-१०)
इति बोधायनोक्तम् । एतैः पञ्चमन्त्रैः—अनाधृष्या पुरस्तादिति प्रागग्रं धारयमाणो
अपति । पुत्रवती दक्षिणत इति दक्षिणाग्रं धारयमाणः । सुषदा पश्चादित्यपराग्रं धारय-
माणः । आश्रुतिरित्युत्तराग्रं धारयमाणः । विधृतिरुपरिष्ठादित्यूर्ध्वाग्रं धारयमाणः (वैश्व०
श्रौ० २९-१) इति वैखानसः । अपतीति सर्वत्रान्वयः । अध्वर्युः महावीरमित्याप-
स्तम्बः । अज्यध्वर्युपरि महावीरमसंस्पृशन्महावीरं न स्पृशन् मन्त्रान्ते प्रादेशचारणम् ।
उत्तरत इत्यापस्तम्बः । पृथिवीमभिमृशत्यपति नोत्तरत इति माण्यकृत् ॥ २ ॥

अशब्देनाऽऽसीधो गृह्यते विकल्पेन । धृष्ट्यादानादि परिधिपरिदानान्तर्मुमयोः ।
स्वाहा मरुद्भिः परिश्रयस्वेति चितः स्थेति मन्त्रान्तः । अङ्गारेषु परितः संप्रवृत्त-

प्राश्नायध्वर्युर्निदधाति । प्रमा असीत्पुदश्चौ प्रति-
प्रस्थाता । एवमेव पूर्वणाध्वर्युरुत्तरेण प्रतिप्र-
स्थाता । अन्तरिक्षस्यान्तर्धिरसीत्यध्वर्युरेव त्रयो-
दशं दक्षिणतो निदधाति ॥ ३ ॥ (ख० ५) ॥

ण्येतानि द्वावपि कुरुतः । प्राश्नौ दक्षिणत उत्तरतश्च । उदश्चौ पश्चात्पुरस्ताच्च । तत्र
द्वयोः पारिच्योरेकैकस्य मन्त्रस्याऽऽवृत्तिः । प्रतिप्रस्थाता निदधातीत्यन्वयः । अन्तिम-
स्यानावृत्तिराध्वर्यवत्वात् । तमेवार्थं द्योत्यत्येवकारः ॥ ३ ॥ (ख० ५) ॥

महावीर आज्यमानीय दिवं तपसस्त्रायस्वेत्युप-
रिष्ठात्सौवर्णेन रुक्मेणापिधायाऽऽभिर्गीभिरिति
तिसृभिरुपतिष्ठते धवित्राण्यादत्ते गायत्रमसीति
प्रथमं त्रिष्टुभमसीति द्वितीयं जागतमसीति तृतीयं

गायत्रमसीत्यादिभिर्लिभिर्मन्त्रैरध्वर्युर्धवित्राण्यादायोर्ध्वमभिधूनोति उपवीजयति त्रयो
मधुशब्दा मन्त्रस्त्वैकस्तेन सकृदुक्तेन मन्त्रेण त्रिरग्निमुपवीजयति । तेषां धवित्राणां मध्य
एकं प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति एकमाग्नीध्राय । तृतीयं तु स्वयमेव धारयतीत्यर्षाज्ज्ञायते ।
त्रयाणां ग्रहणमुक्त्वा द्वयोरेव विनियोगेन तृतीयस्याविनियोगात् । आग्नीध्रप्रथमा एते

प्र० टि०—स्तिपतेषु मध्ये स्थितस्य महावीरस्य राज्ञ इव पूजा संपद्यत इति भाष्य-
काराशयः । प्राश्नौ दक्षिणत उत्तरतश्च । उदश्चौ पश्चात्पुरस्ताच्च । तत्र
द्वयोर्द्वयोः पारिच्योरेकैकस्य मन्त्रस्याऽऽवृत्तिर्द्रव्यपृथक्त्वादेकवचनाच्च । निदधाती-
त्यन्वयः । एवं त्रिभिर्मन्त्रैर्विषमसंख्योपेतैरध्वर्युर्दिग्भ्ये प्रागग्रान्वट्परिधीन्परि-
दधति । समसंख्योपेतैर्मन्त्रैः प्रतिप्रस्थाता दिग्द्वय उदगग्रान्वट्परिधीन्परिदधाति ।
अनेन मन्त्रेणोर्ध्वलोकादिभ्यवधानबुद्ध्या दक्षिणभागेऽध्वर्युरेकं परिधिं परिदध्यात् ।
उच्योतिःशास्त्रविदः कदाचित्कदाचित्संक्रान्तिरहितोऽधिकमासखयोदशोऽस्तीत्येवमाहुः ।
अथोवशेन परिधिना तन्मासप्रतिर्भवति ॥ ३ ॥

आज्येनाभिपूरिते महावीरे महावीरमपि दधाति रुक्मेण सुवर्णकृतेन । तिसृभिरभिर्मन्त्रयत
इत्यापस्तम्बः । तिसृभिरन्ते सकृदुपस्थानमिति भाष्ये । वायुना ज्वालोत्पादकं व्यसनं
धवित्रम् । धवित्राण्यादत्ते (५-४) इति श्रुतेः । एनं महावीरम् । त्रयो मधुशब्दा एको
मन्त्रः । तेन सकृदुक्तेन त्रिरग्निमुपवीजयति । यद्वा—एकैकस्मिन्नुपवीजन एकैको मधुशब्दः ।

तैरेनमूर्ध्व त्रिभिर्धूनाति मधु मध्विति तेषामेकम-
ग्रीधे प्रयच्छत्येकं प्रतिप्रस्थात्रे त आग्नीध्रप्रथमाग्निः
प्रदक्षिणमूर्ध्व धून्वन्तो महावीरं परियन्ति मधु
मध्विति प्रणवेन संस्थापयन्तीति विज्ञायते ॥ ४ ॥

पूर्वोक्ता अध्वर्यवादयस्त्रिः प्रदक्षिणमूर्ध्व धून्वन्तो यथा महावीरस्याव्यतिष्ठको भवति
तथा वीजयन्तः परियन्ति परितो यन्ति । त्रिः प्रदक्षिणं कुर्वन्तीत्यर्थः । आग्नीध्रः प्रथम-
स्तमन्वितरयोः क्रमनियमः । प्रणवेन होतृप्रणवेन संस्थापयन्तीति विज्ञायते ॥ ४ ॥

यथालोकमुपविश्य समञ्जत इन्धाना आसते
प्रज्वालिते रुक्ममपादत्ते इति विज्ञायते ॥ ५ ॥

अग्निं तमुपविष्टानां मध्ये स्थितस्य महावीरस्य यथाऽऽलोकः प्रकाशो भवति तथाऽऽ-
सित्वा यथास्थानमिति वा समञ्जत इन्धाना अग्नीन्धनं कुर्वन्तः । प्रज्वालिते ज्वलितुमा-
रुन्वेऽग्नौ रुक्मं विलस्योपरि स्थितं रुक्ममपादत्ते गृह्णाति ॥ ५ ॥

याभिर्वर्तिकां शसिताममुञ्चतामित्युच्यमाने दश
प्राचीर्दश भासि दक्षिणेत्येतमनुवाकं यजमानं
वाचयत्यम्रस्वतीमश्विना वाचमस्मे इत्युच्यमाने
रुचितो घर्म इत्युपोत्तिष्ठन्नाह यथेतं त्रिरनभिधू-

याभिर्वर्तिकामिति होत्रोच्यमाने दश प्राचीरित्यनुवाकं यजमानं वाचयतीत्यर्थः ।

आपस्तम्बपक्षेऽयमनुवाक आध्वर्यवो बोध्यः । अम्रस्वतीभिरित्युच्यमान उत्तिष्ठन्सन्-
रुचितो घर्म इत्याह । यथेतं यथाऽऽगतास्तथेवानभिधून्वन्तः प्रतिपरियन्ति त्रिः । त्रिवारं

प्र० टि०—तेषां ध्वित्राणामेकमग्नीध्रे प्रथमं प्रयच्छत्यपरं प्रतिप्रस्थात्रे । ततः पश्चादेवम-
ध्वर्युरादत्ते । ऊर्ध्वमग्निं प्रति धून्वन्तः परिक्रामन्ति । आग्नीध्रः प्रथमम्, इति भरद्वाज-
पुस्तकान्ध्यामपि समाप्नानात् । होतुः प्रतिप्रणवमेकीकृत्य संस्थापयन्तः परिसमस्यन्त-
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रकाशो विरामः । 'तमभिमुखाः पर्युपविशन्ति—पुरस्तादध्वर्युः । दक्षिणतः प्रति-
प्रस्थातस्तत आग्नीध्रः' (आप० श्रौ० १९-२-१९) इत्यापस्तम्बः । आज्येन समञ्जत
ओमितीन्पना दीक्षयन्तः समिद्धिरित्यर्थः । समन्ततो ज्वलनं यत्राग्नेर्भवेत्ततो रुक्मम-
पादत्ते । ईषज्ज्वालितेऽप्यपादत्ते ॥ ५ ॥

यत्राभिजानन्ति याभिर्वर्तिकामित्यापस्तम्बः । तदुपोत्तिष्ठन्नध्वर्युराह रुचितो घर्म इति ।

न्वन्तः प्रतिपरिचिन्ति ॥ ६ ॥

प्रत्यागमनेऽध्वर्युमुखा इत्याहऽऽपस्तम्बः ॥ ६ ॥

तस्मिन्काले प्रतिप्रस्थाता प्रत्येत्य धवित्राण्यादाया-
ग्रेणाऽऽहवनीयं पर्याहृत्य सम्राडासन्त्यां निदधाति
स्वाहा त्वा सूर्यस्य रश्मिभ्य इति प्रातः स्वाहा
त्वा नक्षत्रेभ्य इति सायं ययालोकमुपोत्थाया-
पश्यं गोपा इति सर्वं ऋत्विजो यजमानश्वाधी-
यन्तो महावीरमवेक्षन्ते त्वष्टीमती ते सपेयेति
परिश्रिते प्रतिप्रस्थाता पत्नी वाचयति ॥ ७ ॥
(ख० ६) ॥

ययालोकं यथास्थानं सर्वे ये धर्मसंबन्धिनस्ते सर्वेऽधीयन्तोऽधीयाना एवावेक्षन्ते न
स्वन्ततः । परिश्रिते सर्वतः परिश्रिते देशे स्थिता पत्नी वाचयति ॥ ७ ॥ (ख० ६) ॥

इति श्रीवाञ्छेश्वरसुधीविरचितायां सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रवर्ग्यसूत्र-

व्याख्यायां महालिङ्गसमाख्यायां चतुर्विंशप्रश्ने

तृतीयः पटलः ।

अथ चतुर्थः पटलः ।

अग्नीद्वौहिणी पुरोडाशावासादयेति संप्रेष्यत्य-

निष्टुब्धयोराग्नीध्र उपस्तीर्णा(र्या)भिघारयति

अग्नीद्वौहिणिविति संप्रेषः । आग्नीध्रोऽङ्गारापोहनादिविधिना तूष्णीकेनाग्निष्टुब्धयोः

प्र० टि०— अध्वर्युप्रथमा अनभिष्टुब्धस्तस्मिन् परिचिन्ति इति भरद्वाजापस्तम्बौ ॥ ६ ॥

धवित्राण्यादायाध्वर्युः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति । तानि प्रतिप्रस्थाताऽग्ने-
णाऽऽहवनीयं पर्याहृत्य सम्राडासन्त्यां सादयतीत्यापस्तम्बः । ययालोकं यथास्थानं सर्वे
ये धर्मसंयोगिन ऋत्विजो यजमानोऽधीयन्तोऽधीयाना एवावेक्षन्ते न स्वन्ततः ।
अपन्युस्वावर्णैकश्रुत्या इति न्यायः परिश्रितवचनं पत्न्याः स्वशाखायामेवोपेक्ष्य (वोप-
प्रेषयति) आ प्रवर्ग्यपरिसमाप्तेः ॥ ७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रवर्ग्यटिप्पण्यां महादेवशास्त्रिसंकलितायां

तृतीयः पटलः ।

अध्वर्युराग्नीध्रं प्रति प्रेषयति । तूष्णीमुपचरितवानिति वचनस्यैवेन पुरोडाशं साङ्कारं
नस्माद्वोपेक्ष्यमादिप्रतिष्ठापनार्थम् । अनिष्टुब्धयोः सुधोः पात्रस्थाने त्पात्राभ्यङ्गनं

तौ रोहिणौ पुरोडाशावासादयति दक्षिणं परिधि-
संधिमन्वेकमुत्तरमन्वितरमत्रैव शृतं दध्यासाद-
यति ॥ १ ॥

सुचोरेवोद्गास्य ताभ्यां सह पश्चात्परिधिसंध्योरासादयति । गार्हपत्येऽविश्रयणे तूद्गात्रा-
दिनाऽऽत्मनश्चाभिपरिहारः परिहर्तव्यः । शेषं स्पष्टम् । अत्रैवेदानीमेव शृतं दध्यासादयति ।
एवकारेण सूत्रान्तरोक्तपूर्वकालशृतदध्यासादनव्यवच्छेदः ॥ १ ॥

देवस्य त्वेति रश्मनामादायादित्यै रास्त्राऽसीत्य-
भिमन्त्र्य पूर्वया द्वारोपनिष्क्रम्याध्वर्युर्धर्मदुग्धमाह-
यतीह एवादित एहि सरस्वत्येहीति त्रिरुपाश-
वसावेक्षसावेहीति त्रिरुचैर्यथानामा भवति यथेतं
प्रत्येत्याभिधानीं निदाने दोग्ध्रे चाऽऽदायाध्वर्यु-
रासीध्नः प्रतिप्रस्थाता च दक्षिणया द्वारोपनि-
र्हत्य ॥ २ ॥

देवस्य त्वेत्यादिनाऽभिधानीं गृहीत्वाऽदित्यै रास्त्राऽसीत्यभिमन्त्र्य पूर्वया द्वारा
गत्वाऽध्वर्युर्धर्मदुग्धमिह एहीत्यादिभिस्त्रिरुपांश्चाह्वयति । असावेहीति त्रिरुचैराह्वयति
यथानामा भवति गौः । यथानामा यादृशनामवती तेन नाम्नाऽसावेहीति त्रिरुचैराह-
वति । यथा गङ्गा एहीति । अन्ये तु त्रिभिर्नामभिराह्वयति मनुष्यनामभिरैवैना-
माह्वयतीति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । स्वनाम्नैवाऽऽह्वानवचनादेकस्या गोक्षिनामत्वा-
नियमाच्च । तथा च बोधायनः—यदस्या नाम भवति तेनासावेक्षसावेहीति । कस्याय-
नस्तु नाम्ना त्रिरुचैरित्याह । ब्राह्मणं तु जात्याख्यामिप्रायं द्रष्टव्यम् । यथेतं
प्रत्येत्य यथामतमायात्याभिधानीं निदाने दोग्ध्रे चाऽऽदायाध्वर्युर्वाद्यो दक्षिणया द्वारा
गच्छेयुः ॥ २ ॥

अदित्या उष्णीधमसीत्यध्वर्युर्धर्मदुग्धमभिदधाति

अभिदधाति बध्नाति वत्सं विशाखशस्त्रा बध्नातीत्यन्वयः । वत्सायां स्त्रीलिङ्गेनोद्धो

प्र० टि०—धोपस्तरणामिधारणमिति वचनात् । यावदुक्तमेवेति भाष्यकृत् । आसा-
दनं सुच्यता सह । यदा तु गार्हपत्येऽविश्रिते तदा होत्रादीनामात्मनश्च परिहारः परि-
हर्तव्यः ॥ १ ॥

रश्मनामादायाभिमन्त्र्य निष्क्रम्य प्राग्भंशात्पूर्वया द्वारोपांश्चाह्वानमेव । स्व आयतने
देवतानामभिरिति । यथा—गङ्गा एहि गङ्गा एहीत्यादि ॥ २ ॥

धर्मदुग्धं बध्नाति पूर्वगृहीतया रज्ज्वा । विशाखशस्त्रा बध्नाति । वत्सं (वत्सप्रतिकृति वा)

वायुरस्यैड इति वत्सं पूषा त्वोपावसृजति
वत्समुपसृजति यस्ते स्तनः शशय इत्यध्वर्युर्ध-
र्मदुग्धमभिमन्त्रयत उस्त घर्मः त्रिष्वेति वत्सं
निदाय बृहस्पतिस्त्वोपसीदत्वित्युपसीदति दानघः
स्थ पेरच इति स्तनान्तसंमृशत्यग्निभ्यां पिन्वस्व
सरस्वत्यै पिन्वस्वेत्येतैर्वषायसि दोग्ध्रे दोग्धि
तूष्णीं प्रतिप्रस्थाता हसीयस्यजाय ॥ ३ ॥

मन्त्रः । उपावसृजति दोहनार्थं घर्मधुक्तसमीपं प्रापयति । वत्सं निदाय-वदत्त्वा वर्षायसि
महति अध्वर्युर्दोग्ध्रे प्रतिप्रस्थाता बन्धनादिविधिना तूष्णीं मन्त्रं विनाऽन्नां दोग्धि ।
गोरजाया अछामे तद्दुग्धमात्रलाभे दुग्ध एव सर्वं दोहनमग्नाः अयोक्तव्याः । दोहन-
मन्त्राः पुनः सांनान्ये दर्शिताः ॥ ३ ॥

अग्नीध्रे पयसी प्रदाय यथेतं प्रत्येत्य शफावध्वर्यु-
रादक्षे गायत्रोऽसीति प्रथमं त्रैलोक्योऽसीति द्वितीयं

अग्नीध्रे आग्नीध्राय गोपयोऽनापयश्च दत्त्वा यथेतं यथागतं प्रतिनिवर्त्ये प्राप्नोति
गत्वा शफो पूर्वोक्तावध्वर्युर्गृहीयात् । अध्वर्युग्रहणं स्पष्टार्थं प्रतिप्रस्थातृनिवृत्त्यर्थं वा । नाना-

प्र० टि० — वत्सं समृजति । स्पष्टोऽर्थः । निदाय वत्सं पुनर्बद्धा वत्सं विशाखदात्रा ।
उपसीदत्युपविशति दोहनार्थम् । स्तनान्तसंमृशति सकृदेव मन्त्रो बहुवचनत्वात् ।
अग्निभ्यां पिन्वस्वेत्येकैकेन वाक्येनैकं स्तनं दोग्धि । वाक्यत्रयेण चतुर्थं, सर्वानुक्त्वा
स्तनंचतुष्टयं दोग्धीति भाष्यकृत् । स्वदोग्ध्रे इति सिद्धे वर्षायसीति वचनाद्वर्षायसि
स्वयं पयो दोग्धि बहुवचनादध्वर्युरिति । अल्पे प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्युणा गृहीते । इदानीं
प्रतिप्रस्थातृग्रहणं विस्पष्टार्थमिति । अनाबन्धनादिकर्म प्रतिप्रस्थाता तूष्णीं सर्वं करोति ।
यस्तु गवान् अलम्बमानो दुग्धमेव तयोर्लभते, तस्य दुग्धे दोहनमन्त्रो नास्ति । अत एव
तूष्णीमिति विस्पष्टार्थम् ॥ ३ ॥

यत्राभिजानात्युत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति तदुपोत्तिष्ठन्तावाग्नीध्रहस्ते पयसी द्वे प्रदाय
दत्त्वा यथेतं प्रत्येत्य, तस्य महावीरस्य हस्ताभ्यां गृहीतुमशक्यत्वात्संदर्शयदुभयतः
काष्ठद्वयमध्ये महावीरं सैद्धं कृत्वा काष्ठद्वयस्य मूलद्वयमग्रद्वयं च धृत्वाऽध्वर्युर्प्रतिप्रस्था-
तारान्वानयतः, तौ काष्ठविशेषौ शफावित्युच्येते । महावीरस्याहस्ताभ्यामग्नौऽग्निहोत्रह-
वर्णीवत्प्राज्ञविशेष उपपन्न इत्युच्येते । यत्राभिजानात्युपद्वयपयसा गोधुगेतितदोऽग्नीध्रो-

जागतमसीत्युपयमनं । प्रतिप्रस्थातोपद्रवपयसा
 गोधुमित्युपयमान आग्नीध्रः पूर्वः प्रतिपद्यते
 सहोर्जो भागेनोप मेहीति पयसी प्रतीक्षत
 आह्वियमाणे प्रतीक्षत इन्द्राग्निना मधुनः सारघ-
 स्येति ॥ ४ ॥ (ख० ७) ॥

तस्मिन्त्यनेतोपयमनं प्रतिप्रस्थाता गायत्रोऽसीति मन्त्राभ्यां प्रथमाद्वितीयादात्त इत्यनुष-
 ङ्गेणान्वयः । होत्रोपद्रवपयसा इत्युच्यमान आग्नीध्रः पूर्वः प्रतिपद्यते पूर्वस्थां विशि-
 पयसी गृहीत्वाऽऽगच्छतीत्यर्थः । आह्वियमाणे पयसी सहोर्जो भागेनेत्यादिना प्रतीक्षते
 सम्यक्पश्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ (ख० ७) ॥

महावीरे गोपय आनयति स्वाहा त्वा सूर्यस्य
 रश्मय इत्युद्यन्तमूष्माणमनुमन्त्रयते मधु हविरसी-
 त्यजापयः प्रतिप्रस्थाताऽजापय एके पूर्व समा-
 मनन्ति ॥ ५ ॥

महावीरे गोपय आनयनं दोग्धेणैव न पात्रान्तरेण । विना वचनं पात्रान्तरग्रहणात्सं-
 मत्वात् । केचित्तु न हि मृन्मयमाहुतिमानशेति वचनात् । अन्ये न दारुपात्रेणेत्याहुः ।
 तच्चिन्त्यम् । आनयेतिचोदनाचोदितत्वेनाहोमत्वात् । न च वषट्कुर्यादित्यनेन करणमन्त्र-
 गतवषट्कारविधानात्तदन्तमन्त्रकरणस्य कर्मणो होमत्वमिति वाच्यम् । अतत्पर-
 त्वाच्चुतेः । अन्यथाऽग्नी तत्समानब्राह्मणस्य सं ते वायुरिति 'मृत्स्वनेन अप आन-
 याति' इत्यस्यापि होमत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्दोग्धेणैवाऽऽनयति । उद्यन्तं महावीरादुद्यच्छ-
 न्तमूष्माणमनुमन्त्रयते । अजापयः प्रतिप्रस्थाताऽऽनयतीति संबन्धः । एकेऽजापयः
 पूर्वं समामनन्ति ॥ ५ ॥

प्र० टि०—ऽमुप्रपद्यते, इत्यापस्तम्बः । यस्मिन्काले होतुः शब्दं शृणोति । नोपय एव
 मुख्यत्वादर्भस्ते । अथवा पयस्याह्वियमाण आग्नीध्रं प्रतीक्षते । केचिदध्वर्युप्रतिप्रस्थाता-
 राववेक्षते इति तद्व्याख्यानं न समञ्जसम् । प्रतीक्षत इत्येकवचनप्रयोगदर्शनादाग्नी-
 ध्रेण प्रतीक्षत इति सिद्धं भवति । पयः प्रतीक्षत इति भाष्यकृतम् ॥ ४ ॥

अन्यथमन्येन दारुपात्रेण, न हस्तेन । न दोग्धानमिमृशन्तीति प्रतिषेधात् । अन्येन
 वा दारुपात्रेण पात्रेणऽऽहुतिवर्मत्वात् । आनयनचोदितत्वादनाहुतिरिति येन केन-
 धिमन्त्रोमेति भाष्यकृद्वाक्ये । उद्यन्तं धर्ममनुमन्त्रयते । उद्यन्तं महावीरादुद्यच्छन्दम् ।
 आनयतीत्यनुमते । एके शास्त्रिनः पठन्ति ॥ ५ ॥

द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति शफाभ्यां
महावीरं परिगृह्णाति वेदेन प्रमुञ्चयान्तरिक्षेण
त्वोपयच्छामीत्युपयमनेन प्रतिप्रस्थातोपयच्छति
देवानां त्वाऽपितृणामनुमतो भर्तुः शक्यमित्या-
दायोपोनिष्ठति ॥ ६ ॥

सन्ये पाणौ समावृत्त्या महावीरमध्वर्युणा प्रमृष्टे प्रतिप्रस्थातोपयच्छति तमुपयच्छन्त-
मुपयमनेनाध्वर्युरादाय तमुपोनिष्ठति ॥ ६ ॥

तेजोऽसि तेजोऽनुमेहीति हरति समुद्राय त्वा
वाताय स्वाहेति गच्छक्षेवानवानं पञ्च वातना-
मानि व्याचष्टेऽपान्याश्रये त्वा वसुमते स्वाहेति
पञ्चोत्तराण्यवाशिष्टा विकल्पार्थाः ॥ ७ ॥

अनवानमनुच्छस्तन् । पञ्चसप्तमयोर्वातनामधेययोश्चतुर्थपञ्चमाभ्यां विकल्पः । उत्तराणि
यन्नुन्धीति शेषः । तत्रापि षष्ठो विकल्पार्थः ॥ ७ ॥

एतस्मिन्काळे प्रतिप्रस्थाता दक्षिणं रौहिणं जुहो-
त्यहर्ज्योतिरिति प्राता रात्रिज्योतिरिति सायमप-
रेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रम्य विश्वा आशा

रौहिणं पुरोडाशं प्रतिष्ठितं जुहोतीत्यापस्तम्बः । प्रतिष्ठितं यथा न चलति तथा ।
सुचाऽनिष्टुब्धया प्रतिष्ठितं जुहोतीति भारद्वाजः । अहर्ज्योतिरिति प्रातः ।
इत्येते पूर्वस्य दीर्घोऽण इति दीर्घः । अपरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रम्य विश्वा

प्र० टि०-शफाभ्यां महावीरमित्यादानार्थत्वाच्छफग्रहणं किमर्थं क्रियते । अभ्यन्त-
रेणाऽऽदानं विधीयते द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति । महावीरसंलग्नं मस्मापनीयो-
पयमनेनोपयच्छति महावीरसमीप उपयच्छत्यध्वर्यवे प्रतिप्रस्थाता । अध्वर्युरुपयमनेनो-
पयस्याऽऽदत्ते । महावीरमुपयमनं च तूष्णीमुत्तिष्ठति ॥ ६ ॥

आहवनीयं प्रतिहरति । सर्वैर्वाक्यैर्ब्रजनाच्छन्वातनामानानीति परिज्ञानार्थम् । अमवा-
नमनुच्छ्वसन्त्याचष्टे वाक्ये वाक्ये स्थित्वा वाक्यान्तरे नोच्छ्वसिति । पञ्चानामेवानुच्छ-
वासनिधमः । तथोत्तरेषामिति भाष्यकृत् । परिमाणार्थमेतत् ॥ ७ ॥

काष्ठवचनाच्छन्दोगानां सामान्ते वा दक्षिणं रौहिणं जुहोति । अध्वर्युरपरेणाऽऽह-
वनीयमतिक्रम्य ब्रह्माणमीक्षते मन्त्रेण । ईक्षत इत्यनुकर्षः । गतः । दर्शपूर्णमासविकारे-

दक्षिणसदिति ब्रह्माणमीक्षते विश्वान्देवानया-
द्विहेति होतारं स्वाहाकृतस्य घर्मस्येति घर्म-
माश्राव्य प्रत्याश्रावितघर्मस्य यजेति सम्प्रेष्यति ॥ ८ ॥

आशा इति ब्रह्माणमीक्षते । विश्वान्देवानिति होतारम् । ईक्षत इत्यनुवक्तुः । एवम-
प्रेऽपि ॥ ८ ॥

उत्तमया वाचा प्रचरति स्वाहाऽग्नये यज्ञिया-
येति वषट्कृते जुहोति स्वाहेन्द्रा वषडित्यनुवषट्-
कृते घर्ममपातमाश्विनोति हुतं घर्ममुपतिष्ठते ॥ ९ ॥

उत्तमया वाचोत्तमस्वरेणोच्चैः स्वरेणेति । स्वाहाऽग्नये यज्ञियायेत्यनेन यजमान
उपतिष्ठत इति शेषः । एवमप्रेऽपि ॥ ९ ॥

नमो दिवे नमः पृथिव्या इत्यनुवाकशेषेण यज-
मान उपर्यग्नौ धार्यमाणं प्रतिप्रस्थाता शृतदध्नाऽ-
भिपूरयतीधे पीपिहीति विक्षरन्तमनुमन्त्रयते
दिशोऽन्तःपरिध्यनुप्रहावयति ॥ १० ॥

उपर्यग्नौ अग्रेरुपरि धार्यमाणमध्वर्युणा महावीरमिति शेषः । एवमप्रेऽपि । प्रतिप्र-
स्थाता शृतदध्ना शृतातङ्केन दध्ना पूरयति, इधे पीपिहीत्यनेन । दधि विक्षरन्तं
महावीरमध्वर्युर्नुमन्त्रयते । क्षरतिश्च क्वचित्सकर्मकोऽपि च्छन्दसि दृश्यते । मधु क्षरन्ति
सिन्धव इति । लोकेऽपि मधुस्त्वेत्यादि प्रयोगो द्रष्टव्यः । उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्या-
पारः क्षरत्यर्थ इति सकर्मकत्वाभिवाहः । अन्ये तु अनुवषट्कस्य महावीरशब्दस्य महावी-
रस्थितदधिपरस्वमङ्गीकृत्य विक्षरद्दध्यनुमन्त्रयत इत्यर्थ इत्याहुः । अस्मिन्पक्षे विक्षरत्य-
ददधिपदयोर्भिन्नलिङ्गकत्वेऽपि विशेषणविशेष्यभावश्छान्दसो बोध्यः । तथाऽक-
र्मक एव धातुरुपपादयितुं शक्य इति बोध्यम् । दिशः प्रति अन्तः परिधि अनुप्रहाव-
यति प्रतिदिशं होमं कारयतीत्यर्थः ॥ १० ॥

प्र० टि०-पूत्कारे तिष्ठन्प्रत्याश्रावयति । सोमे इति वचनात्सोमाहुतिषु आग्नीध्रीये प्रत्या-
श्रावयतीति ॥ ८ ॥

उत्तमया याज्यया प्रचारः । वषट्कार एव । जुहोतीत्यनुवर्कः । पितृन्घर्मपान्गच्छे-
त्यन्तः । यथालिङ्गं देवता उपतिष्ठते ॥ ९ ॥

धार्यमाणं महावीरं पूर्वोदितं यदुत्तरेणाऽऽहवनीयस्य शृतग्रहणं यदि विनाशो दूषितं
वा केशादिभिः पुनर्ग्रहणं शृतमेव यथा स्यादिति शृतग्रहणं क्रियते ॥ १० ॥

तदेवाऽऽह-

त्विष्ये त्वेति पुरस्ताद् शुभ्राय त्वेति दक्षिणाय
इन्द्रियाय त्वेति पश्चाद्भूत्यै त्वेत्युत्तरतः प्रत्या-
क्रम्योपयमने श्रेयमानीय पूर्वस्मिन्खरे राजतं
रुक्मं निधाय धर्माऽसीति तस्मिन्महावीरं साद-
यति नेत्वा वातः स्कन्दयादित्यभिचरतः

॥ ११ ॥ (ख० ८) ॥

त्विष्ये त्वेत्वादिना पूर्वादिदिक्षु प्रहावयतीत्यनुपङ्गः । णिजर्थस्याधिवसितत्वाज्जु-
होतीत्येवार्थ इति केचिदाहुः । अन्ये तु स्वयं हुत्वा पश्चात्प्रातिप्रस्थातारं हावयतीत्यर्थे
इत्याहुः । तस्मिन्त्यम् । प्रतिप्रस्थातुर्व्यवहितस्यात्र संक्रमासंभवात् । विश्वरन्तमनुमन्त्र-
यतं इत्यध्वर्युरेवोपात्तः । दिगुपलक्षणस्यानोरध्वर्य्वेनुमन्त्रणपश्चाद्प्रावबोधकत्वाऽनुपपत्तिश्च ।
न च तथापि णिच्प्रत्ययानुपपत्तिः । स्वार्थणिच्प्रत्ययस्यापि दृश्यमानत्वात् । भारद्वाजोऽ-
ध्वर्युर्ध्वं कर्तारमाह । अथैनमुपर्षाहवनीये धारयन्कृतदक्षाऽमिषूरयति विश्वरन्तमनुमन्त्र-
यत इषे पीपिहीति । अथैनं दिशोऽनुप्रहावयतीति । तत्राभिपूरणमध्वर्यवमित्येतावान्
विशेषः । प्रत्याक्रम्योत्तरतो गत्वा उपयमने धर्मश्रेयमानीय पूर्वस्मिन्खरे राजतं रुक्मं
निधाय धर्माऽसीत्यनेन रुक्मोपरि महावीरं निदधाति । अभिचरतस्तु नेत्वा वातः
स्कन्दयादिति सादयेत् । आपस्तम्बस्तु ब्रह्माणि धारयेत्यादिभिः क्रमेण त्रयाणां वर्णानां
सादनं नेत्वा वातः स्कन्दयादित्यस्य सर्वश्रेयतामभिचारेऽमुष्य त्वा प्राणे सादयामीति
शाश्वनामयुक्तेन सादनं चाऽऽह ॥ ११ ॥ (ख० ८) ॥

इति श्रीवाङ्मेश्वरमुधीविरचिते सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रवर्ग्यसूत्रव्याख्याने
महालिङ्गसमाख्यामे चतुर्विंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

प्र० टि०-मह्यं ज्यैष्ठ्याय पीपिहीति मन्त्रान्तः । अध्वर्युर्विश्वरन्तमनुमन्त्रयते पूर्व-
मानीतं दधि । दृष्टश्च क्षरतिधातुः सकर्मकः । मधु क्षरति इति । दिशोऽन्तः पारि-
ष्वन् एनं दिशोऽभ्यित्यापस्तम्बः । प्रहावयति स्वावयति । तस्मिन्खरे महावीरं प्रतिष्ठा-
पयति । ब्राह्मणादिवर्णत्रयमिषयेषु मन्त्रत्रयेष्वनुपङ्गद्योतनाय पृथगुपदर्शनम् । मन्त्रशेषः
सर्वत्र । यद्यभिचरेदमुष्य त्वा प्राणे सादयामीति सादयेत् (आप० श्रौ० ११-३-३४)
इत्यापस्तम्बभूमे विशेषः । यद्यभिचरेद्विश्वं कर्तुमिच्छेद्यजमानो देवदत्तस्य त्वा प्राणे
सादयामीति सादयेत् ॥ ११ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रवर्ग्यटिप्पण्यां महादेवशास्त्रिसंकलितायां

चतुर्थः पटलः ।

अथ पञ्चमः पटलः ।

शकलानुपयमने समज्य पूष्णे शरसे स्वाहेत्येतैः
प्रतिमन्त्रमाहवनीयेऽभ्यादधाति पष्ठं सर्वेषु लेपे-
ष्वङ्कत्वा रुद्राय रुद्रहोत्रे स्वाहेत्युत्तरया द्वाराऽन-
न्वीक्षमाणो निरस्याप उपस्पृशेदेतस्मिन्काले
प्रतिप्रस्थातोत्तरं पुरोडाशं जुहोति यथापुर-
स्तात् ॥ १ ॥

पूर्वोक्तान्मन्त्रशकलानुपयमने समज्य पूष्ण इत्यादिभिः प्रतिमन्त्रमाहवनीयेऽभ्यादधाति ।
एकैकं शकलमुपयमने समज्यय यथाऽग्नौ बिन्दवश्चोतन्ते तथाऽऽदध्यादित्यर्थः ।
मित्रियं प्राचीनावीत्यादधाति । पष्ठं शकलं सर्वेषु लेपेष्वङ्कत्वोत्तरया द्वारा गत्वाऽन-
न्वीक्षमाणो रुद्रायेत्यादिना निरस्याप उपस्पृशेत् । एतस्मिन्काले प्रतिप्रस्थातोत्तरं रौहिणं
जुहोति प्रतिष्ठितम् । आपस्तम्बः शकलहोमात्पूर्वं रौहिणहोममाह ॥ १ ॥

अध्वर्युः काण्टकीं समिधमादधात्यपीपरो माऽहो
रात्रियै मा पाहीति सायमपीपरो मा रात्रिया
आहो मा पाहीति प्रातः ॥ २ ॥

अपीपर इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां सायं प्रातर्यथाक्रमं काण्टकीं समिधमादध्यात् । आप-
स्तम्बस्तूर्णीं समिदाधानमाह ॥ २ ॥

शेषादुपयमनेनाग्निहोत्रं जुहोत्यग्निर्ज्योतिर्ज्योति-
रग्निः स्वाहेति सायं सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः

शेषादिति । एतस्मादिति शेषः । अग्निर्ज्योतिरित्यनेन सूर्यो ज्योतिरित्यनेन चाग्नि-
होत्रं जुहोति । यथाकालं भूः स्वाहेति व्याहृत्या वा । आपस्तम्बस्तूर्णीं होममप्याह ।

प्र० टि०—शकलान्पूर्वासादितानुपयमनेऽभ्यज्य दधाति । तत्र पितृभ्य इति प्राची-
नार्वातिना पितृलिङ्गकत्वाच्च । तूर्णीं लेपेष्वभ्यज्य रुद्राय रुद्रहोत्रे इत्युदधं निरस्येति ।
'उदधं नहिः प्राग्ब्रह्मः' इति बोधायनः । अपामुपस्पर्शनं श्रौतम् (श्रुत्युक्तम्) ।
अहर्ज्योतिरिति प्रतिष्ठितं जुहोति प्रतिप्रस्थाता । अहर्ज्योतिर्देवता ॥ १ ॥

अग्नानुग्रहमाहाऽपस्तम्बः—तूर्णीं काण्टकीं समिधमाधायेति । नास्ति मन्त्र इति
सूत्रकाराभिप्रायः । तूर्णीं सायं प्रातः काण्टकीं समिधमादधातीति वचनात् । पलाश-
मिवृत्त्यर्थमिह काण्टकीं समित् ॥ २ ॥

हुतशेषात् । अग्निहोत्रहवर्णीनिवृत्त्यर्थमुपयमनेग्रहणम् । तन्वाग्निहोत्रग्रहणमनर्थकम् । आग्ने-

स्वाहेति शासक्याहृत्या बोधयत्र शेषः समुपहृत्य
सर्वे भक्षयन्त्यसावुपहृत्यस्वेति कर्मनामधेयेनाऽऽ-
मन्त्रेण उपहृत इति प्रतिवचनो होता प्रथमो
भक्षयति यजमान उत्तमोऽपि वा यजमान एवाव-

अत्र केचित् । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन मासाग्निहोत्रवन्नामातिदेशे पुनर्मन्त्रान्मानं ज्ञाप-
यति । ग्रहमेधीयाज्यभागन्यायेन क्लृप्तोपकारप्राकृतमन्त्रपुनःश्रवणं शोदकलोपेन तदि-
तराङ्गपरिसंख्यार्थमिति । तेन प्रधानमात्रानुष्ठानं कार्यमित्याहुः । अन्ये तु अग्निहोत्रं
जुहोतीति नामातिदेशेन कृत्स्नधर्मप्राप्त्युपपत्तेर्मन्त्रान्मानवैयर्थ्यं व्याहृत्या विकल्पबोध-
नार्थम् । प्राकृतस्यैवानुवादसंभवात् । तस्मादिध्माधानादि कृत्स्नमेवाग्निहोत्रं कार्यम् ।
तथा कात्यायनोऽप्याह—अग्निहोत्रस्याऽऽवृता हुत्वेति । तथा बोधायनोऽप्याह—अग्नि-
होत्रविधिनेष्टेति । न च तर्हि दोहनाद्युपसादनान्तस्यापि प्राप्तिः स्यादिति वाच्यम् ।
उपदिष्टशेषद्रव्येणातिदिष्टद्रव्यभावे दोहादीनामर्थलोपादित्युपपत्तेः । तत्र काण्टकीवच-
नेन पालाशद्रव्याभावात्तस्मादग्निहोत्रः । सर्वभक्षत्वाच्च । निर्लेहनादि उदगुद्देशान्तं कर्म
वचनास्सुप्तम् । प्रत्याम्नातं यत्ततोऽन्यत्सर्वं कार्यमिति वदति । उपयमन इत्यादि ।
उपयमनं होत्रे प्रदाय ततः सर्वं धर्मसंबन्धिनो भक्षयन्ति । कर्मनामधेयेनेत्यादि व्याख्या-
तम् । क्रमनियमार्यमाह—होता प्रथमो भक्षयति । यजमान उत्तमो भक्षयतीत्यनुषज्यते ।
इतरेषां क्रमस्तु—अध्वर्युर्ब्रह्मा प्रतिप्रस्थाताऽग्नीदित्यां पस्तम्बोक्त्या ब्राह्मः । अनेनैव क्रम-
णोपहृता बोध्याः । अत्र धर्मसंबन्धित्वाविशेषात्प्रस्तोतुरपि केचिद्भक्षमाहुः । आपस्त-

प्र० टि०—यमहाकपालमि युक्तेः । केन निर्वापणं भवति तत्रान्वाधानप्रभृति ब्राह्मणतर्पणान्तं
यथा भवति तथैवमिहापि समिदाधानादि भर्जनान्तं होमद्रव्यं न प्रधानमिति चेत् । नाप्रधा-
नेऽपि तन्त्रोत्पत्तिर्दृश्यते । वचनः द्रव्यप्रकाशेषु वारुणनिष्कास एवावभृथोऽन्यानि चैवं
प्रकारेणोपलभ्यन्ते । नाग्निहोत्रप्रतिषेधं न त्वेतादिति । अपूर्ववचनास्यादेवेति माध्यकारा-
शयः । गतः । सायं प्रातः भूः स्वाहेति । तूष्णीं वेत्यापस्तम्बः । उपयमने शेषमिति
शेषः । अग्निहोत्रे हुते यदुपयमने शिष्यते तत्समुपहृत्य प्रवर्त्यकर्तारः सर्वे भक्षयन्ति ।
प्रवर्त्यकर्तृणामेव नियमो नान्येषामनधिकृतत्वात् । असावसावुपहृत्यस्वेति कर्मनामभिः,
न देवदत्तशर्मादिभिः । उपहृत इति याचितं नृणां । अध्वर्यु उपहृत्यस्वेति प्रथमम् ।
तत उपहृतं याचति ब्रह्मक्षुपहृत्यस्व प्रतिप्रस्थातरुपहृत्यस्वाग्नीदुपहृत्यस्व प्रस्तोतरुपहृत्यस्व
यजमानोपहृत्यस्वेति संबुद्ध्या । यदि न प्रस्तोता भक्षयति तदा यजमानोपहृत्यस्वेत्यन्तः ।

घ्ननेतरे हुतः हविर्बभूव हविरिति भक्षयित्वोपय-
मनं प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति तदुच्छिष्टखरे प्रक्षा-
ल्यान्तर्वेदि निदधाति तस्मिन् रुक्मावधाय मद-
न्तीरानीयाऽऽपो हि ह्य मयोभुव इति तिसृभि-
र्मार्जयन्ते निनीयाप उपयमने सर्वं परिघर्ष्य
समवधाय ॥ ३ ॥ (ख० ९) ॥

आदिभिरनुक्तत्वाच्चेत्यन्ये । अपि वेति पूर्वप्रतिपादितपक्षव्यावृत्तिः । यजमान एव भक्ष-
यतीत्यनुषङ्गः । प्रत्यक्षमिति शेषः । तथा च यजमान एव प्रत्यक्षं भक्षयतीति यावत् ।
इतरे यजमानव्यतिरिक्ताः । अग्रेणाऽऽघ्राणेन नतु प्रत्यक्षं भक्षयन्तीति शेषः । हुतं
हविरित्यादि । अनेन मन्त्रेण भक्षयित्वा सर्वेऽध्वर्युहस्ते प्रयच्छन्ति । स च प्रतिप्र-
स्थात्रे । तदित्यादि । तदुपयमनमुच्छिष्टखरे पूर्वोक्ते प्रक्षाल्य प्रतिप्रस्थात्रेऽन्तर्वेदि निद-
धाति । तस्मिन्नुपयमने रुक्मावधाय मदन्तीरानीयाऽऽपो हि छेति तिसृभिर्मार्जयन्ते ।
निनीयाप उपयमने सर्वं परिघर्ष्य समवधाय निधाय । अत्र मार्जनं हस्तावनेजनमिति
केचित् । तच्च सर्वेषाममीषां भक्षिणामक्षि(मिष्य)ते पुरुषसंस्कारत्वात् । तथा (दा)
मार्जयन्त इत्येव बोधायनः । अन्तर्वेद्यामेव निनीयापः समवधाय सहावधाय कचिदिति
व्याचक्षते । अत्र घर्मेप्रायश्चित्तान्याह बोधायनः । तथा तत्र मदन्तीरपोऽवनिनीयाऽऽ-
ज्यस्त्राल्यां सुवेणोपधातं प्रायश्चित्तानि जुहोति प्राणाय स्वाहा पूष्णे स्वाहेत्येताभ्याम-
नुवाकभ्यामिति ॥ ३ ॥ (ख० ९) ॥

घर्मायोत्साद्यमानाथानुब्रूहीति संमेष्यत्युत्साद्यमा-

उत्साद्यमानायेति संसाद्यमानायेत्यर्थः । यद्यपि उत्पूर्वः सादयतिर्नाशवाची दृश्यते,

प्र० टि०—विकल्पः । अदृष्टभक्षणप्राप्तिस्तेषामिति मा भूदेतदर्थमग्रेणेतर इत्याहेत्यस्यावघ्रा-
णभक्षो नाग्यदिति भावः । सर्वेषां भक्षणाद्योऽयं मन्त्रः । भक्षयित्वेति पुनर्वचनावाचक्यं प्रय-
च्छति प्रतिप्रस्थातृहस्ते । प्रतिप्रस्थाता तदुच्छिष्टखरे प्रक्षाल्याऽऽज्यं पश्चादन्तर्वेद्यां निधा-
नमध्वर्यादीनां सर्वेषां मार्जनं पुरुषसंस्कारत्वात् । तेन त्वन्ये प्राप्नुवन्ति मदन्तीभिर्विज्ञायते
च मैत्रायणीयश्रुतौ । प्रवर्ग्य प्रचरिष्यमाणानां तेजोऽपक्रम्य प्रविश्य तिष्ठति यथा दर्शपूर्ण-
मासवन्मार्जनान्ते पुनस्तेजस्विनो भवन्तीति वाजसनेयश्रुतिः । तस्मान्मदन्ती(न्त्यो) न
प्राप्नुवन्ति । अतः पुनर्विधीयते । मदन्तीमार्जनशेषमुदकमेवान्तर्वेद्यां निनयति । केचि-
दन्तर्वेद्यां सर्वं परिघर्ष्य समवधायैकी कुर्वन्ति ॥ ९ ॥

होतारं प्रति प्रैषः ।

नायानुब्रूहीति वाऽऽयस्मिन्तसप्त वा सप्ता इत्यु-
च्यमानेऽग्रेणाऽऽहवनीयं पर्याहृत्य सप्तादासन्धां
निदधाति ॥ ४ ॥

उत्सन्नकुलधर्माणामित्यादौ तथाऽपि उपसर्गाणां द्योतकत्वात्सीति तात्पर्यग्राहकप्रमा-
णान्तरेऽप्यन्तरवाचित्वस्याप्यविरोधः । प्रकृते चास्य प्रेषस्य सादनार्थत्वात्संसाध-
मानायेति सूत्रान्तराच्चाप्रत्योत्साद्यमानशब्दः सादनार्थक एव युक्तः । नचानेनैव
वचनेन प्रतिप्रवर्धं धर्मत्याग एवास्तिवाति वाच्यम् । विना वचनं पात्रान्तरोत्पादनस्या-
शक्यत्वात्प्रवर्धसमाप्त्यनन्तरं सकृदेव प्रवर्धोद्घातनास्त्रानेन तस्याऽऽवृत्त्यसंभवात् ।
गुणभूतोपसर्गानुरोधेन वचनस्यात्यन्तगुरुभूतार्थेतात्पर्यकल्पनायोगात् । निदधातीति धर्म-
मिति शेषः । अन्यत्सुगमम् ॥ ४ ॥

यथा धवित्राण्यद्वि तृणमघ्न्ये विश्वदानीमित्युच्य-
माने गामुत्सृजत्येतस्मिन्काले उत्तमेनानुवाकेन
शान्तिं कर्षन्ति ॥ ५ ॥

धवित्रग्रहणं प्रवर्धोत्सृजनमात्रेणापि प्रवर्धसंश्लेषित्वमात्रेण सर्वेषां संभूताना-
मासादनं यथा स्यादित्येवमर्थं स्पष्टार्थम् । गां धर्षदुषमुत्सृजति बन्धनान्मोचयति ।
एतस्मिन्काले गोमोचनकाले शान्तिकरणं प्रागेवोक्तम् ॥ ५ ॥

एवं विराजश्च सायं मातः प्रवर्धेण प्रचरन्ति
षट्कृत्वयुपसत्के द्वादशकृत्वः षडुपसत्के
चतुर्विंशतिकृत्वो द्वादशोपसत्के ॥ ६ ॥

एवं प्रवर्धेण प्रचरिष्यन्त इत्यादिविधिना प्रचरन्ति । अम्याससंख्यामाह । अ्युपसत्के
साहे क्तौ षट्कृत्वः प्रवर्धोऽनुष्ठेय उपसत्प्रयोगसंख्यायाऽनुष्ठेयः । सायं प्रातरित्यनेनैव
सिद्धे अ्युपसत्के इत्यादिवचनं ब्राह्मणार्थम् । तस्मिन्नेव साहे सामिके द्वादशकृत्वः प्रव-
र्धानुष्ठानं षडुपसत्कत्वात् । द्वादशोपसत्केऽह्नि चतुर्विंशतिकृत्वः ॥ ६ ॥

प्र० टि० -आयस्मिन्तसप्त वा सप्ता इति होतुःशब्दं श्रुत्वा सर्वे परिधर्म्यं निदधाति ॥ ४ ॥

होतुःशब्दं श्रुत्वा तद्गामुत्सृज्य तृणमघ्न्यजलपानार्थं चाद्वि तृणं विव शुद्धमुदकमिति
मन्त्रलिङ्गात् । मदन्तीरुपस्पृश्येत्यापस्तम्बः । प्रवर्धकर्तार इति शेषः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

विराजमित्यन्तसंयोगे द्वितीया । तिल उपसदो यस्य क्तोः स अ्युपसत्कः ।
एवमुत्तरं द्रष्टव्यम् । अ्युपसत्के सोमे क्तौ । तस्मिन्नेव सामिके द्वादशकृत्वः । द्वाद-
शोपसत्केऽह्नि चतुर्विंशतिकृत्वः । रुद्रान्वसः ॥ ६ ॥

तेनेष्टा संवत्सरं न मांसमश्नीयात् रामाहुपेयात्
मृन्मयेन पिबेत्स्य राम उच्छिष्टं पिबेत् ॥ ७ ॥

तेन प्रवर्गेणैष्टा संवत्सरं न मांसं भुञ्जयात् । रामां स्त्रियं नोपेयात् गच्छेत् ।
रामा रमणीयैव गृहीता शूद्रा । मृन्मयेन पात्रेण जलादिकं न पिबेत् । रामः पुत्रपुत्रः
शूद्रः । रामेव रामः । लिङ्गव्यत्ययः । अस्य कृतप्रवर्गस्य पुरुषस्योच्छिष्टं न पिबेदि-
त्यर्थः ॥ ७ ॥

अग्निष्टोमे षट्पणक्ति नोक्थ्ये षट्पञ्चयाद्विभजिति सर्व-
पृष्ठे षट्पणक्ति न प्रथमयज्ञे षट्पञ्चयात्पञ्चयाद्वा दुर्भा-

अग्निष्टोमेऽग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमे । ननु प्रवर्गस्यानारम्याधीतत्वादनारम्याधी-
तानां च प्रकृतिगामित्वस्य सर्वार्थमप्रकरणादिति तार्तीयन्यायेनैव सिद्धेः किमर्थं वच-
नमिति चेन्न । न प्रथमयज्ञे षट्पञ्चयादित्यनेनाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगेऽपि प्रतिषेधप्राप्तौ तत्प्र-
तिप्रसवार्थतया विधानोपपत्तेः । नोक्थ्य इत्याग्निष्टोमगुणविकार उक्थ्यकतावतिदेशप्राप्तः
प्रतिषिध्यते । विश्वजितीत्युक्थ्यसंस्थायां प्रतिषिद्धोऽयं सर्वस्मादुक्थ्यविकारात्किमुक्तः
सन्सर्वपृष्ठे प्रतिप्रमूयते । अत एव प्रतिप्रसवाज्ज्ञायतेऽस्ति सर्वपृष्ठे विश्वजिदुक्थ्य इति ।
न प्रथमयज्ञे षट्पञ्चयात् । प्रथमयज्ञोऽग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगः । तत्र न
षट्पञ्चयात्षट्पञ्चयाद्वा । प्रथमप्रयोगेऽपि कश्चिन्नियममाह—षट्पञ्चयादुदुर्भाक्षणस्य । यस्य
त्रिपुरुषं वेदविच्छेदः स दुर्भाक्षण इत्युक्तं सोमप्रकरणे । तस्य षट्पञ्चयात् । तथा ब्रह्म-

प्र० टि०—अथ संवत्सरं कंचिन्नियममाह—प्रवर्गेणैष्टा संवत्सरमेवं व्रतम् । स्त्रियं
नोपेयात् । कदाचिन्मृन्मयेन पात्रेण न जलं पिबेत् । अस्य यजमानस्योच्छिष्टं रामो
रमणीयः पुत्रो न पिबेत् । तेज एव तत्संस्थयतीति (तै० आ० १-८) । तत्तेन नियमेन
स्वकीयं तेज एव सम्यक्कीर्णो करोतीति तदर्थः ॥ ७ ॥

प्रवर्गस्याग्निष्टोमसंबन्धं विधत्ते—यावन्तः सोमयागाः सन्ति तेषु सर्वेष्वग्निष्टोमः संस्मर्यतः
सर्वयज्ञात्मकः । तत्रानुष्ठिते सति कृत्स्नेऽपि यज्ञे शिरः प्रतिहितं भवति । अनारम्याधी-
तस्य प्रवर्गस्य यद्यपि पुरस्तादुपसवामिति वाक्येनैव प्रकृतिभूताग्निष्टोमसंबन्धः प्राप्त-
इत्याऽपि 'न प्रथमयज्ञे षट्पञ्चयात्' (स० श्री० २४-१-२६) इति वक्ष्यमाणसूत्रनिषे-
धमपोष्य प्रतिप्रसवार्थं पुनर्विधानम् । निषेधस्तदतिरात्रेऽपि चरितार्थो भविष्यति । तस्यापि
विकल्पितप्रथमयज्ञत्वात् । तथा वाऽऽह्वाऽऽपस्तम्बः—'अग्निष्टोमः प्रथमयज्ञोऽतिरात्रमेके
पूर्वसमापनन्ति' इति ।

अग्नस्य प्रवृज्याद्भवत्सर्वसकामस्य योऽनूचानः

श्रोत्रियस्तस्य कामं प्रवृज्यात् ॥ ८ ॥

(ख० १०) ॥

वर्षसकामस्यापि प्रवृज्यात् । दुर्भाक्षणमद्वयवर्षसकामव्यतिरिक्तेऽपि कश्चिन्नियममाह—
कामं तु योऽनूचानः श्रोत्रियस्तस्य प्रवृज्यादिति । यस्य त्रिपुरुषं वेदविच्छेदो नास्ति
तस्य प्रवृज्यात् । कामशब्दो विकल्पार्थः । अत्रेदं विधायते । कथमनारम्भाधीतः
प्रवर्त्यः । यत्प्रवर्त्यं प्रवृणक्तीति श्रुतः । स च पुरस्तादुपसदां प्रवर्त्येण प्रवृणक्तीति
ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विनियुक्तः । अव्यभिचरितक्रतुसंबन्धियुपसत्संबन्धसहकृतद्वि(त)दुक्ति-
न्यायेन तत्प्रतीतेः । न योपसदङ्गत्वमेवास्तिवाति वाच्यम् । उपसत्पदस्य पुरस्तात्काष्ठ-
प्रतियोगित्वेन स्तार्थोपस्थापकस्योद्देश्यसमर्पकत्वायोगात् । तद्वाचकपदान्तरकल्पनया
वैमृधवत्तदङ्गत्वबोध उपसदां फलवत्त्वज्ञानं विनाऽङ्गयाहित्वा(साहित्या)भावेन फलवत्त्व-
ज्ञानार्थं ज्योतिष्टोमोपास्थितेरावश्यकत्वे लाघवेन ज्योतिष्टोमार्थत्वस्यैवोचितत्वात् ।
कौवीतकिमाग्रेण प्रकरण एव प्रवर्त्याभ्यानाच्च । तत्र च न प्रथमयज्ञे प्रवृज्यादिति
श्रुतम् । तत्र प्रथमयज्ञपदेन ज्योतिष्टोमस्य सर्वसंस्थस्य ग्रहणमथवा तदीयप्रथमप्रयोगमा-
श्रस्येति चिन्तायां प्रथमयज्ञशब्दो ज्योतिष्टोमनाम । एष वाच्य प्रथमो यज्ञो यज्ञानां
यज्योतिष्टोम इति सामानाधिकरण्यात् । तस्य प्रथमं प्रयुज्यमानत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तस-
त्त्वाच्च । न चैतेनेष्टाऽध्यान्वेन यजेतेत्यन्यशब्देनान्यसंस्थानामभिधानात्तासु ज्योतिष्टोमो-
त्तरकाष्ठविविधानेन न सर्वसंस्थज्योतिष्टोमस्य प्रथमं प्रयुज्यमानत्वमिति वाच्यम् ।
तावताऽपि ज्योतिष्टोमसामानाधिकरण्येन प्रवृत्तिनिमित्ताविधातात् । अतो वाक्यात्प्रक-
रणाच्च ज्योतिष्टोमस्यावच्छेदेनैवार्थं प्रतिषेधः पर्युदासो वा ज्योतिष्टोममिन्ने प्रवृणक्तीति ।

प्र० टि०—केचित्प्रतिषेधो विकल्पेन यद्यग्निष्टोमः प्रथमयज्ञः, तत्र प्रवृज्येनस्य नित्य-
त्वात् । अग्निष्टोमे प्रवृणक्तीत्युच्यते । अतिरात्रश्चेत्तत्र विकल्पो भवति । अग्निष्टोम उक्त्यः
बोद्धव्यतिरात्रोऽष्टोर्याम इत्येतासु संस्थासु प्रवर्त्यो नित्यः । नोक्त्ये प्रवृज्यादिति निषेधो
वाजपेयादिषु । विश्वानिति सर्वपृष्ठे प्रवृणक्तीत्यापस्तम्बः । विश्वानित्सर्वपृष्ठगुणको यश्च भवति
तत्रापीति मन्तव्यम् । अत एवाग्निष्टोम उक्त्यो वाऽतिरात्रोऽष्टोर्यामो वा यत्किंचिदनाग्निस्त्र
न तयोः प्रधानत्वं च विधत्ते । तस्मादाश्रितव्यमेव । तेषामप्ययं किमाश्रयणीय इति
प्राप्ते तत्र कश्चित्प्राप्तिरित्युच्यते ' नोक्त्ये प्रवृज्यात् ' (आप० श्रौ० १९-१-५८)

अन्यथा विकल्पापत्तेः । यत्तु अग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति वचनं तत्पर्युदस्तप्रातिप्रसवार्थम् । तदपि च कामं तु योऽनूचानः श्रोत्रियः स्यात्तस्य प्रवृञ्ज्यादित्यनेनोपसंह्रियते । तेनानूचानश्रोत्रियस्याग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमे नित्यं करणमन्यज्योतिष्टोमे नित्यमकरणं विकृतिषु च नित्यं करणमिति पूर्वपक्षिते सिद्धान्तः—अवयवशक्त्यैवार्थं बोधोपपत्तावतिरिक्तरूढिकल्पने प्रमाणाभावात् । प्रथमशब्दस्याप्रवृत्तप्रवर्तनवाचित्वेन प्रथमप्रयोगपरत्वावगतेः । यज्ञशब्दस्य च लक्षणया प्रयोगपरत्वाभ्युपगमात्प्रथमयज्ञपदेन ज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगोऽभिधीयते । स च प्रथमप्रयोगोऽग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमस्य । पाञ्चमिकन्यायात् । प्रथमं यजमानोऽतिरात्रे सप्तेण यजेतेति वचनादतिरात्रसंस्थाकस्य । तत्रोभयत्रापि अनेन प्रवर्ग्यस्य निषेधः पर्युदासो वा नतु विकृत्यन्तरे तत्रोपदेशातिदेशाभ्यां तदप्राप्तेः । तथा च प्रथमयज्ञशब्दो वाक्यशेषादवैदिकप्रयोगाच्च निरूढलक्षणया सोमान्तरनिरूपितप्राथम्यवत्प्रयोगविषयज्योतिष्टोममेवाभिदधाति । अन्यथा स्वस्वद्वितीयादिप्रयोगनिरूपितप्राथम्यवत्प्रयोगविषययज्ञमात्राभिधान आहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा गृहपतिसप्तदशाः सप्तमासीरनित्यादौ सत्रे यज्ञमात्रोत्तरकालतापत्तेः । अतश्चोक्तविधज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोग एव प्रवर्ग्यप्रतिषेधः । तथात्वेऽतिरात्रप्रथमाहारेऽपि न तौ पशौ करोतीतिवद्विकल्पापत्तेः । न च क्रियायाः स्वरूपेणोद्देश्यसंनन्धित्वेन वा निषेध एव विकल्पः—यथोक्तस्थले । यज्ञ इति कारकनिषेधः—यथा रात्रौ श्राद्धं कुर्यादित्यादौ तत्र निषेधस्य कारकमात्रविषयत्वेन क्रियाविषयत्वाभावात्क्रियाविषयविधिविकल्पापादकत्वानुपपत्तिः । प्रकृते च प्रथमयज्ञपदस्य नोद्देश्यपरत्वमपि तु प्रातःसवन इतिवदधिकरणकारकपरत्वम् । अतश्च न विकल्पापत्तिरिति वाच्यम् । कारकस्यापि प्रथमप्रयोगस्याधिकरणत्वस्य विधितः प्राप्तिरन्यायतौत्से(त्वे)न प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वस्यैव विकल्पापत्तेः । अत एवाऽऽक्षेपेण यत्किञ्चित्कालप्राप्तौ रात्र्युपादानस्यैच्छिकत्वेन रात्रप्राप्तौ वैधत्वाभावात्(छ) तन्निषेधस्य विकल्पापादकत्वम् । प्रकृते तु प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वं नैच्छिकं प्रतिप्रधानगुणान्वयस्य वैधत्वात् । अतः स निषेधोऽपि विकल्पापादक एव । वस्तुतस्तु प्रथमप्रयोगस्योद्देश(द्देश्य)मेव मीमांसकोक्तमिति न काचिदनुपपत्तिः । अतो नानूयाजेष्विति वत् पर्युदास एवायम् । अनारब्धवाधानवाक्यशेषादुक्तविधप्रथमप्रयोगमिहे प्रवृञ्जनादिति । अतश्च प्रापकप्रमाणाभावात्प्रथमप्रयोगोऽकरणप्रसक्तावग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति वचनं वस्तुतो नाप्राप्तप्रापकमपि तु प्रतिप्रसवफलकं सदग्निष्टोमसंस्थाकत्वनिमित्ते प्रथमप्रयोगेऽपि नित्यं प्रवर्ग्यविधानार्थं न तु विकल्पेन । विकल्पे प्रमाणाभावात् । अस्य च नान्यविषयता । सामान्यविधित एव सर्वत्र प्राप्तत्वादिति प्रथमप्रयोगविषयतैव । अनेन काममित्यनूचानवाक्यस्थोपसंहारः । तेनाग्निष्टोमसंस्थाकज्यो-

तिष्ठोमप्रथमप्रयोगेऽनूचानस्य नित्यं करणं तथा श्रोत्रियस्यापि । अनूचानो वेदाध्या-
पकः । तेन श्रोत्रियवैश्ययोर्व्यावृत्तिः । श्रोत्रियः प्रकर्षेण वेदतदर्थज्ञ इत्युक्तम् । काम-
पदेनोभयोः कर्षोरुपादानाच्च न विचेयानेकत्वम् । तदन्वेषामग्निष्टोमप्रथमाहारेऽपि नित्य-
मकरणातिरिक्तं । अन्ये तु अनूचानश्रोत्रियपदाभ्यां ब्रह्मवर्चसकामदुर्वाकरणयोरु-
पलक्षणं कृत्वा श्रितयोभिन्नप्रथमप्रयोगे नित्यमकरणातिरिक्तं वदन्ति । तन्त्रवार्तिके त्वनू-
चानादेर्विकल्पेऽन्येषां तु नित्यमकरणमित्युक्तं तत्कामपदेन विकल्पाभिधानमङ्गीकृत्या-
ग्निष्टोमवाक्येन च तेनोपसंहारादनूचानादेर्विकल्प इत्यभिप्रायेणेति ध्येयम् । सर्वथाऽति-
शयप्रथमाहारे प्रतिप्रसवाभावात्तत्त्वमेवाविनियोगः प्रकृतौ तु प्रथमप्रयोगेऽपि नित्यं
करणमित्यस्मकृतगुरुविवरणे विस्तरः ॥ ८ ॥ (ख० १०) ॥

इति श्रीवाङ्मेश्वरसुधीविरचिते सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रवर्ग्यसूत्रव्याख्याने
महालिङ्गसमाख्याने चतुर्विंशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

अथ षष्ठः पटलः ।

प्रवर्ग्यमुद्रासयिष्यभ्रजामग्नीध्रे ददाति पष्ठौर्ही

प्र० टि०-इत्युक्त्वाऽमन्तरं 'विश्वजिति सर्वपृष्ठे प्रवृणात्ति' (११-३-१९) इति विधानाश्लोकस्य
इति गन्धते । तत्राऽऽपस्तम्बेन बाध्यते तस्मादेकत्र विधायकप्रत्ययत्र न विधायकं च यथाऽ-
ज्ञातस्य दुश्चस्य न पार्श्वं दातव्यं वक्षं च परिदातव्यमिति केन विधीयते । तस्मादप्राप्तोऽयं
विधिः । अपरे स्वेवमाहुः-शास्त्रान्तरेषु विद्यते विश्वजित्सर्वपृष्ठोक्त्यस्तत्र प्रवृज्जनप्राप्त्यर्थं
वचनामिति । तथापि नोपपद्यते । यथा पाटलिपुत्रे बहवः पुरुषा विद्यन्त इति न्यायः ।
केचित्पुरुषास्तेषामन्नपानादि न विद्यते । अत एव स्वेभ्यो मन्यते । तस्मादन्यशास्त्रो-
क्तस्य विश्वजित्सर्वपृष्ठोक्त्यस्याऽऽपस्तम्बेन विधानाद्विदधाति प्रवृज्जनम् । कोऽसौ दुर्वा-
क्षणस्तत्राऽऽह चौधायनः-यस्य वेदश्च वेदी च विच्छेद्येते त्रिपूरुषम् । स वै दुर्वा-
क्षण इति । प्रथमयज्ञे प्रवृज्ज्यादिति शेषः । 'एकां शास्त्रामधीत्य श्रोत्रियः । अङ्गा-
ध्याययनूचानः' इति वैखानसः । कामवचनात् प्रथमयज्ञादिनियमः । नानाहिताग्नेरिति
निषेधात् ॥ ८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रवर्ग्यटिप्पण्यां महादेवशास्त्रिसंकलितायां

पञ्चमः पटलः ॥

प्रवर्ग्योद्गासनकाळे ददाति । दक्षिणां ददातीति वचनादग्नीदजां ते ददामीत्येवं श्रौति-

ब्रह्मणे धेनुः होत्रे रुक्मावध्वर्यवे ॥ १ ॥

प्रवर्ग्यं प्रवर्ग्यसाधनीभूतपात्रसमुदायमुद्धासधिष्यन्नुद्धासनेन संस्करिष्यन् । अभाभि-
त्यादि स्पष्टम् । पष्ठौही गर्भिणी गौः । न च तस्या धर्मोपयोगाभावात् कथं विनियोग
इति वाच्यम् । तद्वानस्याद्वयार्थत्वेन प्रतिपत्तिस्वाभावात् ॥ १ ॥

समोऽध्यापरं खरं पूर्वस्मिन्नुपच्युहति मेथीं मयूखा-
न्विशाखदामानि चाऽऽद्यापरेणाऽऽहवनीयं
पर्याहृत्य सन्नाडासन्धां निदधाति सन्नाडासन्दी-
मणेणाऽऽहवनीयं निधायौदुम्बर्याः सुचि चतुर्गु-
हीतं गृहीत्वा धर्मं या ते दिवि शुगित्यास्य-
दध्ने जुहोति धर्मं या तेऽन्तरिक्षे शुगिति नाभि-
दध्ने धर्मं या ते पृथिव्याः शुगिति जानुदध्ने ॥ २ ॥

अपरं खरं गृहीत्वा पूर्वस्मिन्खरे व्यूहति निक्षिपति । खरद्वयमेकी करोतीत्यर्थः ।
मेथ्यादयो व्याख्याताः । तानि मेथीमयूखाविशाखदामानि । अग्नेणाऽऽहवनीयमानां य
सन्नाडासन्धां निदधाति । ततः सन्नाडासन्दीमणेणाऽऽहवनीयं स्थापयित्वा सुच्युप-
यमन्यां प्रोक्षणीधान्यां वा । अन्यत् स्पष्टम् । अपि वा प्रतिप्रस्थाता अग्नि-
नस्त्रान्शलाकान् मुष्टीनादाय तेषामेकमाहवनीय आदीप्याऽऽस्यदध्ने धारयति ।
तस्मिन्नध्वर्युः प्रथमामाहुतिं जुहोति । तस्मिन्नपरमादीप्याऽऽहवनीये पूर्वं प्रहृत्य नाभि-
दध्ने द्वितीयाम् । तस्मिन्नपरमादीप्याऽऽहवनीये पूर्वं प्रहृत्य जानुदध्ने तृतीयांमाहवनीय
एवैनमनुप्रहरति । अपि वेह चतुर्गुहीतविकल्पः । सनखास्रखान्तसंगतादु(र्गु)ह्येषुष्टपरिमि-
नित्युक्तप्राक्(ग्)दर्शान् । आस्यदध्ने जुहोति । आसीनस्य शक्यत्वात् । तस्मिन्शला-
कमुष्टौ । एनं शलाकमुष्टिम् । आहवनीय एवानुप्रहरति ॥ २ ॥

प्र० टि०—कन्यायेन । सर्वत्रैवं क्रतुमर्थः । ददातीत्यनुकर्षः । पष्ठौही बालगर्भिणी
गौः । रजतस्यापि हिरण्यवस्त्रप्रतिग्रहमन्त्रे हिरण्यशब्दस्य विद्यमानत्वात्तत्रापि केचिन्मन्त्रेण
न गृह्णन्ति, इति रजतस्यादक्षिणत्वाद्विरण्यं ददातीति यत्र चोद्यते तत्र न दद्याद्भज-
तम् ॥ १ ॥

समोऽप्येकीकृत्यापरं खरं गार्हपत्योत्तरतो न्युत्तमाहवनीयस्योत्तरस्मिन्खरे न्युप्यैकस्मि-
न्याग्ने गृह्णाति । पृथक्पात्राभ्यां गृह्णातीत्येके । आहवनीयस्योत्तरत आसन्दीं प्रतिष्ठाप्य
तस्यां प्रवर्ग्यपात्राण्यन्वधायौदुम्बर्यामिति । पुनरौदुम्बरप्रहणं विस्पष्टार्थम् । धर्मं या ते
दिवि शुगित्युच्चेर्गुहीतया सुचा । धर्मं या तेऽन्तरिक्षे इति नाभिः । धर्मं या ते पृथिव्या-
मिति नाभिस्तराम् । तिस्रश्चाऽऽहुतीरिति भाष्यकृत् ॥ २ ॥

एतस्मिन्काले प्रतिप्रस्थाताऽहतेन वाससा परि-
श्रिते पत्नीमुदानयत्यनुजोऽद्यानुमातिरन्विदनुमत
इत्युपनिष्क्रामन्त्यनुहरन्ति स्वरौ दक्षिणत उच्छि-
ष्टस्वरपत्रेण प्राञ्चैशः सभ्राडासन्दीं प्रतिष्ठाप्य प्र-
स्तोतः साम गायेति संप्रेष्यति सह पत्न्या त्रिः सर्व-
साम्नो निधनमुपयन्ति मध्यदेशे द्वितीयं प्राप्य
तृतीयं सर्वत्र संप्रेष्यति ॥ ३ ॥

अहतेनेत्यादि । यथैषा प्रवर्धसंभाराज पश्यति तथाऽऽच्छादिते धर्मे तामानयतीत्यर्थः ।
न साऽवेक्षत इति निषेधस्य पूर्वमुक्तत्वादिति भावः । तथाऽऽह बोधायनः । अथैतां पत्नी-
मुदम्दशेन वाससाऽन्तर्द्धातीति । तन्मते पत्न्याः पारिश्रयणमिति विशेषः । प्राञ्चैशस्तसभ्राडास-
न्दीमादाय अन्विदिति मन्त्रेण निर्गच्छन्ति । अनुहरन्तीत्यादि । संन्युसौ क(ख)रौ पात्रे गृही-
त्वा पारिकर्मिणो दक्षिणत उच्छिष्टस्वरं परिहरन्तीति शेषः । तथा चाऽऽपस्तम्बः—दक्षिणत
उच्छिष्टस्वरं परिहरतीति । उच्छिष्टस्वरमपि पात्रे गृहीत्वा दक्षिणमार्जालीयदेशं नयतीति केचि-
त् । प्राञ्चैशस्य पुरस्तात्सभ्राडासन्दीं प्रतिष्ठाप्य प्रस्तोतारं साम गायेति संप्रेष्यति । सभ्राडा-
सन्धा द्वावन्तर्वेदि पादौ द्वौ बहिर्वेदीत्यास्तम्बः । सह पत्न्येत्यादि । पत्न्या सह सर्वं ऋत्विजः
प्रस्तोत्रा गीयमानसाम्नो निधनमन्तिमभक्तिमुपयन्ति सह गायन्तीत्यर्थः । मध्ये मध्यदेशे
द्वितीयं निधनमित्यनुषज्यते । प्राप्योद्वासनदेशमिति शेषः । तत्र गत्वा तृतीयं निधनमुपयन्तीति
चानुषङ्गः । दिवस्त्वा परस्पाया इति प्रथममभिप्रव्रजन्ति । अक्षयस्त्वा परस्पाया अस्ति
द्वितीयम् । प्राणस्य त्वा परस्पाया इति तृतीयम् । प्रथमे साम्नि गीयमान इति शेषः ।
अध्वनीति वा । एवं द्वितीयतृतीये । तत्रोत्तरवेदेः पश्चिमदेशगमने तृतीयो मन्त्रः ॥ ४ ॥

प्र० टि०—आहवनीये प्रस्तरप्रहरणविधानलौकिकशङ्का मा भूदिति । अपवृत्तकर्मत्वादपस्ते-
पणे प्रायश्चित्तनिवृत्त्यर्थवचनाच्च दोषोऽस्तीति सर्वत्रैवम् । अयं विधिः कल्पान्तरोक्तत्वात्ता-
स्त्यस्माकमिति भाष्यकृत् । प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयत्याहवनीयदेशे परिश्रित इति ।
यथैषा प्रवर्धं न पश्यति तथा तिरोधीयत इत्यर्थः । तथा चाऽऽह बोधायनः—
'अथैतां पत्नीमुदम्दशेन वाससाऽन्तर्द्धाति' (बौ० श्रौ० २-१-२३) इति ।
संन्युसौ स्वरौ पात्रेण गृहीत्वा मेध्यादींश्च पारिकर्मिणोऽनुहरन्ति । उच्छिष्टस्वरं
जघनेन गार्हपत्यं नीत्वा दक्षिणाग्नेः पूर्वया द्वारा निर्हृत्य प्राञ्चैशस्य महावेदश्च
दक्षिणतो हरति । मार्जालीयस्थापनकाले सर्वेषु शिषिण्येषु मार्जालीयोच्छिष्टस्वरं
सिपति । सभ्राडासन्धा द्वावन्तर्वेदि पादौ द्वौ बहिर्वेदि प्रतिष्ठाप्य साम गाये-
त्यध्वर्युराह । सर्वे निधनं कुर्युः । ए३विश्रं समन्त्रिणं दहेति त्रिरैकस्मिन्नेवे व्यभिणं
दहेति (१) ॥ ३ ॥

अपरेणोत्तरवेदिं निधाय प्रस्तोतर्वाषाहारं साम
गायेष्टाहोत्रीयं साम गायेति संप्रेष्यतीष्टाहोत्रीयस्य
सर्वे साम्नो निधनमुपयन्ति न वार्षाहारस्य ॥ ४ ॥

सर्वे ऋत्विज इष्टाहोत्रीयस्य निधनाख्यामन्तिमभक्तिं गायन्ति । तस्माद्व्यवस्थासर्वेषां
वार्षाहारनिधनगानस्यापि प्रसक्तेर्निषेधोऽयं न वार्षाहारस्येति ॥ ४ ॥

यद्युपरिष्ठात्परिष्वेदत्र वार्षाहारं चोदयेत् ॥ ५ ॥

यदि उपरिष्ठात्परिष्वेदो भवति तत्पक्षश्चेदाश्रीयते तत्र वार्षाहारं प्रेष्यतीत्यर्थः ।
उक्तं चाऽऽपस्तम्बेनोपरिष्ठादत्रैकं परिष्वेकं समामनन्तीति । अन्यत्रेष्टाहोत्रीयमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

उदकुम्भमादाय वल्गुरसि शंयुधाया इति त्रिः

प्रदक्षिणमुत्तरवेदिं परिष्विञ्चन्पर्येति ॥ ६ ॥

स्पष्टम् । निधाय कुम्भं शं च वक्षि पारि च वक्षीति त्रिः परिष्विञ्चन्प्रातिपद्येतीत्या-
पस्तम्बः ॥ ६ ॥

चतुःसक्तिर्नाभिर्ऋतस्येत्युत्तरवेद्यां स्वरावुपनिष-

पत्यप द्वेषो अप ह्वर इति मार्जालीयदेश उच्छि-

ष्टस्तरं पाणी प्रक्षाल्योत्तरवेद्यां हिरण्यं निधाय

देव पुरश्चर सध्यासं त्वेति तस्मिन्प्रचरणीयं

चतुःसक्तिरिति मन्त्रेणोत्तरवेद्यां स्वरावुपनिषपति निदधाति । चतुःसक्तिरिति
मन्त्रश्चित्तदुत्तरवेद्यामुपनिषाप एवायं मन्त्रो नान्यत्रेति बोध्यम् । अप द्वेष इति मन्त्रेण मार्जा-
लीयदेशं मार्जालीयदेशं गत्वोच्छिष्टस्तरं निषपतीत्यनुषङ्गः । पाणी हस्तौ प्रक्षाल्योत्तरवेदि-
मध्ये हिरण्यं निधाय हिरण्यस्योपरि देव पुरश्चर सध्यासं त्वेति मन्त्रेण प्रचरणीयं महावीरं

प्र० टि०—उत्तरवेदिग्रहणं प्रदर्शनार्थं वक्ष्यमाणानामप्युद्घासनवेशानाम् । तस्मिन्
द्वितीयं प्रेषं ब्रूयात् तथा निधनमुत्तरवेदिं प्राप्य तृतीयं प्रेषमाह । तथा निधनं सर्वत्र प्रवर्ध्या-
द्घासनवेशेषु पुनरपस्वादिषु चैवं संप्रेषादिभ्रवृजनमत्रापि भवति । यत्रोद्घासनं कुर्वन्ति
तद्देशं प्राप्य तृतीयं प्रेषं ब्रूयात् । सर्वपक्षे च तृतीयपर्यायस्य निधनमुपेत्य प्राणस्य
त्वेति । उत्तरवेदेरुत्तरतो गत्वाऽऽसन्दीं प्रातिष्ठाप्य संप्रेष्यति प्रस्तोतर्वाषाहारं साम गाये-
ष्टाहोत्रीयं साम गायेति च न वार्षाहारस्येति निषेधवचनादिष्टाहोत्रीय एव साम्नो निधनं
समाधानमुपयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ४ ॥

यदि तत्र संप्रेष्यति वार्षाहारं चोदयेत् पूर्वं प्रस्तोतर्वाषाहारं साम गायेति च
पूर्वं ब्रूयात् । इतरथा यथोक्तेनैव ॥ ५ ॥

तूष्णीमुदकुम्भमादायाध्वर्गुर्मन्त्रेण परिष्विञ्चति ॥ ६ ॥

निषपतीत्युक्त्यर्थः । मार्जनं स्थादित्यर्थः । खरे हिरण्यं निधायैष्येत्यदि ।

महावीरमुपावहरत्येवमितरौ दक्षिणोत्तरौ वा
तूष्णीमित्तराण्यादित्यस्यैव रूपं करोति ॥ ७ ॥

निदधाति शफाम्यामेव । एवमितरौ पूर्वापरौ निदध्यादक्षिणोत्तरौ वा । आपस्तम्बस्तु
पूर्वापरविति स्पष्टमेवाऽऽह । तच्च प्रचरणीयस्य पुरत एव बोध्यम् । तथा च बोधायनः—
अग्रेण प्रचरणीयमिति । तूष्णीं मन्त्रं विना । आदित्यस्यैव रूपं मण्डलाकारमित्यर्थः
॥ ७ ॥

महीनां पयोऽसीति प्रचरणीय आज्यमानयति
वनस्पतीनामोषधीनां रस इति मधु वाजिनं
त्वा वाजिनोऽन्ननयाम इति दध्यैवमितरयोः
॥ ८ ॥

प्रचरणीयो यथा पूर्यते तथाऽऽज्यादीनि व्रीण्यानयति । तच्चोत्तरसूत्रे स्पष्टम् । एव-
मितरयोर्द्वितीयतृतीयमहावीरयोः । पूरणं कार्यमिति शेषः ॥ ८ ॥

अपि वाऽऽज्येन प्रथमे मधु द्वितीये दधि तृतीये ॥ ९ ॥

आज्यमेव प्रथम आनयति न तु दधिमधुनी । तच्च पयोमन्त्रेणैव । द्वितीयस्य
मधुनैव पूरणं तृतीयस्य दध्नेन पूरणम् ॥ ९ ॥

प्र० टि०—उपावहरतीति शेषः । प्रचरणीयं महावीरमुपावहरतीति मरद्धानः । अत्रापि
शफाम्या परिग्रहो महावीरस्य न विस्मर्तव्यः । प्रचरणीयस्याग्रतः पूर्वापरौ भवतः ।
दक्षिणोत्तरौ विकल्पः । तथा पूर्वापरविति वैखानसः । प्रचरणीयस्य यथा पूर्वापरयो-
गस्तथाऽग्रेण प्रचरणीयम् । अत्रैव सर्वं परिधर्म्यं सर्वतः परिमण्डलमादित्यस्य रूपं
करोतीत्यापस्तम्बः । तूष्णीमित्तराण्यादित्यस्यैव रूपं ध्यानं करोत्यध्वर्युः । प्रधर्म्यस्य
पूर्वदिशुद्वासनम्—शिरो वा एतच्चक्षस्य (तै० आ० १-९) इत्यत्र द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

शान्त्यर्थं प्रक्षिपति । गोषय इत्यापस्तम्बः । आनयतीत्यनुकर्षः । यथा पूर्यते प्रचरणी-
येव महावीरे दधानयतीति मरद्धानः । एवं द्वितीयं च तृतीयं च पूरयतीत्यापस्तम्बः ॥ ८ ॥

अपि वेति पक्षान्तरम् । पयो नित्यम् । आज्यमेवेत्यस्मिन्पक्षे गव्यमाज्यमेवेति
गम्यते । महीनां पयोऽसीति प्रचरणीमज्याज्येनैव पूरयेत् । ज्योतिर्भा असीति द्वितीयं
महावीरं मधुना पूरयेत् । वाजिनं त्वेति पूरयेद्दध्ना तृतीयम् । केचिदाज्यं त्रिः पू-
रयन्ति त्रिभिर्मन्त्रैः प्रथमं, एवं मधुना द्वितीयं तथा तृतीयं दध्नेति, मा भूत्कर्म-
विक्रोप इति ॥ ९ ॥

धर्मैतत्तेऽस्ममेतत्पुरीषमिति दध्ना मधुमिश्रेण यानि
पात्राण्यासेचनवन्ति तानि संपूरयत्यभ्युक्षतीतरा-
ण्यरिक्तताया इति विज्ञायते ॥ १० ॥ (ख० ११) ॥

धर्मैतत् इति मन्त्रेण मधुमिश्रेण दध्ना यान्यासेचनवन्ति बिलवन्ति पात्राणि भवन्ति
तानि पूरयति । इतराणि बिलशून्यानि अभ्युक्षति सिध्यति । एवं हि सति सर्वमरिक्तं
भवतीति श्रूयत इत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ यदि पुरुषाकृतिं चिकीर्षेत्समानमेतेषामुपा-
बहरणं तच्छिरो भवति तस्मिन्नेनमप्रच्छिन्नाग्रं
माश्वं निदधाति शिखायै रूपम् ॥ ११ ॥

पुरुषाकृतिचिकीर्षया प्रचरणीयोपाबहरणान्तं कृत्वेतराण्युपाबहरेत् तेन शिरसो
रूपं भवतीत्यर्थः । शिखायै शिखाया इत्यर्थः । पष्ठ्यर्थे चतुर्थीप्रयोगश्छान्दसः
॥ ११ ॥

अभितो दोग्ध्रे कर्णयोः प्रोक्षणीधानीं मुखस्य
नासिकयोः सूत्रावक्ष्णोर्हिरण्यशकलावाज्यसूत्रा-
वाज्यस्थालीं ग्रीवाणां धृष्टीं जतुं (जू)णामभितः
शफावस्योरभितो रौहिणहवण्यो बाह्वोर्मथीं
पृष्टीनामभितो धवित्रे पार्श्वयोर्मध्ये तृतीयमुर-
सोऽर्धे श्रोण्योरभितो मयूखौ सक्थयोर्मध्ये वृतीयं
मेढ्रस्य रौहिणकपाले पाण्योर्मध्य उपयमनमुद-
रस्य तस्मिन्सर्वं रज्जुमयमवदधात्पात्रा (त्यान्त्रा)-

कर्णयो रूपमित्यादौ सर्वत्र रूपं करोतीत्यस्य प्रतिकर्षः । अभितो दक्षिणत उत्त-
रतः । आज्यसूत्रावाज्यविन्दू । जतुं (जू)णां कण्ठादधोविद्यमानास्थिविशेषाणाम् । पृष्टीनां

प्र० टि०—अभ्युक्षतीतराणीति । अनिलवन्त्यभ्युक्षति । एवमरिक्तताया इति ॥ १० ॥

यदिशब्दः पक्षान्तरत्वद्योतनार्थः । अथ पुरुषाकृतिं प्रवर्त्यणाग्रं कुर्वाणश्चेदत्रैवेतरा-
विति पुनर्वक्षमादस्मिन्पक्षे तु पूर्वतश्चापरतश्च तद्दक्षिणतश्चोत्तरतश्च प्रचरणीयस्योपरि-
छादप्रच्छिन्नाग्रं वेदं निदधाति शिखाया रूपं करोति ॥ ११ ॥

अभितो दक्षिणत उत्तरतश्च दोग्ध्रे कर्णयो रूपं करोति । हिरण्यशकलावाज्यविन्द्वौ
नेत्रयो रूपं करोतीत्यर्थः । प्रोक्षणीधानीं प्रागग्रामुदगग्रं वा महावीर्यस्योऽपरतो मुखस्य
रूपं करोति । एवमितराणि प्रत्यगपवर्गं पुरुषाकृतिं करोति । ग्रीवाणामिति नित्यं बहु-
वचनं छान्दसत्वात् । आज्यस्थाल्या दक्षिणत उत्तरतश्च धृष्टीं निधाय रूपं करोति । जतु
चातुर्विधः । अन्यस्पष्टम् ।

णा२ रौहिणपिष्टलेपेन प्रध्वंसयति मज्जां वेदं
विस्त्रस्यानुप्रकिरति स्नायूनामवकाभिर्धूपतृणैरिति
प्रच्छादयति मा२सस्य दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षति
छोहितस्य कृष्णाजिनेन प्राचीनग्रीवेणोत्तरलोज्जा
प्रोणोति त्वचो लोज्जा सम्राडासन्दी विस्त्रस्यो-
परिष्ठाभिदधाति सम्राज्यरूपं करोति ॥ १२ ॥

पृष्ठास्थानं प्रध्वंसयति । अभिप्रकिरति अवकाभिः शैवालैर्धूपतृणैर्मुञ्जप्रलवैः । सम्रा-
ज्यस्य सम्राज एव सम्राडासन्दी दृश्य (उद्गास्य) त इति भावः । सम्राट्शब्दसंन-
न्धाद्वा । मज्जामित्यादौ षष्ठ्यर्थे द्वितीया । पूर्वोक्तानां साधनक्रमः कथ्यते—पुरुषस्य
प्राक्शिरस्कत्वान्महावीरेभ्यः पश्चादाज्यस्थाली ततः पश्चाच्छलौ ततः पश्चात्प्रतीषौ
रौहिणहवण्यौ तयोर्मध्ये मेथी धविप्रणि ततः पश्चादुपचमनं ततः पश्चादभिरिति
बोध्यम् ॥ १२ ॥

उत्तरवेद्यामुद्गासयेत्तेजस्कामस्योत्तरवेद्यामुद्गासयेद-
मकामस्येति पुरो वा पश्चादुद्गासयेदपां मध्य
उद्गासयोदिति नदीद्वीपं ब्रूवते यदि नदीद्वीप उद्गास-
येन परिषिञ्चेन्नात्र वार्षाहारं चोदयेत् ॥ १३ ॥

नित्यान्काभ्यांश्चोद्गासनदेशानाह—उत्तरवेद्यामित्यादि । उत्तरवेद्या नित्याया एव
तेजोवादिस्पर्शफलोद्देशेन विधिरिति केचित् । वस्तुतस्तद्गासनविषय उत्तरवेदेर्नित्यता-
वेदकप्रमाणाभावेन फलसम्बन्धरहितदेशविशेषाणामग्रे वक्ष्यमाणत्वेन चोत्तरवेदेः काम्यत्व-
मेव युक्तम् । पुरः पूर्वभागे । उपस्थितत्वाद्देवयजनदेशस्य पश्चात् । तस्यैव पश्चिमदेशे
वाऽपां मध्य उद्गासनं कथं स्यादिति मन्यमान आचार्यः श्रुत्यर्थमाहेति नदीद्वीपं ब्रूवत
इति । अपां मध्य इत्यनेन नदीद्वीपमेव श्रुत्यभिप्रेतामिति पूर्व आचार्या वदन्तीत्यर्थः ।
नदीद्वीप उद्गासनपक्षे पार्ष्वेचनवार्षाहारयोर्निवृत्तिः ॥ १३ ॥

प्र०टि०—रौहिणपिष्टशेषेण सर्वा पुरुषाकृतिं बद्ध्वा ध्वंसयति । य(त)था वेदम् ।
धूपतृणानीति मुञ्जप्रलवानां नामधेयम् । स्पष्टं शेषम् । दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षणे छोहि-
तोत्पादकत्वं मेघज्ये प्रसिद्धम् ॥ १२ ॥

अथ नित्याः काम्याश्चोद्गासनदेशा उच्यन्ते—तत्रोत्तरवेद्या एव नित्याया एव काम्या
इति स्यात्स्यति । उत्तरवेद्या नित्यत्वं काम्यत्वं च । प्रामांशस्य पुरस्तात्पश्चाद्वा । अत्र काम्य-
तैव । अपां मध्ये काचिन्नद्याः पुल्लिने वा । द्वीपग्रहणादपां मध्येऽपि न परिषिञ्चेत् ।
अत्र कालविकल्प इति भाष्यकृत । चोदयेत्प्रेषयेत् ॥ १३ ॥

यद्यभिचरेदिदमहममुष्याऽऽमुष्यायणस्य शुचा
प्राणमपि दहामीति यं द्विष्याद्यत्र स स्यात्तस्यां
दिश्युदुम्बरशाखायामुद्वासयेत् ॥ १४ ॥

अथामिचारकामस्योद्वासनमाह—यदीति । अभिचरेत्, अभिचारप्रयोगं कुर्यात् स यस्यां
दिशि द्वेष्योऽस्ति तस्यां । दिशि औदुम्बरीं शाखां निधाय तस्यां सर्वं परिष्वस्येदिदमहमित्या-
दिना मन्त्रेण निदध्यादिति केचित् । वस्तुतस्तदुदुम्बरवृक्ष एव शाखायामुद्वासनस्य शाखेण
प्रतीतिर्वृक्षाग्र एवोद्वासनं युक्तम् । न च तत्र पुरुषाकृत्यादिरचनासंभवात् कथमुद्वासनमिति
वाच्यम् । वृक्षाग्र एव यथा पुरुषाकृतिः संपादयितुं शक्या तथा प्रयत्नेन कृत्वोद्वासनसंभवात् ।
अथवा वचनबलात्पुरुषाकृत्यादि परित्यागेनापि मुख्यप्रतिपत्तिभूतोद्वासनस्य कर्तुं शक्य-
त्वात् । पुरुषाकृतेरुत्तरवेद्युद्वासनाभिप्रायेणापि वर्णयितुं शक्यत्वादनुशास्य एवोद्वासनं
युक्तम् ॥ १४ ॥

यत्र दर्भा उपदीकसंतताः स्युस्तदुद्वासयेद्वृष्टिका-
मस्योत्तरवेद्यां नित्यकल्पं भ्रुवते नैनमुद्वासितं
वयाऽसि पर्यासीरन्माऽग्निमणयनात् ॥ १५ ॥

उपदीकैः पशुविशेषैर्भक्षितशेषा दर्भाः शीर्णा न भवन्ति तत्रोद्वासयेद्वृष्टिकामस्य ।
उत्तरवेद्यामित्यादि । ननु पूर्वं काम्यत्वप्रतिपादनात्कल्पं नित्यत्वमिति चेन्न । उत्तर-
वेद्यां नित्यं कल्पमित्युपसंहारेण नित्यकाम्यत्वसंभवात् । तस्यां काम्यश्रुतेर्दधिग्रहवदुपपत्तेः ।
नैनामित्यादि । यत्रोद्वासनं कृतं तत्परितः पक्षिणो नाऽऽसीरन्पक्ष्यासनं परिहरेत् ।
तस्यावधिमाह—अग्नेः प्रणयनात् । अग्निप्रणयनपर्यन्तम् । अत्रैके परिष्वेचनं सप्तामनन्ती-
त्यापस्तम्बः ॥ १५ ॥

प्र० टि०—अभिचारकामो यस्यां दिशि द्वेष्यः स्मितस्तस्यामौदुम्बरीं शाखां निधाय तस्यां
सर्वं परिष्वस्ये—इदमहमित्येवमादिना निदध्यात् । एवं कुर्वन्वयामन्त्रवर्ण-शुचैवास्य प्राणं
दहति, इति । कथमिति चेत् ‘अजं वा उदुम्बरः’ (तै० आ० ११-९) इति, प्राणश्चाजदाना-
(ज्ञादन) र्थान्तरं, वर्मः पुनः शुक् शोकेहेतुः । अतः सिद्धो वर्मात्मकेन शोकेनौदुम्बरा-
त्मकप्राणदाहः । ताजक् सद्यः ॥ १४ ॥

तत्रोपदीकाभिर्वेष्ट्रीभिर्वेक्षितशेषा दर्भाः शीर्णाऽप्रा भवन्ति, तत्रेत्यर्थः । उत्तरवेद्यामुद्वा-
सयेत्तेनस्कामस्येत्युक्त्वाऽन्ते तस्मादुत्तरवेद्यामेवोद्वासयेदित्यवधारणादित्यर्थः । एवं च
तस्यां कामश्रुतिर्दधिघ(घ)र्मवद्व्याख्यायेत्युक्तं भवति । एवं प्रवर्ग्यपात्रसमुदायस्योद्वासि-
तस्य वयांसि पक्षिणो नोपरि निषीदेयुः, अग्नेः प्रणयनात् परितः पक्षिणामासनं परि-
हरेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

अथैनमुपतिष्ठन्ते रन्तिर्नामासि दिव्यो गन्धर्व
इत्यचिक्रददृष्ट्वा हरिरिति यजमानः सुमित्रा न
इति मार्जयित्वोद्वयं तमसस्परीत्यादित्यमुपस्थाया-
नवेक्षमाणाः प्रत्येत्योदु त्वं चित्रमिति द्वाभ्यां
गार्हपत्य आहुतीर्हुत्वेमम् पु त्यमस्मभ्यमित्याह-
वनीयमुपतिष्ठन्ते गार्हपत्यं वा ॥१६॥ (ख० १२) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रवर्ग्यसूत्रे चतुर्विंशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥

अथोद्वासनानन्तरमेनमुद्वासितं प्रवर्ग्य सर्वे प्रवर्ग्यकर्तार उपतिष्ठन्ते । यजमानस्तु
अचिक्रददित्यनेनोपतिष्ठते । ततः सर्वेऽपि सुमित्रा न इति चात्वाले मार्जयित्वोद्वयं तमस
इत्यनेनाऽऽदित्यमुपस्थाप्यानवेक्षमाणा अप्रतीक्ष्यमाणाः प्रत्येत्य देवयजनमुद्वयं चित्र-
मिति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां गार्हपत्ये द्वे आहुती हुत्वा इमम् पु त्यमस्मभ्यमिति आहवनीयं
गार्हपत्यं वोपतिष्ठन्ते ॥ १६ ॥ (ख० १२)

इति श्रीषाण्डेश्वरसुधीविरचिते सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रवर्ग्यसूत्रव्याख्याने

महालिङ्गसमाख्याने चतुर्विंशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥

अथ सप्तमः पटलः ।

यदि घर्मः स्कन्देदस्कान्धौ पृथिवीमित्याहुती जुहुयात् ॥ १ ॥

अथ घर्मप्रायश्चित्तान्युच्यन्ते । यद्यभिपूरणप्रभृत्वाहोमादघर्मः स्कन्देत्, अस्कान्धौः
पृथिवीमित्यनेनाऽऽहुती जुहुयात् ॥ १ ॥

यदि घर्मेण चरत्सु पुरस्ताद्विद्युदापतेद्या पुरस्तादि-

पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि विद्युत्पतने या पुरस्तादिति मन्त्रेण होतव्यम् । एवमितरासु

प्र० टि०-एनं प्रवर्ग्यम् । सर्वेऽप्युपतिष्ठन्ते । एनमुपतिष्ठत इत्यनुवर्तते । सर्वेषु
सूत्रेषु मार्जालीयदेशे चोच्छिष्टखरे मार्जनेन स्यात् । उपस्थानं च सर्वे प्रवर्ग्यकर्तारः ।
यदि गार्हपत्ये होम आपस्तम्बोक्तः समान एवास्माकम् । अथयुरेव जुहोत्येकवचनात् ।
गार्हपत्याहवनीययोरेको विकल्पो वेति दर्शनाच्च ॥ १६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रवर्ग्यटिप्पण्यां महादेवशास्त्रिसंकलितायां

षष्ठः पटलः ।

अथ घर्मप्रायश्चित्तमाह-यद्यभिपूरणप्रभृत्वाग्निहोत्रहोमाद्धर्मः स्कन्देदेकमाहुतिम् ॥ १ ॥

यदिशब्दः सर्वत्र प्रमादादौ बोध्यः । यद्यालिङ्गमिति वचनाद्यस्यां दिशि विद्योत्तमे

सुदापतदित्याहुतिं जुहोत्येवमितरासु दिक्षु यथा
लिङ्गम् ॥ २ ॥

दिक्षु यथालिङ्गं यस्यां दिशि विद्योतेत तल्लिङ्गेन मन्त्रेण जुहोतित्यर्थः । असकृद्विद्योत-
नेऽपि सकृदेवाऽऽहुतिः कार्या । यदि सर्वतः, सर्वाहुतिर्न्याय्या । मन्त्रलिङ्गभेदेन प्रति-
निमित्तं नैमित्तिकावृत्तेर्न्याय्यत्वात् । तथा चाऽऽपस्तम्बः—यदि सर्वतः सर्वासु जुहु-
यादिति ॥ २ ॥

प्राणाय स्वाहा पूष्णे स्वाहेत्यनुवाकाभ्यामनाज्ञात-
मायाधिते घर्मे चतुर्दशाऽऽहुतीर्जुहोत्यष्टादशेत्येकेषाम् ॥ ३ ॥

घर्मसंश्लिष्विध्यपराध एतान्यज्ञातप्रायाधितानि सामान्येन भवन्ति ॥ ३ ॥

उदस्य शुष्मादिति घर्मेष्टकामुपदधाति यास्ते अग्न-
आर्द्रायोनय इति कुलायिनीमग्निरसि वैश्वानरोऽ-
सीत्यैडकी चितिः ॥ ४ ॥

उदस्य शुष्मादित्यनेन घर्मेष्टकामुपदध्यात् । यास्ते अग्न इत्यनेन कुलायिनीमुपद-
ध्यात् । अग्निरसीत्यनुवाकेनैडकी चितिरभिमन्त्रयितव्येत्यर्थः । उत्तरे त्रयोऽनुवाक-
अग्नौ विनियुक्ता नाश्रान्वीयन्ते ॥ ४ ॥

यदि घर्मेण चरत्सु महावीरः पथेत भूर्भुवः सुष-
रित्येनमभिमन्त्र्योर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इति द्वाभ्या-

यदि सम्राट् सन्त्याः क्षराच्छफाभ्यां वा महावीरो भूमौ पतेत्तदा समस्तव्याहृतिभि-
रेनमभिमन्त्र्योर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इत्यनेनैवमुत्थापयेत् । यदि भिद्येत महावीर इति

प्र० टि०—तल्लिङ्गेन मन्त्रेण जुहुयात् । असकृद्विद्योतनेऽपि सकृदेवाऽऽहुतिरेकस्यां चर्मा-
याम् । अयं भावः—घर्मेण चरत्सु विद्युद्दृश्यते, या पुरस्ताद्विद्युदापतदित्याहवनीये जुहोति
(इति) । यथाज्यसंस्कारात्पूर्वमुत्सृज्यते चेद्विद्युत्संस्कृत्योत्पन्नान्ते जुहुयात् । प्रास-
श्चित्तमस्यभेदेति भाष्यकृत् । दोषदर्शनादनन्तरं लौकिकेनेति न्यायः । अनन्तरवचना-
यदि दक्षिणतो दृश्यते विद्युत्तया दक्षिणत इति जुहुयात् । एवं सर्वत्र विद्युदित्या-
देरनुषङ्गः । सर्वतः सर्वासु दिक्षु सह दृश्यते विद्युत्सर्वा जुहुयात् । यथापूर्वमिति ।
असकृद्विद्युत्पतनेऽपि सकृदेव जुहुयादा प्रवर्ग्यसमाप्तेः ॥ २ ॥

आ परिसमाप्तेः प्राणाय स्वाहा पूष्णे स्वाहेत्यनुवाकद्वयं समुच्चयेन हूयते सर्वप्रास-
श्चित्तमन्ते ॥ ३ ॥

साम्प्रितिक्रताविति शेषः । त्रयोऽनुवाका अग्नौ विनियुक्ता नाश्रान्वीयन्ते ॥ ४ ॥

यदि स्थापितो महावीरः पतेद्वाहृतिभिरभिमन्त्र्योर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इत्याभ्यामुत्था-

श्रुत्यापयेद्यदि भिद्येत विधुं दद्याणमिति संदध्या-
द्वयदते चिदभिश्चिष इत्याश्लेषयेद्यदन्यन्मास्ता-
न्माषेभ्यश्च ॥ ५ ॥

शेषः । संदध्यादभिज्ञावयवं मेलयेत् । यदते चिदभिश्चिष इत्यनेनोपश्लेषसाधनेमास-
माषव्यतिरिक्तैर्द्विर्जलोमधूर्णादिभिः संश्लेषयेत् । तथा च बोधायनः—अश्मचूर्णानि
च्छामपयसि परिकीर्य तैः प्रत्युक्षउत्क(क्ष्योत्सु)कैः संधियोम्यस्य पुनः क्रियां
कृत्वा पाकार्यं निदधाति । अन्यथाऽन्यमप्रचरणीयं महावीरं प्रवृणक्ति योऽन्यः पूर्वनि-
हितस्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

यदि धर्ममतिपरीयुर्न वा प्रतिपरीयुः पुनरूर्जा
सह रयेति द्वाभ्यां प्रतिपरीयुः ॥ ६ ॥

यदि च धर्ममतिपरीयुर्न वा प्रतिपरीयुः पुनरूर्जा सह रयेति द्वाभ्यां प्रतिपरीयुः ।
तत्रोभयप्रापि सकृदेताभ्यां प्रतिपरीयुः । तथा बोधायनः—यदि प्रमत्ता अतिपर्यन्ति
गार्हपत्ये सुवाहुती जुहुयादिति ॥ ६ ॥

भा नो धर्मं व्यथितो विध्यथो न इति धर्मे
व्यथितेऽष्टावाहुतीर्जुहोति ॥ ७ ॥

धर्मे व्यथिते व्यथनयुक्ते कथनवशात्सशब्दबुद्बुदोत्प्लुतावित्यर्थः । तत्र निरुक्तमन्त्रै-
रष्टावाहुतीः कर्तव्याः ॥ ७ ॥

अपि वा धर्ममेव व्यथितमेतसां चतष्टमिरुप-
तिष्ठते ॥ ८ ॥

उपतिष्ठन्त एव नतु होमः ॥ ८ ॥

प्र० टि०—पयेत् । केचित्संसीदस्वेति स्थापनाया प्रचाराद्यदि पतेत्तत्रैतत्प्रायश्चित्तम् । सर्वत
उपरिष्ठाद्विभे प्रायश्चित्तं प्रचरणोर्ध्वमेव, पूर्वं चेत्सर्वप्रायश्चित्तं कृत्वा पुनः संप्रकृष्य
यावदन्तमेवेति न्यायेन कुर्यादिति व्याचक्षते । करणादिति न्यायः पश्चात्पूर्वमित्यविशेष-
वचनात् । यदि सज्जाडासन्ध्याः खराच्छफाम्यां वा महावीरः पतेद्द्व्याहुतिमिरभिमन्त्र्य
द्वाभ्यामेनमुच्छ्रयीत । विधुं दद्याणमिति पुनः संघाव भिक्षं यदते चिदभिश्चिष इति
ह्यार्थमालिप्य पुनः प्रचरति ॥ ९ ॥

यदि धर्ममित्यत्र त्रिभ्योऽधिकं यदि परिक्रामन्ति न्यूनं वा त्रिभ्यः पुनरूर्जा सह
रयेत्येताभ्यामेनं प्रतिपरीयुरीत्यापस्तम्बः । यावत्कृत्वाऽतिपरीयुस्तथा यावन्न्यूनं तावत्प-
रिक्तामन्ति ॥ ९ ॥

अष्टौ धर्मे व्यथिते प्रायश्चित्तानीत्यापस्तम्बः । व्यथनमधिकेन बुद्बुदक्षरणरूपेण
विष्यन्दनमधिकेऽग्नौ । व्यथनं कथनवशात्सशब्दाद्बुद्बुदोत्पत्तिरष्टावाहुतयः ॥ ७ ॥

एकेषां मते धर्ममेवोद्धादितमभिमन्त्रयेत् । नात्र प्रायश्चित्तम् ॥ ८ ॥

यदि घर्मेण चरत्स्वादित्योऽस्तमियादुद्वयं तमस-
स्परीत्यपरस्यां द्वारि दर्मेण हिरण्यं प्रवध्योदु त्वं
चित्रमिति द्वाभ्यामुपस्थाप्य प्रचरेच्छोभूते वयः
सुपर्णा इत्युच्यन्तमादित्यमुपतिष्ठते ॥ ९ ॥

घर्मेण चरत्सु सूर्योऽस्ति गत उद्वयं तमसस्परीत्यनेन पश्चिमस्यां द्वारि दर्मेण हिरण्यं
प्रवध्योदु त्वं चित्रमिति द्वाभ्यां हिरण्यमुपस्थाप्य प्रवर्त्यशेषं कुर्यात् । श्वोभूते वयः
सुपर्णा इति सर्वेऽपि आदित्यमुपतिष्ठन्ते ॥ ९ ॥

यदि घर्मधुन्दोहकाले नाऽऽगच्छेदन्यां
दुहीत ॥ १० ॥

दोहकालं प्रवर्गेण चरत्सु यो दोहकालः शास्त्रचोदितस्तस्मिन्काले नाऽऽगच्छेत्
तदाऽन्यां दुग्ध्वा प्रवृज्यात् । तस्यास्तु घर्मदुहः सुत्यायां ब्राह्मणाय दानमापस्तम्बोक्तं
ब्रह्मव्यम् ॥ १० ॥

यदि न दुहीत दृतिः स्तनं कृत्वा पिबयेत् ॥ ११ ॥

यदि घर्मधुक् न दुहीत दृतिं चतुष्पदां कृत्वा पयसाऽभिपूर्वं पादेष्वन्तिमं स्तनं
कल्पयित्वा पिबयेत् । पयः स्तावयेद्दोहनमन्त्रैरित्यर्थः ॥ ११ ॥

यदि दधि स्याद्बार्हस्पत्यं शंसेत् ॥ १२ ॥

दुग्धमाना घर्मधुक् स्वयमेव यदि दधि दुहीत तदाऽभिष्टवस्थ प्रागुक्तं (गुप्त) माया
येन केनचिद्बार्हस्पत्येन सूक्तेन शंसेत् । होताऽभिष्टयादित्यर्थः ॥ १२ ॥

यदि पय आश्विनं सोदर्कम् ॥ १३ ॥

पयस उदर्को दधि तत्सहितं चेत् पयो दुहीत तदाऽऽश्विनेनाभिष्टयात् ॥ १३ ॥

प्र० टि-० आदित्योऽस्तमियादा समासेरुद्वयमुदु त्वं चित्रमिति द्वाभ्यामुपतिष्ठते ।
द्वाभ्यां गार्हपत्येऽध्वर्युरेव जुहोतीत्येके । प्रवृज्य च सर्वे श्वोभूते वयः सुपर्णा इत्यादित्यमुप-
तिष्ठन्ते ॥ ९ ॥

गङ्गा एहीत्याह्वाने यदि नाऽऽगच्छत्यन्यां मां दोहयति ॥ १० ॥

यदि न दुहीत गौर्दृतिं स्तनं कल्पयित्वा तेन पिबयेत्पयः स्तावयेद्दोहनमन्त्रैः ॥ ११ ॥

यदि घर्मधुक् दधि स्यादन्त्यां बार्हस्पत्यं शंसेत् । प्रागुक्तमाया एवा पित्र इति हुत्वा
घर्मप्रायश्चित्तं सत्वाहृतिकम् । अन्यां दुग्ध्वा प्रवृज्यात् । सुत्यायामिति पूर्ववत् । येन
केनचिद्बार्हस्पत्येन सूक्तेन शंसेदध्वर्युः ॥ १२ ॥

सोदर्कं पयो दुहीत । अन्धामाश्विनं शंसेत् । या वां कशेति वा । सोदर्कं
नवनीतम् ॥ १३ ॥

हीरस्याजातिर्यथाश्वोत्पन्नमवचेत् ॥ १९ ॥

शानि ग्रीहिपिष्टानि श्यामकपिष्टानि वाऽद्भिः संसृज्यतेः प्रचरेदद्भिः प्रचरेन्न त्वेव
न प्रचरेदिति ॥ १९ ॥

अथातः सुत्यायां प्रवृत्तमस्यैव भीमांसात् ॥ २० ॥

पूर्वाचार्यैः कृता वेदितव्येत्यर्थः । सा च देशता कालता संसृज्यते प्रकाशता
भवति ॥ २० ॥

तत्र कालतस्तावन्निर्णयमाह—

यदहं पुरस्तादाकृष्यं स्यादहं प्रवृत्त्युपकाशमाह

पञ्चषु पुरोदयमुदितं संगमे स्तुते वा माध्यन्दिने

पवमान आग्नीध्रगारे प्रवृत्त्यः सकृदेव प्रवृत्त्यः

एकं हि शिर इति विज्ञायते तदेतदौपसद्वैः प्रवृत्त्यः

यथा पुरस्तात्पूर्वस्थां दिश्यात्पुण्यं स्यात्पिङ्गलवर्णः स्यात्तदा प्रवृत्त्यः । कल्पान्तरमाह—
उपकाशमिति । उप समीपे काशते प्रकाशत इति उपकाशम् । समन्ततः प्रकाशे
जात इत्यर्थः । सः एकः कालः । उपव्युषम् । उषः समीपे वेत्यर्थः । कालान्तरमाह—
पुरोदयम् । उदयात्पूर्वमुदितं सूर्योदयादमन्तरं संगमे नवचा कृतस्याहो द्वितीये
भागे । स्तुते वा माध्यन्दिने एकमाने माध्यन्दिनपवमानोत्पत्तेश्च । सर्वत्र प्रवृत्त्यः
इत्यमुवर्तते । प्रवर्त्य इति शेषः । अथ व्यवस्थामाह—आग्नीध्रगारे प्रवृत्त्यः ।
अत्रापि प्रवर्त्य इति शेषो लोध्यः । एवमग्रेऽपि । संसृज्यमाह—सकृदेव प्रवृत्त्यः ।
सुसृज्यः प्रवृत्तनप्रक्षेपः सकृदेव भवति । तस्य स्तुतिं श्रुतिमुखेनाऽऽह—एकं हि शिर
प्रमद्वि—यथा न. विन्देत्तर्कशीरैः प्रचरेत् । यथर्क. न. विन्देत्तत्प्रमद्विष्टानि ग्रीहिपिष्टानि
श्यामकपिष्टानि वाऽद्भिः संसृज्यतेः प्रचरेदिति ॥ १९ ॥

तमेव कृतम् वेदितव्येत्यर्थः ॥ २० ॥

सा च कालतो देशता संसृज्यते प्रकाशत इति त्रुटिर्न भविष्यति ॥ तत्र व्यवस्थामाह—
पुरस्तादहं स्यात् प्राचीं दिश्यात्पिङ्गलवर्णः स्यात् । उपकाशं
समन्ततः प्रकाशे जाते । उपव्युषमुषः समीपे । समयाव्युषित ईषकाविर्भवेत् । सूर्यो
उदितस्तु दिश्यादहोदिते । उदिते सर्वोदिते । प्रातः नवचा कृतस्याहो द्वितीये
भागे प्रवृत्त्यः इति । सर्वतोऽप्यत्र । प्रवर्त्य इति शेषः । अथ व्यवस्थामाह—
तत्राऽऽग्नीध्रय गार्हपत्यस्थानं भवति । औत्तरमेदिके होमः । अथ संसृज्यमिति निर्णयमाह—
संसृज्यतेऽपि हि को मुमुक्षवात् । अथ प्रकाशनिर्णयमाह—तन्मयेतानिर्णयमाह—
यथा न. विन्देत्तत्प्रमद्विष्टानि ग्रीहिपिष्टानि श्यामकपिष्टानि वाऽद्भिः संसृज्यतेः प्रचरेदिति ॥ १९ ॥

अनेर्विकल्पेरन्मूर्धुवः सुवरित्यनुवाकेन ॥

(ख० १३) दधिघर्मं भक्षयन्ति ॥ २१ ॥

इति विज्ञायते श्रूयते । तस्मात्प्रवर्गस्थापि शिरःस्थानीयस्यैकत्वमेव युक्तम् । तदेतत् ।
कालभेदेन बहूनि तान्येतान्युपसत्कालीयैः प्रवृज्जनैर्विकल्पेरन् विकल्पं भजन्ते । मूर्धुवः
सुवरित्यनुवाकेन दधिघर्मं भक्षयन्ति ॥ २१ ॥

यास्ते अग्ने घोरास्तनुव इति घोरास्तन्वो यं
द्विष्यात्तमेताभिरन्वीक्षेत धुनिश्च ध्वान्तश्चेत्परण्येऽ-
नुवाक्यो गणोऽहोरात्रे त्वोदीरयतामित्यनुद्वृत्य
खट्फट्जहीति वाचः क्रूराणि ॥ २२ ॥

मूर्धुवः सुवरित्यनुवाकेन कर्मिणो दधिघर्मं भक्षयन्ति । यास्ते अग्ने घोरास्तनुव इति
घोरास्तनुवैते । यं द्विष्यात् तमेताभिर्घोराभिस्तन्मिस्तत्प्रतिपादकैर्मन्त्रैरित्यर्थः । ईक्षेत
पश्येत् । धुनिश्च ध्वान्तश्चेत्परण्येऽनुवाक्या बोध्याः । अहोरात्रे त्वोदीरयतामित्युक्त्वा
खट्फट्जहीति क्रूरा वाचः प्रयोक्तव्याः ॥ २२ ॥

यदि घर्मेण चरभेकसृको वाश्येत विगा इन्द्र
विचरन्स्पाशयस्वेत्येनमभिमन्त्र्याथास्मा उपयत
आदीप्तमुल्मुकं तां दिशं प्रति निरस्यत्यग्ने अग्निना
संवदस्वेत्यप उपस्पृश्यायेनमुपतिष्ठते सकृत्ते अग्ने
नम इत्यनुवाकशेषेण ॥ २३ ॥

एकः सृक एकच(५)दः सृगालो वाश्येत शब्दं कुर्यात् । एनं सृगालं विगा इन्द्रेत्याभि-
मन्त्र्यास्मै सृगालोभयत आदीप्तमाद्यन्तयोर्ज्वलन्तमुल्मुकमुल्कां तां दिशं यस्यां दिशि
सृगालस्तां दिशं प्रति निरस्येत् । अग्ने अग्निना संवदस्वेति अप उपस्पृश्यायेनमग्निं सकृत्ते
नम इत्यनुवाकशेषेणोपतिष्ठेत् ॥ २३ ॥

प्र० टि०—यते । अतस्तत्र प्रवृज्जनमत्र वा । न तूभयत्रेत्यर्थः । एवं प्रवृज्य तदानी-
मेवोद्भास्य कृतान्तात्प्रक्रमेत् । भक्षयामीत्यन्तः । भक्षयन्तीति वचनात्सर्वे प्रवर्गकर्तारो
यजमानश्च ॥ २१ ॥

यं च वयं द्विष्य इत्यन्तः । विक्षिप इत्यन्तः । अनुवाकद्वयोक्तं गणद्वयं कपालो-
पधाने विकल्पितम् । उत्तरगणे च नामषट्कं पुनर्विकल्पितम् । हन्त्वसावित्यन्तः । इत्ये-
तानि षड्विधानि वाचः क्रूराणि ॥ २२ ॥

एकाकित्वेनारण्ये संचरन्वत्सान्मारयति योऽरण्यश्वा सोऽयमेकधृकः । अपामुपस्पर्शनं
श्रौतम् । मा मा हिंसीरित्यन्तः । एनमेकधृकं न तूल्मुकं पुल्लिङ्गात् । न चाग्निलिङ्ग-
विरोधः । अग्ने अग्निना संवदस्वेति लिङ्गात् ॥ २३ ॥

एवं गृध्रः सालावृकी भयैडको उलूको दीर्घमुखी
भूतोपसृष्टः शकुनिरसृङ्मुखो यदेतद्यदीषित
इत्यादुलूक आपसर्दीर्घमुखि यदेतद्भूतानि प्रसार्य
सकथ्यावित्येतैर्यथारूपं व्याख्यातमुल्लुकाभिरस-
नमुपस्थानं च ॥ २४ ॥

गृध्रः क्रव्यात्पक्षिविशेषः । सालावृकी स्था । एडको मेघः । भयहेतुरेडको भयैडको
यो हृष्टरोमा प्रहरणशीलः । उलूको दिवाभीतः । दीर्घमुखी टिट्ठिमः । भूतोपसृष्टः
पिशाचाद्याविष्टः पुरुषः । शकुनिः पक्षमात्रमित्येके । तत्र । तथा सति गृध्रादीनां
पृथग्ग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । किंतु कृष्णशकुनिर्ग्राह्यः । शास्त्रान्तरोक्तेः । असृङ्मुखो
मुखे लग्नद्रको जन्तुः । वाश्येतेत्यनुषङ्गः । यदेतद्यदीषित इति यथालिङ्गमभिन्व्यो-
रमुकप्रत्यसनादिकमुपस्थानं पूर्ववत्कुर्यादित्येवंशब्दार्थः ॥ २४ ॥

अपि वा सार्वत्रिकाण्येवैतानि स्युः ॥ २५ ॥

एतानि गृध्रादिनिमित्तानि प्रायश्चित्तानि सर्वत्रैव स्युः । सर्वेषु निमित्तेषु सर्वाणि
प्रायश्चित्तानि स्युः । ननु तत्तन्निमित्तेषु तत्तन्निमित्तिकानीति व्यवस्थेत्यर्थः । यद्वा सार्व-
त्रिकाणि प्रयोगे प्रयोगाद्बहिरपि पुरुषार्थतया लोकेऽध्यनुष्ठेयानि ॥ २५ ॥

यदि धर्मधुक्क्रिमिणा स्यादत्रिणा स्वा क्रिमे
हन्मीत्येतेनानुवाकेनास्याः क्रिमीन्हन्यादपि वा
सार्वत्रिकमेवैतत्स्यात् ॥ २६ ॥

क्रिमिणा क्रिमिमिरूपद्रुता यदि धर्मधुग्भवति तदाऽत्रिणा स्वा क्रिमे हन्मीत्यने-
नास्याः क्रिमीन्हन्यात् । इदमपि प्रायश्चित्तं सार्वत्रिकं सर्वपशूनां क्रिमिदर्शने कार्यम् ।
अर्थान्तरं पूर्ववद्भोध्यमिति भावः । ननु अकर्मसंयोगेन क्रियते प्रायश्चित्तमिति वचनात् ।
क्रतोर्बहिरनुष्ठानं चिन्त्यम् ॥ २६ ॥

प्र० टि०—गृध्रः क्रव्यात्पक्षिविशेषः । सालावृकः क्रोष्टा । एडको मेघः । भयहेतुरेडको भयैडको
यो हृष्टरोमा प्रहारशीलो भवति । दीर्घमुखी टिट्ठिमः । उलूको दिवाभीतः । भूतोपसृष्टः
पिशाचाद्याविष्टः पुरुषः । शकुनिः कृष्णशकुनिः । पक्षिमात्रमित्येके । तेषां गृध्रादिग्रह-
णमनर्थकं स्यात् । वदेच्छब्दं कुर्यात् ॥ २४ ॥

गतः ॥ २५ ॥

क्रिमिणा क्रिमिभिरान्तरैर्नक्षिर्वोपपत्ता येस्तुला सद्यो बभूवेति । क्रिमीन्हन्यादिति ।
वाह्यास्तावदपनुत्ता आन्तराक्षानुवाकेन तच्छिञ्जेनानुमन्त्रिता एव हता भविष्यन्तीति भावः ।
प्रायश्चित्तं क्रियेतेति शेषः । न केवलं धर्मदुषः । सर्वस्यैव व्रतधुग्ग्रिहोऽप्यदेर्गोमात्रस्य
क्रियेतेत्यर्थः । अजादेरपि प्राणिमात्रस्येत्यन्ये । लुगर्ण्यादेरपि द्रव्यमात्रस्येति परे ।
न त्वकर्मसंयोगिनः । क्रियते प्रायश्चित्तमिति वचनात् ॥ २६ ॥

यद्यभिवर्देदाहरणवद्येतेनानुवाकेन लोहितं जुहुयात् ॥ २७ ॥

शत्रुमुद्दिश्य लोहितमवदाय जुहुयात् । शत्रोरेव लोहितमवदाय जुहुयादित्याप-
स्तम्बः । आज्याहुतिमिव बोवायन आह ॥ २७ ॥

यद्येनमभिजिहीषेद्वादशरात्रमुपोषितो गत्वैनम-
भिव्याहरेद्भक्षणा त्वा शपापीत्येतेनानुवाकेनोक्तं
शिमिजावरीत्येतेनानुवाकेन यं द्विव्यात्तस्य गोष्ठं
गच्छा स्वजा नामौषधिस्तां निदध्यादपि वा गोष्ठं
स्य दक्षिणां द्वारस्थूणां विचालयेदवधसंयुक्तं
कच्छा ॥ २८ ॥

एवं शत्रुमभिजिहीषेद्वादशरात्रमुपोषितो गत्वैनमभिव्याहरेच्छत्रेण । ब्रह्मणा त्वा शपापीति
त्यनुवाकेन । ओषधिं निक्षमेत् । उक्तं शिमिजावरीत्यनुवाकः । स्वजा स्वयमुपवस्य
अथवैतेनैव मन्त्रेण दक्षिणां द्वारस्थूणां विचालयेत् । अयज्ञसंयुक्तः कतोर्बहिरप्यय-
मग्निमग्निप्रभो भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

यजुर्वासा पुरुषः सामः न गायेदध्वर्युरेवगाये-

जुर्भवः सुवसित्वनुवाकेन ॥ २९ ॥

अध्वर्युरेव पुरुषः औद्भजेण सामोद्भायेजुर्भवः सुवसित्वनुवाकं वदेत् ॥ २९ ॥

अथ ब्रह्मस्वं गमयसंयुक्तेष्टु दक्षिणां गच्छति

स्थानसंयुक्तेष्वास्ते ॥ ३० ॥ (ख० १४४) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रवर्गसूत्रे चतुर्विंशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥

सप्तोऽष्टमः ॥ ३० ॥ (ख० १४५) ॥

इति श्रीमन्मत्तपेरीतीरविरचनमानकुम्भघोणपुरनिवसिहोशमिकर्मायकम्भ-
तीयवाञ्छेश्वरमुधीविरचिते सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रवर्गसूत्रव्याख्ये-

स्य ज्ञे महालिङ्गसमारूपाने चतुर्विंशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥

प्र० ०८ ॥ यद्यभिवर्देदाहरणवद्येतेनानुवाकेन लोहितं जुहुयात् । शत्रुमुद्दिश्य लोहितमवदाय जुहुयात् । शत्रोरेव लोहितमवदाय जुहुयादित्याप-
स्तम्बः । आज्याहुतिमिव बोवायन आह ॥ २७ ॥

अभिव्याहारः शापः । गावो यत्र तिष्ठन्ति तद्गोष्ठम् । स्वजा स्वयं । स्वयमुपवस्य
इति लिङ्गव्यत्ययः । अथवा कृषिमन्तरेण स्वयमेवोत्पत्ता शिमिजावरी । द्वास्त्यूणा
ब्रह्मणा ॥ २८ ॥

अग्नेर्बहिरप्ययमग्निमग्निप्रभो भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिप्रवर्गसूत्रटिप्पण्यां महादेवशास्त्रिसंकलितायां

चतुर्विंशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥

अथाष्टमः पटलः ।

अवान्तरदीक्षां व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

आशुक्रियकाण्डादान्नातः प्रवर्ग्यकल्पो व्याख्यातः । इदानीं तस्यैव काण्डस्योपा-
करणं मन्त्रान्मानक्रमप्राप्तं व्याख्यायते । तथोपाकृतसौम्यकाण्डस्यैवान्तरकाण्डोपाक-
रणत्वादवान्तरदीक्षेत्यव्याख्यायते । अवान्तरदीक्षासाहचर्याद्वा तदव्यपदेशः । साहचर्यं च
प्राप्तमभ्ये तीक्ष्णज्ञानान्तरप्रवेश उष्णोदकादिसंबन्धश्च ॥ १ ॥

उदगमनं आपूर्यमाणपक्षे पुण्ये नक्षत्रेऽपराह्णे
क्षेत्रक्षेत्राणि वापयित्वा प्राचीमुदीचीं वा दिक्षुमु-
पनिष्कम्य खिलेऽच्छदिर्देशेऽग्निमुपसमाधाय संप-
रिस्तीर्य चतस्र औदुम्बरीः समिध आर्द्रा अम-
च्छिन्नाग्राः प्रादेशमानीर्घृताम्बुक्ता अभ्याधापयति
पृथिवीं समिदित्येतैः प्रतिमन्त्रम् ॥ २ ॥

उदगमने यत्पर्व शुक्लपक्षे यत्पुण्यं नक्षत्रं वा तस्यापराह्णे क्रियते । खिले जनैरप्र-
हृतेऽरण्यदेशेऽच्छेदिर्देशे यत्र आमस्य न हृदयते छदिः । अग्निमुपसमाधाय यत्र कक्षा-
ग्निमित्यादिविविना लौकिकाग्निं निधाय पूर्वधदुषाकृत्य यथोपाकरणे समापने चेत्यत्रो-
क्तम् । तथा सोमाय काण्डर्षये साहितीभ्यो देवताभ्यः सदसस्पतये च पाकयज्ञोविधा-
नेन हुत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥

अग्रेऽग्नतपतेऽग्नं चरिष्यामीत्येतैर्यथारूपं देवता
उपतिष्ठते ॥ ३ ॥

चतुर्भिर्गुर्भिर्ध्यालिङ्गं देवता उपतिष्ठते ॥ ३ ॥

अथैनं सर्वेषामनुवाकानां प्रभृतीरभिव्याहारयति ।
प्रथमोत्तमयोर्वा ॥ ४ ॥

प्रभृतीरनुवाकानामाद्यानि यजूंषि । अभिव्याहारयति वाचयत्वाचार्यः । अथमो-
त्तमयोर्युञ्जते सवितेत्यनयोः ॥ ४ ॥

उत्तमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वा तत्रः समील्य
वाचं यच्छति ॥ ५ ॥

उत्तमेन मन्त्रप्रश्नस्य समीलयति नेत्रे ॥ ५ ॥

अथास्याहतेन वाससा प्रदक्षिणं संमुखं शिरो
वेष्टयित्वाऽस्तमिते ग्रामं प्रपादयति ॥ ६ ॥

संमुखं सहमुखम् ॥ ६ ॥

वाग्यत एताः रात्रिं तिष्ठत्यास्ते वा ॥ ७ ॥

न तु संविशेत् । तिष्ठेदेतां रात्रिमुपविशेत्संविशेद्वेति तु नौवायनः ॥ ७ ॥

शोभूते प्राचीमुदीची वा दिशमुपनिष्क्रम्य
खिलेऽच्छदिर्दग्धेऽग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य वयः
सुपर्णा इति मुखं विवेष्ट्य च उदगात्तन्वसु-
रित्यादित्यमुपतिष्ठतेऽथैनं षट्त्वयमभिविदर्श-
यति । समुत्तममित्येके । अग्निमादित्यमुदकुम्भम-
श्मानं हिरण्यं वत्सं महानग्नां सप्तमीम् ॥ ८ ॥

संपरिस्तीर्यानन्तरं वासोऽपहाय सप्ततयमेवाग्रे दर्शयति । यदा षट्त्वं तदा हिरण्यं
लुप्यते । महती नग्ना महानग्ना या स्वरसत एव विवसना चरति, बाला कन्येति
यावत् । नैवण्टुकाश्चाऽऽहुः-अप्राप्तषोडशा नारी नश्नेति ॥ ८ ॥

अग्निमादितोऽभिविदर्शयौत्तराण्यभिविदर्शयति ॥ ९ ॥

आदितस्तावत्रीणि द्रव्याण्यवश्यं दर्शयितव्यानि । यथालाभं त्वितराणि ॥ ९ ॥

(अथैतद्वासो गुरवे दत्त्वा वयः सुपर्णा इत्यादि-
त्यमुपतिष्ठते) ॥ १० ॥

दक्षिणार्धे वासोदानमिति गम्यते ॥ १० ॥

अथास्य ब्रह्मचर्यमधि ॥ ११ ॥

अधिब्रह्मचर्यम् । ब्रह्मचर्ये योऽस्य व्रतविशेषः स वक्ष्यत इत्यर्थः । अपवा-अधि
ब्रह्मचर्यं प्राकृताद्ब्रह्मचर्यादधिकं यद्व्रतमित्यर्थः ॥ ११ ॥

नित्ये ॥ १२ ॥

तच्च नित्ये ग्रहणार्थे प्रथमाध्ययने न तु जपाद्यर्थे ॥ १२ ॥

न नक्तं भुञ्जीत ॥ १३ ॥

नियमात् ॥ १३ ॥

यदि भुञ्जीतव ज्वलितम् ॥ १४ ॥

अशक्तावज्वलितं ज्वलनोष्मुकेनाभिद्योदितं भुञ्जीत ॥ १४ ॥

न मृन्मयं प्रति धयीत ॥ १५ ॥

मृन्मयं प्रति मृन्मयेन न धयीत न विवेदयः ॥ १५ ॥

न स्त्रिया न शूद्रेण संभाषेत् ॥ १६ ॥

व्रतत्वात् ॥ १६ ॥

न च्छत्रं नोपानहौ धारयेत् ॥ १७ ॥

न च्छत्रं धारयेत् । नास्योपानहौ भवतः ॥ १७ ॥

न चक्रीवदारोहेत् ॥ १८ ॥

चक्रीवद्यानं शकटादि ॥ १८ ॥

न गतासुमीक्षेत् । न स्नायात् ॥ १९ ॥

गती ॥ १९ ॥

न समाजमीक्षेत् ॥ २० ॥

जनसमूहवाचकः समानशब्दः ॥ २० ॥

नापपात्रम् ॥ २१ ॥

छोहसीतादिपात्रे भोजननिषेधो गम्यते । अपवाऽपपात्रं पतितादिग्रहणम् ॥ २१ ॥

न हर्म्याणि ॥ २२ ॥

न हर्म्याण्यारोहयेत् ॥ २२ ॥

न श्ववार्चं भुञ्जीत ॥ २३ ॥

सूतकाशम् । धर्मे श्वधारिमात्रस्य निषेधाच्च ॥ २३ ॥

नाञ्जीत नाभ्यञ्जीत ॥ २४ ॥ (ख० १५) ॥

अतःकाल इत्यर्थः ॥ २४ ॥ (ख० १५) ॥

अष्टमीं पर्वणि शोपवसेद्भाग्यतः ॥ २५ ॥

पक्षेऽप्ये ॥ २५ ॥

नैव संविशेत् ॥ २६ ॥

न तासु रात्रिषु संविशेत् । स्थानासनाभ्यामेव तु विहरेत् ॥ २६ ॥

संवत्सरमेतद्भ्रतं चरेत् ॥ २७ ॥

संवत्सरादर्धाध्ययनसमाप्ताद्यपि संवत्सरं चरेत् ॥ २७ ॥

एतस्मिन्नेव संवत्सरेऽधीयीत ॥ २८ ॥

नाध्यापयेच्च बाहिः संवत्सरादध्ययनम् ॥ २८ ॥

पुनर्यावदध्ययनमेतद्भ्रतं चरेत् ॥ २९ ॥

यद्येतस्मिन्संवत्सरे नाधीयीतेत्यापस्तम्बः । यद्यसमापितं ततो यावदध्ययनं व्रतमनु-
वर्तयेत् ॥ २९ ॥

संवत्सरे पर्यवेते प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपानि-
ष्कृत्य खिलेऽच्छदिर्दोऽग्निमुपसमाधाय संपरि-
स्तीर्य (पूर्ववद्विष्टज्य मदन्तीरुपस्थज्य प्रथमेना-

नुवाकेन शान्तिं कृत्वा) द्यौः समिदित्यावृत्तैर्मन्त्रैः
समिधोऽभ्याधायाऽऽदित्य व्रतपत इत्यावृत्तै-
र्देवता उपतिष्ठते ॥ ३० ॥ (उत्तमेनानुवाकेन
शान्तिं कृत्वा) गुरवे वरं दत्त्वा केन्द्रमश्रुणि
घापयते ॥ ३१ ॥

पूर्ववद्विसृज्य यथोपाकरणे समापने चेत्यादिना समापनेऽपि समानो विधिरुक्तः ।
तथाऽऽवृत्तैरन्तिमादारभ्य प्रतिलोमक्रमैः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

अथास्य स्वाध्यायमपि नित्ये ॥ ३२ ॥

स्वाध्यायोऽध्ययनम् । पूर्ववद्योजना ॥ ३२ ॥

नानुत्सृष्टाध्यायोऽधीयीत ॥ ३३ ॥

अनुत्सृष्टेति सवर्णदीर्घस्थाने परसवर्णद्वन्द्वस्यः । अध्यायोत्सर्जनविधिनाऽनुत्सृष्टा-
ध्यायः पश्चात्ताधीयीतेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

न नक्तम् ॥ ३४ ॥

अधीयीतेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥

नाभिदोषं (म) ब्रह्मचर्यमापद्य न दत्तः प्रसात्य
न मात्सं भसायित्वा न केष्टान्मविध्य न केष्ट-
श्मश्रुलोमनस्त्वानि वापयित्वा न स्मृवी ॥ ३५ ॥

अभिदोषं (राशौ) । ऋतुगमनादिनाऽब्रह्मचर्यमापद्योत्तरेद्युर्नाधीयीत । एवं मात्सं स्वादि-
त्योत्तरेद्युर्नाधीयीत । ननु कथमेता ब्रह्मचारिण ऋतुगमनादयः क्रियाः समपन्तीति
शङ्कनीयम् । सत्यं, न तं प्रत्येते निषेधाः क्रियन्ते, किंतु यथा विद्यया न विसेचेत ।
मनसा ब्रह्मचारिकल्पेनाधीयीतेत्यादिभिः शास्त्रैर्गृहस्थमेव पुनरधीयानं प्रतीत्य-
दोषः ॥ ३५ ॥

नाक्तो नाभ्यक्तो नाऽऽर्द्रोऽनार्द्रं नानपवृष्टे नाश्ले
न रुज्जायायां न पर्यावृष्ट आदित्ये न हरितयवा-
न्मेषमाणो न ग्राम्यस्य पशोरन्ते नाऽऽरण्यस्य
नापामन्ते ॥ ३६ ॥

अभ्यक्तोऽक्षनालंकृतः । तदपि पूर्ववदध्यास्येयम् । आर्द्रः क्षामार्द्रः । आर्द्रं देशे ।
भानपवृष्टे हिमवृष्टित्रोऽवमृष्टतृणादि अपवृष्टम् । पर्यावृष्ट आदित्येऽपराद्धे । हरितयवाः
सस्यविशेषाः । सर्वेष्वधीयीतेत्यन्वयः ॥ ३६ ॥

नाश्रुतमुत्पातितं न लोहितं दृष्ट्वा । न हर्म्याणि
न शरीराणि न शवं नापपात्रम् ॥ ३७ ॥

सर्वत्र दृष्टेत्यनुवर्तते । पूर्ववदन्वयः । अश्रुतं मांसं कन्यादमुखादेरुद्गत्य पतितं
दृष्ट्वा नाधीयीत । लोहितं रुधिरम् । हर्म्याणि गृहाणि । शरीराणि शिरःपाण्यादीनि
प्राण्यङ्गानीति यावत् । पतितानि तेषामस्थानि वा । शवं नेक्षेत्त्युक्तं भगवताऽऽपस्तम्बेन
प्रमादाद्दृष्ट्वा नाधीयीत । अपपात्रं पतितादि ॥ ३७ ॥

एवमध्ययनार्था नियमा उक्ता इदानीमध्ययनस्यैव प्रकार उच्यते —

(अध्येष्यमाणः) प्राचीन्मुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य
स्विलेऽच्छदिर्देऽग्निमुपसमाधाय संपारिस्तीर्य
मदन्तीरुपस्पृश्य प्रथमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वाऽ-
परेणाग्निं दर्शेष्वासीनो दर्शान्धारयमाणः पराची-
नमधीयीत ॥ ३८ ॥

अहरहरध्येष्यमाणो ग्रामाग्निष्क्रम्य प्रथमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वा पराचीनमधीयीत ।
युजते मन इत्यादि सविता भूत्वेत्यन्ताननुवाकान्सकृत्सकृदेवाधीयीत । न त्वावर्तये-
दित्यर्थः ॥ ३८ ॥

वरं वा दत्त्वौपासने ॥ ३९ ॥

अथवा गुरवे वरं दत्त्वा औपासनेऽग्निसमीप आभीक्ष्ण्येन समापयेत् ॥ ३९ ॥

अध्येष्यमाणो नान्या वाचो वदेत् ॥ ४० ॥

अध्येष्यमाणो ग्रामाग्निष्क्रान्तः सन्नध्ययनमृतवेदास्तरेभ्योऽन्या वाचो न वदेत् ॥ ४० ॥

अध्येष्यमाणो मदन्तीरुपस्पृश्य प्रथमेनानुवा-
केन शान्तिं कृत्वाऽधीयीत । अधीत्य चोत्तमेनैवं
कर्मसु यत्र कच शान्तिकृतं पश्येत्पुनरेव
शान्तिं कृत्वाऽधीयीत ॥ ४१ ॥

शान्तिं कृत्वाऽधीयमानोऽपि यत्राशान्तिकृतं पश्येच्छान्त्यभावे यदशुभं कृतं भवति
तत्पश्येत्तदा पुनरेव शान्तिमावर्तयेत् । अहरहरध्ययनान्ते च शं नो वात इत्यादिना
शान्तिं कुर्यादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

न भवर्ग्याद्योपनिष्क्रम्यामविद्यान्यदधीयीतान्यदधीयीत ॥ ४२ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्विंशमश्लेषः पटलः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्विंशः मन्त्रः ।

प्रवर्ग्यः शुक्रियकाण्डलक्षणः, प्रवर्ग्यप्रतिषादनात् । प्रवर्ग्ययोपनिष्कन्धानुप्रवर्ग्यकाण्डा-
द्यनार्थं ग्रामादरण्यं प्रत्युपनिष्कान्तस्तदेवाधीयीत, नान्यं वेदभागम् । यदाऽप्यन्यङ्ग-
मधीते तदाऽप्यप्रविश्य ग्रामं न तदधीयीत, प्रविश्यैव त्वधीयीत । द्विरुक्तिः प्रश्न-
समाप्त्यर्था ॥ ४२ ॥

इति सत्याषाढविरच्यकेशिसूत्रन्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रवर्ग्यटिप्पण्यां चतुर्विंशप्रश्नेऽष्टमः पटलः प्रश्नश्च ।

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम्—

अथ प्रथमः पटलः ।

विनेययुक्ताखिलसिद्धवर्षलसंविदानन्दसुखं मुनीन्द्रम् ।
नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं हिरण्यकेश्याख्यगुरुं कृपाञ्जिम् ।

प्रवर्ग्यशुक्रियविधिश्चतुर्विंशे समीरितः ।

पञ्चविंशे विहारार्थं शुल्बसूत्रं विधीयते ॥

उक्ता यज्ञाः । तेषां ह्यायतनानि नियतप्रमाणानि नियतदेशानि तेषामायामविस्तारा-
न्वक्तुकाम आह—

अथातो विहारयोगान्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

विहारयोगानिति । विहित्यन्तेऽस्मिन्नग्रये इति विहाराः प्रामंशादयो गार्हपत्यादयश्च ।
युज्यतेऽनेनेति योगो रज्जुविशेषः । विहाराणां योगो विहारयोगः । विहरणमेव वा
विहारस्तेषां योगो विहारयोगः । तस्य कृत्स्नं प्रतिपादनमित्यर्थः । योगानिति बहु-
वचनं बहुभिः प्रकारैर्दर्शयितुम् । दर्शनं च प्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थम् । यथा रथादयो
नियताङ्गप्रमाणा एकस्मिन्कङ्केऽपि मात्रया विहीयमाने न सम्यग्गच्छन्ति । एवमन्यायतना-
दीन्यपि मात्रया विहीनानि साधनमार्थं न गच्छन्ति । तस्माद्यत्नेन संपादनीयानि ।
सर्वत्र विज्ञायत इति श्रुतीनामुपन्यासात्सर्वेषांऽऽयामादय उक्तेरेव मार्गैः सम्यक्संपा-
दनीयाः । आयतनानां भेषे च प्रायश्चित्तेन भवितव्यम् । अमुमेवार्थं प्रदर्शयितुं शुल्बान्तरे—
अथातःशब्दौ, अथातो विहारयोगानिति । आदितस्तावदिशां ग्रहणमनेनाऽऽचार्येण
नोक्तम् । तच्छुल्बान्तरतो ग्राह्यम्—कृत्तिकाः सखिमां प्राचीं दिशं न परिजहति
(इति) । तासां दर्शनेन मापयेदित्येकं श्रोणादर्शनेन मापयेदित्येकम् । चित्रास्वास्त्यो-

रन्तरेणेत्यपरं मतमिति भगवता बोधायनेन प्राप्तंशमानमधिकृत्योक्तम् । कृत्स्नादयो यत्र निर्लीयन्ते सा प्राची दिगिति । चित्रास्थात्योर्मध्य उदकमवस्थाप्य प्रतिबिम्बं दृष्ट्वा प्राज्ञम् ।

अथवा यत्र देवयजनं भृज्जलेन तं देशं समीकृत्य मध्ये शङ्कुं निहत्य शङ्कु-
प्रमाणया रज्ज्वा मण्डलं परिलिख्य शङ्कुच्छायाग्रं पूर्वाह्णे यत्र मण्डलेखां स्पृशति तत्र
शङ्कुं निहत्य निर्गमवेलायां आपराह्णे, तौ पूर्वापरो बिन्दुः प्राची प्रतीची दिगिति सूक्ष्म-
मिच्छेत् । श्वोभूते पूर्वाह्णे शङ्कुच्छायाग्रे रेखायामेव लक्षणं कृत्वा शङ्कुलक्षणयो-
रन्तरालं प्रतीच्यां दिशि यः शङ्कुस्तं प्रत्यपसारयेदुपक्रमदेशं प्रति ॥ १ ॥

यावदायामं प्रमाणम् ॥ २ ॥

यावदायाममित्यव्ययीभावः, यावदवधारण इति । किमत्र वाऽवधार्यते । आयाम
एव प्रमाणमिति । न तिर्यङ्मान्यक्षयारज्जुः । ताम्यामपि विहरणस्य शक्यत्वात् । प्रमा-
णसंज्ञायाः प्रयोजनं प्रमाणं तृतीयेन वर्धयेदित्यायामसंप्रत्ययार्थम् ॥ २ ॥

तदर्धमभ्यस्य ॥ ३ ॥

तदिति प्रमाणं पराभृज्यते । तस्य प्रमाणस्यार्धं तदर्धम् । अभ्यस्य प्रसिष्य प्रमाणस्यो-
परि ॥ ३ ॥

अपरस्मिन्स्तृतीये षड्भागोने लक्षणं करोति ॥ ४ ॥

अभ्याससहितं प्रमाणमुपयतःपाशं कृत्वाऽपरस्मिन्माने तृतीये लक्षणं निरम्बनं
करोति । आयामस्य षड्भागोने लक्षणं कुर्यात् ॥ ४ ॥

पृष्ठयान्तयोरन्तौ नियम्य ॥ ५ ॥

पृष्ठे तथा पृष्ठ्या तस्या अन्तयोः शङ्कुं निहत्य तयोः पाशौ प्रतिमुख्य ॥ ५ ॥

लक्षणेन दक्षिणाऽप्रायम्य निमित्तं करोति ॥ ६ ॥

लक्षणेन दक्षिणा प्रसार्य यथा षड्भागोना तिर्यङ्मानां शिष्टाऽक्षयारज्जुः । एव-
मपसारयति निमित्तं च निहन्यात् ॥ ६ ॥

एवमुत्तरतः ॥ ७ ॥

एवमुदगपसार्य पूर्ववत्कुर्यात् ॥ ७ ॥

विपर्यस्येत्तरतः ॥ ८ ॥

पूर्वस्माच्छङ्कोः पाशमुन्मुच्यापरस्मिच्छङ्को प्रतिमुखेत् । अपरस्माच्छङ्कोः पाशमुन्मुच्या
पूर्वस्मिन् प्रतिमुखेत्, स विपर्यासस्तं कृत्वेत्तरतः, असौ तेनैव प्रथमकृतेन षड्भागोनेन
लक्षणेन दक्षिणाऽपसार्य दक्षिणमंसमुदगपसार्योत्तरमंसमिति ॥ ८ ॥

स समाधिः ॥ ९ ॥

उक्तेन मार्गविशेषेणाऽऽपादिताः पार्श्वमान्यादय इति समाधिः ॥ ९ ॥

तन्निमित्तो निहासो वृद्धिर्वा ॥ १० ॥

निमित्तं कारणं प्रकृतिरिति पर्यायाः । तदेव निरञ्जनायै यस्य से तन्निमित्तः ।
निहासस्तिर्यङ्मान्या वृद्धिर्वा तिर्यङ्मान्या एव । किमुक्तं भवति । उक्तेन मार्गेण
प्राप्तमयतास्तिर्यगायताः समाव्यतुरश्वाः कृता इत्यर्थः ॥ १० ॥

आयामे वाऽभ्यस्याऽऽगन्तुचतुर्थमायामध्याक्षणाया-
रञ्जुस्तिर्यङ्मानानी शेषः ॥ ११ ॥

प्रमाणं वाऽभ्यस्याऽऽयाममात्री रञ्जुमायामे प्रक्षिप्याऽऽगन्तोऽध्वतुर्थमभ्यस्तचतुर्थ-
मसमायामे संयोज्य लक्षणं कृत्वा सपाद आयामोऽक्षयारञ्जुः । शेषः पादोनायामः सा
तिर्यङ्मानानी ॥ ११ ॥

व्याख्यातं विहरणम् ॥ १२ ॥

विहरणाविहितः । इयांस्तु विशेषः—असौ पूर्वमाययितव्यौ । विपर्यस्य ओणी ।
सममन्यत् । वाचोयुक्तिर्येदेन विधानस्यैतत्प्रयोजनम्—आयामतृतीयमभ्यस्य पूर्वस्मिंश्चतुर्थेऽ-
ष्टम(र्थे षष्ठ)भागौने लक्षणमित्येवमादीनामुपसंग्रहार्थम् । तत्र श्लोकः—

आगन्तवर्धेन च्छिन्नाया भागानत्र करोति च ।

ध्रुवं स यावदागन्तु कृतैकोने निरञ्जनम् ॥

विकल्पाविधिनोक्ते सिद्धे—व्याख्यातं विहरणम्, इति किमर्थमुक्तम् । शुल्बान्तरो-
क्तानां सप्तमण्डलानां गौरवप्रतिपादनार्थमुक्तमेवं विहरणं लघ्वीय इति प्रतिपादयि-
तुम् ॥ १२ ॥

दीर्घचतुरश्रस्याक्षयारञ्जुः पार्श्वमानी तिर्य-

ङ्मानानी च यत्पृथग्भूते कुरुतस्तदुभयं करोति ॥ १३ ॥

दीर्घचतुरश्रस्येत्यर्थः । समस्य मण्डलस्य पार्श्वमान्यादीनाममावाद्धिषमचतुरश्रोऽपि
च न (चयने) परिगृह्यते । पार्श्वमानी तिर्यङ्मानानी कुरुत इति निर्देशादक्षयारञ्जु-
स्येकवचननिर्देशाच्च यस्य चतुरश्रस्यैका पार्श्वमान्येका तिर्यङ्मान्येकैवाक्षयारञ्जुः स
गृह्यते । पार्श्वमान्या कृते चतुरश्रे यावत्क्षेत्रं भवति तिर्यङ्मान्या न तदुभयमक्षयारञ्जुः
करोति, पार्श्वमानीक्षेत्रं तिर्यङ्मानक्षेत्रं च करोतीत्यर्थः । यद्व्यति च त्रिषतुष्टयोरित्या-
दिना । त्रिकस्य वर्गो भूः । चतुष्कस्य वर्गः षोडश । षोडशसु त्रयोऽक्षेत्रे पञ्चविंशतिः ।

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाख्यासमेतम् । १११

पश्चिकावर्गः पञ्चविंशतिः । एवं सर्वत्र दृष्टव्यम् । पृथग्रहणं संसर्गो मा भूदित्येवमर्थम् । भूतग्रहणं किमर्थम्—यत्पृथक्कुरुत इत्युच्यते । माने संसर्गविशेषोऽपि स्यात् । भूतग्रहणे सत्येष दोषो न भवति ॥ १३ ॥

ताभिर्ज्ञेयाभिरुक्तं विहरणम् ॥ १४ ॥

ताभिरुक्तमभिस्तिष्ठभिरुक्तं विहरणम् । ज्ञेयाभिर्ज्ञातुं शक्याभिः । मनसा परिकल्पित-
ताभिरुक्तेन मार्गेण विहरेदित्यर्थः । पृथ(प्रउ)गादिषु करणीपरिज्ञानार्थमेतत्सूत्रमिहाप्यु-
पकारिष्यतीत्यत्रोक्तम् ॥ १४ ॥

समचतुरश्रस्याक्षयारज्जुर्द्विस्तावती भूमिं करो-
ति समस्य द्विकरणीम् ॥ १५ ॥

समस्य चतुरश्रस्याक्षयारज्जुः समचतुरश्रक्षेत्रं यावद्भवति तस्य द्विगुणं करोति ।
समस्य ग्रहणं किमर्थम् ? दीर्घनिवृत्त्यर्थमिति चेन्न । उक्तार्थत्वात् । अक्षयारज्जोरभावा-
न्मण्डलस्याप्रसङ्गः । सर्वात्मना समस्य प्रतिपत्त्यर्थमिति तदप्यप्रयोजकम् । अक्षयारज्जु-
रित्येकवचननिर्देशात् ॥ १५ ॥

प्रमाणं तृतीयेन वर्धयेत् ॥ १६ ॥

प्रमाणे तृतीयं प्रक्षिपेत् ॥ १६ ॥

तच्चतुर्थेनाऽऽत्मचतुर्ल्लिखितेन ॥ १७ ॥

तदिति प्रक्षिप्ततृतीयं परामर्श्यते । तृतीयं स्वचतुर्थेन वर्धयेदिति शेषः । आत्मचतु-
र्ल्लिखितेनेति चतुर्थस्य विशेषणम् । तच्चतुर्थे चतुर्ल्लिखित्वा विभज्यैकं भागमुत्सृज्य
शिष्टेनेत्यर्थः ॥ १७ ॥

सविशेषः ॥ १८ ॥

सविशेष इति संज्ञा । एवं संव(क)लितस्य सह विशेषेण वर्तते इति अन्यथो संज्ञा ।
द्वादशे चत्वारि चतुष्टै(र्ष्वे)कं तदेकं चतुर्ल्लिखित्वा विभज्यैकं भागमुत्सृजेत् । एवं तिलो-
नसप्तदशाङ्गुलं भवति । द्वादशाङ्गुलस्य तिलवर्गः—एकं नियुतं, षट्सुतानि, षट् सह-
स्राणि, चत्वारि शतानि, षष्टिः, चत्वारिंशति, तिलप्रमाणानि । सप्तदशाङ्गुलस्य तिलो-
नस्य तिलानां वर्गः—त्रीणि नियुतानि, त्रीण्युतानि, द्वे सहस्रे, नव शतानि, विंशतिर्नैव
ष । अत्रैकं तिलचतुरश्रमतिरिक्तं तेन सविशेष इति संज्ञा । यदि विशेषसहितं किम-
नेन प्रयोजनमिति स्वविषयो दोषो न भवतीति तयोः सविशेषो गृह्यमाणो दशतिलस्तेजा-
ण्यतिरिक्तानि । तेन निवारणार्थमात्रमप्यतिरिक्तं भवति । तस्माद्विशेषमिति
(विशेष इति) व्यवहारार्थमेव भविष्यतीति प्रमणञ्च संज्ञा कृताऽऽचार्येण ॥ १८ ॥

प्रमाणं चार्धेन वर्षमेतत्स्यार्धमस्यार्धमर्धस्य चार्ध-
मभ्यन्तरमुदस्येच्छेत्स्यार्धं बाह्यतः शिष्टं द्विगुणं
कृत्वा मध्ये लक्षणं करोति ॥ १९ ॥ (ख. १) ॥

त्यहम् ॥ १९ ॥ (ख. १) ॥

अथापरो योगः ॥ २० ॥

वक्ष्यत इति शेषः ॥ २० ॥

प्रमाणमाग्नीं रज्जुमुभयतः पाशां करोति ॥ २१ ॥

यत्प्रमाणं चतुरश्रं कर्तुमिच्छति तावत्प्रमाणं रज्जुमुभयतः पाशां कुर्यात् ॥ २१ ॥

मध्येलक्षणमर्धमध्ययोश्च पृष्ठधायां रज्जुमायम्य
पाशयोर्लक्षणेभ्यति शङ्कुभिहन्त्युपान्त्ययोः
पाशौ प्रतिमुच्य मध्यमेन लक्षणेन दक्षिणाऽपा-
यम्य निमित्तं करोति । मध्यमे पाशौ प्रतिमु-
च्योपर्युपरि निमित्तं मध्यमेन लक्षणेन
दक्षिणाऽपायम्य शङ्कुं निहन्ति । तस्मिन्पाशं प्र-
तिमुच्य पूर्वस्मिन्नक्षितरं मध्यमेन लक्षणेन दक्षिण-
मसमायच्छेदुन्मुच्य पूर्वस्मादपरस्मिन्प्रतिमुच्य
मध्यमेनैव लक्षणेन दक्षिणां श्रोणिमायच्छेदेव-
मुत्तरौ श्रौण्यसौ ॥ २२ ॥

मध्येलक्षणमर्धमध्ययोश्च । पाशलक्षणयोर्मध्य इत्यर्थः । पाशयोर्लक्षणेभ्यति शङ्कु-
भिहन्त्युपान्त्ययोर्द्वितीयचतुर्थयोः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यमेन लक्षणेन दक्षिणाऽपसार्य
निमित्तं काकपदं कृत्वा मध्यमे पाशौ प्रतिमुच्योपर्युपरि काकपदं तेनैव लक्षणेन दक्षि-
णाऽपसार्य शङ्कुं निहत्य तस्मिन्नेकतरं पाशं प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन्शङ्कावितरं पाशं तेनैव
लक्षणेन दक्षिणमसमायच्छेत्तत्र शङ्कुं निहन्त्यात् । स दक्षिणोऽसः । पूर्वस्मात्पाश-
मुन्मुच्यापरस्मिन्प्रतिमुच्य तेनैव लक्षणेन दक्षिणां श्रोणिमायच्छेत् । तत्र शङ्कुं निह-
न्त्यात् । सा दक्षिणा श्रोणिः । एवमुत्तरतः पक्षः । इयास्तु विशेषः । श्रोणिः पूर्व
पश्चादसः ॥ २२ ॥

अथापरं पृष्ठधान्तयोर्मध्ये च शङ्कुभिहत्यार्धं
तद्विषेयमभ्यस्य लक्षणं कृत्वाऽर्धमानमयेदन्त्ययोः

पाशौ कृत्वा मध्यमे सविशेषं प्रतिमुच्य पूर्वस्मि-
भितरं लक्षणेन दक्षिणमक्षमायच्छेदुन्मुच्य पूर्व-
स्मादपरस्मिन्प्रतिमुच्य लक्षणेनैव दक्षिणा
श्रोणिमायच्छेदेवमुत्तरौ श्रोण्यक्षौ ॥ २३ ॥

(ख० २) ॥

व्याख्यास्याम इति शेषः । चतुरश्रप्रमाणान्तयोः शङ्कु निहत्य तयोर्मध्ये च
तृतीयं शङ्कुं निहत्यार्धे प्रमाणार्धे तद्विशेषं तस्यार्धस्य विशेषं 'प्रमाणं तृतीयेन
वर्धयेत्' इति न्यायेन लक्षणं कृत्वा पुनरर्धमागमयेत्प्रक्षिपेत् । अन्त्ययोः पाशौ कृत्वा
मध्यमे शङ्कौ सविशेषं पाशं प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन्शङ्कावितरं पाशं प्रतिमुच्य लक्षणेन
दक्षिणेनापसार्धं शङ्कुं निहन्यात् । स दक्षिणोऽसः । पूर्वस्माच्छङ्कोः पाशमपरस्मिच्छङ्को
प्रतिमुच्य तेनैव लक्षणेन दक्षिणां श्रोणिमायच्छेत्तेनैवोदगपसार्योत्तरां श्रोणिं विपर्यस्तो-
त्तरमसम् । योगद्वयमिदं समचतुरश्रस्य संपादकम् ॥ २३ ॥ (ख० २) ॥

प्रमाणं तिर्यग्द्विकरण्याप्यामस्तस्याक्षयारज्जुस्त्रि-
करणी ॥ २४ ॥

प्रमाणं प्रकमादि तिर्यङ्माननी द्विकरणी पार्श्वमाननी तस्यैव प्रकमादेः । तस्यैवभूतस्य
दीर्घचतुरश्रस्याक्षयारज्जुस्त्रिकरणी त्रिगुणां भूमिं करोति । तिर्यङ्माननीभूतस्य प्रमाणस्य
कथं प्रमाणमेकं करोति । पार्श्वमाननी द्विकरणी सा द्वौ करोति । तदुभयमक्षयारज्जुः
करोति । तदुक्तमापस्तम्बेन—'दीर्घस्याक्षयारज्जुः' इति ॥ २४ ॥

तृतीयकरण्येतेन व्याख्याता । विभागस्तु नव-
धा ॥ २५ ॥

एतेनैव मार्गेण तृतीयकरणी व्याख्याता । अनया त्रिकरण्या तृतीयकरण्यव्यवगन्तुं
शक्येत्यर्थः । कथमित्याह—तृतीयकरणी इति । क्षेत्रं नवधा विभज्य एकं भागं
गृह्णीयात् । प्रमाणतृतीयं भवति । त्रिकरण्या तृतीयं भवति । तत्र श्लोकः—'अक्षयारज्जु-
स्त्रिवृत्प्रोक्ता प्रमाणसविशेषयोः । अस्या एकतृतीयं तु तृतीयकरणीं विदुः' ॥
इति ॥ २५ ॥

तुल्ययोश्चतुरश्रयोरुक्तः समासः ॥ २६ ॥

उक्तः समासः । समास एकीकरणम् । चतुरश्रस्याक्षयारज्जुरित्यनेन ॥ २६ ॥

नानामा(प्रमा)णयोश्चतुरश्रयोः समासः ॥ २७ ॥

॥ उच्यते इति शेषः ॥ २७ ॥

हसीयसः करण्या वर्षीयसो वृद्धमुल्लिखेत् ॥ २८ ॥

हसीयसोऽल्पीयसः । करण्या प्रमाणेन वर्षीयसो वृद्धं दीर्घमुल्लिखेत् । यथाऽल्पीयसः
करणी तिर्यङ्मानी, वर्षीयसः करणी पार्श्वमानी तथा दीर्घचतुरश्रमुल्लिखेत् ॥ २८ ॥

वृद्धस्याक्षयारज्जुरुभे समस्यति ॥ २९ ॥

दीर्घचतुरश्रस्याक्षयारज्जुरिति ॥ २९ ॥

तदुक्तं चतुरश्राच्चतुरश्रं निजिदीर्घन्यावभिजिदीर्घ-
स्य करण्या वृद्धमुल्लिखेद्वृद्धस्य पार्श्वमानीयक्ष-
येतरत्यार्धमुपसंहरेत् । सा यत्र निपतेत्तदप-
च्छिन्धात् ॥ ३० ॥

सा पार्श्वमानीतरस्मिन्यार्धे यत्र निपतति स्पृशति तत्रापच्छिन्धात् ॥ ३० ॥

छिन्नया निरस्तम् ॥ ३१ ॥

छिन्नया चतुरश्रे कृते तन्निरस्तं भवति ॥ ३१ ॥

तथा स्वयमेव दर्शयति—

उपसंहृताऽक्षयारज्जुः सा चतुष्करणी ॥ ३२ ॥

उपसंहृता पूर्वं पार्श्वमानीदानीमक्षयारज्जुश्चतुरश्रस्य सा चतुष्करणी ॥ ३२ ॥

छिन्ना चेतरा च यत्पृथग्भूते कुरुतस्तदुभयं
करोति ॥ ३३ ॥

द्विपुरुषा छिन्ना पार्श्वमानीतरा तिर्यङ्मानी च यत्पृथग्भूते कुरुतस्तदुभयं द्विपुरुषा-
क्षयारज्जुः करोति ॥ ३३ ॥

कथमित्याह—

तिर्यङ्मानी पुरुषः शेषस्त्रीन् ॥ ३४ ॥

तिर्यङ्मानी पुरुषं करोति । शेषस्त्वक्षयारज्जुर्द्वौ तदुभयं तस्याक्षयारज्जुरिति
त्रीन्करोति ॥ ३४ ॥

तदुक्तम् ॥ ३५ ॥

तथाप्युक्तम् ॥ ३५ ॥

दीर्घचतुरश्रः समचतुरश्रं चिकीर्षः स्तिर्यङ्मा-
न्याऽपच्छिद्य शेषं विभज्योभयत उपदध्यात्
॥ ३६ ॥ (ख० ३) ॥

दीर्घचतुरश्रं समचतुरश्रं कर्तुमिच्छेस्तिर्यङ्मान्या तिर्यङ्मानीप्रमाणेनापच्छिद्य शेषं
विभज्य द्विषा कृत्वा तदुभयतोऽयतः पार्श्वतश्चोपदध्यान्निसिपेत् ॥ ३६ ॥ (ख० ३) ॥

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ११५

स्रण्डभागन्तुना संपूरयेत् ॥ ३७ ॥

स्रण्डभागन्तुनाऽतिरिक्तेन पूरयेत् । पूरयित्वा तदतिरिक्तं त्यजेत् ॥ ३७ ॥

तस्य निहास उक्तः ॥ ३८ ॥

तस्य त्यागविधिरुक्तः ॥ ३८ ॥

समचतुरश्रं दीर्घचतुरश्रं चिकीर्षन्यावाधिकीर्षिता-
वर्ती पार्श्वमानीं कृत्वा यावदधिकं स्यात्तद्य-
यापरिमाणं विभज्य यथायोगमुपदध्यात् ॥ ३९ ॥

समचतुरश्रं दीर्घचतुरश्रं कर्तुमिच्छन्त्यावता दीर्घभूतेन प्रयोजनं तावत्पार्श्वमालिख्य
पदधिकक्षेत्रं तद्यथायोगं यथा तत्क्षेत्रं युज्यते तथा क्षिपेच्चतुरश्रं विभज्योभयतः ।
प्रउगे विनियोगोऽवकीर्णपशौ च ॥ ३९ ॥

चतुरश्रं मण्डलं चिकीर्षन् ॥ ४० ॥

यच्चतुरश्रं मण्डलं कर्तुमिच्छेत् । रथचक्रादौ विनियोगः ॥ ४० ॥

मध्यात्कोट्या निपातयेत् ॥ ४१ ॥

मध्यमे शङ्कौ पाशं प्रतिमुच्य कोट्यामायच्छेत् । कोणेनाऽऽयच्छेत्पसार्य तत्र
लक्षणं कृत्वा ॥ ४१ ॥

पार्श्वतः परिकृष्यातिश्रयतृतीयेन सह मण्डलं
परिलिखेत् ॥ ४२ ॥

तेनैव लक्षणेन पार्श्वत आकर्षेत् । परिकृष्टं यावच्चतुरश्रमर्धमण्डलं परि-
लिखेत् ॥ ४२ ॥

साऽनित्या मण्डलम् ॥ ४३ ॥

साऽनित्या मण्डलं करोति । अनित्या स्थूला ॥ ४३ ॥

यावद्धीयते तावदागन्तु ॥ ४४ ॥

यावद्धीयते तावत्पार्श्वेन गच्छति । एतच्च वचनमात्रज्ञतरत्नरूपापनार्थम् ॥ ४४ ॥

मण्डलं चतुरश्रं चिकीर्षन्विष्कम्भं पञ्चदशभा-
गान्कृत्वा द्वाबुद्धरेषयोदशावशिष्यन्ते साऽनित्या
चतुरश्रम् ॥ ४५ ॥

मण्डलं चतुरश्रं कर्तुमिच्छन्मण्डलस्य विष्कम्भं व्याप्तं पञ्चदशभा विभज्य द्वौ भागौ
त्यजेत् । अयोदश भागाः शिष्यन्ते । तैस्त्रयोदशभिर्मिता रज्जुस्तावत्क्षेत्रं चतुरश्रं करोति ।
सोऽनित्या स्थूलतरा । अयोदशावशिष्यन्त इति वचनं शुल्बान्तरोक्तादपि मावत्-
(नाद्ध)रमिति व्यापनार्थम् । (तीव्रमुतग्रामे) विनियोगः । तत्र प्राच्यैकादशिनी

मातन्या । तत्रार्धाङ्गुलेन प्रादेशमात्रं वेदिस्रण्डमुपादातव्यम् । यदि द्वादशाङ्गुला उपरः
(प्रादेशः), अर्धप्रादेशाङ्गुलहीनां षट्त्रिंशत्प्रक्रमां प्राचीं वेदिं विमाय युषावटी-
याच्छङ्कोर्दक्षिणे षडङ्गुले शङ्कुं निहत्य तावदन्यासां चतुर्विंशत्प्रक्रमायामा प्राचीं
वेदिर्मातन्या । दशानां क्षेत्रं सूत्रकारोपदेशेन पञ्चविंशतिशतानि चत्वारिंशदधिकानि
अङ्गुलिक्षेत्राणि । तथाऽ(या न्य)र्धाङ्गुलं गृह्यते । तेन वेदिच्छेदोऽर्धमानेषु । पूर्वा-
र्धानां वेदिसंस्कारो न क्रियते । अतिरिक्तं क्षेत्रं निरस्तं भवति । वेदेष्वावटेषु विच्छि-
न्निर्भवति ॥ ४९ ॥

प्रमाणेन प्रमाणं विधीयते चतुरश्रम् ॥ ४६ ॥

प्रमीयते क्षेत्रमनेनेति प्रमाणं प्रक्रमादि । यत्र प्रमाणेनैव चोदना तत्र तेनैव चतुरश्रं
विधीयत इति प्रत्येतव्यम् । दक्षिणेन पुरुषं दक्षिणे पक्ष इत्यादिषु च संख्या विप्र-
सिता ॥ ४९ ॥

आदेशादन्यत् ॥ ४७ ॥

आदेशो विधिः । विधिरन्यद्भवति । यत्र विधीयते तत्रान्यदपि भवति । तेनैव प्रमा-
णेन गार्हपत्यौ(त्य)चित्युपरवादि ॥ ४७ ॥

द्राम्यां चत्वारि ॥ ४८ ॥

द्राम्यां प्रक्रमाभ्यां चतुरश्रे कृते चत्वारि पुरुषप्रमाणानि भवन्ति ॥ ४८ ॥

मण्डलानां चतुरश्रकरणमुक्तम् । इदं तु नोक्तम्—इयत्या रज्ज्वा इयत्क्षेत्रं भवतीति ।
अत इदमुच्यते—

त्रिभिर्नव ॥ ४९ ॥

नव चतुरश्राणि भवन्ति । तथा भूमात्रालिख्य द्रष्टव्यम् ॥ ४९ ॥

यावत्प्रमाणा रज्जुस्तावत्स्तावतो वर्गान्करोति ॥ ५० ॥

यावत्प्रमाणा यावदायामा रज्जुस्तावतो वर्गान्करोति । पक्तीः करोति यावत्संख्या-
युक्तप्रमाणा तावत्संख्यायुक्ताः पक्तीः करोति । पञ्चप्रमाणा पञ्चसंख्यायुक्तान्वर्गान्
करोति । एवं सर्वत्र नियोजनीयम् ॥ ५० ॥

तथोपलब्धिः ॥ ५१ ॥

भूमात्रालिख्य प्रेक्षिते तथैवोपलभ्यते द्राम्यां कृत उभयतो लिखेत् । चत्वारि शृङ्गाणि
भवन्ति । पञ्चभिः कृते पञ्चप्रोभयतो लिखेत् । पञ्चविंशतिः शृङ्गाणि भवन्ति । एवं
सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५१ ॥

अध्यर्घपुरुषा रज्जुर्द्वौ सपादौ करोति ॥ ५२ ॥

उपर्यर्घ्यं यस्याः साऽध्यर्घा तथा कृते चतुरश्रे सपादौ द्वौ करोति । एकस्य वर्ग एकः । तस्याग्रतः पार्श्वतश्च द्वावर्धौ पूर्वेण सह द्वौ । अर्धेन यच्चतुरश्रं कृतं कोट्यां सपादस्तेन सह सपादौ द्वौ करोति । एवमेवोत्तरसूत्रं योजयितव्यम् ॥ ५२ ॥

अध्यर्घचतुर्वीयपुरुषा षट्सपादानयात्यन्तप्रदेशः ॥ ५३ ॥

सार्वत्रिको विधिः ॥ ५३ ॥

यावता यावताऽधिकेन परिलिखति तत्पा-

र्ययोरुपदधाति ॥ ५४ ॥

यावता छेदेनाधिकेन परिलिखति तत्पार्श्वयोरग्रतश्चोपदधाति ॥ ५४ ॥

यत्नेन चतुरश्रं करोति तत्कोट्याम् ॥ ५५ ॥

एवं लिखितेनैव यच्चतुरश्रं कोट्यां तेनैव सह संख्या बोद्धव्येति ॥ ५५ ॥

मण्डलपूरणे चैकेनैकं भवति । अर्धेनार्धमिति कस्यचिद्भ्रान्तिः स्यात् । तावत्पाकर्त-

माह—

अर्धप्रमाणेन पादप्रमाणं विधीयते ॥ ५६ ॥

प्रमाणास्यार्धप्रमाणेन पादप्रमाणं विधीयत इति ॥ ५६ ॥

अस्यैव कारणमाह—

अर्धस्य द्विप्रमाणायाः पादपूरणत्वात् ॥ ५७ ॥

अर्धस्य प्रमाणं पुरुषमात्रं तदायाम्, पादानां पूरणम् । यतस्तदुक्तं द्वाभ्यां सत्त्वा-
रीति ॥ ५७ ॥

तृतीये नवमी कला ॥ ५८ ॥ (स्त० ४) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चविंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

प्रमाणतृतीयेन नवमी कला नवमोऽंश इत्यर्थः । तदुक्तं त्रिभिर्नवेति ॥ ५८ ॥ (स्त० ४) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां

प्रयोगचन्द्रिकायां पञ्चविंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अथ द्वितीयः पटलः ।

आग्न्याधेयिके विहारे गार्हपत्याहवनीययोरन्त-

राले विज्ञायते ॥ १ ॥

पूर्वप्रविशेषेण मानमुक्तम् । आग्न्याधेयिक इयान्विस्तार एवं विहर्तव्यमिति विशेष-
विधानार्थमाह—गार्हपत्याहवनीययोरन्तराले यथा स्यादाहवनीयदक्षिणाभ्योर्दक्षिणाग्नि-
गार्हपत्ययोर्वा ॥ भूदित्येवमर्थं गार्हपत्याहवनीयग्रहणम् । विज्ञायते श्रूयते ॥ १ ॥

अष्टासु प्रक्रमेषु ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । एकादशसु
राजन्धः । द्वादशसु वैश्यः । चतुर्विंशत्यामपरिमिते
यावता वा चक्षुषा मन्येत । सस्मान्नातिदूरमाधेय
इति सर्वेषामविशेषेण श्रूयते ॥ २ ॥

इयत्ताऽन्तरालेन विहारसंपत्तिर्भवतीति मननम् । अतिदूरप्रतिषेधो व्यवायपरिहारार्थः ।
यद्यतिदूरमाधीयते तदाऽश्वादयो न व्यव्येयुः ॥ २ ॥

दक्षिणतः पुरस्ताद्वितृतीयदेशे नेदीयसि
गार्हपत्यस्य दक्षिणाग्नेर्विज्ञायते ॥ ३ ॥

दक्षिणतः पुरस्तादक्षिणाप्राकोणदेशे वितृतीयदेश ईषदूनतृतीयदेशे । कस्य वितृतीय-
देशः, गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालस्य । नेदीयस्यासन्नवितृतीयदेशे । पार्श्वदित्यर्थः । दक्षि-
णाग्नेरायतनस्थानमिति श्रूयते ॥ ३ ॥

तत्कथं गृह्यत इत्याह—

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालं पञ्चधा षड्धा वा
संभुज्य षष्ठं सप्तमं वा भागभागान्तमुपसमस्य
समं त्रैषं विभज्य ॥ ४ ॥

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालं पञ्चधा विभज्य षड्धा वा । यदि पञ्चधा तदा षष्ठे
भाग आगन्तुकः । यदि षड्धा तदा सप्तमो भाग आगन्तुकः । तदुपसमस्य संयोज्य
समं त्रैषं विभज्य आगन्तुना सह वितृतीये मा भूदिति समग्रहणम् ॥ ४ ॥

अपरस्मिन्स्तृतीये लक्षणं करोति गार्हपत्याहव-
नीययोरन्तौ नियम्य लक्षणेन दक्षिणाऽपायस्य
निमित्तं करोति । दक्षिणाग्नेरायतनं श्रुतिसाम-
र्थ्यात् ॥ ५ ॥

सामर्थ्यमभिधानशक्तिः । अस्याः श्रुतेरथमेवार्थ इति । तेन विप्रक्रमविस्तारायामानि
ग्रीणि चतुरश्राणि कृत्वा । अपरस्मिन्चतुरश्र उत्तरास आहवनीयमित्येवमादयो निरस्ता
भवन्ति । सर्वत्राग्न्यायतनानि चतुरश्राणि मण्डलानि वा । इह तु मण्डलं गार्हपत्यमर्धमण्ड-
लमन्वाहुर्यपचनं चतुरश्रमाहवनीयमिति स्मरन्ति प्राञ्चः । मण्डलचतुरश्रयोरुक्तो विधिः ।

दक्षिणाग्नेः प्रयोग उच्यते—पिशिलद्विकरणवा चतुरश्रं कृत्वा पूर्वोक्तेन विधानेन
मण्डलं कुर्यात्तस्य मण्डलस्य विष्कम्भचतुर्भागं दक्षिणाग्नेः पूर्वनिहिताच्छङ्कोरुदगपसार्य
शङ्कुं निहत्य तस्मिन्पाशं प्रतिमुच्य विष्कम्भाधेन मण्डलं परिलिख्योत्तरमर्धं त्यजेत् ।

तस्य शोको—

‘दक्षिणाग्नेर्हताच्छङ्कोरुदक्षङ्कुर्दशाङ्गुले ।

एकादशतिलैरुने कार्यः स धनुषा समः ॥

तस्मिन्पाशं प्रतिमुच्य विशत्या यु(त्याऽऽय)तया लिखेत् ।

ऊनया तु द्वाविंशतितिलैरर्थं त्यजेदुदक्’ इति ॥ ५ ॥

यजमानमात्रीत्यादिदार्शिक्या वेदेः श्रुतिरर्थं विमानविधिर्नैव व्याचष्टे—

यजमानमात्री प्राच्यपरिमिता वा यथाऽसन्नानि

हवींषि संभवेदेवं तिरश्ची माञ्चौ वेद्यसाधुचय-

त्यमित आहवनीयं प्रतीची श्रोणी अभिगार्हपत्यं

मध्ये संनततरैवमिव हि योषेति दार्शिक्या वेदेर्विज्ञा-

यते । अपरेणाऽऽहवनीयं यजमानमात्रं दीर्घचतुरश्रं

विहृत्य तावतीं रज्जुमभ्यस्योभयतः पाशौ करोति ।

मध्ये लक्षणं दक्षिणयोः श्रोण्यस्योरन्तौ नियम्य

लक्षणेन दक्षिणाऽपायम्य निमित्तं करोति । रज्जुं

नियम्यान्तौ समस्य दक्षिणस्याः श्रोणेर्दक्षिणाम-

समालिखेत् । एवमुत्तरतः । तिर्यङ्मान्नीं द्विगु-

णां तथा कृत्वा पश्चात्पुरस्ताच्चोपलिखेत् । विमि-

तायां पुरस्तात्पार्श्वमान्यावुपसंहरेच्छ्रुतिसाम-

र्थ्यात् ॥ ६ ॥

अपरेणाऽऽहवनीयमेकरज्ज्वादिभिर्दीर्घचतुरश्रं विहृत्य संपाद्य यजमानमात्री पार्श्वमान्नीं, यथाऽसन्नानि हवींषि संभवेत् परस्परमसंचटितानि तिष्ठन्ति तथा तिर्यङ्मान्नी । तस्याः क्षिणामोना वा तिरश्चीति बोधायनीये शुल्कान्तरे च प्रतिपादितम् । तावतीं रज्जुमभ्यस्योभयतः पाशौ कृत्वा दक्षिणयोः श्रोण्यस्योरन्तौ नियम्य पाशौ प्रतिमुच्य लक्षणेन दक्षिणाऽपायम्य निमित्तं शङ्कुं निहृत्य तस्मिन्शङ्कौ रज्जुं संयोज्य पाशावुन्मुच्यैकेन हस्तेन गृहीत्वा दक्षिणां श्रोणिमारभ्य यावद्दक्षिणांसमालिखेत् । एवमुत्तरपार्श्वमालिखेत् । एतत्संनततरत्वं वेदेः । तिर्यङ्मान्यामप्येवं कुर्यात् । तिर्यङ्मान्नीप्रमाणां रज्जुमभ्यस्य मध्ये लक्षणं कृत्वा श्रोण्यन्ते पाशौ प्रतिमुच्य पार्श्वदपसार्य तत्र शङ्कुं निहृत्य तत्र रज्जुं प्रवद्व्यान्तौ समस्य दक्षिणां श्रोणिमारभ्य यावदुत्तरश्रोणि तावदालिखेत् । एवं पुरस्तादपि करोति । एवमुन्नयनं श्रोण्यस्योः । एवं प्रकारा हि योषा । हिशब्दो रूपप्रसिद्धौ । प्राक्शिराः स्थ्येवमेवेत्यर्थः । विमितायामेवं चतुरश्रमापादितार्थां पुरस्तात्पार्श्वमान्यावुपसंहरेत्संकोचयेत् । श्रुतिसामर्थ्यात् । पुरस्ताद्(इ)च्छीयसीति सैषा श्रुतिः । तस्याः सामर्थ्यात् । इतरथा योषासादृश्यमपि न स्यात् ॥ ६ ॥

त्रिंशत्पदानि प्रक्रमा वा ॥ (ख०५) ॥ पश्चा-
त्तिरश्ची भवति षट्त्रिंशत्प्राची चतुर्विंशतिः
पुरस्तात्तिरश्चीति सौमिक्या वेदे विज्ञायते । षट्त्रिं-
शशिकायामष्टादशोपसमस्यापरस्मादन्ताद्द्वादशसु
लक्षणं पञ्चदशसु लक्षणम् । पृष्ठयान्तधोरन्तो
नियम्य पाञ्चदशिकेन दक्षिणाऽप्यायम्य शङ्कुं
निहन्त्येवमुत्तरतस्ते श्रोणी ॥ ७ ॥

पदानीत्यस्मदीया श्रुतिः । त्रिंशत्पदानि प्रक्रमा वा पश्चात्तिरश्ची तिर्यङ्मानी भवति ।
षट्त्रिंशत्पृष्ठ्या प्राची । चतुर्विंशतिः पुरस्तात्तिर्यङ्मानी भवतीति सौमिक्या वेदेः सोमे
श्रुतिः । षट्त्रिंशिकायां रज्ज्वामष्टादशोपसमस्य प्रक्षिप्यान्तयोः पाशौ कृत्वाऽपरस्मादन्ता-
द्द्वादशसु लक्षणमसार्धं पञ्चदशसु लक्षणं श्रोण्यथ निरञ्जनं कृत्वा पृष्ठयान्तयोः प्राञ्च-
शस्य मध्यमाह्वालाटिकांस्त्रीन् प्राचः प्रक्रामन् प्रक्रम्य शङ्कुं निहत्य तस्माच्च पुरस्तात्
षट्त्रिंशत् प्रक्रमे शङ्कुं निहत्य तयोः पाशौ प्रतिमुच्य पाञ्चदशिकेन दक्षिणाऽप्यायम्य
शङ्कुं निहन्ति, सा दक्षिणतः श्रोणी । एवमुत्तरतोऽपसार्धं शङ्कुं निहन्त्यात्, सोत्तरा
श्रोणी ॥ ७ ॥

विपर्यस्तयाऽऽसौ तेनैवापाचम्य द्वादशिके शङ्कुं
निहन्त्येवमुत्तरतस्तावऽसौ ॥ ८ ॥

शङ्कोः पाशावुन्मुच्य पूर्वपाशमपरस्मिन् प्रतिमुञ्चेत् । अपरं पूर्वस्मिन्प्रतिमुञ्चेत् ।
स विपर्यासः । एवं विपर्यस्तया रज्ज्वाऽसौ मातङ्ग्यौ । तेनैव निरञ्जनेन दक्षिणाऽपसार्धं
द्वादशिके शङ्कुं निहन्त्यात् । तेनैवोदगपसार्धं द्वादशिके शङ्कुं निहन्त्यात् । तावंसौ । महा-
वेद्या मानं किमर्थमिदमुच्यते । यावता सिद्धमेतत् । अनेकरज्जुविहरणविषययोक्तमिति
कैचित् परिहरन्ति । आयामं वेत्यास्मिन्क्षेऽपि द्वादशिके लक्षणं पाञ्चदशिके लक्षणं
सप्तविंशत्यादौ निरञ्जनमिति लक्षणबाहुल्यप्रतिपादनार्थमित्यपरे । समचतुरश्राणां
दीर्घचतुरश्राणां च विहरणमुक्तम् । इह तु दीर्घविषमचतुरश्रस्येत्यन्ये ॥ ८ ॥

तदेकरज्ज्वा विहरणं त्रिकचतुष्कयोः पश्चिकाऽक्षयारज्जुः ॥ ९ ॥

यस्य चतुरश्रस्य त्रिका तिर्यङ्मानी । चतुष्का पार्श्वमानी । तस्याक्षयारज्जुः
पश्चिका ॥ ९ ॥

तामिस्त्रिरभ्यस्तामिरऽसौ ॥ १० ॥

तामिरसौ मातङ्ग्यौ । त्रिकं त्रिरभ्यासयुक्तं द्वादश भवन्ति । चतुष्कं षोडश ।
पश्चिका विंशतिः । यूपावटीयाच्छङ्कोः पश्चात् षोडशसु शङ्कुं निहत्य तस्मिन्पश्चिका-
भ्यासं प्रतिमुच्य यूपावटीये साभ्यासं त्रिकं प्रतिमुच्यसावायच्छेत् ॥ १० ॥

चतुरभ्यस्ताभिः श्रोणी ॥ ११ ॥

ताभिरेव चतुरभ्यासयुक्ताभिः श्रोणी मातव्ये । षोडशसु यः शङ्कुस्तस्मिन्पञ्चिकाभ्यासं पञ्चविंशतिकं प्रतिमुच्य प्रथमनिहते शङ्को त्रिकं साम्यासं पञ्चदशिकां प्रतिमुच्य ताभिः श्रोणी निहरेत् ॥ ११ ॥

द्वादशिकपञ्चकयोस्तयोदशिकाऽऽण्यारज्जुस्ताभिरसौ ॥ १२ ॥

यूपावटीयाच्छङ्कोः पञ्चात्पञ्चसु शङ्कुं निहत्य तस्मिन्सप्तयोदशिकां प्रतिमुच्य यूपावटीये पञ्चिकां द्वादशिकां च प्रतिमुच्य ताभिरसौ मातव्यौ ॥ १२ ॥

द्विरभ्यस्ताभिः श्रोणी ॥ १३ ॥

यूपावटीये त्रयोदशिकां साम्यासां प्रतिमुच्य साम्यासां द्वादशिकां च प्रथमनिहते पञ्चिकां च साम्यासां ताभिः श्रोणी मातव्ये ॥ १३ ॥

पञ्चदशिकाष्टकयोः सप्तदशिकाऽऽण्यारज्जुस्ताभिः श्रोणी ॥ १४ ॥

प्रथमनिहतशङ्कोरष्टसु शङ्कुं निहत्य तस्मिन्सप्तदशिकापञ्चिकां च प्रतिमुच्य प्रथमनिहते पञ्चदशिकां ताभिः श्रोणी ॥ १४ ॥

द्वादशपञ्चत्रिंशिकयोः सप्तत्रिंशिकाऽऽण्यारज्जुस्ताभिरसौ ॥ १५ ॥

प्रथमनिहताच्छङ्कोः पुरस्तात्प्रक्रमे शङ्कुं निहत्य तस्मिन्पञ्चत्रिंशिकां सप्तत्रिंशिकां च प्रतिमुच्य यूपावटीये द्वादशिकां ताभिरसौ मातव्यौ ॥ १५ ॥

एतावन्ति ज्ञेयानि वेदिविहरणानि भवन्ति ॥ १६ ॥

एतावन्तीत्येव शुल्बमूलानि ज्ञातुं शक्यानि वेदिविहरणानि भवन्ति, अन्ये शुल्बमूलान्कल्पयितुमशक्याः । तस्मादेतावन्तीत्यवधार्यन्ते ॥ १६ ॥

अष्टाविंशत्योऽनं पदसहस्रं महावेदिः ॥ १७ ॥

नवशास्त्रानि द्विसप्ततिश्च पदप्रमाणानि प्रक्रमप्रमाणानि वा चतुरश्राणि महावेदिः । महद्ग्रहणं किमर्थम् । पदप्रमितायां महावेद्यां सदोहविधानादीनामपि पदेनैव मानार्थं प्रक्रममित्यायामरत्निप्रक्रमैरेव नवारत्नि तिर्यगित्यरत्निमानं सदसो विहितम् । नवारत्नि तिर्यगिति नियतप्रमाणविधानात् । अरत्निनैव विधानादनुमीयते । तथा हविर्धानस्थं व्यरत्निविस्तारं नवारत्नि(व्या)याममित्यनुमीयते । तत्कथं तयोर्मानं लभ्यत इति । उच्यते—
वत्वारिशदधिकानि पञ्चशतान्यङ्गुलिप्रमाणानि पदविमितया वेदेरायामः । पदं च पञ्चदशाङ्गुलमिति वचनात् । सदसः पञ्चात् पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलं षोडशाधिकं शतद्वयं सदोहविर्धानयोर्मध्यं पञ्चचत्वारिंशत् संचारः । हविर्धानस्य षोडशाधिकं शतद्वयमवशिष्टमष्टादशाङ्गुलम् । तस्मादुत्तरवेदि सदोहविर्धानानामन्तर्वेद्यसंमवाद्बुद्धिः कल्पनीया, अरत्नेर्वा ह्यासः कल्पनीयः । तदुभयमपोदितं भवति । अतो येन वेदिर्मिता तेनैव तेषां मानार्थं महद्ग्रहणमिति स्थितम् ॥ १७ ॥

दक्षिणादस्माद्द्वादशसु दक्षिणस्याः श्रोण्यां निपा-
त्येच्छेदं विपर्यस्येत्तरत उपदध्यात् । सप्त दीर्घ-
चतुरश्रा महावेदिस्तथायुक्ताः संचसीत् ॥ १८ ॥

दक्षिणादस्मादारभ्य द्वादशस्येव श्रोण्यां निपातयेत् । त्रीणि पदानि श्रोणिदेशे शि-
ष्टानि विपर्यस्योत्तरास्मिन्नेते मनसा स्थापयेत् । एवं कृते सप्तविंशतिविस्तारा षट्त्रिं-
शदावता दीर्घचतुरश्रा भवति । तथामूर्तां गणयेत् ॥ १८ ॥

सौमिक्या वेदितृतीये यजत इति सौत्रामण्या विज्ञायते ॥ १९ ॥

वेदितृतीये यजेतेति दार्शिकपाशुकयोस्संभवात्सौमिकं लभ्यते । अतः सौमिक्या
इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

प्रक्रमस्य तृतीयकरणी प्रक्रमस्थानीया भवति ॥ २० ॥

तृतीयकरणी प्रक्रमस्थाना । स्थानान्ताद्विभाषेति च्छप्रत्ययः । तृतीयकरणी षट्-
त्रिंशिकायामित्यादिना विहरेत् ॥ २० ॥

त्रिकरण्या वा ॥ २१ ॥

वक्ष्यमाणेन विक्षिप्तः ॥ २१ ॥

आष्टिककक्षिके तिर्यङ्मान्वी ॥ २२ ॥ द्वादशिका पृष्ठया ॥ २३ ॥

आष्टिका तिर्यङ्मान्वी पुरस्तात् । पश्चाद्दशिका । पृष्ठया द्वादशिकायामा । द्वादशसु
षट्पसमस्यापरस्मादन्तात्पञ्चसु लक्षणं चतुर्षु लक्षणं कृत्वा पृष्ठचान्तयोरन्तो नियम्य
पञ्चदशिकेन दक्षिणाऽप्रायम्य दक्षिणतोऽपसार्य शङ्कुं निहन्यात् । एवमुत्तरस्ते श्रोणी
विपर्यस्तयाऽसौ पञ्चदशिकेन दक्षिणाऽप्रायम्य चतुर्षु शङ्कुं निहन्यात् । एवमुत्तरतस्तावन्ती
भवतः ॥ २२ ॥ २३ ॥

त्रीणि चतुर्विंशतानि पदशतानि सौत्रामणिकी-

वेदिः ॥ २४ ॥

दक्षिणादस्मादन्तदारभ्य चतुर्थेन दक्षिणस्यां श्रोण्यां निपात्य च्छेदं विपर्यस्येत्तरादि-
पूर्वकाः । द्वादशपदाविस्तारा द्वादशपदायामा भवत्येवं संचसीत् ॥ २४ ॥

द्विस्तावा वेदिर्भवतीति चाश्वमेधे विज्ञायते ॥ २५ ॥

कस्य द्विस्तावाः सौमिक्याः । प्रकृतत्वात्प्रकृतित्वाच्च ॥ २५ ॥

प्रक्रमस्य द्विकरणी प्रक्रमस्थानीया भवति ॥ २६ ॥

द्विकरण्या प्रमाणं तृतीयेन वधेयेदित्यादिना कर्षितेन । तदेव विहरेत् ॥ २६ ॥

प्रक्रमो द्विपदस्त्रिपदो वा ॥ २७ ॥

द्विपदस्त्रिपदकुलः । त्रिपदः पञ्चचत्वारिंशदकुलः । पदं पञ्चदशाकुलमिति वच-
नम् ॥ २७ ॥

प्रक्रमे वाचाकामी शब्दार्थस्य विशयित्वात् ॥ २८ ॥

काम इच्छा । यथाकाम एव वाचाकामी । यथेच्छा तथा गृहीयात् । प्रक्रमोऽन्वर्थ-
प्रक्रमो विप्रकृतप्रक्रम इति नैवमन्वर्थसंज्ञा । पदादधिकस्य मानार्थस्य वाचको यदा
धीनिकस्तदा द्विपदं त्रिपदं वा । अतिक्रामत्यनेनेति क्रमः । प्रकृतः क्रम इति । यदा
निरुद्धः कल(स्व)नार्थद्रव्यवचनात्पदादधिकं प्रक्रम इति । शब्दार्थस्य विशयित्वात् ।
विशयित्वं कल(स्व)नार्थोनामपि वाचकत्वाद्देन वाचकत्वम् । शब्दार्थानां विशयित्वं
यतः ॥ २८ ॥

कस्य पदादयो ग्रहीतव्या इत्याह—

यजमानस्य ॥ २९ ॥

यजमानस्य पदं ग्राह्यं स्वामित्वात् ॥ २९ ॥

अध्वर्योर्वी ॥ ३० ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न यजमानस्य ॥ ३० ॥

अध्वर्युरेव कुतः—

एष हि वेष्टानां कर्ता भवति ॥ ३१ ॥

वेष्टन्त इति वेष्टाः कर्माणि । ॥ कर्मणां कर्ता यतः । हिशब्दो हेतौ । तस्मा-
दध्वर्युरेव न यजमानस्य ॥ ३१ ॥

रथमाग्री निरुद्धपशुबन्धस्य वेदिर्भवतीति विज्ञा-
यते ॥ ३२ ॥ (सू० ६) ॥

रथमाग्री निरुद्धपशुबन्धस्य वेदिर्भवतीति श्रुतिः ॥ ३२ ॥ (सू० ६) ॥

तत्र सत्त्वाहुः ॥ ३३ ॥

सत्त्वशब्दोऽलंकारे । तत्र तस्मिन्कर्त्रे रथप्रमाणविदो रथाकारमाहुः ॥ ३३ ॥

रथेष्वामाग्री माथी रथासमाग्री पञ्चमतिरथी कि-
चपुममाग्री पुरस्तपतिरथी ॥ ३४ ॥

रथासमाग्री पञ्चमतिर्यन्मानी । रथप्रमाणं सकटनिवृत्त्यर्थम् । ईषामाग्री गृह्या ।
स्यासः पन्था येन युगेन तक्षिप्यपुगम् । अन्यन्तरं युगच्छिन्नयोरन्तरालं तत्प्रमाणा
पुरस्तपतिर्यन्मानी ॥ ३४ ॥

यावता वा बाह्ये छिद्रे । तदेकरज्ज्वोक्तं पञ्चद-

शिकेनैवापायम्य ॥ ३५ ॥

तदेकरज्ज्वरिति किं सौमिकी गृह्यते आहोस्वित्प्रथमा । सौमिकी गृह्यते पञ्चदशिके-
नेति दर्शनात् । तत्र हि पञ्चदशिकेन लक्षणेनेतरत्रेवामात्री । ईषां षट्त्रिंशद्वा विभज्य
एकं भागं प्रक्रमस्थानीयं कृत्वा सौमिकवत्पञ्चदशिकेनापायम्यार्धक्षेण श्रोण्यां मिनूया-
दर्घयुगेनासौ मिनूयादिति केचित् । अपरे पुनः प्रथमामेकरज्जुं गृह्णन्ति । यदि
सौमिकी गृह्यते, अदृष्टकल्पना प्राप्नोति । कथं पञ्चदशिकेनेति चेत् । षड्लक्षणायां
षट्त्रिंशिकायां यत्पञ्चदशिकं तदपि षड्भागोनमेव तस्मात्पञ्चदशिकेनेति षड्भागोनं लक्ष-
यितुं [न] शक्यते । नादृष्ट (तादृश) कल्पना भवति । नन्वप्रापि (त्वत्र) लक्षणा ।
न तु सौमिकी (सा तु लौकिकी) । किं च साधारणत्वाच्च । सैवैका रज्जुः साधा-
रणी । तस्माच्च सैव प्राप्ता । एवमुत्तरप्रापि योजनीयम् ॥ ३५ ॥

अर्धक्षेणार्धयुगेनेति श्रोण्यस्ताभिर्हरेत् ॥ ३६ ॥

विभज्यैकं भागं प्रक्रमस्थानीयं कृत्वा सौमिकवत्पञ्चदशिकेनैवापायम्यार्धक्षेण श्रोणी
मिनूयात् । अर्धक्षेणासौ मिनूयादिति केचित् । अपरे तु पुनः प्रथमामेकरज्जुं गृह्णन्ति ।
यदि सौमिकी गृह्यते तदाऽदृष्टकल्पना प्राग्विहितौ वेति । कथं पञ्चदशिकेनेति केचित् ।
षड्भागोनार्धक्षे श्रोणी अर्धयुगे त्वसौ ॥ ३६ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ ३७ ॥

अथशब्दः समुच्चये । एवं उदाहरन्ति—रथप्रमाणविदो रथकाराः ॥ ३७ ॥

अष्टाशीतिशतमीषा तिर्यगक्षत्रतुःशतं षडशी-

तिर्युगमाहुः । स रथश्चारण उच्यते इति रथपरि-

माणम् ॥ ३८ ॥

एवं रथपरिमाणं सर्वतो मानमुदाहरन्ति ब्रुवते । सामर्थ्यसिद्धेश्चाङ्गुलिगृह्यते । रथेष्वा-
प्रमाणमष्टाशीत्युत्तरमङ्गुलिशतम् । तिर्यक्छब्दः पूरणार्थः । अक्षप्रमाणं चतुरधिकशतम् ।
युगस्य प्रमाणं षडशीतिः । एवंलक्षणो यो रथः ॥ चारणः । चरत्यनेनेति चरणः ।
चरण एव चारणः । चारणग्रहणं क्रीडादिरथनिवृत्त्यर्थम् । अथवा अस्थशब्दस्य
स्थाने यस्यशब्दप्रध्याहृत्य योजनीयं वर्णयित्वासेन वा ॥ ३८ ॥

अरन्निभिर्षा षडभिः प्राची । चतुर्भिः पश्चात्तिरश्ची

त्रिभिः पुरस्तात्तिरश्ची तदेकरज्ज्वोक्तमध्यर्धे

रज्जौ द्वयोरर्धतृतीययोः षड्स्वितिः लक्षणानि

अरन्निभिर्षा मातन्यमिति शेषः । चतुर्भिः पश्चात्तिर्ब्रह्मानी ॥ षडभिः प्राची ।

करोति नवसु पाशं पृष्ठान्तयोरन्तौ नियम्या-
र्धतृतीयकेन दक्षिणाऽपायस्य द्वयोः शङ्कुं
निहन्त्येषामुत्तरतस्ते श्रोणी विपर्यस्तयाऽसौ
तेनैवापायस्याध्वर्धे शङ्कुं निहन्ति । एवमुत्त-
रतस्तावत्सौ । दक्षपदोत्तरवेदिर्भवेदिति सोमे
विज्ञायते ॥ ३९ ॥

पृष्ठया त्रिभिः पुरस्तात्तिर्यङ्मानी । तदेकरज्ज्वोक्तमित्यादि मतमेतत् ॥ ३९ ॥

तदेकरज्ज्वोक्तं पञ्चदशिकेनैवापायस्याध्वर्धेन ततः
शोणयत्सान्निहरेत् ॥ ४० ॥

अध्वेन ततस्तस्येत्यर्थः ॥ ४० ॥

विमितायां पुरस्तात्पार्श्वमान्यानुपसंहरेत् ॥ ४१ ॥

एवं चतुरश्रमापादितायां विमितायां पुरस्तात्पार्श्वमान्यानुपसंहरेत् ॥ ४१ ॥

श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ ४२ ॥

चतुःशिक्षण्डा युवती कर्नन इति सादृश्यानुवादसामर्थ्यात् ॥ ४२ ॥

पदे शुगेऽरत्नावियति भादेशे मक्रमे शम्भार्या च
मानार्थेषु याथाकामी शब्दार्थस्य विशयि-
त्वात् ॥ ४३ ॥

पदादिषु मानार्थेषु याथाकामी यथेच्छा तथा गृहीयात् । किमुक्तं भवति । यज-
मानतुर्दश तिलश्चतुर्दशशक्तिलोऽङ्गुलः । पृथुतः संसृष्ट इत्यपरम् । द्वाद-
शःकुलः प्रादेशशस्त्रयोदशःकुलः वितस्ति । पञ्चदशःकुलं पदम् । चतुर्विंशत्यङ्गुल्योऽ-
रत्निः । द्वात्रिंशत्कुल्यो भानुः । षट्त्रिंशत्कुलिः शम्भ्या । षडशीत्यङ्गुलं पुगम् ।
चतुःशतमक्षः । विंशत्युत्तरशतं पुरुषः । इत्येवमादिशुल्बान्तरोक्तलक्षणमानार्थेषु प्रमा-
णावयवा गृह्येरन् । लक्षणेनोक्तेन मार्गेण विमाय तत्र याथाकामी । शब्दार्थस्य विश-
यित्वात् । पञ्चदशःकुलमपि पदं भवति । यजमानपदमपि तत्रान्यतरद्वयम् । इक्ष्मी-
त्याद्याने इयं द्वादशविक्रमा इति तत्र स्वसंचितं लोकप्रसिद्धं वा गृही-
यादिति ॥ ४३ ॥

यजमानमात्री चतुःशक्तिर्भवतीति पैतृक्या वेदे-
विज्ञायते ॥ ४४ ॥

पैतृक्या वेदेः श्रुतिर्यथा दिक्षु लक्तयो भवन्तीति तथा मातव्या ॥ ४४ ॥

तदेकरज्ज्वोक्तं पञ्चदशिकेनैवापायस्याध्वर्धेन ततः

श्रोण्यसाभिर्हेत् ॥ ४५ ॥

गतम् ॥ ४५ ॥

नवारस्तिस्तिर्यक्सप्तविंशतिरुदगायतमिति सदसो
विज्ञायते ॥ ४६ ॥

नवारस्तिः प्राची तिर्यक्ष्मानी । सप्तविंशतिरुदीची पार्श्वमानी । एवं मातन्यमिति
सदसः श्रुतिरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

अष्टादशैत्येकेषाम् । तदेकरज्ज्वोक्तं पञ्चदशिके-
नैवापायम्यार्धपञ्चमैः श्रोण्यसाभिर्हेत् ॥ ४७ ॥

करणमुक्तं प्रथमनिहिताच्छङ्कोर्दक्षिणतः प्रक्रमे शङ्कुं निहत्य तस्मिन्पाशं प्रति-
मुख्य तस्य पुरस्तादधोदक्षमे पृष्ठचाया दक्षिणतः प्रक्रमे शङ्कुस्तत्सदसो मध्यमौदुम्बरी-
स्थानम् । प्रथमनिहिताच्छङ्कोः पृष्ठचायामेव पुरस्तादधोदक्षमे शङ्कुं निहत्य औदुम्बरी-
स्थाने यः शङ्कुस्तस्मिन्पाशं प्रतिमुख्योपर्युपरि शङ्कुमुदगपसार्याध्वेचतुर्दशे नवसु वा
शङ्कुं निहत्यासं सदस आध्यामः । तस्मिन्पाशामे तदर्धमम्बस्य यथासूत्रं निहत्या सप्त-
विंशतावर्धचतुर्दशमम्बस्य दक्षिण्यमादन्ता(दसा)देकादशसु सप्तादेरु निरञ्जनमर्धपञ्चमे
रक्षणं श्रोण्यं सप्तार्धमकादशसु नवपदं प्रक्षिप्यार्धदक्षमे निरञ्जनमर्धपञ्चमे रक्षं
श्रोण्यं सप्तार्धमाध्यामयोरन्तौ नियम्य निरञ्जनम् । तेन पञ्चादपसार्याध्वपञ्चमे
शङ्कुः । पुरस्तादपसार्याध्वपञ्चमे शङ्कुः । ते श्रोणी सदसः । विपर्यस्तसौ प्राग्य-
स्थानं हविर्धनमानमाग्नीध्रमानमनेनाऽऽचार्येण नोक्तम् । शृङ्गस्तत्रोक्तं प्राग्यमेति-
नोक्तम् । पुरस्ताद्विषु प्रक्रमेषु दशप्रक्रमविस्तारं दशाध्यामं हविर्धानं मितुयात् । एक-
स्मिन् पञ्चममन्तुना त्रिशङ्कुना वा । हविर्धानस्य पञ्चात्यमध्यमशङ्को पाशं प्रतिमुख्यो-
पर्युपरि दशप्रक्रमे शङ्कुः । तदाग्नीध्रायतनम् । तथा रज्ज्वा दक्षिणऽपसार्य द्वादशसु
शङ्कुस्थित्यै पृष्ठचायां सदसः पौरस्त्यशङ्को पाशं प्रतिमुख्योदमपसार्य पादोन्नेतदशसु
शङ्कुं निहत्य तस्माच्चोत्तरतः षट्सु शङ्कुम् । ताम्यां पुरस्तादपसार्य प्रक्रमेषु पञ्च-
निहत्य एकं पञ्चशङ्कुना त्रिशङ्कुना वा समचतुरश्रं मितुयात् । अष्टप्रक्रमविस्तारं
द्वादशाध्यामं प्राग्वंशं मितुयात् । द्वादशविस्तारं षोडशाध्याममित्यन्ये ॥ ४७ ॥

मादेशमुक्ताः मादेशान्तरालाः ॥ (ख० ७) ॥ भवन्ती-
त्युपरवाणां विज्ञायते ॥ ४८ ॥

॥ ४८ ॥

उपरवमानाणि निगदन्त्युपयातम् ॥ ४८ ॥

अरत्निमात्रं चतुरश्रं विहृत्य स्रक्तिषु शङ्कुं

निहत्यार्धमादेशेन तं तं परिलिखेच्छ्रुतिसामर्थ्यात् ॥ ४९ ॥

गताय ॥ ४९ ॥

न्यायप्रामाणी-चतुःस्रक्तिर्भवतीति गार्हपत्यचिते-
र्विज्ञायते ॥ ५० ॥

चतुरस्रनिर्व्यायामः । तत् प्रमाणं गार्हपत्यचितेः ॥ ५० ॥

चतुरश्रेत्येकेषाम् । परिमण्डलेत्येकेषाम् ॥ ५१ ॥

चतुरश्रा गार्हपत्यचितिरित्येकेषां शाखिनां मतम् । परिमण्डला गार्हपत्यचिति-
रित्येकेषां श्रुतिः ॥ ५१ ॥

करणं व्यायामस्य तृतीयायामस्य सप्तमं व्यासं कारयेत् ॥ ५२ ॥

चतुरश्रयां करणमुच्यते । व्यायामतृतीया पार्श्वमानी व्यायामसप्तमी तिर्यग्मानी । एवं
करणं कारयेत् । कुर्यादिति वक्तव्ये कारयेदिति वचनादन्वैस्तत्तादिभिः प्रमाणैर्वाऽऽवर्णयतेति
ह्यगन्त्यते । कियन्तेऽनेनेष्टका इति करणं दारुमयम् ॥ ५२ ॥

ता एकविंशतिर्भवन्ति ॥ ५३ ॥

तेन करणेन कृता दृष्टका एकविंशतिः । तस्यां गार्हपत्यचितौ भवन्ति
शेषः ॥ ५३ ॥

उपप्राप्ते प्रागायामाः प्रथमे प्रस्तारेऽपरस्मिन्नुदगायामाः ॥ ५४ ॥

प्रागायामाः प्रागायताः प्रथमे प्रस्तारे । उदगायामा उदगायता द्वितीये प्रस्तारे ।
एवमुपहिते भेदो न भवति । अनेन ज्ञायते सर्वत्र भेदो वर्जनीय इति । शब्देनैव
भगवता बोधायनेन तु—‘सर्वत्र भेदो वर्जनीयः’ इति । अघरोत्तरयोः पार्श्वस्थानि
(घीनां) भेद इत्युपदिशन्ति । इत्यनेनाऽऽचार्थेणोक्तमेतद्वचन्यासं चिनुयादिति ॥ ५४ ॥

मण्डलायां सुदो देहं कृत्वा मध्ये शङ्कुं निहत्य

ध्वंष्यायामेन मण्डलं परिलिखेत् ॥ ५५ ॥

यदि मण्डला गार्हपत्यचितेः, सुदो श्रुतिकाया इति निपातः । अत्रेष्टितेस्मिन् ।
उल्लेखनं कृत्वेति देहविम्बं शङ्कणीकृत्य तन्मध्ये शङ्कुं निहत्यार्धव्यायामेन मण्डलं
परिलिखेत् । तद्व्यायाममात्रं मण्डलं भवति । केचिदत्र सहशब्दश्रवणतदतिशयतृतीयेन
वर्णयन्ति शेषसमत्वाच्च । तदानीं पितृमाचार्यस्यार्धव्यायामेनेति वदतः । यदीप्सितमभ-
विष्यत्, सुदो देहं कृत्वा मण्डलं कुर्यादित्येवावक्ष्यत् । उक्तं । त्वादेवादित्येति ।
तत्तर्ही भूमिमिति वक्ष्यति च । कथं सहेति । उच्यते यो—मण्डलं विकीर्णं । एवं
कृत्वाऽऽर्धव्यायामेन परिलिखेत् । सह इति निपात एव मध्याह्न्यः योजनीयः । अत्र
श्रुतिरेवेयमेवमूता ॥ ५५ ॥

तस्मिंश्चतुरश्रमवदध्याद्यावत्संभवेत् ॥ ५६ ॥

तस्मिन्निति मण्डलं परामृश्यते । तस्मिन्मण्डले चतुरश्रे यावत्संभवेत्तावच्चतुरश्रमा-
लिखेत् । समपरिणाहं चतुर्धा संभुज्यावान्तरदिक्षु लक्षणं कृत्वा तेषु स्रक्तयो यथा
भवन्ति तथा चतुरश्रमालिखेत् । दिक्षु चत्वारि घनूषि भवन्ति ॥ ५६ ॥

तन्मवधा व्यवलिख्य ॥ ५७ ॥

चतुरश्रं नवधा व्यवलिख्यैकस्य प्रमाणेन समचतुरश्रं करणं कारयेत् ॥ ५७ ॥

अधमेकैकं प्रधिकं विभज्य तदुपधीयते ॥ ५८ ॥

गमनाय प्रधीयत इति प्रधिकं, तच्च पार्श्वधनुः । तत्प्रतिकृतिस्वात्प्रधिकमिदमुच्यते ।
एकैकं प्रधिकं त्रिधा कृत्वा करणानि कारयेत् । चतुर्भिस्तिष्ठैरुनाष्टवष्टयकुस्यश्चतुरश्र-
प्रमाणमण्डलमध्ये । तस्य तृतीयेनैकं करणं प्रधिकमध्ये द्वाविंशतित्रयोदशाम्यां कार-
येत् । त्रिंशदकुलेन त्वेकं तस्येष्टत्र धनुराकारं यथा ज्याफलकयोर्मध्ये तिलोनमकुलं
भवति । तथेतरत्रिभिस्त्रयोदशाकुलयेकं करणम् । अरस्मिमात्रं तिलाभ्यामेकं सप्तविंशत्य-
कुलमष्टभिस्तिष्ठैरुनमेकं तसेत् । पूर्वमकुलिद्वयं ज्याफलकाम्यां सह मध्ये यथा भवति
तथा तृतीयेन करणेन विपर्यस्यान्यमेवमिष्टकाः कारयेत् ॥ ५८ ॥

चतुरश्रस्यावान्तरदेशान्मात्रे स्रक्तीः संपादयेत् ॥ ५९ ॥

उपधानकाले प्रथमे प्रस्तारेऽवान्तरदेशान्कोणदेशान्प्रति चतुरश्रस्य स्रक्तीः संपाद-
येत्संज्ञयेत् । चतुरश्रेण चेष्टकाः शेरते । प्रधिकेषु द्वादश नव द्वादश एकविंशति-
भवन्ति ॥ ५९ ॥

मध्यानीतरस्मिन्प्रस्तारे ॥ ६० ॥

मध्यानि चतुरश्रमध्यान्प्रवान्तरदेशं प्रति संपादयेत् ॥ ६० ॥

अवत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्ताराश्चिकीर्षेत् ॥ ६१ ॥

यावतः प्रस्तारान्कर्तुमिच्छेत्तावदवत्यासं चिनुयात् । यः प्रथमः ॥ तृतीयः प्रथमश्च
चो-द्वितीयः ■ चतुर्थः ॥ ६१ ॥

पिशिलमात्रा भवन्तीति धिष्णिधानां विज्ञायते ।

चतुरश्रा इत्येकेषाम् ॥ (परिमण्डला इत्येके-

षाम्) ॥ ६२ ॥

बाह्वेतरान्तरालं पिशिलमित्येके । मुष्टिकृतोऽरस्मिः पिशिलमित्यन्ये । प्रादेशः
पिशिलमित्यपरे । चतुरश्रा धिष्णिद्या इत्येकेषां श्रुतिः । परिमण्डलेत्यपरेविज्ञायते ।
समानश्रुतेस्त्वाहृतत्वादेच्छिकविकल्पः ॥ ६२ ॥

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

६२६

सुदो देहान्कृत्वा ॥ ६३ ॥

सुदो देहानिति प्रदर्शनम् । तस्मिन्मृतश्रमिण्यादेः ॥ ६३ ॥

आग्नीध्रीयं नवधा व्यवलिख्यैकस्याः स्थानेऽध्या-

नमवधाय यथासंख्यमितरान्व्यवलिख्य यथा-

योगमुपदध्यात् ॥ ६४ ॥ (ख० ८) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चविंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥

अश्मनयमा इहमानमवधायेति सिद्धेऽप्येकस्याः स्थान इति वचनं द्रव्येष्टकानामव-
टेषूपधानस्य ज्ञापनार्थम् । एतद्द्वयचक्रमुक्तं नौधावनेन-लोकषाधानि द्रव्याणि अवटे-
षूपधेयानीति । यथायोगमुपदध्यात् । अग्निवत्त्वे यावत्संख्याका धिष्ण्या आह्वातास्ता-
वत्संख्यानि तान्यवलिख्य करणानि कृत्वा यथायोगं यथा युज्यते तथोपदध्यात् ॥ ६४ ॥
(ख० ८) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां

प्रयोगचन्द्रिकायां पञ्चविंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥

अथ तृतीयः पटलः ।

उक्तानि हविर्घृह्णानां विहरणानि सौमिकानि च साग्निचित्यस्य क्रतोरग्निहोत्रादिमान-
मिष्टकाकरणान्युपधानविधिश्च नोक्तस्तद्वक्तुकामः प्रस्तौति—

भवत्तीक्ष्णं खलु वा एष योऽग्निं चिनुत इति विज्ञायते ॥ १ ॥

प्रस्तावमाश्रमनया श्रुत्या क्रियते, न फलविधानम् । विधिविभक्तेरभवत् । नित्योऽ-
ग्निरुत्तरवेदिवत् । अग्निष्टोम उत्तरवेदिरुत्तरेषु क्रतुष्वग्निः, इति नित्यवचनात् । यदि
प्रस्तावोऽनया श्रुत्या क्रियते गार्हपत्याधितेः पूर्वमेव प्रस्तावः कर्तव्यः । सत्यमेतत् । इह
प्रस्तावमवचनस्येदं प्रयोजनं वक्ष्यमाणा धर्मा महाग्नेरेव यथा स्युरिति । के पुनस्ते । आमुद्व्या-
दयो महाग्नेरेवेति । कात्यायनीये शुल्के महाग्नेरेधिते धर्मा इति स्पष्टमुक्तम् । किं चास्यै-
वाग्निशब्देन निरुपपदेन चोदिता धर्मा यथा स्युरिति । यथा तं ॥ एतं यजमान एव
चिन्वीतेति यजमानो महाग्नेरेव कर्ता न गार्हपत्यादेः । गार्हपत्यधिष्ण्यानामध्वर्युरेव कर्ता ।
पश्चाद्विधातव्यानां धिष्ण्यानां पूर्वं विधानस्यैतत्प्रयोजनम् । योऽग्नेश्चेता स भवत्येव ।
यद्यपि बहवो ध्रातव्या इति क्रियतेऽनया श्रुत्या ॥ १ ॥

वयसां वा एष प्रतिमया सीयत इत्याकृतिचोदनात् ॥ २ ॥

वयसां पक्षिणामेवोऽग्निः प्रतिमया प्रकृत्या चेतव्य इति । आकृतेः स्वरूपस्य वि-
धानं क्रियतेऽनया श्रुत्या । सा चोत्पत्तिश्चेयमिह चोत्पत्ततां लाययेत्यर्थः । वैशब्दो
मिथ्ये । यतोऽस्यजप्याचार्यो वक्ष्यति वक्रपुच्छो व्यस्तपक्ष इति । तस्माच्छब्देनाचिदेव
प्रथमः । शुक्लान्तरे कोकं श्येभचिद्व्रीनां प्रथमाग्निरिति । यदि श्येनो नित्यः कथं स्वर्गकाम
इति । यूपद्रव्यवत् । यथा स्वादिर्ग स्वर्गकामस्येति स्वादिरस्य नित्यत्वं काम्यत्वं च ॥ १ ॥

प्रत्यक्षविधानाद्वा यावदाज्ञातेन ॥ ३ ॥

यावद्वदः पक्षन्यावृत्तौ । नैषाऽऽकृतिचोदना नापि श्येनः प्रकृतिः । कुतः प्रत्यक्ष-
विधानात् । प्रत्यक्षमेवात्र विधीयते पक्षी भवतीत्यारम्य । पक्षपुच्छानामपि प्रमाणं वि-
हितम् । तेन विरोधात् । ननुक्तमाकृतिचोदनेति । नैषा चोदना । नापि विधिः । विधि-
विमर्करभावात् । चीयत इति निर्दिश्यते न चिनुयाच्चेतव्यमिति (व्य इति) वा । विध्यन्त-
रशेषभूतत्वाच्च पश्यामो न विधायिकेति । ब्रह्मवादिनो वदन्ति न्यङ्कञ्जिश्चेतव्या ३ उक्ताना
इत्यारम्य प्राचीनमुत्तानं पुरुषशीर्षमुपदधाति, इति पुरुषशिरउपधानं विधीयते । अस्य
शेषभूतमिदं न विधायकं श्येनचिदग्नीनां प्रथम इति । पीठकः (कङ्क) श्येनमधि-
कृत्यैतदुक्तं पुरुषमात्रं पक्षपुच्छस्य समारम्भा श्येन इति । तस्मादविरोधः ।
यावदाज्ञातं तावदेव सारूप्यम् । पक्षपुच्छवत्तया सारूप्यं गृहीत्वा वयःशब्दो वर्तते ।
तस्मात्पुरुषमात्रं पक्षपुच्छवानग्निरिति । तमेव प्रकृतिं निश्चित्यान्व आकृतिविशेषा वक्त-
व्यः पक्षादयः कास्या इति सिद्धम् । वक्ष्यति कास्या गुणविकारा इति ॥ ३ ॥

वेणुना सप्त पुरुषान्विमिमीते श्रीन्माचः

पुरुषाश्चतुर्दीक्षस्तिर्यश्च पुरुषमात्राणि

पक्षपुच्छानि भवन्ति । आत्मा चतुष्पुरुषः ॥ ४ ॥

अशिक्षण उक्तलक्षणेन वेणुना विमिमीते मिनोति । स्थण्डिलार्थं क्षेत्रं वक्ष्य-
माणेन मार्गेण सर्वतो द्विपुरुष आत्मा द्वाभ्यां चत्वार्येति वक्षनाच्चत्वारि पुरुषक्षेत्रा-
ण्यात्मनि ॥ ४ ॥

अरत्निना दक्षिणतो दक्षिणं पक्षं प्रवर्षयति ॥ ५ ॥

अरत्निप्रमाणेन दक्षिणतो दक्षिणं पक्षं प्रवर्षयति दीर्घं करोति । उत्तरतश्चोत्तरं
पक्षम् ॥ ५ ॥

प्रादेशेन चितस्तथा वा पश्चात्पुच्छम् ॥ ६ ॥

द्वादशाङ्गुलेन अथोदशाङ्गुलेन वा पश्चात्पुच्छं वर्धयेदिति शेषः । एवमर्धाष्टमानि
पुरुषक्षेत्राणि भवन्ति ॥ ६ ॥

अरत्निनोत्तरं पक्षम् ॥ ७ ॥

पूर्ववद्ब्रूयारुयेयम् ॥ ७ ॥

एकविधः मयमोऽग्निः । द्विविधो द्वितीयः । त्रिविध-

स्तृतीयः । त एवमेषोद्यन्त्यैकशतविधात् ॥ ८ ॥

एकविध एकपुरुषः । एकोत्तरं चिन्वीतेति । प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति प्रथम
एकपुरुषः । विधा इष्टका अस्यां विधीयत इति विधाऽग्निशेषम् । आतश्चोपसर्ग इत्यङ् ।
एका चासौ विधा एकविधा । पुरुष इत्यर्थः । अधिकृतत्वात्पुरुषस्य । एवं सर्वत्र योजनीयम् ।
उपसर्गो गच्छन्ति आ एकशतविधात् । अविधिविधात् ॥ ८ ॥

तद् इ वै सप्तविधमेव चिन्वीत ॥ ९ ॥

निपातसमूहः पक्षव्यावृत्तौ । एकविधादयो न चेतव्या इति ॥ ९ ॥

सप्तविधो वा प्राकृतोऽग्निस्तत ऊर्ध्वमेकोत्तरानिति विज्ञावते ॥ १० ॥

चेत्यवधारणे । सप्तविध एव प्राकृतोऽग्निः प्रकृतिरित्यर्थः । स्वार्थ एव तद्धितः । सप्तविधादूर्ध्वमेकोत्तरानिति वाजसनेयिनां श्रुतिः । सप्तार्ध एव प्रथमः प्रकृतिश्च । पुरुषमाग्नेत्यारभ्य सप्तार्धस्य विधानात् । उपधानविधौ दक्षिणे पक्ष उपदधातीति श्रूयते । तत ऊर्ध्वमेकोत्तरानिति । एकपुरुषाधिकाः परमिति द्वितीये प्रयोगोऽर्धेनवमं तृतीयेऽर्धदशमित्येवं द्रष्टव्यम् । वाजसनेयकमित्यग्निकल्पे विधानाद्विकल्पः । सप्तार्धमपि द्वितीये द्वितीये विहारे चिन्वीतेत्येतदपि उच्यते ॥ १० ॥

एकविधप्रभृतीनां न पक्षपुच्छानि भवन्ति ॥ ११ ॥

इति संप्रशामः । सप्तार्धविध एव चेतव्य इति । यस्मादेकविधप्रभृतीनां षड्विधपर्यन्तानां न पक्षपुच्छानि भवन्ति । किमुक्तं भवति । यतः पक्षपुच्छानि भवन्ति । तेषु न क्षेरत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

कुत इत्याह—

सप्तविधवाक्यशेषत्वात् ॥ १२ ॥

सप्तविधमग्निं प्रकृत्य तानि विधीयन्त इत्यर्थः । रथंतरं दक्षिणे पक्ष उपदधाति बृहदुत्तरे पक्षे इत्येवमादयो न विद्युज्यन्ते । तस्मान्न चेतव्या एकविधादयः । सप्तविध एव चेतव्यः । तेजोवै पक्षपुच्छानित्याह । सप्तविधवाक्यशेषत्वात् ॥ १२ ॥

सप्तविधमग्निं प्रकृत्य किमिति न क्रियेरन्नत आह—

श्रुतिविप्रतिषेधाच्च ॥ १३ ॥

विरोधो विप्रतिषेधः । यद्येकविधस्य पक्षपुच्छात्मना विभागः क्रियेत । पक्षपुच्छानां व्यायाममात्रता पक्षपुच्छात्मना गृह्येत । तदैकाधिकत्वं हीयेत । तस्माद्विरोधः । अतश्च विरोधाच्च कर्तव्या एकविधादयः षड्विधपर्यन्ताः ॥ १३ ॥

कथमष्टविधादयो मातव्या इत्यत आह—

अष्टविधप्रभृतीनां यदन्यत्सप्तम्यस्तत्सप्तधा विभ-

अष्टविधप्रभृतीनामेकशतविधपर्यन्तानां यदन्यत्सप्तम्यः सप्तार्धेभ्यस्तत्सप्तधा सप्तार्धधा यदन्यत्सप्तार्धेभ्यः प्रक्षेप्यमासीत् । तत्सप्तार्धधा विभज्य सप्तार्धेभ्य इति कुत एतच्छ्रम्यते । सप्तवैध इत्युक्तेऽर्धाष्टम एव गृह्यते । अरन्निप्रदेशानां तदङ्गत्वाद्वक्ष्यति च सप्तविध इति । अष्टविध एकः प्रक्षेप्यः । नवविधे द्वौ । दशविधे त्रय इत्येवं द्रष्टव्य-

य्य प्रतिपुरुषमावेशयेत् ॥ १४ ॥

मैकशतविधात् । पुरुषं सप्तार्धवा विभक्तं कृत्वा प्रतिपुरुषमेको भागः शेषेऽन्यः । सप्त-
विधे सप्तसु प्रक्षिप्तासु पञ्चपञ्चाशदधिकं शतद्वयमापद्यते । षोडशानां वर्गाः षट्पञ्चाशदधिकं
तृषतुरश्राश्चतुरश्रमित्यनेन न्यायेनैकार्षपञ्चारत्निप्रादेशेषु पुरुषेषु त्रिंशत्पञ्चदशभागीयाः ।
अर्धपुरुषेषु पञ्चदश । एवमेकस्मिन्पुरुषक्षेत्रे द्विशतं पञ्चविंशतिश्च पञ्चदशभागीयाः
शेरते । अष्टविधे ताः प्रक्षेप्तव्याः । एकस्मिन्पुरुषक्षेत्रे त्रिंशत्पञ्चदशभागीयास्तास्वेकस्मि-
न्पञ्चदशभागीयक्षेत्रेऽपनीते या रज्जुः सा पुरुषस्थानीया । तस्याः पञ्चमो यामोऽरत्नि-
स्थानीयः । तेन मानेन कृते सर्वपुरुषक्षेत्रे यावदाष्टं भवति । एवं नवविधादिषु
द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

आकृतिविकारस्याश्रुतत्वात् ॥ १५ ॥

यदि पुरुषक्षेत्रमेकत्र प्रक्षिप्यते विक्रियेताऽऽकृतिः । न विद्यते श्रुतिर्धस्याः सा, अश्रुतिः ।
आकृतिविकारस्य श्रुतेरभावादित्यर्थः ॥ १५ ॥

पुरुषमात्रेण विमिमीते वेणुना विमिमीत इति
विज्ञायते ॥ १६ ॥

पुरुषमात्रेणेति द्रव्यमपेक्षते । वेणुनेति च मात्रामपेक्षते । तयोर्नेष्टाश्चदण्डपर्यवत्संबन्धः ।
पुरुषमात्रेण वेणुना मिनोति ॥ १६ ॥

यावान्यजमान ऊर्ध्वबाहुस्तावदन्तराले वेणोश्चिद्रे
करोति ॥ १७ ॥

यजमानग्रहणादध्वर्युप्रमाणा वेणुर्गृह्यते । छिद्रयोरन्तरालं यजमानमार्थं यथा सेमवति
तथा छिद्रे करोति ॥ १७ ॥

मध्ये तृतीयम् ॥ १८ ॥

तयोर्मध्ये वेणुच्छिद्रमेकं करोतीति शेषः ॥ १८ ॥

अपरेण यथाचटदेशमनुपृष्ठ्यं माश्रं वेणुं निषाय ॥ १९ ॥

संचरस्य पश्चादनुपृष्ठ्यं पृष्ठ्या यथा भवति तथा वेणुं निषाय ॥ १९ ॥

छिद्रेषु शङ्कुभिहत्योन्मुच्यापराभ्यां दक्षिणा माक्
परिलिखेत् । आऽन्तादुन्मुच्य पूर्वस्मादपरस्मिन्-
तिमुच्य दक्षिणा प्रत्यक्परिलिखेदाऽन्तात् ॥ २० ॥

त्रिषु छिद्रेषु शङ्कुभिहत्यापराभ्यां शङ्कुन्यामुन्मुच्य दक्षिणा प्रसभ्यं परिलिखेत् ।
आऽन्तात् । पूर्वस्माच्छङ्कोरुन्मुच्यापरस्मिन्प्रतिमुच्य दक्षिणा प्रत्यक्परिलिखे-
दाऽन्तात् ॥ २० ॥

उन्मुच्य वेणुं मध्यमे शङ्कावन्त्यच्छिद्रं प्रतिमुच्यो-
पर्यपरि लेखासमरं दक्षिणां वेणुं निधायान्त्ये
छिद्रे शङ्कुं निहत्य तस्मिन्मध्यमच्छिद्रं प्रतिमुच्य
लेखान्त्योरितरे प्रतिष्ठाप्य च्छिद्रयोः शङ्कुं निह-
न्ति ॥ (ख० ९) ॥ स पुरुषश्चतुरश्रः ॥ २१ ॥

मध्यमे शङ्कावन्त्यमन्यतरं वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्योपर्यपरि लेखासंघेदं दक्षिणां वेणुं
निधायान्त्ये छिद्रे शङ्कुं निहत्य तस्मिन्शङ्कौ मध्यमं वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्य लेखान्त्यो-
रितरे छिद्रे प्रतिष्ठाप्य च्छिद्रयोर्लेखान्तयोरेव शङ्कुं निहन्ति ॥ चतुरश्रः पुरुषः ॥ २१ ॥

एवं विहितान्मदक्षिणं चतुर आत्मनि पुरुषान्वि-
मिमीते ॥ २२ ॥

एवं चत्वारि पुरुषलेशाणि आत्मनि यथा भवन्ति तथा प्रदक्षिणं विनयात् ॥ २२ ॥

पुरुषं दक्षिणे पक्षे पुरुषं पुच्छे पुरुषमुत्तरे ॥ २३ ॥

दक्षिणे पक्षे दक्षिणपार्श्वे मध्यमेषु वेणुं प्रतिमुच्योन्मुच्यपराभ्यामित्यदि पूर्वपक्ष-
पुरुषः पुरुषः । एवमुत्तरपक्षमुत्तरपार्श्वे मध्यमेष्वेव त्रिषु प्रतिमुच्योत्तरपुच्छे पाश्चात्य-
मध्यमशङ्कौ मध्यमं वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्य तिर्यग्वेणुं निधाय च्छिद्रयोः शङ्कुं निहत्यो-
न्मुच्योत्तराभ्यां प्रसव्यं परिलिखेत् । दक्षिणस्मादुन्मुच्योत्तरास्मिन्पुरुषपार्श्वे शङ्कौ प्रति-
मुच्यान्त्यच्छिद्रशङ्कुप्रभृति प्रदक्षिणं परिलिखेत् । उन्मुच्य वेणुं मध्यमे प्रतिमुच्यो-
पर्यपरि लेखासमरं पश्चाद्वेणुं निधायान्त्य इत्यादि पूर्ववत्समानं तत्पुच्छम् ॥ २३ ॥

अरतिना दक्षिणतो दक्षिणमित्युक्तम् ॥ २४ ॥

गतः ॥ २४ ॥

पृष्ठघातो वा पुरुषमात्रस्याक्षणां वेणुं निधाय
पूर्वस्मिन्नितरं वाभ्यां दक्षिणमक्षं निर्हरेत् ॥ २५ ॥

संवरमवशिष्य शङ्कुं निहत्य तस्मात्पश्चात्पुरुषमात्रे शङ्कुं निहत्य तस्मिन् पुच्छं
अक्षुराक्षणां समं वेणुं प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन्वाङ्कावितरं पुरुषमात्रं वेणुं निधाय प्रतिमुच्य
पश्चाद्वेणुं निधायान्त्य इत्यादि पूर्ववत्समानं तत्पुच्छम् ॥ २५ ॥

विपर्यस्य श्रोणी ॥ २६ ॥

अपरस्मिन्शङ्कौ पुरुषमात्रं प्रतिमुच्य दक्षिणां श्रोणिमुद्गपसार्योत्तराम् । एवमश्रोणी
विहरेत् ॥ २६ ॥

पूर्ववदुत्तरमक्षम् ॥ २७ ॥

गतमेतत् ॥ २७ ॥

रज्ज्वा वा विमायोत्तरवेदिन्यायेन वेणुना विमिमीते ॥ २८ ॥

रज्ज्वा वाऽन्यतरया विमायोत्तरवेदिवद्वेणुना पश्चाद्विमिमीतेऽदृष्टार्थम् ॥ २८ ॥

सप्तपुच्छेषु विधाभ्यासेऽपचये च विधासप्त-

मकरणीं पुरुषस्यानीयं कृत्वा तथा विहरेत् ॥ २९ ॥

विधाभ्यासोऽष्टविधप्रभृतिः । विधापचय एकविधादिः । तेष्वेकविधादिषु विधास-
प्तमकरणी येन वेणुना तदर्धाष्टमं भवतीति स पुरुषस्यानीयः । एवं चतुरश्रं कृत्वा पूर्व-
वद्विमज्य विहरेत् । सप्तपुच्छेष्विति वचनमेकविधार्थं तेष्वेकविधादिषु श्येनादिषु
क्रियमाणेषु यस्यैकविधा तत्पञ्चदशधा विभज्य द्वौ भागौ समस्य चतुरश्रं कृत्वा तस्य
मानेन वेणुना गृह्णीयात् । स पुरुषस्यानीयः । एवं सर्वत्र यावाद्विधं तत्सेत्रं समचतुरश्रं
कृत्वा पूर्ववद्विमज्य समचतुरश्रं कृत्वा तस्य प्रमाणं गृह्णीयात् । यदा चत्वारि सहस्रा-
ण्यशीतितितिक्षाः पुरुषास्तेषां वर्ग एका कोटिः षण्ण्युतानि चत्वार्ययुतानि षट् सहस्राणि
चत्वारि शतानि ।

यथाष्टविधः—अष्टभिर्गुणित्वा पूर्वार्धं संयोज्य पञ्चदशशब्दं द्विगुणीकृत्य मूलं गृह्णी-
यात् । स तस्य पुरुषो भवति । अपचये त्वर्धसंयोगो नास्ति । अरन्तिप्रादे-
र्भाभावात् । अन्यत्सर्वमुपचयेन तुल्यम् । अर्धतिष्ठेन वा ऊनाधिके वा दोषो न भवतीति
विशेषदर्शनात् । तत्र श्लोकः—

आकाशवस्वम्बरवेदवर्गमिष्टप्रवृद्धं त्रिविधविभक्तम् ।

छठस्य वृद्धस्य यमेन मूलं वृद्धौ क्षये तत्पुरुषस्य मानम् ॥

संदा भवेत्सापचये च वृद्धाविति ।

जन्नेकविधादयोऽपक्षपुच्छाः कर्तव्या इति प्रतिपादितं महता प्रयत्नेन हेतूनां दर्श-
नेन । सत्यमेतत् । कर्तव्या एकविधादय इति कृत्वा चिन्तैषा । यदैकविधादयस्तदा
ऋत्वर्येतयोपप्रियन्ते । तथा श्येनादय आकृतिविकाराः पुरुषार्थाः सन्तस्तद्विकृत्या
शरीरन् । यथा पुरुषमात्रतां विकृत्य पक्षपुच्छानां सप्तार्धविधे श्येनादयः प्रवर्तन्ते । एवं
पुरुषमपि विकृत्यैकविधादिषु निविशेरन् । तत्र यदा सप्तपुच्छत्वमेकविधादीनां तदाऽयं
विधिरिति । अष्टविधप्रभृतीनामपि मार्गान्तरेण विधायाददोषः । सप्तपुच्छेष्विति
विधानात्प्रउगादिष्वेकविधादयो न सन्ति । अष्टविधादयश्चेति केचित् । वक्ष्याति च
सारान्तिप्रदेश इति । अपरे तु पुनरेकविधादिषु न सन्ति नापचयेष्विति
वर्णयन्ति । सारान्तिप्रदेश इति वचनात् ॥ २९ ॥

करणानीष्टकानां पुरुषस्य पञ्चमेन कारयेत् ॥ ३० ॥

इष्टकानां करणानि वक्ष्याम इति शेषः । पुरुषस्य पञ्चमेनारत्तिना-कारयेत् ॥ ३० ॥

तासामेकैकतोऽध्यर्थास्तद्वितीयम् ॥ ३१ ॥

तासामेवेष्टकानामेकतोऽध्यर्था अर्धेनाधिकास्तासां करणं द्वितीयं त्रिप्रदेशाः पार्श्वमा-
न्यरत्निमात्री तिर्यङ्मानी द्वितीयस्य करणस्य ॥ ३१ ॥

पुरुषस्य पञ्चमो भाग एकतः प्रादेश एकतस्तत्तृतीयम् ॥ ३२ ॥

अरस्तिः पार्श्वमानी प्रादेशस्तिर्यङ्मानी, तत्तृतीयं करणम् ॥ ३२ ॥

सर्वतः प्रादेशस्तत्तुर्थं समचतुरश्राः

पञ्चदशभागीयास्तत्पञ्चमम् ॥ ३३ ॥

अष्टाङ्गगुलेन तावत्पञ्चमं तत्करणम् । समचतुरश्राः । किमर्थमिह समग्रहणम् ।
यस्मिन्नशौ समचतुरश्रा एवेष्टकास्तथाप्यासां प्रवेशो यथा स्यादित्येवमर्थम् । यत्स्यत्य-
णूकः पञ्चदशभागीयानां स्थान इति । अणूकपञ्चदशभागीययोरेकविषयत्वम् ॥ ३३ ॥

ऊर्ध्वप्रमाणमिष्टकानाम् ॥ (ख० १०) ॥ जानोः

पञ्चमेन कारयेत् ॥ ३४ ॥

उत्सेधप्रमाणमिष्टकानां जानुप्रमाणपञ्चमम् । द्वात्रिंशदङ्गुलं जानु, तस्य पञ्चमं
भागोऽथोदशितल्लधिकषडङ्गुलेन कारयेत् । महाग्रेष्टिकानामेवैतत् । महाग्रेः कर-
णानि विधाय विधानात् ॥ ३४ ॥

अर्धेन नाकसदां पञ्चचोढानां च ॥ ३५ ॥

जानुपञ्चमार्धेन नाकसदां पञ्चचोढानां चोत्सेधं सप्ततिलाधिकाङ्गुलित्रयोत्सेधेन
कारयेत् ॥ ३५ ॥

यत्पच्यमानानां प्रतिद्विसेत्पुरीषेण तत्संपू-

रयेत् ॥ ३६ ॥

पच्यमानानामिष्टकानामुत्सेधतश्च परिमाणतश्च प्रतिह्रासो भवेत्तत्पुरीषेण
पूरयेत् ॥ ३६ ॥

कुत इत्याह—

अनियतपरिमाणत्वात्पुरीषस्य ॥ ३७ ॥

नियतपरिमाण इष्टका अनियतपरिमाणं पुरीषमिच्छेत्तत्पुरीषं प्रक्षेप्यमिति नियमा-
भावात् । तेन च पूरयितव्यम् ॥ ३७ ॥

उपधानेऽध्यर्था दश पुरस्तात्पदीचीरात्मन्धुपद-

ध्यात् ॥ ३८ ॥

प्रतीचीः प्रत्यगायताः ॥ ३८ ॥

दक्ष पश्चात्प्राचीः ॥ ३९ ॥

प्राचीः प्राग्वयताः ॥ ३९ ॥

पञ्च पञ्च पञ्चाग्रयोः पञ्चाग्रययोश्च विज्ञयास्ता-
॥ ४० ॥ सामर्वैष्टकामात्राणि पक्षयोर्भवन्ति ॥ ४० ॥

पञ्च पञ्च पञ्चाग्रयोः । दक्षिणायता उदगायताश्च विशवाश्च पञ्च चोदगायता दक्षि-
णायताश्च । इष्टकाशब्देन पञ्चमभागीया एव गृह्यन्ते । नाध्यर्चा उपदध्यादिति
लिङ्गात् ॥ ४० ॥

पञ्च पञ्च पुच्छपार्श्वयोर्दक्षिणाः ।

उदीचीश्च पुच्छे प्रादेशमुपधाय ॥ ४१ ॥

॥ पुच्छे प्रादेशमुपधायाऽऽत्मसमीपे यदवशिष्टं तत्प्रादेशमात्रमर्धैष्टकामुपधाय मध्येऽ-
भितः प्रादेशाः षट् । षट्सु वितस्त्या अ वर्धनमुक्तम् । कथं प्रादेशमात्रमुपधायेत्यु-
च्यते । यद्यपि वितस्त्या वर्धनमुक्तं तथाऽपि कारणान्तरस्याविधानात्प्रादेशक्षेत्रमेवे-
ष्टकमभितोऽभ्यगिति यदवशिष्टमात्रं परिगृहीतं तत्पुरीषेण पूरयितव्यम् । अमुमेकार्षे प्रद-
क्षिष्वे प्रादेशमुपधायेत्युक्तं सूत्रकारेण ॥ ४१ ॥

सर्वमग्निं पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयेत् ॥ ४२ ॥

पञ्चाशदध्यर्चाः सूत्रोक्ताः पुच्छेऽर्धैष्टकाद्वयं प्रादेशाः षड्वितरस्तसर्वमग्नित्वेन प्रथमक-
ल्पसंप्रतिष्ठाभिः प्रच्छादयेत् । दशोत्तरं शतं पञ्चमभागीयाः शेरते । पूर्वभिः सहा-
ष्टषष्ट्यधिकं शतम् ॥ ४२ ॥

पञ्चदशभागीयाभिः संख्यां पूरयेत् ॥ ४३ ॥

एकस्मिन्पञ्चमभागीयक्षेत्रे नव पञ्चदशभागीयाः शेरते । अतस्तः पञ्चमभागीयाः ।
अर्धमग्निं विभज्य यत्र कापि पञ्चदशभागीयाः क्षेत्रव्याः । तत्रभिः अन्योपधानस्तौकर्यार्थं
प्रदेश उच्यते । आत्मनि द्वितीयायां नित्या, मध्ये द्वयमुपधायाष्टादशाष्टव्यां अ नित्या
अष्टादश । एवं त्रिशतः प्रस्तारः ॥ ४३ ॥

अपरस्मिन्प्रस्तारेऽध्यर्चा दक्ष दक्षिणतः उदीची-
रास्पन्मुपदध्यादशोत्तरतो दक्षिणाः ॥ ४४ ॥

आत्मनि दक्षिणतः उदीचीरुदगायता दशाध्यर्चा उपदधाति । आत्मन्येवोत्तरतो
दशाध्यर्चा दक्षिणायताः ॥ ४४ ॥

यथा मध्ये प्रस्तारे पक्षौ तथा पुच्छम् । पक्षौ

पुच्छं तथा पक्षौ । विपरीताऽप्यये ॥ ४५ ॥

पुच्छाग्ने पञ्चाध्यर्धाः प्रागायताः । दक्षिणे पक्षे पञ्चात्पञ्च प्रागायताः पुरस्ताच्च पञ्च
प्रत्यगायताः । उत्तरे पक्षे चैवं प्रागायताः प्रत्यगायताश्च । पुच्छाप्यथेऽध्यर्धाः पञ्च
प्रागायताः । तासामर्धेष्टकामात्रा आत्मानि भवन्ति । एवं विपरीता अप्यथे । तासां
पुरस्तात्पञ्चाध्वेष्टका उदीच्यः ॥ ४५ ॥

सर्वमग्निं पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयेत् । पञ्चद-

शभागीयाभिः संख्यां पूरयेत् ॥ ४६ ॥

गतमेतत् । पूर्ववद्विशतः प्रस्तारः ॥ ४६ ॥

व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्ताराभिकीर्षेत् ॥ ४७ ॥

गतम् ॥ ४७ ॥

पञ्च चित्तयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभ्युहतीति

विज्ञायते । पुरीषान्ता चित्तिरर्थान्तरत्वात्पुरी-

षस्य ॥ ४८ ॥

‘पञ्च चित्तयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभ्युहति’ इत्यस्याः श्रुतेरयमर्थः । पुरीषान्ता
चित्तिः, इति श्रुतिरर्थान्तरत्वात् पुरीषस्य । इष्टकासंधानार्थं पुरीषम् । तस्माच्चित्तिस्तदर्थ-
त्वात्तद्वहणेन गृह्यते ॥ ४८ ॥

जानुदध्नं सहस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः ॥ ४९ ॥

यः प्रथमं चिनोति स जानुदध्नं चिनुयात् सहस्रसंख्यायुक्तं च । महाग्निमेवाधिकृत्य
विधानात् शालामुखीयधिष्णियानां सहस्रसंख्यायामन्तर्भावो नापि जानुदध्नता ॥ ४९ ॥

नाभिदध्नं द्विषाहस्रं द्वितीयम् ॥ ५० ॥

नाभिदध्नमुत्सेधतो द्विषाहस्रं द्वितीयं चिन्वानः ॥ ५० ॥

आस्पदध्नं त्रिषाहस्रं तृतीयम् ॥ ५१ ॥

आस्पदध्नं तृतीयं चिन्वानः । त्रिषाहस्रं च । त्रिषाहस्रमित्यस्मदीया श्रुतिः ॥ ५१ ॥

उत्तरमुत्तरं ज्यायाः सप्तं महान्तं बृहन्तमपरिमितं

स्वर्गकामश्चिन्वीतेति विज्ञायते ॥ ५२ ॥

उत्तरमुत्तरमाहारमाहरेत् । ज्यायान्विधाम्यासेन महानुत्सेधतो बृहत्पारिमाणतः । अपरि-
मितं सहस्रादिभ्यः स्वर्गकामस्य । स्वर्गकाम इति वचनादग्निं कल्पे बाजसनेयकमिति वचनाच्च
विकल्पः ॥ ५२ ॥

द्विषाहस्रे द्विप्रस्ताराभित्तयो भवन्ति । त्रिषाहस्रे

त्रिप्रस्ताराः । चतुर्थप्रभृत्याहारेषु नित्यामिष्टका-

परिमाणम् ॥ ५३ ॥

इष्टकापरिमाणमिह त्रिषाहस्रमित्युच्यते । त्रिषाहस्रमेव नियतम् । यदीदं नोच्येत
ज्यनीकावदावृत्तिः स्यात् । अन्यस्याविधानात् ॥ ५३ ॥

अमुमेवार्थः दर्शयितुं श्रुतिं दर्शयति—

विज्ञायते च न ज्यायांसं चित्वा कनीयांसं
चिन्वीतेति ॥ ५४ ॥ (ख० ११) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चविंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥
ज्यायांसं द्विषाहस्रं त्रिषाहस्रं वा चित्वा कनीयांसं सहस्रं न चिनुयादिति प्रतिषेधः
॥ ५४ ॥ (ख० ११) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां पञ्चविंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

अथ श्रुत्यः पटलः ।

चतुरश्राभिरग्निं चिनुत इति विज्ञायते ॥ १ ॥

अस्याः श्रुतेरर्थस्तत्त्वयेति—किं समानानां चतुरश्राणां दीर्घाणां च विदेशग्रहणमाहो-
स्थित्समानानामेवेति । कुतः । विशेषाश्रयणात् । न कश्चिद्विशेषः श्रूयते ॥ १ ॥

तस्मादविशेषेणेति प्राप्ते—

समचतुरश्रा अनुपपदत्वाच्छब्दस्य ॥ २ ॥

समचतुरश्रा एव ग्राह्याः । कुतोऽनुपपदत्वाच्छब्दस्य । यत्रोपपदं न श्रूयते दीर्घो
विषम इति वा तत्र समचतुरश्र एव । मुख्यत्वात् । मुख्येऽर्थे प्रथमं प्रत्ययो भवति ।
यतः प्रतीयते तस्यार्थो भवति । इतरत्र गौणः । तस्मात्समचतुरश्राभिरवोपघातव्यः ।
नाध्यर्धामिरिति स्थितम् ॥ २ ॥

षादमाज्यो भवन्ति । अणूकमाज्यो भवन्ति ।

ऊर्वस्थिमाज्यो भवन्ति । अरस्तिमाज्यो भवन्ति ।

प्रादेशमाज्यो भवन्तीति विज्ञायते ॥ ३ ॥

चतस्र एताः श्रुतयः ॥ ३ ॥

ताः स्वयमेव व्याज्ये—

चतुर्भागीयाऽणूकं पञ्चमभागीयाऽरस्तिस्तयो-
र्वस्थि ॥ ४ ॥

अणूकशब्दः पुत्रचतुर्थस्य वाचकः । अरस्तिः पञ्चमस्य । तथा तेनैव प्रक्षरेणोर्व-
स्थि षष्ठस्य । षड्भागीया इति शुस्मान्तरे ॥ ४ ॥

पादेष्टका पादमात्री । तत्र याथाकामी शब्दार्थस्य
विशयित्वात् ॥ ५ ॥

चतुर्थमागीयः पाद इति संज्ञा विहिता शास्त्रान्तरे । पादशब्देन प्रमाणचतुर्थमागो
गृह्यते क्षेत्रचतुर्थमागश्च । पादः प्रमाणमस्याः पादमात्री । पादशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वा-
त्पुरुषचतुर्भागोऽपि गृह्यते । अणूकादिचतुर्भागश्च संनिहितत्वात्तेषां पादेष्टकाभिरित्युक्तेः ।
पुरुषचतुर्भागोऽणूकादिचतुर्भागश्च प्रतीयन्ते । कुतः । शब्दार्थस्य विशयित्वात् । वक्ष्यति
चाणूकाः पञ्चदशभागीयानां स्थान इति । संख्यापूरणेऽणूकानां प्रवेशं दर्शयति—उर्व-
स्थयरत्नयोरेकार्थत्वं केचिदिच्छन्ति । तैः पञ्चदशभागीयाभिः संख्यापूरणं क्रियते । तेषां
दर्शने प्रस्तारा न युज्यन्ते । सहस्रसंख्या तु पूर्यते । प्रतिप्रस्तारं पूर्येदिति वचनमनर्थ-
कमापद्यते । ॥ प्रस्तारास्ते द्विशता इति वचनात् न युज्यन्ते । तस्मात्पूर्वोक्त एवार्थो
ग्राह्यः । सर्ववचनानामर्थत्वाय ॥ ५ ॥

उपधानेऽष्टावष्टौ पादेष्टकाश्चतुर्भागीयानां पञ्चाग्र-
योर्निर्दध्यात् ॥ ६ ॥

उपधानकालेऽष्टावष्टौ चतुर्भागीयानां पादेष्टकाः पञ्चाग्रयोरुपदध्यात् ॥ ६ ॥

संध्योश्च तद्भूदात्मानं षडङ्गुलोपे(लावे)ताः ॥ ७ ॥

ब्रह्मवष्टाविति ता विधेयाः । आत्मानं षडङ्गुलमात्रमवेता अवशता व्याप्ता इति यावत् ।
नवाङ्गुलमात्रं पक्षयोः ॥ ७ ॥

श्रोण्यस्सेष्टौ प्राचीः प्रतीचीश्च ॥ ८ ॥

श्रोण्यंसयोश्चतस्रश्चतस्रः पादाः प्राचीः । श्रोण्यंसयोः प्रतीचीः । एवं चतुर्भागीयपादा
अष्टाचत्वारिंशत् ॥ ८ ॥

संध्यन्तराले पञ्चमभागीयाः सपादाः ॥ ९ ॥

पक्षसंध्योन्तराले पञ्चमभागीयाः पादसहिताः । मध्ये पादा दश प्रतीचीः । तासां
दक्षिणतः पञ्चविंशतिः पञ्चमभागीया उत्तरतो विंशतिः । एवं संध्यन्तराले पक्षपञ्चाश-
दिष्टका उपधेयाः ॥ ९ ॥

पुच्छे प्रादेशमुपधाय ॥ १० ॥

प्रादेशशब्देन किं क्षेत्रमभिधीयते पुच्छे यत्प्रादेशमिति अत्रवेष्टकाः प्रादेशेन कारिताः ।
यदि क्षेत्रमभिधीयते, प्रादेशक्षेत्रे प्रादेशपङ्क्तिरेवोपधातव्या स्यात् । तथा सति भिद्येताभिः ।
इतरस्मिन्पक्षे यथा न भिद्यते तथा प्रादेशेष्टका उपधातव्या भवेयुः । प्रादेशमिति
जातावेकवचनम् । प्रादेशेष्टकाभिः सहाणूका न शेरते । ते तु पञ्चमभागीयास्ताभिः
सह । अतश्चतस्रः श्रोण्यः । पादेष्टकास्त्रयोदश पञ्चमभागीयाः । पूर्वार्धेऽष्टावष्टौ एवमेको-
नविंशत्पुच्छे । अपरे तु पुनरेवं वर्णयन्ति—यस्य वितस्तथा वर्धनं कृतं तन्नापि चतुर-
श्रश्रुतिसामर्थ्यात्प्रादेशमिवेष्टकाभिर्व्याप्यत इति । एवमर्थे प्रादेशग्रहणमिति । तस्मिन्नपि
पक्ष उक्त उपधानकर्मः ॥ १० ॥

सर्वमग्निं चतुर्भागीयाभिः प्रच्छादयेत् ॥ ११ ॥

पक्षयोर्द्वाविंशदष्टाविंशतिरात्मन्युक्ताः पुच्छपूर्वार्धेऽष्टौ ॥ १२ ॥

पादेष्टकाभिः संख्यां पूरयेत् ॥ १२ ॥

पञ्चदशभागीयाभिः संख्यां पूरयेत् । आत्मनि द्वितीयायां रीत्यां मध्यमां चतुर्भागीयां मध्यमे । द्विशतः प्रस्तारः ॥ १२ ॥

अपरस्मिन्प्रस्तारे पुच्छाप्यये पञ्चमभागीया विशयाः ॥ १३ ॥

पुच्छाप्यये विशया उभयस्थाः पञ्चमभागीया उपधेयाः ॥ १३ ॥

ता आत्मनि चतुर्दशभिः पादैर्यथायोगं पर्युप-
दध्यात् ॥ १४ ॥

तासामेव पादेष्टकाभिर्विशयाः संस्पृष्टाभिश्चतुर्दशमिरुपदध्यात् । आत्मनि यथा युज्यते । इह षड्भागीयानां कल्पमुक्तम् । उपधानं नोक्तम् । इह पूर्वप्राचेष्टकानामवस्ताओपधेयाः । पुच्छस्य पूर्वार्धे पार्श्वयोस्तिस्रस्तिस्रः षड्भागीया मध्ये षतस्रः शिष्टा द्वादश चतुर्भागीयाः ॥ १४ ॥

सर्वमग्निं पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयेत्पादेष्टकाभिः

संख्यां पूरयेत् ॥ १५ ॥

इह पादेष्टकाशब्देन पुरीषः पूरयितव्यः । चतुर्भागीकारिता अणूका गृह्यन्ते । पञ्चम-
भागीयाश्च कुत उपधेया इति चेदुच्यते-द्वादश चतुर्भागीया आत्मनि प्रथमा रीतिः ।
पञ्चमभागीयानां द्वितीया रीतिः । चतुर्भागीयानां षष्ठी । प्रादेशानां नवमी । चतुर्भागी-
यानां शिष्टे पञ्चमभागीयाः । एष प्रस्तारो द्विशतः ।

अत्र केचन याज्ञिका अनुपासितगुरुष्व आचार्याभिप्रायमजानन्त ऊनाम्यधिकप्रस्तारं कुर्वन्ति । अस्य तु सूत्रकारस्य प्रतिप्रस्तारं पूरयेदिति वदतस्तदनभिमतमेव । यथेवमपि तस्याभिमतमभविष्यत् सर्वत्र प्रतिप्रस्तारं पूरयेदिति नावश्यत् । उक्तं च तस्माद्विशतः प्रस्तारः कर्तव्य इति । तत्र श्लोकाः-

अष्टौ श्रोण्यंसयोश्च स्युः पाञ्च(दाः)सूत्रकृतेरिताः ।

तासां मध्ये ह्यस्येष्टका (चतुर्थ्यः स्युः)श्चतुर्दश चतुर्दश ॥

संध्यन्तराले पञ्चम्यः पादैश्च दशभिः सह ।

. तासां मध्ये दश प्रोक्ताः प्राच्यः स्युः शुक्लकर्मणि ॥

अष्टौ पुच्छस्य पूर्वार्धे चतुर्थ्यः शिष्ट एव तु ।

द्वितीया नवमी चैव चतुर्षीनामथाऽऽत्मनि ॥

उदीच्य एवं नित्यं स्युर्मध्याः पञ्चमपादैः ।

कृताभिश्चतुरभाभिरणूकोर्वस्थ्यरत्निभिः ॥

अस्या एव सपादाभिः प्रस्तारो द्विशतः कृतः, इति ॥ १९ ॥

व्यत्यासं विनुयाद्यावतः प्रस्ताराऽधिकीर्षेत् ॥ १६ ॥ (ख० १२) ॥

गतमेतत् ॥ १६ ॥ (ख० १२) ॥

कत्वर्थेनोपादीयमानानामेकविधादीनामपसपुच्छत्वं प्रतिपादितम् । तथा तेषामुपधानविधिः
कथं भवतीत्युच्यते —

एकविधप्रभृतीनां करणीं द्वादशेन त्रयोदशेन वेष्ट-

काः कारयेत् ॥ १७ ॥

करणानां द्वादशेन त्रयोदशेन कृतैः समचतुरश्रैरिष्टकाः कारयेत् । सर्वतो द्वादशेनैकं
करणम् । सर्वतस्त्रयोदशेन द्वितीयम् ॥ १७ ॥

पादेष्टकाश्च ॥ १८ ॥

द्वादशविधास्त्रयोदशविधाश्चार्धेष्टकाश्चेति शुल्बान्तरम् । अस्माकमपि प्रजोऽर्धेष्टकाः
कार्याः । एकविधादिष्वपि यदि प्रथमप्रस्तारो द्वादशभिर्द्वितीयस्त्रयोदशभिरित्यस्मिन्पक्षेऽ-
र्धेष्टकाः कार्याः । इतरथा संख्या न पूर्यते एव ।

द्विविधे मानिका रज्जुः सप्तत्या च शतेन च ।

अङ्गुलीनां मितौ सा स्यादूनाऽभेर्दशाभिरितिलैः ॥

त्रिविधे मानिका रज्जुरष्टोत्तरशतद्वया ।

षड्भिरेव तिलैरूना गणकैः परिकल्पिता ॥

विधस्यापि चतुर्थस्य मानिका रज्जुरुच्यते ।

मिता शतद्वयेनाथ चत्वारिंशाधिकेन च ॥

विधानां पञ्चमस्येयमष्टषष्टिः शतद्वयी ।

एकादशतिलैर्युक्तां मानिकां गणका विदुः ॥

चतुर्भिश्च नवत्या च शताभ्यां च मिता भवेत् ।

त्रिभिरेव तिलैरूना षड्विधस्य विधानिका ॥

उपधानेऽभितः पादास्तिलो रीत्योऽथ द्वादश ॥ इति ।

ततः पञ्च त्रयोदश्यस्तत एका त्रयोदशी ।

पादरीतिस्तथाऽभिधीयते । एका त्रयोदशी पादरीतिस्तत एका त्रयोदशी । तत-
स्तिलोऽभितः पादाः । तिलो रीत्योऽथ द्वादश्यः ।

द्वितीयायां नित्यमेका नित्यमेका त्रयोदशी ।

द्वादशी च चतुर्थी च तेष्योऽन्योऽष्टमी प्रस्तारः ॥

अपरस्मिन्प्रस्तारे द्वे रीत्यौ त्रयोदश्योरेका त्रयोदशी पादा । एका अभितः
पादा त्रयोदशी । ततश्चतस्रो द्वादश्य इत्यादि । अथ मध्यमाः षड्विष्टकाश्चतुर्भेदाः प्रस्तारो
द्विशतः कृत इति भाष्यकृत् ॥ १८ ॥

व्यत्यासं चिनुयादावतः प्रस्ताराधिकीर्षेत् ॥ १९ ॥

गतमेतत् ॥ १९ ॥

एकविधप्रभृतीनां प्रथमाहारेण द्वितीयेन तृतीयेन

यो युज्येत सर्वेषां यथाश्रुति संख्या तयोर्ध्वप्रमाणम् ॥ २० ॥

एकविधप्रभृतीनां सर्वेषां प्रथमाहारे द्वितीयाहारे च यथा संख्या श्रूयते । किमुक्तं भवति । यदि प्रथमाहारः सहस्रसंख्या जानुद्व्यन्ता च । अथ द्वितीय एत एव ते धर्माः सप्तार्धस्वरूप-युक्ताः । तच्च वचनं सप्तार्धप्रकृतिज्ञापनार्थम् ॥ २० ॥

काम्या गुणविकारा गुणशास्त्रत्वात् ॥ २१ ॥

काम्याः प्रउगादयो गुणविकाराः । किमुक्तं भवति । गुणफलसिद्धिर्नामः । कुतः । गुणशास्त्रत्वात् । शास्तीति शास्त्रम् । गुणोऽव शिष्यते नाम्निः । तस्माद्गुणशास्त्रत्वाद्-गोदोहनादिवद्गुणफलान्येतानि ॥ २१ ॥

प्रउगचितं चिन्वीत आतृव्यवानिति विज्ञायते ॥ २२ ॥

प्रउगः शकटपूर्वभागः । तदाकारं चिन्वीत । आतृव्यवान् । यस्य नहवो आतृव्याः । एवं चिन्वीत ॥ २२ ॥

शकटाकृतिर्भवति ॥ २३ ॥

गतः ॥ २३ ॥

यावानामिः सारस्तिमादेशो द्विस्तावतीं भूमिं चतुश्चां कृत्वा ॥ २४ ॥

एतच्च वचनं सप्तार्धप्रकृतित्वख्यापनार्थम् । पञ्चदशभिरङ्गुलिभिश्च तिलैरुना चतु-भ्युष्वा रज्जुस्तावतीं भूमिं करोति । तया रज्ज्वा विहृत्य ॥ २४ ॥

पूर्वस्याः करण्या अर्धाच्छ्रोणी मत्यालिखेत्सा नित्वा प्रउगम् ॥ २५ ॥

सूत्रोक्तेन मार्गेण श्रोणी परिलिखेत् ॥ २५ ॥

करणानि चयनमित्येकविधोक्तम् ॥ २६ ॥

करणानि च कारयेत् । द्वादशेन त्रयोदशेन सपादेन च । प्रउगाकार एव ॥ २६ ॥

प्रउगा इष्टकाः कारयेत् ॥ २७ ॥

चतुःष्वरुणारत्निना च पञ्चदशभिरङ्गुलीभिस्तिलैरेकविंशत्या परिमिता अर्धाङ्गसाक्षयोः प्रमाणम् । तस्या द्वादशेन च त्रयोदशेन च करणानि च कारयेत् । द्वादश्याः प्रथमे प्रस्तारे प्रउगमुख्या रज्जुरीषासायी भवति । ततुःषाष्टिः पादेष्टकाश्चतस्रश्चतस्रः श्रोण्योश्चतस्रोऽर्धेष्टकाः श्रोण्योरेव चतुर्भिर्द्वादशेऽन्तरं शतं द्वादश्यः । अन्यास्मिन्प्रस्तारे त्रयोदश्यः श्रोण्योः पादाश्चत्वारिंशद्द्वादश्यावष्टपञ्चदशदधिकशतं त्रयोदश्यः । प्रस्तारो द्विशतः । एवं व्यत्यासं चिनुयात् । तत्र श्लोकाः—

ऊनविंशत्यरत्निभिरङ्गुलीभिः सहाष्टभिः ।

तिलानां पञ्चविंशत्या मित्वा पञ्चाद्विमानिकाः ॥

एकविंशत्यरत्निभिरङ्गुलीनां त्रिपञ्चकैः ।

तिलानामेकविंशत्या मिते त्रीक विमानिके ॥

कुर्वन्ति प्रउगमश्चिमेतास्तिलः समीकृताः ।

आसामेव यथासूत्रं करणानि प्रकल्पयेत् ॥ २७ ॥

उभयतः प्रउगं चिन्वीत यः कामयेत सजातान्

भ्रातृभ्यामुदेष्ट प्रसिञ्जनिध्यमाणामिति विज्ञायते ।

उभयतः शकटाकृतिर्भवति ॥ २८ ॥

उभयतः शकटमेव चिन्वीत यः कामयेतोत्पन्नामुत्पत्स्यमानांश्च शत्रून्नाशयेति ॥ २८ ॥

यथा विमृशे शकटे तदेतदेव दीर्घचतुरश्रं विहृत्य

पूर्वापरयोः करणयोरर्यात्तावति दक्षिणोत्तरयोर्नि-

पातयेत्सा नित्योभयतः प्रउगः ॥ २९ ॥

तावदेव सप्तार्धस्य द्विगुणम् । इह तु दीर्घचतुरश्रद्विगुणायाः प्रमाणविस्तारः पुरुष-
द्वयेन त्रिभिररत्निभिः षोडशभिरङ्गुलीभिः सार्धैकविंशत्या तिलैर्मित्वा तिर्यङ्मानी ।
द्विगुणा पार्श्वमानी । एवं दीर्घचतुरश्रं विहृत्य तिर्यङ्मानीमध्ये च शङ्कून्निहत्य शङ्कु-
रज्ज्वा वेष्टयित्वा बाह्यतस्त्यजेत् । सप्तषष्टिशतत्रयमङ्गुलीनां चतुर्दशमितिलैः सार्धमार्ध-
प्रमाणमासां द्वादशेन करणानि कारयेत् ॥ २९ ॥

प्रउगचितोक्त उभयतः प्रउगा इष्टकाः कारयेत् ॥ ३० ॥

उभयतः प्रउगाकारा इष्टकाः पादाश्चोभयतः प्रउगीभूताः । चयनविधिरुक्तः प्रउगे ।
तत्र श्लोकाः-

त्रिसप्तकैस्तिर्युक्तां साष्टविंशशतत्रयीम् ।

प्रउगस्योत्तरस्याग्रेस्तिर्यङ्मानी विदुर्बुधाः ॥

तिर्यङ्द्विगुणितायामे चतुरश्रे हविर्भुजः ।

शङ्कून्निहन्यान्मध्येषु करणेषु चतुर्ध्वभिः ॥

रज्जुं शङ्कुषु संयुज्य श्रोण्योरसान्परित्यजेत् ।

शिष्टं सप्तार्धमेव स्याच्छकटे विमुखे यथा ॥

चतुर्दशतिर्युक्तं सप्तषष्टिशतत्रयम् ।

प्रउगस्योत्तरस्थे तदीषामात्रं प्रकल्पितम् ॥

ईषाद्वादशभागेन तथा भागोत्तरेण च ।

उभयतः प्रउगीभूताः समादाः कारयेद्विहः ॥ इति ॥ ३० ॥

उपधाने चतुरश्रस्यावान्तरदेशान्मति सप्ततीः संपा-
दयेत् । मध्यानीतरस्मिन्प्रस्तारे व्यत्यासं चिनु-
याधावतः प्रस्ताराश्विकीर्षेत् ॥ ३५ ॥ (ख० १३) ॥

गतमेतत् ॥ ३५ ॥ (ख० १३) ॥

एष एव प्रकाशो मण्डलैः स्मराने द्रोणे च । तत्राऽऽह—

द्रोणचितं चिन्वीतान्नकाम इति विज्ञायते ॥ ३६ ॥

अन्नकामस्य द्रोणचितिरिति श्रुतिः ॥ ३६ ॥

सर्वस्या भूमेर्दशमं त्सरुः ॥ ३७ ॥

द्वादशचतुर्भागीया क्षेत्रमरस्मिन्प्रादेशस्य दशमोऽंशः षष्ठ्यङ्गुलप्रमाणं तिर्यङ्मानी । तस्य
द्विकरणी पार्धमानी । तस्याक्षयारज्ज्वा कृते चतुरश्रे द्वादशचतुर्भागीया क्षेत्रं भवति ।
यत्सरोः प्रमाणं तथैव त्रिगुणिकृतया द्रोणः ॥ ३७ ॥

तस्य पुच्छेन निहास(निर्हार) उक्तः ॥ ३८ ॥

पुच्छेनैव मानमार्गो व्याख्यातः ॥ ३८ ॥

तस्य करण्या द्वादशेनेष्टकाः कारयेत् ॥ ३९ ॥

तस्येति द्रोणः परामृश्यते । न त्सरुः । न त्रिकोणः । समदेशेन चतुर्भागीयेने-
त्यर्थः ॥ ३९ ॥

अध्यर्धाः पादेष्टकाश्च ॥ ४० ॥

अत्र विप्रतिपक्षा याज्ञिका अक्षयया पादमिच्छन्ति । केचिद्दीर्घपादमर्धेष्टकाः
कर्तव्याः । ताभिर्विना संख्यापूर्णस्याशङ्क्यत्वात् । व्यक्तमुक्तं शुल्कान्तरे—अर्धेष्टका-
श्चेति । इहापि अकारादर्धेष्टकाश्चेति । करणानि च षट्त्रिंशदङ्गुलं तिलोनमेकं करण-
मेकतोऽध्यर्धं द्वितीयं प्रथमकरणमुभयतोऽक्षयया चतुर्धा दीर्घं तेन पादानां तृतीयं कर-
णम् । तृतीयेनैव करणेन दीर्घेण वाऽर्धेष्टकानां करणं चतुर्थम् ॥ ४० ॥

उपधानेऽध्यर्धाः पुरस्तात् प्रतीचीरात्मन्युपदध्यात् ।

त्सर्वेभ्यो ओण्योश्च प्राचीः सर्वमग्निं चतुरश्राभिः

प्रच्छादयेत् । पादेष्टकाभिः संख्यां पुरयेत् । अपर-

स्मिन्प्रस्तारेऽध्यर्धा दश दक्षिणत उदीचीरात्मन्यु-

पदधाति । उत्तरतश्च दक्षिणा त्सरुपार्श्वयोर्दक्षिणा

उदीचीश्च सर्वमग्निं चतुरश्राभिः प्रच्छादयेत् ।

उपधाने यथासूत्रमध्यर्धा उपधाय पूर्वार्धे सप्तदशेष्टका अक्षयया भिन्द्यात्तावर्धौ ।

अदि दीर्घाश्चेत् पादावुत्तरस्थां रीत्यां नवेष्टका भिन्द्यात् । यथा प्राचीः प्रपादा तथा
दक्षिणस्यामष्टौ तथैव प्राचीरेका द्विधा । तत्र (तथैव) पूर्णः प्रस्तारः । अपरस्मिन्प्रस्तारे

पादेष्टकाभिः संख्यां पूरयेत् । व्यत्यासं त्रिजुया-

द्यावतः प्रस्ताराध्वीकीर्षेत् ॥ ४१ ॥

पश्चादात्मन्यष्टादशेष्टकाः करणे भिन्धात् । द्वे द्वे इष्टके द्विधा करणेनैव । यदि दीर्घाः पादाः पूर्वस्थां रीत्यां नवेष्टका भिन्धात् । अथवा, उदीच्यः श्रोणयोर्द्वे द्वे त्सरोः । पश्चादेकाऽप्रतः । तामध्यर्घाः सप्त रीतयः । अध्यर्घाः पादात्सर्वा उदीच्यः । एवं प्रस्तारो द्विशतः । तत्र श्लोकाः—

मीत्वा विभित्तिरैरूनं चतुर्भिश्च शतेन च ।

द्रोणस्यैव त्सरोर्मात्रा तस्य त्रिगुणितेन सा ॥

पादा अर्धश्च भेदाः स्युः करणानि विभावसौ ।

द्रोणारूपे तु द्मशाने च चतुरश्रे हविर्भुजे ॥

प्रस्तारे प्रथमे पादा यत्र स्युस्तत्र नोत्तरे ।

द्वावर्धौ प्रथमस्तारे चतुर्थस्तूत्तरस्तरे ॥

निधाय चोत्तरे स्तारे अध्यर्घा अपि पूर्वके ।

अध्यर्घा यत्र तत्र स्युः पादा दीर्घा यदि त्वथ ॥

प्राच्यः स्युः प्रथमे स्तारे उदीच्यस्तूत्तरे स्तरे ।

अभितः पादमध्यर्घा रीतयः सप्त चोत्तरे ॥ इति ॥ ४१ ॥

समूहं चिन्वीत पञ्चकाम इति विज्ञायते ॥ ४२ ॥

समूहमित्युपधानप्रकारविशेषेण कृतिविशेषः । प्रकृतावयवं विधिः । नाऽऽकृति-
विकारेषु ॥ ४२ ॥

समूहम्विष्टका उपदधाति ॥ ४३ ॥

अग्निसेजस्य पारित इष्टकाः स्थापयित्वा यथा समूहनं क्रियते तथोपदधाति । सर्वत
उपादायोपदधातीति यावत् । स एवोपधानविधिः ॥ ४३ ॥

दिक्षु चात्वालावटान्धात्वा तेभ्यः पुरीषमभ्यूहतीत्येकेषाम् ॥ ४४ ॥

प्रतिदिक्षं चात्वाला भवन्तीत्यापस्तम्बः । 'बहिर्धेदि तेभ्यश्चात्वालेभ्यः पुरीषं पांसून-
भ्यूहति' इति श्रुतिः ॥ ४४ ॥

परिचार्यं चिन्वीत ग्रामकाम इति विज्ञायते ॥ ४५ ॥

अथमप्युपधानविधिः ॥ ४५ ॥

मध्यमाः स्वयमातृष्णां प्रदक्षिणमिष्टकागणैः परि-

चिनोति स परिचार्यः ॥ ४६ ॥

तृतीयायां चितौ स्वयमातृष्णामुपधायेष्टकागणैः प्रदक्षिणं ताभिः स्वयमातृष्णां परित
उपदधाति स परिचार्यः ॥ ४६ ॥

उपचार्यं चिन्वीत पशुकाम इति विज्ञायते ॥ ४७ ॥

पूर्ववत्परिचार्यविधिवद्ब्रूयास्यातः ॥ ४७ ॥

परिचार्येनोक्तः श्मशानचितं चिन्वीत यः

कामयेत पितृलोकं ऋध्नुयामिति विज्ञायते ॥ ४८ ॥

श्रूयते ब्राह्मणेऽस्मच्छाखायाम् ॥ ४८ ॥

द्वयानि खलु श्मशानचितानि चतुरश्राणि परिम-

ण्डलानि च तत्र याथाकामी शब्दार्थस्य च विश्व-

चित्वाद् ॥ ४९ ॥

चतुरश्राकाराणि सन्ति श्मशानानि परिमण्डलाकाराणि च । तत्रोभयतः प्रवृत्तिः ।

शब्दस्योभयप्रवृत्तेः । यदि वर्तुलाकारो रथचक्रवत् ॥ ४९ ॥

चतुरश्रं वा यस्य गुणशास्त्रं च चतुरश्रः ॥ ५० ॥

गतमेतत् । यस्य गुणशास्त्रं पितृलोकसंभद्रम् । तच्चतुरश्रे श्मशाने न वसुले । नाला

हि तत्र निक्षिप्यन्ते । येषु पैतृमेधिकक्रिया । तेषां पितृणां संवन्यो नुद्व्या च । तस्माच्चतु-

रश्र एव चेतव्यः ॥ ५० ॥

त्सरुवर्जं द्रोणचितोक्तः ॥ ५१ ॥

यदि चतुरश्रस्तदा त्सरुवर्जं द्रोणचितोक्तः । तत्सर्वं द्रोणचित्येव व्याख्या-

तम् ॥ ५१ ॥

छन्दश्चितं चिन्वीत पशुकाम इति विज्ञायते ॥ ५२ ॥

छन्दोभिरेव यत्रेष्टकाधीयन्ते तं छन्दश्चितं पशुकामश्चिनुयादित्यस्याः श्रुतेरर्थः ॥ ५२ ॥

श्रुतिद्वयेन व्याचष्टे—

सर्वैश्छन्दोभिश्चिनुयादित्येकम् । प्राकृतैरित्यप-

रम् ॥ ५३ ॥ (ख० १४) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चविंशप्रश्ने

चतुर्थः पटलः ।

सर्वैश्छन्दोभिर्दाशतयीभिश्चेतव्या इत्येका श्रुतिः । प्राकृतैः प्रकृतौ यानि छन्दांस्य-
भिर्भूषित्यादीनि तैरेवेत्यपरा श्रुतिः ॥ ५३ ॥ (ख० १४) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां

प्रयोगचन्द्रिकायां पञ्चविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥

अथ पञ्चमः पटलः ।

इयेनचितं चिन्वीत स्वर्गकाम इति विज्ञायते ॥ १ ॥

इयेन इव चेतव्यः इयेनचित् । तदाकारं चिन्वीत । आकृत्याः फलमाकारसंसादनं स्वयमेव वक्ष्यति ॥ १ ॥

वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छः इयेनाकृतिर्भवति ॥ २ ॥

अनृजुपक्षो व्यस्तपुच्छोऽसंकोचितपुच्छः ॥ २ ॥

कथं वक्रता—

पश्चात्प्राङ्दूहति ॥ ३ ॥

उन्नयति ॥ ३ ॥

पुरस्तात्पुच्छदूहति ॥ ४ ॥

एवमेव वक्रौ पक्षौ यस्य ■ वक्रपक्षः ॥ ४ ॥

एवमिव हि वयसां मध्ये पक्षिनिर्णामो भवतीति विज्ञायते ॥ ५ ॥

हिशब्दः प्रसिद्धौ । एवमेव वयसामुत्पततां मध्ये पक्षिनिर्णामो नमनं भवतीति श्रुतिः

॥ ५ ॥

यावानग्निः सारत्निप्रादेशः सप्तविधः संपद्यते ॥ ६ ॥

अरत्निना प्रादेशेन च वर्धितोऽग्निः प्राकृतो यावान्संपद्यते ॥ ६ ॥

प्रादेशश्चतुर्थमात्मनश्चतुर्भागीयाश्चाष्टौ ॥ ७ ॥

गृहीयादिति शेषः । सारत्निप्रादेशाग्नौ यत्प्रादेशं पुच्छ आत्मनश्चतुर्थं पूर्वप्रादेशं चतुर्भागीयाश्चाष्टौ शिष्टे पुरुषेऽष्टौ चतुर्भागीयाः क्षेत्रं च गृहीत्वा ॥ ७ ॥

तासां तिस्रः शिरः ॥ ८ ॥

तासां चतुर्भागीयाश्चतस्रश्चतुर्भागीयाः शिरसि निधातव्याः ॥ ८ ॥

इतरत्पक्षयोर्विभजेत् ॥ ९ ॥

विभक्त्यं क्षिपेदित्यापस्तम्बः । षडङ्गुलमात्रं प्रादेशे षष्ठ्यङ्गुलं पुरुषे चतुर्भागीयास्तु पञ्चसु पादोनं नवदशाङ्गुलमेतदेवैतास्मिन्पक्षे क्षिपेत् ॥ ९ ॥

पञ्चारत्निः पुरुषः ॥ १० ॥

एतत्पुरुषस्य प्रमाणम् ॥ १० ॥

चतुररत्निर्ध्यायामश्चतुर्विंशत्यङ्गुलयोऽरत्निः ॥ ११ ॥

एतदरत्निप्रमाणम् ॥ ११ ॥

तदर्थं प्रादेश इति क्लृप्तिः ॥ १२ ॥

एवं कल्पना । इति शब्दः प्रकारे । अनेन मार्गेण कल्पयेदित्यर्थः । त्रिंशदङ्गुलं चतुर्भागीयम् ॥ १२ ॥

अर्धदशमा अरस्मयोऽङ्गुलिश्चतुर्भागोना पञ्चाशदायः ॥ १३ ॥

प्रादेशदशमा अरस्मयोऽङ्गुलिश्चतुर्भागोना पञ्चाशदायः । पक्षयोरायामः । प्राङ्मुखाः
पश्चिमतः । अर्धपुरुषे प्रादेशसहितारस्मिद्वयमष्टाङ्गुलिश्चतुर्भागीभासु अङ्गुलिश्चतुर्भा-
गोनाऽत्र प्रादेशो षडङ्गुलिस्ता अष्टादशभिः सहारस्मिः । सर्वे संभूयार्धदशमा अरस्मयोऽ-
ङ्गुलिश्चतुर्भागोना, एष पक्षयोरायामः ॥ १३ ॥

द्विपुरुषा* रज्जुमुभयतःपार्श्वं करोति ॥ १४ ॥

द्विपुरुषप्रमाणां रज्जुमुभयतःपार्श्वं करोति ॥ १४ ॥

मध्ये लक्षणम् ॥ १५ ॥

कुर्वादिति शेषः ॥ १५ ॥

पक्षस्यापरयोः कोद्गोरम्भो नियम्य लक्षणेन
प्राचीनमायच्छेदेवं पुरस्तात्सन्निर्णाम एतेनोत्तरः
पक्षो व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अनेनैव मार्गोत्तरस्यापि पक्षस्य वमनं व्याख्यातम् । एषा पक्षबोर्धका ॥ १६ ॥

आत्मा द्विपुरुषायामोऽध्यर्धपुरुषव्यासः ॥ १७ ॥

द्विपुरुष आयाम आत्मोऽध्यर्धपुरुषव्यासः । एवं कीर्तयस्तुम् भिक्षुः ॥ १७ ॥

पुच्छेऽर्धपुरुषव्यासं पुरुषं प्रतीचीन्नक्तयच्छेत् ॥ १८ ॥

पुच्छेऽर्धपुरुषा तिर्यङ्गानी पुरुषप्रमाणा पार्श्वनानी यथा भवति तथाऽऽप्य-
स्कुर्वादित्यर्थः ॥ १८ ॥

तस्य दक्षिणतोऽप्यमुत्तरतश्च ॥ १९ ॥

तस्य चतुरश्रस्य दक्षिणे पार्श्वेऽन्यं तादृश्विधं चतुरश्रमुत्तरतश्चात्रमेवं त्रीणि चतुर-
श्राणि अर्धपुरुषव्यासानि ॥ १९ ॥

तादृश्वणयाऽऽलिखेद्यथाऽर्धपुरुषोऽप्यये स्यात् ॥ २० ॥

तो चतुरश्रो यो पार्श्वस्थो तामकण्ठया कर्णेनाऽऽलिखेत् । यथाऽप्यये आत्मपुच्छ-
संघावर्धपुरुषमात्रं कृतं पूर्वस्य भवति । प्राच्यः (दक्षिण्य) मित्रः दक्षिण्यः । कण्ठ-
(शीव) मित्रोत्तरम् । एवं कृतेऽप्ययेऽर्धपुरुषमात्रं भवति ॥ २० ॥

शिरःकर्णपुरुषेभ्य चतुरश्रं कृत्वा पूर्वस्याः कण्ठ्या

अर्धपुरुषव्यासि दक्षिणोत्तरयोर्निमासयेत् ॥ २१ ॥

शिरःस्थानेऽर्धपुरुषप्रमाणेन चतुरश्रं कृत्वा पूर्वस्याः कण्ठ्या कर्णादारभ्य तावत्पार्श्व-
मध्ये शिमां तदेकलिखेत् । तिस्रः परिशिष्यन्त इत्यग्रे तेनैव वक्ष्यति । अथापि तिस्रः
शिरसीत्युक्तम् ॥ २१ ॥

अप्ययान्नाति ओष्यन्तानपच्छिन्धात् ॥ २२ ॥ (ख० १५) ॥

अप्ययशब्देन पक्षपुच्छशिरसां संघिरक्तः । तान्प्रत्यपच्छिन्धात् । ओष्यंसांस्त्यजेत् । शिरसोऽप्ययादारभ्य पक्षाप्ययं प्रति । एवं ओष्योरसे च । एवं द्वे द्वे चतुर्भागीये निरस्ते भवतः । वक्ष्यति— 'चत्वारिंशत्परिच्छिद्यन्ते' इति ॥ २३ ॥ (ख० १५) ॥

एवमिव हि श्येनम् ॥ २३ ॥

प्रसिद्धं वक्ष्यति च— 'यावदान्मानसाहप्यम्' इति ॥ २४ ॥

करणं पुरुषस्य पञ्चमायाम् चतुर्व्यासं कारये-

द्यथायोगनतं तत्प्रथमम् ॥ २४ ॥

पुरुषपञ्चमायामं पुरुषपष्ठव्यासमरन्निमाश्री पार्श्वमानी षट्भागीया तिर्यङ्मानी यथा युज्यते तथा नतः । नतशब्देन प्रज(नृ)म्भनमुच्यते । तथा प्रज(नृ)म्भयेत् । एकामक्षण्या दीर्घा कुर्याद्यथा युज्यत इति यथायोगः । तत्प्रथमं करणम् । प्रथममित्यस्य संज्ञा ॥ २४ ॥

ते द्वे प्राची संहिते तद्वितीयम् ॥ २५ ॥

ते द्वे विपर्यस्ते उपनुस्थ मध्यमफलके संसृष्टे यथा तिष्ठतस्तथाविधं करणं द्वितीयम् ॥ २५ ॥

प्रथमस्य षट्भागमष्टभागेन वर्धयेद्यथायोगनतं

तत्तृतीयम् ॥ २६ ॥

प्रथमस्य षट्भागमष्टभागेन वर्धयेद्दीर्घा कुर्यात् । मात्रा तमक्षण्या भिन्धात् । भिन्ना यथा युज्यते । नमनं यथा । तथा योगस्तथा पक्षनमनेऽर्धोऽर्धो युज्यते । तथा नतं वर्धं तृतीयं करणम् ॥ २६ ॥

चतुर्भागीयाऽध्यर्धा तस्याश्चतुर्भागीयामात्रमक्षण्या

भिन्धात्तच्चतुर्थम् ॥ २७ ॥

चतुर्भागीयामध्यर्धा भूमावालिह्य चतुर्भागीयां न त्यजेत् । तथाभूतेष्टका येन करणेन क्रियते तच्चतुर्थं करणम् । बोद्धशी चतुर्मिरिति वक्ष्यति । तदेतत्करणम् ॥ २७ ॥

चतुर्भागीयार्धं पञ्चमम् ॥ २८ ॥

एकतसिंशदकुलमन्यतः पञ्चदशाकुलम् । तत्पञ्चमम् ॥ २८ ॥

तस्याक्षण्या भेदः षष्ठम् ॥ २९ ॥

तस्य पञ्चमस्याक्षण्या कर्णेन विभज्यत इति भेदः षष्ठम् ॥ २९ ॥

पुरुषस्य पञ्चमभागे दक्षभागं व्यासं प्रतीची-

त्तमायच्छेत् । तस्य दक्षिणतोऽन्यमुत्तरतश्च ताव-

अरन्निमात्रायाम् प्रादेशव्यासं प्रतीचीनं प्रत्यगायतमायच्छेत् । भूमौ दक्षिणपार्श्वेऽन्यं तथाविधमुत्तरतश्चान्यं तथाविधं तावक्षण्या कर्णेन दक्षिणापरयोः कोटयोरारभ्य

६ पटलः] महादेशवासिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ९५१

क्षया दक्षिणापरयोः कोट्योरास्त्रिखेचतस्त-
मम् ॥ ३० ॥

लुच्यवदालिते । तस्तमम् ॥ ३० ॥

एवमन्यदुत्तरं द्वेयं तूत्तरस्याः कोट्या आस्त्रि-
खेचतमम् ॥ ३१ ॥

एवमेव कृत्वोत्तरं चतुरश्रमुत्तरस्याः कोट्या आरभ्य दक्षिणां कोटिं प्रत्यालिते-
स्त्रौवपत्तदष्टमम् ॥ ३१ ॥

चतुर्भागीयाक्षयोभयतो भेदो नवमम् ॥ ३२ ॥

अक्षयोभयतः कोटौ भेदेन खण्डनं तस्याश्चतुर्भागीयायास्तथाविधं नवमं करणम् ।
पादमात्रं पादेष्टकं त्रिभिरिति वक्ष्यति ॥ ३२ ॥

उपधाने षष्टिः षष्टिः पक्षयोः मथया वक्षीचीनि-
दध्यात् ॥ ३३ ॥

उपदध्यात्रिंशद्विंशद्विपर्यस्य कारिताः । एवमुत्तरपक्षे ॥ ३३ ॥

पुच्छपार्श्वयोरष्टावष्टौ षष्ठयः ॥ ३४ ॥ (ख० १६) ॥

पुच्छस्य पार्श्वयोरुभयोः षष्ठयः । अष्टावेकस्मिन्पार्श्वेऽपरस्मिन्वाष्टौ ॥ ३४ ॥ (ख० १६) ॥
कथमित्याह—

तिस्रोऽग्रे तत् एका तत्तस्मिन्स्तत्त एका ॥ ३५ ॥

एवमुत्तरस्मिन्पार्श्वे विपर्यस्य कारिताः ॥ ३५ ॥

पुच्छाग्रे चतुर्थ्यो विज्ञेये ॥ ३६ ॥

पुच्छे चाऽऽत्मनि च स्थिते तिर्यक् ॥ ३६ ॥

तयोश्च पश्चात्पुच्छेऽनीकसंहिते ॥ ३७ ॥

तयोः पश्चात्पुच्छेऽनीकसंहिते भेदवृषत् ॥ ३७ ॥

शेषे दश चतुर्थ्यः ॥ ३८ ॥

पुच्छशेषे चतुर्थ्यो दश तिर्यगायताः ॥ ३८ ॥

श्रोण्यस्तेष्वष्टौ प्राचीः प्रतीचीश्च ॥ ३९ ॥

श्रोण्योश्चतस्रः प्रागायता उत्तरस्यां दक्षिणस्यां च विपर्यस्य कारिताः । अतयोश्चैवम्
॥ ३९ ॥

शेषे च षड्विंशतिरष्टौ षष्ठयश्चतस्रः पञ्चम्यः ॥ ४० ॥

आत्मनि शेषे शिष्टे देशे षड्विंशतिश्चतुर्थ्यः । अष्टौ षष्ठयः । चतस्रः पञ्चम्यः । तासामु-

पधानमार्गं उच्यते—विशयानात्मा तिर्यगात्मनि चतुर्विंशच्चतुर्थ्यः । तासां पार्श्वयोर्द्वे द्वे
प्राच्यौ प्रतीच्यौ च विपर्यस्य कारिते । एवं पुरस्ताद्द्वे द्वे विपर्यस्य कारिते । उत्तरे

पार्श्वे चतुर्दशानामेव पार्श्वयोर्मध्ये द्वे द्वे तिर्यक् । एताः पञ्चविंशतिश्चतुर्थ्य उपहिता-
श्चतस्रश्चतुर्भागीयाः कोणेषु स्थिताः । तासु चतस्रः पञ्चम्यस्तिर्यक् । पञ्चम्यश्चौ तिर्य-
गेव ॥ ४० ॥

श्चिरसि चतुर्थ्यो विषये (तिर्यक्) तयोश्च पुरस्ता-
त्प्राच्यौ ॥ ४१ ॥

सप्तोर्विषययोः पुरस्तात्प्राच्यौ चतुर्थ्यो विपर्यस्य कारिता दक्षिणतः ॥ ४२ ॥

एष द्विषतः प्रस्तारः ॥ ४२ ॥

किमर्थमिदम् । यावता द्विषत एव पारिभाष्यं योऽयं प्रस्तारो द्विषत इति परिभा-
ष्यते । संख्यां पूरयेदित्युक्तेद्विषत एव पूर्येत । इतरथा संख्या पूरयितव्येति न
ज्ञायते । कस्येति सहस्रसंख्येति चेन्न । प्रतिप्रस्तारं पूरयेदिति पञ्चममर्थः [कक्षा] भाष्येत ।
तस्मात्पारिभाष्यमिति ॥ ४२ ॥

अपरस्मिन्प्रस्तारे पञ्च निर्नामयोः पञ्च पञ्च द्वितीयाः ॥ ४३ ॥

द्वितीया पञ्चभूता । निर्नामो पञ्चप्रदेशः । तस्मिन्प्रदेशे पञ्च पञ्च द्वितीयाः ॥ ४३ ॥

अभ्यर्थोश्च तृतीया आत्मानमष्टभागावेताः ॥ ४४ ॥

पञ्चम्योस्तृतीया आत्मानमष्टभागावेता व्याप्ताः । चतुर्थ्यभिधेः पञ्चम्यमात्मानं
स्थिताः । पञ्च पञ्च विपर्यस्य कारिता उत्तरे पञ्चाप्यये ॥ ४४ ॥

शेषे पञ्चचत्वारिंशत्पञ्चचत्वारिंशत्पर्यभाः प्राची-

निदध्यात् ॥ ४५ ॥

दक्षिणे पार्श्वे पञ्चविंशतिर्दक्षिणे पक्षे, उत्तरे पार्श्वे पञ्चविंशतिरुत्तरे पक्षे । विपर्यस्य
कारिता दक्षिणे पक्षे विंशतिः ॥ ४५ ॥

पुच्छपार्श्वयोः पञ्च पञ्च सप्तम्योः ॥ ४६ ॥

उत्तरपार्श्वे विपर्यस्य कारिताः ॥ ४६ ॥

द्वितीयचतुर्थ्योऽन्यतरतः प्रतिसंदितामेकैकाम् ॥ ४७ ॥

द्वितीयार्था रीत्यां चतुर्थ्या च रीत्यामन्यस्मिन्पार्श्वे एकैका सप्तमी । एका दक्षिणे
पक्षे विपर्यस्य कारिता । अपरा उत्तरे पार्श्वे ॥ ४७ ॥

शेषे त्रयोदशाष्टम्यः ॥ ४८ ॥

पुच्छदेशे त्रयोदशाष्टम्यः शेरते ॥ ४८ ॥

शोण्यस्तेष्वष्टौ चतुर्थ्यो दक्षिणा उदीचीश्च ॥ ४९ ॥

दक्षिणस्यां दक्षिणावते विपर्यस्य कारिते । उत्तरस्यां शोण्यामुत्तमावते । दक्षिणेऽस्ते
दक्षिणावते । उत्तरेऽस्य उत्तमावते विपर्यस्य कारिते ॥ ४९ ॥

शेषे च विश्वतिसिंशत्पष्ठ्य एकां पञ्चमीम् ॥ ५० ॥

चकारेण चतुर्थ्योऽनुकृष्यन्ते । त्रिंशत्पष्ठ्य एका च पञ्चमी । तासामुपशान्देश उच्यते—आत्मनो दक्षिणे पार्श्वे दश चतुर्थ्यः । पञ्च प्राचीः पञ्च प्रतीचीः । एक-
मुत्तरे पार्श्वे । मध्ये त्रिंशत्पष्ठ्यः । एका च पञ्चमी । तासां पञ्चदश प्राचीः ॥ ५० ॥

शिरसि चतुर्थ्यौ तयोश्च पुरस्ताच्चतस्रो नवम्यः ॥ ५१ ॥

नवम्यश्चतस्रः पुरस्तात् ॥ ५१ ॥

एष द्विंशतः प्रस्तारः ॥ ५२ ॥

गतमेतत् ॥ ५२ ॥

व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत्

॥ ५३ ॥ (ख० १७) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चविंशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥

यदि व्यत्यासं थावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत्कर्तुमिच्छेदित्यर्थः ॥ ५३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां पञ्चविंशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

अथ षष्ठः पटलः ।

इयेनचितं चिन्वीत स्वर्गकाम इति विज्ञायते ॥ १ ॥

गतः ॥ १ ॥

वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छः इयेनाकृतिर्भवति ॥ २ ॥

अनृजपक्षः । व्यस्तपुच्छोऽसंकोचितपुच्छः । व्याख्यातमिदम् ॥ २ ॥

पश्चात्प्राकुद्दहति ॥ ३ ॥

उज्जयति ॥ ३ ॥

पुरस्तात्प्रत्यङ्मुद्दहति ॥ ४ ॥

गतार्थः ॥ ४ ॥

एवमिव हि वयसां मध्ये पक्षनिर्णामो भवतीति
विज्ञायते ॥ ५ ॥

अस्याः श्रुतेरर्थः प्राग्व्याख्यातः ॥ ५ ॥

पुरुषस्य षोडशीभिर्विश्वं शतं सारत्तिप्रादेशः

सप्तविधः संपद्यते । तासां चत्वारिंशदात्मनि

तिस्रः शिरसि पञ्चदश पुच्छ एकत्रिंशद्दक्षिणे

पक्षे । तयोत्तरे ॥ ६ ॥

अरत्तिना प्रादेशेन च वर्धितोऽग्निः प्राकृतो यावान्संपद्यते । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

अध्यर्धपुरुषास्तिर्यग्द्वावायामतः इति दीर्घचतुरश्रं
विहृत्य ओण्यस्तेभ्यो द्वे द्वे षोडशौ निर-
स्येत् ॥ ७ ॥

ओणीम्यामं साम्यां च द्वे द्वे षोडशौ । प्रत्येकं निरस्येत्यजेत् । अक्षण्याऽप्य-
यान्प्रतीति । तथा ओण्यंतेषु चत्वारि चतुरध्याप्यर्धे पुरुषप्रमाणानि कृत्वाऽक्षण्याऽन्यार्धाणि
निरस्य शिष्टं चत्वारिंशदात्मा शिरस्यर्धपुरुषेण चतुरश्रं कृत्वा पूर्वस्याः करण्यः ।
अथानन्ताविति दक्षिणोत्तरयोर्निपातयेत् ॥ ७ ॥

तदेतत्सर्वं विशदयति—

चत्वारिंशत्परिशिष्यन्ते । ■ आत्मा शिरस्यर्ध-
पुरुषेण चतुरश्रं कृत्वा पूर्वस्याः करण्यः अर्धा-
त्तावति दक्षिणोत्तरयोर्निपातयेत् ॥ ८ ॥

[स्पष्टम् ॥ ८ ॥

तिस्रः परिशिष्यन्ते तच्छिरः ॥ ९ ॥

गतमेतत् ॥ ९ ॥

किं तिस्रः शिष्टास्तच्छिरः—

पुरुषस्तिर्यग्द्वावायामतः षोडशभागश्च दक्षिणः
पक्षः ॥ ९ ॥

द्विपुरुषमात्री तिर्यग्मानौ द्विपुरुषा पार्श्वमात्री पुरुषषोडशभागश्चार्धाङ्गुलमात्रौ दक्षिण-
पक्षायामः ॥ १० ॥

तथोत्तरः (पक्षः) पक्षाग्रे पुरुषचतुर्थेन चत्वारि
चतुरश्राणि कृत्वा तान्यक्षण्या व्यवलिख्यार्धानि
निरस्येत् ॥ ११ ॥

पक्षयोरग्रे प्रत्येकं पुरुषचतुर्थप्रमाणेन चत्वारि चतुरश्राणि कृत्वा तान्यक्षया कर्णे-
नाऽऽलिख्यार्धानि निरस्येत्यजेत् । सुच्यवदक्षिणपक्षग्राणि स्रौतवदुत्तरपक्षग्राणि धृति-
र्भूतानि निरस्येत् ॥ ११ ॥

एकत्रिंशत्परिशिष्यन्ते ॥ १२ ॥

द्विपुरुषायामे द्वात्रिंशच्छोडशौ भवन्ति षोडशभागेन चैका । ताम्बु द्वयोऽन्यन्तयो-
रेकत्रिंशत्परिशिष्यन्ते ॥ १२ ॥

पक्षाग्रमुत्सृजन्मध्ये पक्षस्य मार्ची लेख्यामालिखेत् ॥ १३ ॥

पक्षाग्रमिति पुरुषचतुर्थेन चतुरश्राणि लिख्यन्ते । पक्षायामे पुरुषचतुर्थभागमुत्सृज्ये-
त्यर्थः । मध्ये पक्षस्य प्रागायतां लेख्यामालिखेत् ॥ १३ ॥

पक्षाप्यये पुरुषं नियम्य लेखाद्यां पुरुषान्ते
नितोदं कुर्यान्नितोदात् प्राचीनं पुरुषान्ते नितो-
दयोर्नानान्तावाल्लिखेत्तत्सनमनम् ॥ १४ ॥

आत्मपक्षसंघौ पुरुषमात्रं वेणुं नियम्य लेखाद्यामेव पुरुषस्यान्ते वेणोरन्ते लक्षणं
कुर्यात् । तस्मान्नितोदात्प्राचीनं प्रागायतं वेणुं लेखाद्यामेव निषायान्त्ये छिद्रे शङ्कुं
लक्षणं वा निहत्य नितोदयोरन्तौ नाना आलिखेत् । अपरस्मान्नितोदादारम्यापरान्तमा-
लिखेत् । पूर्वस्मान्नितोदाच्चाऽऽरम्य पूर्वमिति । तत्पक्षनमनं पक्षस्य वक्रता ॥ १४ ॥

एतेनोत्तरः पक्षो व्याख्यातः ॥ १५ ॥

उत्तरपक्षनमनेऽप्येवं कुर्यात् ॥ १५ ॥

द्विपुरुषं पश्चादर्धपुरुषं पुरस्ताच्चतुर्भागोनः पुरुष
आयामोऽष्टादश करण्यौ पार्श्वयोस्ताः पञ्चदश
परिगृह्णन्ति तत्पुच्छम् ॥ १६ ॥

पश्चात्तिर्यङ्मानी द्विपुरुषा पुरस्तादर्धपुरुषा पादोनपुरुषायासा पार्श्वयोरष्टादश
षोडशी करोति । इत्यष्टादशकरणी सा पार्श्वयोस्ता एताः पञ्चदश षोडशीः परिगृ-
ह्णन्ति । कर्ममर्धपुरुषव्यासा पादोनपुरुषायासाः षट् करोति । तस्याभितो द्वे चतुरश्रे समे
सर्वतः पादोनपुरुषमात्रे तावद्व्यासा लिखेत् । एकैकमर्धं त्यजेत् । शिष्टं प्रत्येकमर्धपञ्चमं
करोति । अर्धपञ्चमं (मर्धपञ्चमं) नव नवसु षट् लिपेत् (ते) पञ्च वा तत्पुच्छम् ॥ १६ ॥

षोडशीं चतुर्भिः परिगृह्णीयात् ॥ १७ ॥ (ख० १८) ॥

पुरुषस्य षोडशभागे च तिष्ठति सा षोडशी । तां चतुर्भिः फलैर्बैक्ष्यमाणैः परि-
गृह्णीयात् । कारयेदिति यावत् ॥ १७ ॥

अष्टमेन त्रिभिरष्टमैश्चतुर्थेन चतुर्थम(स)विशेषेणेति ॥ १८ ॥

पुरुषस्याष्टमेन पञ्चदशाङ्गुलेन त्रिभिरष्टमैस्तेनैव त्रिगुणितेन पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलेन
चतुर्थेन पुरुषचतुर्भागेन त्रिंशदङ्गुलेन चतुर्थसविशेषेण पुरुषचतुर्भागसविशेषेण प्रमाणं,
तृतीयेनेत्यादिना वर्धितेन द्विचत्वारिंशदङ्गुलेन चतुर्दशतिलगुक्तेन । एवमेतैश्चतुर्भिः
कारित्वा षोडशी ॥ १८ ॥

अर्धेष्टकां त्रिभिः ॥ १९ ॥

परिगृह्णीयादिति सर्वत्र शेषः ॥ १९ ॥

द्वाभ्यां चतुर्थाभ्यां चतुर्थसविशेषेणेति ॥ २० ॥

त्रिंशदङ्गुलाभ्यां सविशेषेणोक्तप्रमाणेन । एतैस्त्रिभिः कारयेत् ॥ २० ॥

पादेष्टकां त्रिभिः ॥ २१ ॥

गतः ॥ २१ ॥

चतुर्थेनैकं चतुर्थसविशेषाभ्यां चेति ॥ २२ ॥

चतुर्थेनैकं चतुर्थस्य सविशेषश्चतुर्थसविशेषस्तस्यार्थोभ्यां च ॥ २२ ॥

पक्षेष्टकां चतुर्भिः ॥ २३ ॥

पक्षार्थमिष्टका पक्षेष्टका । तां चतुर्भिर्गृह्णीयात् ॥ २३ ॥

द्वाभ्यां चतुर्भ्यां सप्तमाभ्यां च ॥ २४ ॥

द्वाभ्यां चतुर्भ्यां पुरुषसप्तमाभ्यां । अस्य नमनमुपरिष्ठादक्ष्यति ॥ २४ ॥

पक्षमध्यभ्यां (मध्योयां) चतुर्भिः ॥ २५ ॥

गतः ॥ २५ ॥

द्वाभ्यां चतुर्थाभ्यां द्विसप्तमाभ्यां चेति ॥ २६ ॥

चतुर्थाभ्यां द्विसप्तमाभ्यां वक्रमूलाभ्यामित्येतैश्चतुर्भिः पक्षमध्योयां करोति ॥ २६ ॥

पक्षाग्रीयां त्रिभिः ॥ २७ ॥

गतम् ॥ २७ ॥

चतुर्थेनैकम् । चतुर्थसप्तमाभ्यामेकम् । चतुर्थ-
सविशेषसप्तमाभ्यां चेति ॥ २८ ॥

वक्रमूलाभ्यामेव ॥ २८ ॥

पक्षकरण्याः सप्तमं तिर्यङ्मानी पुरुषचतुर्थं च
पार्श्वमानी तस्याक्ष्णयारज्ज्वा करणं प्रजृम्भ-
येत् ॥ २९ ॥

क्रियतेऽनेनेति करणी । पक्षस्य करणी पक्षकरणी । इष्टका । तस्या उत्तं करणं
पुरुषचतुर्थं च पार्श्वमानी पुरुषसप्तमं तिर्यङ्मानी विपक्षेष्टकां चतुर्भिरिति । तदेव दीर्घ-
मूतं करणं प्रजृम्भयेत् । दीर्घं कुर्यात् । कथमेकयाऽक्ष्णयारज्ज्वाऽऽयतया दीर्घं कुर्या-
त्करणम् ॥ २९ ॥

पक्षनमन्याः सप्तमेन फलकानि नमयेत् ॥ ३० ॥

पक्षनमनीति नितोदः, लेखामूलयोरन्तरालम् । तत्सप्तधा विमज्ज्येकेन भागेन ।
किमुक्तं भवति । यद्यता प्रजं (जृ)म्भयेत (भेन) तस्याः सप्तमी तिर्यग्भवति तावत्प्रज-
(जृ)म्भयेदिति । एवं यथा भवति तथा फलकानि नमयेत् । ग(न)तं नमनं कुर्यात् ।
पक्षनमनी सा । पक्षाग्राणामप्येवमेव । तत्र श्लोकः—

तिलैः षोडशभिर्नूनं तिर्यक्स्थात् षोडशाक्षुलम् ।

यथा तथा चतुर्थाभ्यां सप्तमाभ्यां च नामयेत् । इति ॥ ३० ॥

उपधाने चतस्रः पादेष्टकाः पुरस्ताच्छिरसि ॥ ३१ ॥

उपदध्यादिति शेषः । पुरस्ताच्छिरसि भूषणाकारैका तस्याः पञ्चासिक्तः ॥ ३१ ॥

अपरेण शिरोप्ययं पञ्च ॥ ३२ ॥

कर्णाभरणकत्पादेष्टका एव ॥ ३२ ॥

पूर्वेण पक्षाप्ययावेकादशापरेण ॥ ३३ ॥

पक्षाप्यययोः पुरस्तात् ॥ ३३ ॥

एकादश पूर्वेण ॥ ३४ ॥

ताविव ॥ ३४ ॥

पुच्छाप्ययं पञ्चापरेण पञ्च ॥ ३५ ॥

पुच्छस्याप्ययस्य पुरस्तात्पञ्च पञ्चाञ्च पञ्च ॥ ३५ ॥

पञ्चदश पुच्छाग्रे ॥ ३६ ॥

पुच्छाग्रे पञ्चदश ता एव । एताः षट्पञ्चाशत्पादेष्टकाः ॥ ३६ ॥

चतस्रश्चतस्रः पक्षाग्रीयाः पक्षाग्रयोः ॥ ३७ ॥

विपर्यस्य कारिते (ता) उत्तरे पक्षे ॥ ३७ ॥

पक्षाप्यययोश्च विज्ञयाः ॥ ३८ ॥

चतस्रश्चतस्रो विज्ञयाः पक्षसंध्योः । दक्षिणपक्षाप्यये विपर्यस्य कारिते । उत्तरे पक्षेष्टकमात्रम् । पक्षयोरात्मन्यर्धेष्टकमात्रम् । ता इति विज्ञया प्रत्यवमृश्यन्ते ॥ ३८ ॥

आत्मनि चतसृभिश्चतसृभिः षोडशभिर्विषयायोगं

पर्युपदध्यात् ॥ ३९ ॥

तथा चतस्रमिहचतस्रपक्षाप्ययस्थाः । प्रतीत्यस्मिन्नर्थे परिशब्दः ॥ ३९ ॥

चतस्रश्चतस्रः पक्षमधीयाः ॥ ४० ॥

पक्षमध्ये मवाः । वक्रभूताश्चतस्रो दक्षिणे पक्षमध्ये । चतस्र एवमुत्तरपक्षमध्ये ॥ ४० ॥

पक्षमध्ययोः पक्षेष्टकाभिः प्राचीभिः पक्षौ प्रच्छा-

दयेत् ॥ ४१ ॥

पक्षेष्टका उक्कलक्षणास्ताभिः प्रागायताभिः पक्षौ प्रच्छादयेत् । पक्षयोरुपदध्यात् । विपर्यस्य कारिताश्चत्वारिंशत् ॥ ४१ ॥

अवशिष्टं षोडशभिः प्रच्छादयेत् ॥ ४२ ॥

शिष्टमाग्निश्रेणं षोडशभिरुपदध्यात् ॥ ४२ ॥

अन्त्या बाह्या विशेषाः ॥ ४३ ॥

अन्ते मवा अन्त्याः । अन्यन्तःस्थास्तां बाह्याविशेषा बाह्यतः सविशेषाः ॥ ४३ ॥

अन्यत्र शिरसः ॥ ४४ ॥

शिरः वर्जयित्वाऽऽत्मनि मध्ये षट् प्राच्यः षट् प्रतीच्यः । आत्मनि रीतिद्वयमवशिष्टं पुच्छे च तासु यदि षोडशीभिरेवोपधीयन्ते संख्या पूर्वते । किंतु भिद्यते वसुध्वेपि रीतिषु भेदश्च वर्जनीयः । तस्मादन्याश्चोपधेयाः । कथमनूद्य(मुच्य)माना उपधीयन्ते । नानू(नु)च्यमाना उक्ता एव । यच्चतुरश्रां(श्रं) व्याशिरा(श्रि वा)संपद्येतार्वेष्टकाभिः पादेष्टकाभिर्वा मच्छादयेदित्यवदत् ।

ननु यदाऽन्याश्चोपधीयन्तेऽतिरिच्यते संख्या । नैष दोषः । छद्गुणाधिकः प्रस्तार इत्युक्तम् । पूर्वस्मिन्पटले पुच्छे रीतिद्वयं तिस्रस्तिलोऽर्धेष्टका उपधाय षोडश्यः । पुनश्चोत्तरे पार्श्वे एकैकोऽर्थ एवमात्मनि द्वयो रीत्योर्दक्षिणतस्तिलोऽर्धेष्टकाः । ततो द्वे षोडश्यौ । एकैकोऽर्थः शिरसि तिर्यगैव षोडश्यौ । एवमष्टोत्तरं शतद्वयम् ॥ ४४ ॥

अपरस्मिन्प्रस्तारे पुरस्ताच्छिरसि द्वे षोडश्यौ
बाह्यविशेष उपदध्यात् ॥ ४५ ॥

शिरसः पूर्वभागे द्वे षोडश्यौ बाह्यतः सविशेषे घोणा(टा)कारे उपदध्यात् । विपर्यस्य कारिता दक्षिणतः ॥ ४५ ॥

ते अपरेण द्वे विश्वये ॥ (स्व० १९) ॥

अभ्यन्तरविशेषे ॥ ४६ ॥

ताभ्यां पश्चादात्मन्यर्धेष्टकामात्रं शेषं शिरसि ॥ (स्व० १९) ॥ ४६ ॥

द्वाभ्यामर्धेष्टकाभ्यां यथायोगं पृथुपदध्यात् ॥ ४७ ॥

अभितो युज्यते यथा (भवति) तथोपदध्याच्चतस्र एता विशयाः ॥ ४७ ॥

बाह्या(श्च)विशेषाभ्यां परिगृहीयात् ॥ ४८ ॥

उभयत्र प्रतीय(प्रत्यर्थकपरीति)पदश्रवणाद्विध्यन्तरमेतत्तत् पूर्वयोर्विशेषणम् । चशब्दोऽध्याहर्तव्यः । बाह्यविशेषाभ्यां चेति बाह्यविशेषाभ्यां चार्धेष्टकाभ्यां परिगृहीयात् । शिरसि न विकारत्वादात्मन्येव ॥ ४८ ॥

आत्मकरणीनां संधिषु षोडश्यो बाह्यविशेषा

उपदध्यात् ॥ ४९ ॥

आत्मनः करण्य आत्मकरण्यः । तासां संधिषु श्रोण्यसेषु चतुःषोडश्यो बाह्यविशेषाः ॥ ४९ ॥

चतस्रश्चतस्रोऽर्धेष्टकाः पञ्चाग्रयोः ॥ ५० ॥

नसाकारेभ्यर्धेष्टकाश्चोपधेयाश्चतस्रश्चतस्रः ॥ ५० ॥

पक्षेष्टकाभिरुदीचीभिः पक्षौ मच्छादयेत् ॥ ५१ ॥

उदगायताभिः पक्षयोरुपदध्यात् । षट्पञ्चाशद्विपर्यस्य कारितास्तिस्रस्तिलोऽर्धेष्टकाः

॥ ५१ ॥

तिस्रस्तिस्रोऽर्धेष्टकाः पुच्छपार्श्वयोः ॥ ५२ ॥

बाह्यविशेषाः ॥ ५२ ॥

अवशिष्टं षोडशीभिः प्रच्छादयेत् ॥ ५३ ॥

अवशिष्टमग्निक्षेत्रं षोडशीभिः प्रच्छादयेत् ॥ ५३ ॥

अन्त्या बह्वक्षेपा अन्यत्र पुच्छात् ॥ ५४ ॥

गतमेतत् ॥ ५४ ॥

पुच्छं वर्जयित्वा यत् तत्राऽऽह—

यच्चतुरश्रं त्र्यश्रि वा संपद्येतार्धेष्टकाभिः पादेष्ट-
काभिर्वा तत्प्रच्छादयेत् ॥ ५५ ॥

सर्वत्र षोडश्य एव शेरते । यदि तथा क्षिपेरन् । मियेत सर्वत्र । अतो भेदपरिहाराय
यत्र क्रियमाणं त्रिकोणं चतुरश्रं वा प्रकारद्वयं वा संपद्यते । पूर्वस्मिन्प्रस्तारे चतुरश्रं
संपद्यते त्रिकोणं चेह त्रिकोणमेव । तत्रार्धेष्टकाभिः पादेष्टकाभिर्वा प्रच्छादयेदु-
पद्वयात् ॥ ५५ ॥

पादेष्टकाभिः संख्यां पूरयेत् ॥ ५६ ॥

गतः । पुच्छाप्यये चतस्रः षोडश्यो विशयाः । प्राच्यौ द्वे प्रतीच्यौ द्वे । तासां पञ्चादश
षोडश्यः । तिर्यक्पुच्छः । विद्यानाममितो द्वावर्धौ द्वावात्मनि । तासां पुरस्ताच्चतस्रः
षोडश्यः प्राच्यश्चतुर्ध्वः प्रत्यर्पितास्तासां पुरस्तादष्टादश षोडश्यो दक्षिणायता उद-
गायताश्च निपर्यस्ताः षड्भुजरे पार्श्वे । तासां पुरस्ताच्चतस्रोऽर्धेष्टकास्तासां पुरस्ताच्चतस्रः
षोडश्यः प्रतीच्यः । ताभिः प्रत्यर्पिताः । तासां पुरस्ताद्द्वे षोडश्यो नानाग्रे प्राच्यौ ।
तयोर्मध्ये द्वावर्धौ आत्मन्यर्धपादेष्टकामात्रे आत्मनि द्वावर्धौ विशयागमितोऽर्धषोडश्यो
सहितौ । एवं द्वादशोऽनं शतद्वयम् ।

इह केचिद्दीर्घाशुक्लसूत्रमेतदनादृत्य स्वमनीषिकया करुणा कारणान्तरमुत्पाद्य
संख्यापूरणमेव कुर्वन्ति । किं नाम तेषां शक्यम् । यथं तु सूत्रकारमतानुसारिणोऽ-
मुक्तं न गृह्णीमः ॥ ५६ ॥

अणूकाः पञ्चदश भागीयानां स्थाने ॥ ५७ ॥

स्यानशब्दः प्रयोगवाची । अणूकाश्चतुर्भागीयाः संख्यापूरणे चोदिताः । पञ्चदश-
भागीयाश्चतुर्भागीयाश्च । संख्यापूरणे चोदिता इति यावत् । अस्मिन्प्रस्तारे संख्या न
पूरिता सूत्रकारेण । तत्र ताभिः संख्या पूरयित्वा यदि ताभिः पूर्यते । अस्मिन्प्रस्तारे
तावत्ता न शक्यतेऽणूकादिभिः संख्यापूरणम् । शक्यते अपि तु प्रकृतौ । तस्मात्प्रकृतवर्धो
योगः । तत्र शक्यते द्वितीये प्रस्तारे ताभिः पूरयितुम् । तत्र द्विशतपूरणमवश्यं कर्तव्यं

न्याम् । 'प्रतिप्रस्था(स्ता)रं पूरयेत्' इति वचनादिह तु सहस्रसंख्यैव पूरयितव्येत्युक्तं पूर्वलिप्पठले । तस्मात्प्रकृत्यर्थो योगः । तत्र श्लोकाः—

पक्षेष्टकानां करणं विपर्यस्त्यार्धमिष्यते ।
 पक्षग्रीयास्तथैवार्धं विपर्यस्त्यैव कारयेत् ॥
 विपर्यस्त्यैव कर्तव्याः षोडशः षोडशीद्वयम् ।
 सहस्रे वा द्विषाहस्रे पञ्चषष्टिं विदुर्बुधाः ॥
 उपधाने यथासूत्रं यथा वाऽऽत्मनि पक्षयोः ।
 पुच्छे शिरसि शिष्टे च षोडशीनां विदुर्बुधाः ॥
 षट् प्राच्यः षट् प्रतीच्यश्चाऽऽत्मनि द्वादश लिपेत् ।
 शीर्ष्णद्वयं लिपेत्तिर्यग्गुक्ता एताश्चतुर्दश ॥
 शिष्टं रीतिद्वयं पुच्छे तथा चाऽऽत्मन्यपि द्वयम् ।
 षोडशावर्षेष्टकास्तास्तु लिपेच्च त्रिषु रीतिषु ॥
 एकैकमुत्तरे पार्श्वे पार्श्वे तिलस्तुं दक्षिणे ।
 शिष्टे तिर्यग्दशैव स्यादष्टोत्तरशतद्वयम् ॥
 पुच्छाप्यये तु विशयाश्चतस्रः षोडशीः लिपेत् ।
 षोडश्यावप्यये प्राच्यौ ते चाग्नेणोरसि लिपेत् ॥
 मध्ये सयोश्च द्वावर्धौ चतस्रो विशयाः लिपेत् ।
 आत्मनः शेषे द्वावर्धौ षोडश्यौ शिरसि लिपेत् ॥
 अन्यत्सर्वं यथासूत्रं द्वादशोर्न शतद्वयम् ।
 आत्मनो दक्षिणे पार्श्वे चतस्रो दक्षिणाचताः ॥
 द्वितीये चोत्तरे पार्श्वे षट्द्वे श्रोण्वंसयोरपि ।
 शिरसश्चाप्यये चैका शिरसाऽपि च दक्षिणा ॥
 एता निषेधाः षोडश्यो विपर्यस्ताः स्तरे द्वये ॥ इति ॥ ९७ ॥
 व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्ताराश्चिकीर्षेत् ॥ ९८ ॥

गतः ॥ ९८ ॥

कङ्कचिदलजचिदिति श्येनचिता व्याख्यातौ ॥ ९९ ॥

कङ्कः पक्षिविशेषः । अलजश्च । कङ्क इव चेतव्यः कङ्कचित् । अलज इव चेतव्योऽ-
 लजचित् । केन श्येनेन व्याख्यातौ । पूर्वेण श्येनेन व्याख्यातौ । मुख्यत्वाद्द्विशतप्रस्ता-
 रत्वाच्च । तस्यैवाऽऽकृतिः । तान्येव करणानि । स एवोपधानमार्गः । संकल्प एव
 भेदः—श्येनोऽलजः कङ्क इति ॥ ९९ ॥

एवमिव श्येनस्य वर्षीयास्तौ पक्षौ पुच्छाद्वक्त्रौ

संनतं पुच्छं दीर्घं आत्माऽमण्डलः शिरश्च ॥ ६० ॥

वक्त्रशब्दः प्रसिद्धौ । श्येनोऽप्येवमेव । वर्षीयास्तौ बृहन्तौ पक्षौ । कस्मात्पुच्छादीर्घौ न केवलं बृहन्तौ । किं तु तौ वक्त्रौ संनतौ सम्यङ्नतौ । आत्मसमीपे च यदग्रे व्यस्त-
पृथुलमुच्यते तत्संनत इति दीर्घं आत्मा न चतुरश्रः । न मण्डलः । नहि दीर्घचतुरश्रः ।
अमण्डलमिव दीर्घचतुरश्रमृतं शिरः । एवं प्रकारो लोके श्येन एवमेव कङ्कालजौ लोके ।

तस्माच्छ्रुतिसामर्थ्यात् ॥ ६१ ॥

तस्मात्तदाकारावेव कङ्कालजौ तेनैव व्याख्यातौ । श्रुतिसामर्थ्यात् । सामर्थ्यम-
भिधानशक्तिः । एतावदेव श्रुत्याऽभिधीयते । अशक्यत्वात्सर्वसंघादनस्य न कश्चि-
दुनीयमर्थम् ॥ ६१ ॥

अशिरस्को वा ॥ ६२ ॥

वाक्शब्दः पक्षव्याधूतो । अशिरस्क एव चेतव्यः ॥ ६२ ॥

कुत इत्याह—

अनाम्नानात् ॥ ६३ ॥

नहि शिर आम्नायते ॥ ६३ ॥

तस्य कथमनाम्नानमित्याशङ्क—

विज्ञायते च कङ्कालचित् शीर्षण्वन्तं चिन्वीच । यः

कामयेत सक्षीर्षाऽमुष्मिँल्लोके संभवेयमिति विद्य-

माने कथं ब्रूयात् ॥ ६४ ॥

यदि शिरस आम्नायमस्ति शीर्षण्वन्तं चिन्वीतेति कथं ब्रूयादेवेत्यर्थः । यदि
शिरस आम्नानं नास्ति तदा युज्यत एवैतद्विशेषणम् । इतरथा विशेषणमनर्थकमेव
स्यात् । तस्मादशिरस्क एव चेतव्यः ॥ ६४ ॥

यथाशिरस्कः किमाकारः स इत्याह—

प्राकृतौ वक्त्रौ पक्षौ संनतं पुच्छं विकारश्चणात् ॥ ६५ ॥

प्रकृत्यां पक्षौ प्राकृतौ । तावेव पक्षौ वक्त्रौ कर्तव्यौ । कुतः—विकारश्चणात् । संनतं
पुच्छं पुच्छं च संनतं कर्तव्यम् । वक्त्रपक्षौ व्यस्तपुच्छ इति विकारः श्रूयते । पक्ष-
पुच्छानां वक्त्रता व्यस्तता च प्रकृतौ नास्ति । तस्माद्विकारत्वं पक्षपुच्छानाम् ॥ ६५ ॥

यथाप्रकृत्यात्माऽविकारात् ॥ ६६ ॥

यथाप्रकृत्यात्मा । कुतः । अविकारात् । न हि तत्र विकारः श्रूयते । तस्मात्प्रकृ-
तिवदेवाऽऽत्मा चतुःपुरुषः समचतुरश्रश्च । सरत्तिनाऽर्धप्रादेशेन वा पक्षौ विवर्धयेत् ।
द्विपुरुषां रज्जुमित्यादि श्येनवत् ।

ननु प्रकृतावरात्मिना वर्षयेदित्युक्तं किमिदमुच्यते—अरत्निनाऽर्धप्रादेशेन वेत्युच्यते । अरत्निनाऽध्यर्धविकारत्वप्रतिपादनपरं न पक्षपुच्छानाम् । तावन्मात्रमायमपादयितु-
 शात्मनश्चतुर्थं चतुर्भागीयाष्टावित्युपादातव्यामिति । इयेनप्रतिपादितं न कर्तव्यम् । यथा-
 प्रकृत्यात्मा कर्तव्यः । किं च प्राकृतं पुच्छमिति वचनाच्च । उपचानविधिश्च न घटते ।
 इयेन इव चेतव्य इति । एवं क्रियमाणे प्रथमद्वितीयानामेव विकारो नेतरैषाम् । इत-
 रथा चतुर्थादयोऽपि विकृतौ भवेयुः । तथाभूताश्च कर्तव्या भवेयुः । तस्माच्च कार-
 णानुप्रवेशेन चेतव्य इत्युक्तं इयेनवदेव ।

पुच्छं करणान्युच्यन्ते—चतुर्थषष्ठाभ्यां यथायोर्मं न तत्प्र(नतं प्र)थमं ते द्वे पूर्ववत्संहिते
 द्वितीयमित्यादि । अथोपचानविधिः । अष्टाचत्वारिंशत्प्रथमा उदीचीः पक्षयोः इयेन-
 वत्पुच्छमात्मनः श्रोण्योस्तिस्तस्तिस्तः पञ्चमी उदीचीः (पञ्चम्य उदीच्यः) । ततः
 सप्तसु रीतिषु षट्पञ्चाशच्चतुर्थ्यो दक्षिणायता उदगायताश्च तासां पुरस्तादष्टौ पञ्चम्य
 उदगायताः श्रोण्योश्चतस्रः पञ्चम्योऽङ्गया भिन्धात् । अष्टौ षष्ठः संपद्यते । एवं
 द्विशतः प्रस्तारः । अपरस्मिन्प्रस्तारे चतस्रश्चतस्रो द्वितीया निर्माण(र्णाम्)योरप्यययोश्च
 विशयास्तृतीयाश्चतस्रश्चतस्रः पूर्ववदष्टमागावेताः पक्षेष्टकामिः पक्षाः प्रच्छादयेद्वा सप्ततिः
 पुच्छे इयेनवत्सप्तमिः श्रोण्यंसेषु द्वे द्वे पञ्चम्यौ प्राचीः प्रतीचीश्च । प्राच्यः सप्त रीतयः ।
 चतुर्भिस्तृतीयापञ्चम्यो रीत्योर्मध्ये त्रिशत्षष्ठ्य एका च पञ्चमी । एकत्र षोडशापरत्र
 चतुर्दश । एवं द्विशतः प्रस्तारः । अथवा स एव न पुच्छमर्धपुरुषव्यासं तं प्रादेशं
 पुरुषं प्रतीचीनमायच्छेत्तस्य दक्षिणतोऽन्यमित्यादिना इयेनवत्पुच्छः कुर्यात् । पक्षौ
 प्राकृतौ द्विपुरुषायामौ । करणानि वक्ष्यामः—द्वादशाङ्गुलं यथा भवति तथा तिर्यक्च-
 तुर्थषष्ठाभ्यां नमयेत् । प्रथमं तत्र ते एव संहिते यथा तिष्ठतस्तथा कारयेद्द्वितीयं तृती-
 यमपि यत्षड्भागेनाष्टमभागेन वा वर्षयेदिति । ते एव वा पुच्छे चतुर्थं त्रयस्त्रिंशदङ्गु-
 लविस्तारं पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलायामं चतुर्दशतिलैरूनं सविशेषं पञ्चममर्धसप्तदशाङ्गुल-
 व्यासं षट्पार्श्वं त्रयस्त्रिंशत्कर्णं षट्त्रिंशदङ्गुलमष्टभिस्तिलैः सह सप्तमाष्टमयोः पार्श्वं,
 एकोनत्रिंशदायामं तु षट्त्रिंशदङ्गुलं चतुर्दशतिलैः सह पुच्छाप्यये विशययोरष्टादशा-
 ङ्गुलं पुच्छे पञ्चदशाङ्गुलमेव । आत्मनि चतुष्पादादयो वैकृताः । पुच्छे तु प्राकृता
 एवाऽऽत्मन्युपचानविधिः स एव । तत्र श्लोकाः—

अर्धं त्रयोदशव्यासमाशिरस्के हविर्भुजे ।

तथा चतुर्थषष्ठाभ्यां नमयेत्प्रथमं तु तत् ॥

ते द्वे तु संहिते प्राचीं द्वितीयं करणं भवेत् ।

तृतीयमपि षड्भागमष्टभागेन वर्च्यताम् ॥

पक्षेष्टकाश्चतुर्थ्यः स्युः पुच्छं पुच्छवदुच्यते ।
 षट्पञ्चाशच्चतुर्थ्यः स्युस्तिथ्यगष्टोदगायताः ॥
 मष्टौ पुरस्तात्तिथ्ये च श्रोण्योः षट्पञ्चमीः क्षिपेत् ।
 श्रोण्योश्चतस्रः पञ्चम्यो भेदद्विशतप्रस्तरे ॥
 इथेनवत्पक्षपुच्छेषु निधायाऽऽत्मन्यपि क्षिपेत् ।
 प्राच्यैश्चैव प्रतीच्यैश्च त्रिंशदेका च पञ्चमी ॥
 तासामेवोत्तरे पार्श्वे चतुर्थ्यः षोडश द्वयम् ।
 प्राच्यैश्चैव प्रतीच्यैश्च तथा षोडश दक्षिणे ॥
 प्राचींश्चैव प्रतीचींश्च शिष्टे[तु] पञ्चमी क्षिपेत् ।
 करणस्य विपर्यस्य चतुर्थस्यैव नेष्यते ॥
 स प्रादेशोऽपि वा पुच्छे विस्तारो द्वादशो भवेत् ।
 तथा चतुर्थपञ्चम्यां नमयेत् प्रथमं तु तत् ॥
 ते द्वे तु संहिते प्राचीं द्वितीयं करणं हि तत् ।
 तृतीयमपि षड्भागमष्टभागेन वर्धितम् ॥
 द्वाविंशतिद्विगुणितं तिलानां चापि विंशतिः ।
 सविशेषश्चतुर्थस्य तिथ्येकसप्त(त्ता)धिकं भवेत् ॥
 पञ्चमं प्राकृतं विद्यात्षष्ठस्य विकृताख्यः ।
 षष्ठस्य पार्श्वे त्र्यधिकं कर्णं षट्त्रिंशदष्टभिः ॥
 सप्तमाष्टमयोः पार्श्वमूनं तन्त्रमिहेष्यते ।
 आयामश्चापि षट्त्रिंशच्चतुर्दशतिरैः सह ॥
 चतुर्थ्याद्यास्तु [वै] पुच्छे चैवाऽऽत्मनि क्षिपेत् ।
 अष्टादशाङ्गुलं पुच्छे शयशोरन्यदात्मनि, इति ॥ ६६ ॥
 ययो एतच्छयेनचित्तिं चिन्वीतेति यावदास्मान-
 सारूप्यं तद्व्याख्यातम् ॥ ६७ ॥

तत्र यावदास्मानमेव सारूप्यं ग्राह्यं आतिषाचकानां शब्दानां किमपि सामान्यमेव
 प्रवृत्तिनिमित्तं दृश्यते । यथा-गौर्बाहीक इति । एवमत्रापि यावदास्मानमेव
 सारूप्यं गृहीत्वा इथेनशब्दो वर्तते । तत् सारूप्यं व्याख्यातम् । षष्ठपक्ष इत्या-
 दिना ॥ ६७ ॥

त्रिस्तावोऽग्निर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते । तत्र सर्वा-
 भ्यासोऽविशेषात् ॥ ६८ ॥

तत्र सारास्त्रिप्रादेशस्य सप्तविधस्याभ्यासः । कुतोऽविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेषोऽ-
 त्राऽऽज्ञायते । तस्मात्सर्वस्याऽऽवृत्तिः । दीर्घचतुरश्राणां समासेन पक्षपुच्छमनां समास
 उक्तः ॥ ६८ ॥

दीर्घचतुराणां समासेन पक्षपुच्छानां समास उक्तः ॥ ६९ ॥

यदन्यत्समुभ्य इत्यादिना विविससमकरणमित्यादिना वा वेणुशिकरण्या हरेत् ॥ ६९ ॥

एकविंशोऽग्निर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते ॥ ७० ॥

गतमेतत् ॥ ७० ॥

तत्र पुरुषाभ्यासो नारत्निप्रादेशानाम् संख्यासं-
योगात्संख्यासंयोगात् ॥ ७१ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चविंशप्रश्ने

षष्ठः पटलः पञ्चमः ।

तत्र पुरुषाभ्यासो नारत्निप्रादेशानाम् । कुतः । संख्यासंयोगात् । एकविंश इति ।
ननु-सप्तविध इत्यत्रापि संख्यैव विधीयते वाक्यान्तरेण । तन्नारत्निप्रादेशा निविशन्ते
न तत्र सप्तसंख्यायां निविशन्ते । तस्मात्संख्यासंयोगात्पुरुषाभ्यास एव नारत्निप्रादेशा-
नाम् । तत्र श्लोकः—

त्रिविधेन नरं प्राक्तं त्रिस्तावति विभावसौ । एकविधं ततो न्यूनं तिष्ठानां चैव सप्तभिः ।
इति ॥

हिरण्यकेशिसूत्रार्थः ॥ १ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां पञ्चविंशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

संक्षिप्य नानाविधयाऽल्पशब्दगैः सूत्रैः समर्थैरतिगूहिताशयः ।
न्यायाननेकांस्तु वितन्वता जडोऽप्यहं स्वसूत्रार्थविवेचकः कृतः ॥
नमोऽस्तु तस्मैच हिरण्यकेशिने दुर्माद्यपेदान्मुषिपारहश्वने ।
स मे स्वसूत्रार्थगतिं कुषाम्मुषिर्दिशत्त्वजस्रं नद्धतां प्रणोदयन् ॥

प्रयोगवैजयन्त्यास्तु मालायाः सूत्रसंस्थितेः ।

शुक्लसूत्रस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥

मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।

गृह्णाति हि किमप्येवं भक्तैर्यद्यत्ततः कृतम् ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितहविर्यज्ञयाजिसोमयाजि

सहस्रांशुत्कसार्वभृष्टाशोर्गमयाजिकृतायां प्रयोगचन्द्रिकायां

पञ्चविंशप्रश्ने समाप्तः ॥ २१ ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अथ चयनोपयोगिकारिकाः ।

एकैकहोमे दारिद्र्यं घनिकत्वं समुच्चये ।

अन्नं यद्यन्तिमां कुर्याच्छन्दोगामि फलं भवेत् ॥ १ ॥

अतोऽन्तिमं यजुः कुर्याच्चज्वगामिफलाप्तये ।

स्वादिरी वैणवी वाऽश्विः कल्माषी सुषिरा न वा ॥ २ ॥

क्षुता चोभयतो वाऽन्यतरतो ब्रह्मवृक्षजा ।

अर्कोदुस्वरश्म्युत्था वाऽन्याफलतरुद्भवा ॥ ३ ॥

व्याममात्री मुष्टिमात्री बाहुमात्री ह्यायापि वा ।

अरत्निमात्री प्रादेशमात्री वा ह्यमिताऽपि वा ॥ ४ ॥

पिष्टान्यर्मकपालानां वेण्वङ्गारोद्भवान्यपि ।

तुषा व्रीहिसमूतपक्षाः पलाशजकषायकः ॥ ५ ॥

शर्कराः सूक्ष्मपिष्टास्तु लोमानि मृगचर्मणः ।

अजलोमान्यपि तथा ये चान्ये दृढहेतुकाः ॥ ६ ॥

एते संसर्जनीयास्तु प्रवर्ग्योत्प्रेष्टकादिषु ।

शून्यग्रामस्यमृद्भाण्डस्वप्नं त्वर्मकपालकम् ॥ ७ ॥

प्रादेशोच्चाऽरत्निमिता तिर्यग्व्यायामसंमिता ।

समन्तपरिमाणेन वाऽमिता चतुरश्रिका ॥ ८ ॥

समान्तरालाऽष्टाश्रिर्वा बौधायनमतानुगा ।

परिमण्डलका वाऽभिचारादौ तु नवश्रिका ॥ ९ ॥

मध्यदेशे तु रास्ता वा बिलदेशसमीपतः ।

द्वौ यदा प्राग्दिशि स्यातां चत्वारो दिक्चतुष्टये ॥ १० ॥

पञ्चदा दिग्द्वये द्वौ द्वावेकैकः त्रिष्टदिग्द्वये ।

अष्टौ यदा चतुर्दिक्षु द्वौ द्वावेवं स्तनस्थितिः ॥ ११ ॥

* रास्ताभिसंधावष्टौ स्युस्तनास्तवष्टाश्रिपक्षके ।

रास्ताभिसंधावष्टौ स्युर्दिचतुःषट् च वा स्तनाः ॥ १२ ॥

संवत्सरं द्वादशाहं षडहं वा त्र्यहं तु वा ।
 दीक्षाकल्पाः क्रतोः साध्वर्वाहणे नित्यवच्छ्रुताः ॥ १३ ॥
 तत्रैकदीक्षापक्षोऽपि स्थितो वाजसनेयके ।
 अपरे श्येनसंज्ञेऽग्नौ करण्योऽष्टौ भवन्ति च ॥ १४ ॥
 षोडश्यध्या तथा पाद्या पक्षजा पक्षमधिपका ।
 पक्षाद्या द्वे अध्वके च सूत्रकल्पाः षडेव वा ॥ १५ ॥
 षोडश्या दक्षिणं पार्श्वमत्र पञ्चदशाङ्गुलम् ।
 त्रिंशत् पश्चिमं चोदक्चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥ १६ ॥
 द्विचत्वारिंशदङ्गुल्यध्वार्धपञ्चदशास्तिलाः ।
 अक्षययामानमेतैस्तु चतुर्भिश्चतुरश्रिका ॥ १७ ॥
 पूर्वश्येने चतुर्थी या सा परे षोडशी मता ।
 अध्व्या तु स्यान्निफलका द्वे स्यातां त्रिंशदङ्गुले ॥ १८ ॥
 द्विचत्वारिंशदङ्गुल्यध्वार्धपञ्चदशास्तिलाः ।
 तृतीयफलकस्येदं यानमेवं त्रिकोणका ॥ १९ ॥
 पाद्यां त्रिफलका प्रोक्ता तत्रैकं त्रिंशदङ्गुलम् ।
 सपादातिलसप्तैकविंशत्यङ्गुलके परे ॥ २० ॥
 त्रिंशत् पार्श्वफलके तिर्यक्सप्तदशाङ्गुले ।
 तिलपञ्चकसंयुक्त एषा पक्षेष्टका मता ॥ २१ ॥
 चत्वारिंशत्कर्ण एकस्तिलैर्द्वादशभिर्युतः ।
 सप्तविंशतिरन्यस्तु तिलविंशतिसंयुतः ॥ २२ ॥
 पक्षेष्टके महत्पार्श्वसंश्लिष्टे स्यात्षडक्षिका ।
 पक्षमध्या तु सा षड्भिः फलकैर्मध्यमोऽक्षिता ॥ २३ ॥
 पक्षेष्टकोत्तरे पार्श्वे त्वध्वार्धपार्श्वे नियोजिते ।
 पञ्चभिः फलकैः पञ्चकोणाग्रीयोदगग्रका ॥ २४ ॥
 अस्या दक्षिणपार्श्वस्थं फलकं त्रिंशदङ्गुलम् ।
 तिर्यक्पार्श्वे पञ्चतिलैर्युक्ते सप्तदशाङ्गुले ॥ २५ ॥
 अध्वार्धपश्चिमपार्श्वे तु त्रिंशदङ्गुलसंमितम् ।
 वायव्याग्नेयगं पार्श्वे द्विचत्वारिंशदङ्गुलम् ॥ २६ ॥
 सार्धैश्चतुर्दशतिलैर्युक्तमेषेष्टकाकृतिः ।
 अध्वार्धमहत्पार्श्वमिते द्वे पार्श्वे संगताग्रके ॥ २७ ॥

षट्पञ्चगुलं तृतीयं स्यादणूकाऽऽद्या त्रिकोणका ।
 द्वे पार्श्वे पूर्ववज्जनेये तिरश्च्यौ त्रिंशदङ्गुले ॥ २८ ॥
 पक्षेष्टकाकुचिशेषाऽणूकाऽन्या चतुरश्रिका ।
 अस्या एकाक्षण्यारज्जुस्त्रिंशदङ्गुलसंमिता ॥ २९ ॥
 सप्तषट्पञ्चगुलाऽन्या स्यादत्यष्टिवितिलैर्युता ।
 षोडशीपक्षजाणूकापक्षाग्रीयाप्रधीष्टकाः ॥ ३० ॥
 अग्रदीर्घादिकाश्चान्या एतासां द्विविधा कृतिः ।
 न्युब्जोत्तानैस्तु करणैरिष्टसंख्यानुरूपतः ॥ ३१ ॥
 षोडश्यस्तु शतं सार्धमर्ध्याश्चाब्धियुतं शतम् ।
 पाथास्तु शतसंख्याका एकसप्ततिसंयुताः ॥ ३२ ॥
 पक्षेष्टकास्तु षट्पष्टियुक्तं शतचतुष्टयम् ।
 चतुर्विंशतिसंख्याकाः पक्षमध्येष्टका इह ॥ ३३ ॥
 चत्वारिंशच्चया चाष्टौ पक्षाग्रीयेष्टका मताः ।
 मषाणूकास्त्रिकोणाः स्युस्त्रयस्त्रिंशच्चयाऽपराः ॥ ३४ ॥
 अणूकानामभावे तु तत्संख्याः षोडशीष्टकाः ।
 षोढान्विताः पञ्चयुतं सहस्रं प्रथमे मताः ॥ ३५ ॥
 षट्पाथा नाकसषोढाश्चतस्रः पक्षसंज्ञिकाः ।
 सार्धसप्तविधस्याग्नेरेतन्मानं प्रपञ्चितम् ॥ ३६ ॥
 विधान्यत्वे तु पुरुषं साधयेच्छुल्बमार्गतः ।
 प्रक्रम्यादिप्रमाणानि तस्यैव पुरुषस्य हि ॥ ३७ ॥
 षडङ्गुल्यः किञ्चिदूनचतुर्दश तिला अपि ।
 ऊर्ध्वप्रमाणं सर्वासामिष्टकानां भवेदिह ॥ ३८ ॥
 दश चोढा नाकसदस्तदर्धोत्सेधका मताः ।
 गार्हपत्यस्य तु धितेः करणं वक्ष्यतेऽधुना ॥ ३९ ॥
 तत्र द्वात्रिंशदङ्गुल्यो द्वयोः फलकयोर्मितिः ।
 अन्ययोस्तु द्वयोर्मानमङ्गुलानि त्रयोदश ॥ ४० ॥
 सहपादतिलोपेतचतुर्विंशतिकैस्तिलैः ।
 एवं चतुर्भिः फलकैस्तर्दीर्घचतुरस्रकम् ॥ ४१ ॥
 करणेनेष्टकाः कार्यास्तेन पञ्चोत्तरं शतम् ।
 नैर्ऋत्याख्येष्टकास्तिस्र एतेन करणेन हि ॥ ४२ ॥

परिमण्डलपक्षे तु व्यायामार्धेन मण्डलम् ।
तन्मध्ये परिधिं स्पष्टं चतुरश्रं समं लिखेत् ॥ ४३ ॥
चतुर्भिस्तु तिलैर्हीनमष्टषष्ठ्यङ्गुलं च तत् ।
त्रैधा समं विभज्याथ प्राक्प्रत्यग्दक्षिणोत्तरम् ॥ ४४ ॥
जाता नवेष्टकास्तत्र दिक्स्थं चापचतुष्टयम् ।
प्रत्येकं तु त्रिधा कृत्वा तत्र द्वादश चेष्टकाः ॥ ४५ ॥
द्वाविंशत्यङ्गुलं चैकविंशत्या च तिलैर्युतम् ।
नवानां चतुरश्राणां करणं त्वेकमेव हि ॥ ४६ ॥
मधिमध्यं द्वितीयं स्याच्चतुर्भिः फलकैर्युतम् ।
मध्यन्तं तु तृतीयं च त्रिकोणं फलकैस्त्रिभिः ॥ ४७ ॥
प्रथिमध्यायपार्श्वे द्वे दीर्घे प्राग्बदयापरे ।
तिलैर्दशभिरुने द्वे त्र्यधिके च दशाङ्गुले ॥ ४८ ॥
तन्मध्ये दीर्घफलकं तक्षेदुत्तुरिवात्र च ।
यथा सूर्यतिलोपेतमङ्गुलं तु शरो भवेत् ॥ ४९ ॥
मध्यन्तस्यैकपार्श्वे तु चतुरश्रवदेव हि ।
अथोदशाङ्गुलं त्वन्धतिलैर्दशभिरुनितम् ॥ ५० ॥
बाह्यपार्श्वे तिलद्वयूनं षड्विंशत्यङ्गुलं च तत् ।
तक्षेत्सप्ततिलोने द्वे अङ्गुले स्याद्यथा शरः ॥ ५१ ॥
विदिक्षु विषमे कोणाः समे दिक्षु भवन्ति च ।
एवं मण्डलपक्षेऽत्र मानमेतत्प्रपञ्चितम् ॥ ५२ ॥
धिष्ण्यानां प्रमाणं तु पिशीलं सूत्रचोदितम् ।
तत्र षोढा वदन्त्यार्या बाह्योरन्तरमादिपम् ॥ ५३ ॥
रत्निस्तथाऽरत्निमितं द्वाविंशच्चाङ्गुलं त्विह ।
षट्त्रिंशदङ्गुलं चैव षष्ठं प्रादेशसंमितम् ॥ ५४ ॥
अष्टाङ्गुलैस्तु फलकैश्चतुर्भिश्चतुरश्रकम् ।
एतेनैकोनषष्टिः स्युराशीर्घीयेष्टका इह ॥ ५५ ॥
अष्टाङ्गुले द्वे फलके द्वे चान्ये तु षडङ्गुले ।
एतेन करणेनात्र होत्रीयारुयास्तु विंशतिः ॥ ५६ ॥
अष्टाङ्गुले द्वे फलके द्वे चान्ये द्वादशाङ्गुले ।
एवं करणमेतेन द्वाविंशतिरिष्टकाः ॥ ५७ ॥

धिष्ण्येष्टकास्त्वेकस्रतं करणैः स्युस्त्रिभिः पृथक् ।
 एतासामुपधानं तु यथा रत्निमित्तं समम् ॥ ५८ ॥
 धिष्ण्येष्टकासु सर्वासु गार्हपत्येष्टकासु च ।
 अण्वाद्यङ्गुलतो मानं न त्विहाऽऽमिकमङ्गुलम् ॥ ५९ ॥
 ऊर्ध्वमानेऽपि सर्वासामिष्टकानामयं विधिः ।

अथ प्राग्बंशकरणम्—

यज्ञं चिकीर्षुरादौ तु गणपत्यादिपूजनम् ॥ ६० ॥
 कृत्वाऽथ देवयजनयोग्यां भूमिं प्रकल्पयेत् ।
 पृष्ठपासूत्रं तत्र दद्यात्प्राञ्चं त्विष्टाधिकं स्थिरम् ॥ ६१ ॥
 अत्र साधारणं वक्ष्ये पुरुषादिप्रमाणकम् ।
 समस्थितो वा पादाग्रस्थितो वा यजमानकः ॥ ६२ ॥
 ऊर्ध्वबाहुः स पुरुषः पञ्चारत्निः प्रकीर्तितः ।
 तस्य त्रिंशाधिकस्रततमो भागोऽङ्गुलं स्मृतम् ॥ ६३ ॥
 अङ्गुलस्य चतुर्विंशो भागस्तु तिलसंज्ञकः ।
 अग्निमानेऽङ्गुलमिदं विहारादिषु तूच्यते ॥ ६४ ॥
 चतुर्दशाणुभिर्वाऽथ कोशस्याव्याग्निभिस्त्रिलैः ।
 अष्टभिर्वा यवैः प्रोक्तं चतुर्थं लौकिकाङ्गुलम् ॥ ६५ ॥
 प्रादेशश्च चित्तिश्च द्वादशाङ्गुलमानतः ।
 जिनाङ्गुलस्त्वरत्निः स्याद्रत्निर्व्यष्ट्यंश्च ईरितः ॥ ६६ ॥
 चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तः शम्या षट्त्रिंशदङ्गुला ।
 द्वात्रिंशदङ्गुलो जानुर्बाहुस्तु द्विपदः स्मृतः ॥ ६७ ॥
 अष्टाशीतिशतं त्वीषा तिर्यगक्षश्चतुःशतम् ।
 षट्शीतिशतं प्रोक्तं त्रिविधं पदमीरितम् ॥ ६८ ॥
 तत्र तिष्ठ्यङ्गुलं मुख्यं तथा च द्वादशाङ्गुलं ।
 दशाङ्गुलमपि क्षुद्रं लौकिकं वा कचिज्जवेत् ॥ ६९ ॥
 पदेनैकेनैकपदः प्रक्रमः परिकीर्तितः ।
 द्वाभ्यां तु द्विपदः प्रोक्तस्त्रिभिश्च त्रिपदः स्मृतः ॥ ७० ॥
 प्रक्रमोऽङ्गुलयः पञ्चचत्वारिंशत्परोऽवधिः ।

द्विपदः क्षुद्रमानेन विधैकत्वे नखाङ्गुलः ॥ ७१ ॥

चतुर्षु द्विविधाद्येषु चतुर्विंशतिरङ्गुलः ।

त्रिषदङ्गुलमात्रस्तु षड्विधादिषु सप्तसु ॥ ७२ ॥

त्रिपदस्त्वत ऊर्ध्वं स्यात्सिध्यर्काङ्गुलमानतः ।

साध्मिचित्ये क्रतावधिसमावेशो यथा भवेत् ॥ ७३ ॥

तथा प्रक्रमकल्मषिः स्याद्यावत्प्रक्रमकल्पना ।

ऊर्ध्वं नौघायनप्रोक्तं मानदण्डविधर्वनम् ॥ ७४ ॥

अथवाऽऽदित एव स्यादग्न्यावेशानुरूपतः ।

अत्रार्धाष्टमके क्षमौ प्रक्रमसंशदङ्गुलः ॥ ७५ ॥

अनेन च त्रिपञ्चाशत्प्रक्रमां मापयेद्भुवम् ।

प्राञ्चं तथैव चोदञ्चं षट्त्रिंशत्प्रक्रमाधिकाम् ॥ ७६ ॥

मान्द्वयमङ्गुलं ततो दत्त्वा विशारं साधयेत्सुधीः ।

द्विप्रक्रमा पश्चिमान्ते पत्नीशालाऽऽदितो भवेत् ॥ ७७ ॥

ततः प्राग्द्वादशायामा दशविस्तृतिसंयुता ।

मान्वेज्ञादिस्वतीकाशा मध्योक्षा पार्श्वनिम्नगा ॥ ७८ ॥

पुरस्तादुन्नता कार्या पश्चाद्भीचा परिश्रिता ।

गवाक्षपञ्चकवती शाला तोरणमण्डिता ॥ ७९ ॥

तस्यां पश्चिमशङ्खनेस्तु प्राक्सार्धप्रक्रमद्वये ।

शङ्खः स संचरान्त्यः स्यात्ततः प्राक्धिष्यमेखला ॥ ८० ॥

षडङ्गुला ततः प्राक्स्यार्हपत्यस्य त्रिष्णिगम् ।

सप्तविंशत्यङ्गुलं स्यात्ततः क्रमचतुष्टयम् ॥ ८१ ॥

तन्मध्ये प्राकृती वेदिः शर्करोच्चायणादि च ।

ततः प्राग्यार्हपत्यस्य चितिक्षेत्रं समन्ततः ॥ ८२ ॥

षण्णवत्यङ्गुलं तस्माच्छर्करार्थं षडङ्गुलम् ॥

तस्मात्प्रक्रममात्रस्तु शालान्तः संचरः स्मृतः ॥ ८३ ॥

द्वादशप्रक्रमाणं च विभाग इति कीर्तितः ।

अन्तरालं पञ्चधा वा षोढा वेत्यादिकल्पतः ॥ ८४ ॥

दक्षिणाधोरायतनं यज्वस्यानादिकं भवेत् ।

ईशान्यां खरमुच्छिष्टमुदङ्निम्नं प्रसाधयेत् ॥ ८५ ॥

द्विपदो द्वारविस्तारोऽरस्तिमात्रोऽपि वा भवेत् ।

पार्श्वनिम्नत्वमेवापि नाभिमात्रमुदाहृतम् ॥ ८६ ॥

अदीक्षितस्योपरिष्ठाद्वायव्यस्य पश्चोः कृतिः ।
 इष्टकानां भवेद्वयादिदीक्षाकल्पेष्वियं स्थितिः ॥ ८७ ॥
 मासादिदीक्षाकल्पेषु दीक्षितस्यैव सा भवेत् ।
 मृन्मयस्तिवष्टकाः कार्या यथाकाले भवन्ति ताः ॥ ८८ ॥
 मण्डला ऋषभा चेति चिह्नयेदिष्टकास्तु च ।
 गोश्वकृदिक्षुपत्राद्यैस्तु वैराग्रादिपर्णकैः ॥ ८९ ॥
 पचन्ति लोहिनीः सर्वास्तिवष्टकाः स्युर्दृढा यथा ।
 छिन्नैकदेशा खण्डा स्यात्किञ्चित्कुण्डाऽपि कुण्डका ॥ ९० ॥
 [स्यात्तु] लोहान्यवर्णा वा लक्ष्मणा सा प्रकीर्तिता ।
 भिन्ना तु स्फुटिता ज्ञेया नोपदध्याच्चिरोचिता ॥ ९१ ॥
 अमृन्मयैः पुष्कराद्यैर्नेष्टसंख्यां प्रपूरयेत् ।
 आद्यं चिन्वानश्चिन्वीत साहस्रमिति वै श्रुतिः ॥ ९२ ॥
 द्वितीयं तु त्रिषाहस्रं त्रिषाहस्रं तृतीयकम् ।
 च्यार्यासमत ऊर्ध्वं तु चिन्वीतोत्तरमुत्तमम् ॥ ९३ ॥
 पञ्चचितीकमेकैके प्रस्तारे द्विशतं मतम् ।
 संख्येकार्धोच्चचोडाभिर्नौकसज्जिश्च पञ्चभिः ॥ ९४ ॥
 साहस्रं जानुद्वयं स्यान्नाभिद्वयं द्वितीयकम् ।
 आस्यद्वयं त्रिषाहस्रमत ऊर्ध्वं त्रिधोदितम् ॥ ९५ ॥
 महान्तं च बृहन्तं च ह्यमितं काम्यमीरितम् ।
 महान्तं तु त्रिषाहस्रादुच्चत्वेन निरूपितम् ॥ ९६ ॥
 बृहन्तं च त्रिषाहस्राद्विषाधिक्यं प्रकीर्तितम् ।
 तथाऽपरिमितं त्रिभ्यः साहस्रेभ्यस्त्वसंख्यकम् ॥ ९७ ॥

अथ गार्हपत्यचितीष्टकोपधानम् —

शुक्लमन्त्रोपधानं तु चतुरश्रस्य कथ्यते ।
 मागायतानां सप्तानां रीतिराद्यचिताविह ॥ ९८ ॥
 एवमेवापरे एता द्वितीये तूदगायताः ।
 एकविंशतिसंख्याभिश्चित्तिरेवं तु पञ्च ताः ॥ ९९ ॥
 मध्यरीती द्वितीयाद्याश्चतस्र उदगन्तकाः ।
 पूर्वस्यामपरस्यां च चतुर्थपञ्चमीद्वयम् ॥ १०० ॥

एवमष्टौ मन्त्रवत्यस्तवशिष्टास्त्रयोदश ।

॥ १०१ ॥ लोकपृष्ठा अथैतासां प्रादक्षिण्यक्रमात्स्थितिः ॥ १०१ ॥

अपरस्मिन् द्वितीयाद्याश्चतस्रः पूर्वसंस्थकाः ।

॥ १०२ ॥ उत्तरस्यां दक्षिणस्यां चतुर्थीपञ्चमीद्वयम् ॥ १०२ ॥

एवमष्टौ मन्त्रवत्यः शिष्टा लोकपृष्ठाः क्रमात् ।

अथ महावेदिसदोहविधानाग्नीध्रीयमार्जा-

॥ १०३ ॥ लीयोपरवधिण्यादिमानान्युच्यन्ते—

प्राग्बन्धपूर्वशङ्कोस्तु पुरस्तात्प्रक्रमवये ॥ १०३ ॥

वेदिपाश्चात्यशङ्कुः स्यादयमेवात्र संचरः ।

पूर्वोक्तः प्रक्रमस्त्वत्र वेदिमानं भवेदिति ॥ १०४ ॥

सदआदीनि मानानि सोमवत्स्युररत्निना ।

पाश्चात्यशङ्कुतः प्राक्स्यात्पृष्ठघायां प्रक्रमवये ॥ १०५ ॥

सदःपश्चिमगः शङ्कुस्तस्मात्प्राक्तश्चतुष्टये ।

प्रादेश्चोने तथा शङ्कुः स सदोमध्यमः स्मृतः ॥ १०६ ॥

तस्मादक्षिणतोऽरत्नावोदुस्वर्यवदो भवेत् ।

मध्यात्प्राक्स्याद्द्विके शङ्कुर्धिण्यानां पश्चिमावधिः ॥ १०७ ॥

षडङ्गुलोने चैकस्मिन्धिण्यपूर्वावधिस्ततः ।

प्रमाणमन्तरालं च धिण्यानां स्यादरत्निना ॥ १०८ ॥

अरत्निमात्रे सदसः पूर्वान्तस्तु ततः पुरः ।

सन्ध्यङ्गुले द्विके शङ्कुर्विधानापरावधिः ॥ १०९ ॥

सूत्रे प्रमाणानुक्तत्वादवशिष्टोऽत्र संचरः ।

ततः पुरस्ताच्छङ्कुः स्यादधिके साष्टादशङ्गुले ॥ ११० ॥

मार्जालयाग्नीध्रमध्वीयः पाश्चात्योपरवावधिः ।

स षडङ्गुल एकस्मिन्पौरस्त्योपरवान्तकः ॥ १११ ॥

समादेशे द्विके शङ्कुर्विधानापुरोवधिः ।

ततः प्राक् स्यादधिके शङ्कुः पुच्छाग्नीयः ईरितः ॥ ११२ ॥

अग्निक्षेत्रं ततः प्राक्स्यादपरे इयेनकेऽत्र तु ।

त्रयोदशसु मूर्ध्नोऽन्तः पदार्धं संचरः पुरः ॥ ११३ ॥

तस्मादूर्वावटीपस्तु पदार्धं पूर्वरोपितः ।

वेद्यायामप्रमाणं हि त्रिंशदङ्गुलमानतः ॥ ११४ ॥

अङ्गुलानां सहस्रं ■ जातमेवमशीतिषुक् ।
 हविर्धानस्य दशार्धं माञ्चं सूत्रं तु मध्यतः ॥ ११५ ॥
 दत्त्वा चोपरवावध्योर्मध्ये सूत्रमुदगतम् ।
 संपातेऽरत्निमात्रं तु चतुरश्रं समं लिखेत् ॥ ११६ ॥
 विदिकोणस्यशङ्कुभ्यः प्रादेशार्धेन मण्डले ।
 कृते भवन्त्युपरवाः प्रादेशस्यान्तरालकाः ॥ ११७ ॥
 नवारत्निस्तु विस्तारः सदसः सूत्रचोदितः ।
 सप्तविंशतिरायामः पृष्ठयोदीचीह मध्यगा ॥ ११८ ॥
 मातृदत्तास्त्विदं मानं दशपेयादिषूक्तवान् ।
 अथवाऽष्टादशायामं पदमाने पदात्मकम् ॥ ११९ ॥
 मध्ये त्वौदुम्बरीस्थानं तस्मादुभयतः समम् ।
 औदुम्बरीमितोऽक्षत्वं पाम्बयोर्नाभिसंमितम् ॥ १२० ॥
 पूर्वापरद्वारयुक्तमाच्छाद्यं नवभिः कटैः ।
 नवारत्नि हविर्धानमिह कल्लं दशायवा ॥ १२१ ॥
 पूर्वापरद्वारयुक्तं समं छाद्यं त्रिभिः कटैः ।
 अथ वेशा उत्तरासादुदक्प्रक्रममात्रके ॥ १२२ ॥
 चात्वाल्लयाभ्यपाम्बस्य तत्र मध्यस्ततो ह्रुदक् ।
 स भवेत्तु चतुष्कोणः श्रम्यामात्रः समन्ततः ॥ १२३ ॥
 वेद्यंसादुददधे पश्चादुदगोकं विमाय च ।
 तस्मादुदक्चतुष्कोणो द्विपदो ह्यत्र चोत्करः ॥ १२४ ॥
 चात्वाल्लोदक्प्रक्रमान्ते शामित्रं यावदर्थकम् ।
 तत्पूर्वार्धे तु तद्विषयमिष्टकाभिः प्रकल्पयेत् ॥ १२५ ॥
 काशीये सूत्करात्सौम्यामुवध्यं रथमात्रके ।
 ऊवध्यात्माक्च शामित्रं रथमात्रे भवेदिति ॥ १२६ ॥
 वेद्यंसोत्करयोर्मध्यादुदक्षोडशसंमिते ।
 शामित्रस्य भवेद्विष्यमित्यापस्तम्बके रफुटम् ॥ १२७ ॥
 मार्जारियाधीध्रमध्यायादुदक्सूत्रे प्रसाधिते ।
 वेदिपाम्बसूत्रेऽस्य संपातो यत्र वै भवेत् ॥ १२८ ॥
 तस्माद्वरत्निः परितो ह्याशीध्रीयस्य मण्डपः ।
 षडरत्निश्चतुष्कोणो धाम्यद्वारः परिभितः ॥ १२९ ॥

द्वारमानं तु बाधूलेऽरतिर्वा षोडशाङ्गुलम् ।
 तद्विक्परिश्रयाभावात्सर्वं द्वारमितीतरे ॥ १३० ॥
 तस्मिन्नुदङ्मध्यसूत्रे विष्णियं स्यादरतिना ।
 ययान्तर्वेदिधिष्ण्योदकसंचरोऽत्र पदार्थकः ॥ १३१ ॥
 मार्जालीयोऽप्येवमेव स तुदग्द्वारवानिह ।
 धिष्ण्ययाम्भ्यां संचरः स्याद्ययान्तर्वेदि पूर्ववत् ॥ १३२ ॥
 तस्मिन्दाक्षिणभागे तु प्रक्षालनखरो भवेत् ।
 मण्डपौ वेदिवद्वक्रौ ह्यथवा शुद्धदिग्गतौ ॥ १३३ ॥
 मध्ये वेदेरित्युक्तत्वान्मध्यत्र्यंशेऽनयोः स्थितिः ।
 उत्तरांसे महावेद्यामास्तावः परिकीर्तितः ॥ १३४ ॥
 अच्छावाकस्य धिष्ण्यं तु ह्यधिकं चतुरङ्गुलैः ।
 औदुम्बरी निखातोर्ध्वं यजमानेन संमिता ॥ १३५ ॥
 तथोपरवर्षस्यां पात्रपर्याप्तकः स्वरः ।
 तस्मात्पुरोऽवशिष्टोऽत्र मण्डपान्तस्तु संचरः ॥ १३६ ॥
 पूर्वग्रन्थानुसारोऽयं विहारः परिकल्पितः ।

अथ शुल्बोक्तप्रकारेणाग्निं विभिमीते—

अपरस्य श्येनचित्तो वक्ष्ये पुमानतोऽङ्गुलम् ॥ १३७ ॥
 यूपावटापरशान्तात्पदार्थं संचरं त्यजेत् ।
 अग्निक्षेत्रं ततः पश्चात्सपादपुरुषत्रयम् ॥ १३८ ॥
 तत्राऽऽद्यचिह्नं पृष्ठधार्थां ततः प्राक्पादहीनके ।
 पादद्वयेऽर्धे पुरुषे १२० त्वर्धे ६० पादे च ३० पादके ३० ॥ १३९ ॥
 आघात्सप्तसु चिह्नेषु व्यन्त्येषूदकप्रसाधयेत् ।
 तत्राङ्गुलं चिह्नदेशाक्षिणोत्तरपार्श्वयोः ॥ १४० ॥
 प्रथमात्पुरुषे शङ्कुर्द्वितीयात्पादसंमिते ।
 शङ्कुत्रयं तृतीयात्स्याभिपादे प्रथमस्ततः ॥ १४१ ॥
 पुरुषाष्टधंशत्रितयविहीने पुरुषद्वये ।
 नितोदजनकावेतौ ततः पादे तृतीयकः ॥ १४२ ॥
 एवमेव चतुर्थात्स्यात्पञ्चमात्पादमानके ।
 षष्ठादपि चतुर्थांशे मूर्ध्नोऽन्तः सप्तमेऽङ्गुले ॥ १४३ ॥
 त्रितूर्यसूत्रयोर्मध्ये पञ्चाग्राणां स्थितिर्भवेत् ।
 पुरुषस्य चतुर्थेन चतुरश्रचतुष्टयम् ॥ १४४ ॥

कृत्वाऽऽणया द्विधा कुर्यादग्नीषार्धानि संत्यजेत् ।
 सार्धाष्टयंशविहीने तु पुरुषे मध्यसूत्रकम् ॥ १४५ ॥
 पक्षसंनमनार्थं हि दद्यात्प्रागपरायतम् ।
 तस्मिज्जनकशङ्कुभ्यां पुरुषायामदण्डयोः ॥ १४६ ॥
 मेलनं यत्र जायेत तं नितोदं प्रकल्पयेत् ।
 तस्मात्प्राक्पुरुषेऽन्यं हि नितोदं पूर्ववत्त्विह ॥ १४७ ॥
 नितोदपञ्चमूलाग्रान्त्येषु शङ्कुन्मरोपयेत् ।
 मूर्धान्तात्सर्वशः शङ्कुन्मूत्रेण परिवेष्टयेत् ॥ १४८ ॥
 श्वेनाकृतिर्वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छश्चतुर्दलः ।
 अन्तः सप्तविधो ह्यग्निः प्रादेशारत्निद्युग्भवेत् ॥ १४९ ॥
 पुच्छं त्रिप्रक्रमायाममात्माऽष्टौ द्विमितं शिरः ।
 चत्वारः पक्षविस्तारः साङ्ख्यष्टौ दीर्घता मता ॥ १५० ॥
 शिरोऽन्त्ये चाऽऽत्मकण्ठासथ्रोणिमूलास्तु पादिकाः ।
 पुच्छमूलाग्रगे चान्या रीतयः प्रक्रमात्मकाः ॥ १५१ ॥
 अङ्गनावसरे त्वेषु स्थानेषूदक्षप्रसाधयेत् ।
 पश्चादङ्कुटकश्लिष्टमूर्ध्वमुद्योजनं तु तत् ॥ १५२ ॥
 अन्तर्यामं त्वङ्कुटारण्यं सूक्ष्माग्रं वक्रकाष्ठजम् ।
 भाञ्चं काष्ठं चाङ्कुटस्पृग्दीर्घधीषेति संज्ञितम् ॥ १५३ ॥
 उद्योजनोर्ध्वभागस्थः काष्ठकीलः खगल्पकम् ।
 फालाङ्कुटकयोगार्थं लोहजं बल्यं शफम् ॥ १५४ ॥
 लोहफालः कर्षसहो ह्यग्रां(ष्टा)पदनिरूपितः ।
 ईषाग्राधःस्थितं दारु रज्जुभोतं तु तालकम् ॥ १५५ ॥
 सीरेषाषेष्टकारज्जुर्ध्वरश्चाख्याऽत्र चर्मजा ।
 गलशृङ्गादिरज्जूनां समुदायं शणादिजम् ॥ १५६ ॥
 एतत्सर्वं प्रतीनाहवाच्यं द्वित्वं गणद्वयात् ।
 युगप्रान्तगते शम्ये मण्डूक्यौ ते प्रकीर्तिते ॥ १५७ ॥
 बलीवर्दी युजौ भोक्तौ द्वौ द्वौ प्रतियुगं त्विह ।
 वृषस्कन्धोपरिस्थं तु तिर्यकाष्टं युगं मतम् ॥ १५८ ॥
 एतद्गुणविशिष्टं तु लाङ्गलं संप्रसाधयेत् ।
 धूर्तभाष्याशयादेवमुक्तं लाङ्गलक्षणम् ॥ १५९ ॥
 कीनाशाः कर्षकाः भोक्ता बलीवर्दा वृषाः स्मृताः ।

सीतान्तरालं समरः सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥ १६० ॥

बहुदर्भमयो मुष्टिर्मुष्टिरिति कथ्यते ।

अथ प्रथमायाश्चितेः शुल्बोपधानम्—

मस्तारस्याऽऽदिमस्याथ वक्ष्ये शुल्बोपधानकम् ॥ १६१ ॥

पुच्छाग्ररीतौ संसक्ताः पाद्याः स्युर्दश पञ्च च ।

षोडश्यः षड्वितीयस्यां तृतीयस्यां चतुष्टयम् ॥ १६२ ॥

पाद्याश्चतुर्थ्यां पञ्चैवं पुच्छे स्युस्त्रिंशदिष्टकाः ।

आत्ममूलख्यपञ्चम्यां संसक्ताः पञ्च पादिकाः ॥ १६३ ॥

षष्ठ्यां चतस्रः षोडश्यः सप्तम्यां रुद्रपादिकाः ।

अष्टम्यादिचतुष्के तु षोडश्यः पञ्च पञ्च च ॥ १६४ ॥

अन्त्या बाह्यविशेषाः स्युरग्रीशानाग्रगाश्च ताः ।

अग्राणामपरमान्तश्चाप्ययाग्रमपूरकः ॥ १६५ ॥

यथायोगं तु मध्यस्था द्वादश्यां रुद्रपादिकाः ।

त्रयोदश्यां चतस्रः स्युः षोडश्यस्तु ततः पुरः ॥ १६६ ॥

चतुर्दश्यां पञ्च पाद्या एवं षष्टिरिहाऽऽत्मनि ।

षोडश्यां पञ्चदश्यां षोडश्यां पादिकान्नयम् ॥ १६७ ॥

ततः शिरोग्रपाद्यैका शिरस्येवं षडिष्टकाः ।

अष्टम्यादिचतुष्कस्य पार्श्वयोः पक्षसंस्थितिः ॥ १६८ ॥

चतस्रो रीतयः पक्ष एकैकस्यां त्रयोदश ।

पक्षाप्ययास्तु मूलस्थाः पक्षमध्यास्तु मध्यतः ॥ १६९ ॥

पक्षाग्रीयाः मान्द्यसंस्था अन्यः पक्षेष्टकाः स्मृताः ।

एकैकस्मिन्स्तु पक्षे ता द्विपञ्चाशदिष्टेष्टकाः ॥ १७० ॥

पुच्छात्मशीर्षपक्षाणां मिलित्वा तु षतद्वयम् ।

मस्तारेऽस्मिन्समृपक्षाश्चतस्रः पुच्छरीतयः ॥ १७१ ॥

दश चाऽऽत्मनि शीर्ष्णि द्वे एवं षोडशसंख्यकाः ।

विषमे ता उदीच्यः स्युरेतज्जिह्वा शिरोग्रगा ॥ १७२ ॥

पक्षयो रीतयस्तद्वच्चतस्र उदगायताः ।

तत्र मन्त्रोपधानादि पूर्वकलुप्तं मग्नयते ॥ १७३ ॥

ज्यालिखितां मध्ये—

यस्यां तु सरला लेखा सर्जुलेखा प्रकीर्तिता ।

मदक्षिणवृत्ता लेखा दक्षिणावृद्धिः स्मृता ॥ १७४ ॥

धस्यां सध्यावृता लेखा सध्यावृदिति सेष्टका ।

ऊर्ध्वलेखास्तु तिस्रः स्युर्यस्यां ज्यालिखिता मता ॥ १७५ ॥

ऊर्ध्वलेखाः पुरः पश्चान्मध्ये ज्यालिखिताः स्मृताः ।

उदक्सध्यावृता ज्ञेया दक्षिणा दक्षिणावृता ॥ १७६ ॥

माचीरुपदधातीति प्रतीचीर्यत्र वा श्रुतिः ।

गुणेषु रीतिवादोऽयमुपधानविधौ विधिः ॥ १७७ ॥

माचीं प्रतीचीं कर्तुंस्तु मुखवाद इतीरितः ।

पुरस्तात्तु प्रतीचींश्च पश्चात्माचीरिति श्रुतिः ॥ १७८ ॥

तत्रापवर्गवादः स्यात्सर्वत्रैवं विचारयेत् ।

पुच्छाग्रमध्याऽऽक्रमणी पाद्या स्यात्प्रत्यगग्रगा ॥ १७९ ॥

दर्भस्तम्बं तु मध्येऽग्रेवटं तत्समन्ततः ।

त्वात्वा तत्र सुषादीनामुपधानं भवेच्च तत् ॥ १८० ॥

येन भूमिविधातः स्यात्तत्सर्वमवटे क्षिपेत् ।

माणाद्वायोर्बहिर्भावस्त्वनुमाणनमुच्यते ॥ १८१ ॥

अवेदवित्त्वविद्वान्स्याद्यज्वद्रथ्याद्वरं ददेत् ।

हिरण्यशकलं त्वेवाग्रेष्टकाशब्दितं विदुः ॥ १८२ ॥

पुच्छमूले तु मध्यस्या पादिका मण्डलेष्टका ।

मण्डलोदकपादिके द्वे अन्वारोहे प्रकीर्तिते ॥ १८३ ॥

आत्मतृतीयरीतां तु वामभृत्स्यादद्वितीयका ।

वामभृत्पूर्वरीत्यां तु रेतःसिक्पञ्चमी भवेत् ॥ १८४ ॥

तत्पूर्वा षोडशी चान्या तृतीया तु तदुत्तरा ।

द्वे वा तदोत्तरा काले साऽपि लोकंपृणा भवेत् ॥ १८५ ॥

आत्ममूलस्थपाद्यानां विश्वज्योतिर्द्वितीयका ।

आत्मोपोत्तमपङ्क्तौ तु संयान्याद्या तृतीयका ॥ १८६ ॥

तत्पूर्वरीत्यां संयानी चतुर्थी पादिकाऽपरा ।

अर्षांशरोऽवका प्रोक्ता वाष्पादौ सेह दृश्यते ॥ १८७ ॥

शीर्ष्ण्युदक्षोडशीपाद्ये संश्लिष्टे द्वे ऋतव्यके ।

रेतःसिचः पुरस्तात्तु घर्माख्या चाऽऽत्मपार्श्वगा ॥ १८८ ॥

आत्ममूलस्थपाद्यानां तृतीयाऽऽषाढिका मता ।

सप्तम्यामात्मपार्श्वेऽन्त्या षोडशी तु कुलायिनी ॥ १८९ ॥

ग्रीवाद्यपाद्या तत्पश्चात्षोडशी दक्षिणाग्रगा ।

तत्पश्चात्पादिकापङ्क्तौ द्वितीया च तृतीयका ॥ १९० ॥

आत्मदक्षिणपार्श्वस्थाश्चतस्रः स्युरुपादिमाः ।
 तत्पश्चात्पादिकापङ्क्तौ तृतीया च चतुर्थिका ॥ १९१ ॥
 तत्पश्चात्षोडशी चाऽऽद्या तत्पश्चान्मूलपादिका ।
 आद्याष्टौ द्वादशैताः पुरुषाख्यचितीष्टकाः ॥ १९२ ॥
 आत्माष्टम्यां चतस्रः स्युः पञ्चम्याद्यास्तु पादिकाः ।
 मध्यस्थषोडशीनां तु या च प्रागपराऽऽवलिः ॥ १९३ ॥
 तत्पश्चात्पादिकापङ्क्तौ पञ्चम्यादि चतुष्टयम् ।
 एता द्वितीये चाभ्यासे पुञ्चितौ द्वादशेष्टकाः ॥ १९४ ॥
 ग्रीवागतोचरा पाद्या पश्चात्षोडशिकाऽन्तिमा ।
 तत्पश्चात्पादिकापङ्क्तौ नवमी दशमी तथा ॥ १९५ ॥
 चतस्रस्तूत्तरे पार्श्वे षोडशयः स्युरुपोत्तमाः ।
 तत्पश्चात्पादिकारीत्यां नवमी दशमी ततः ॥ १९६ ॥
 अन्तिमा षोडशी पश्चान्मूलगोत्तरपादिका ।
 एतास्तृतीयकेऽभ्यासे पुञ्चितौ द्वादशेष्टकाः ॥ १९७ ॥
 स्त्रीर्ण्युपोत्तमपङ्क्त्यां तु दक्षिणा पादिका ततः ।
 पाद्याख्यषोडशीशिष्टं ग्रीवास्यं पादिकाद्वयम् ॥ १९८ ॥
 तत्पश्चात्षोडशी शिष्टा पञ्चापस्यास्तु पूर्वगाः ।
 अथ दक्षिणपक्षे तु पक्षाग्रीया तु पूर्वगा ॥ १९९ ॥
 तामारभ्योत्तरासंस्थाः पञ्चापस्यास्तु दक्षिणाः ।
 पुच्छे तु श्रोणिगे पाद्ये तिस्रोऽन्त्या याम्यपार्श्वगाः ॥ २०० ॥
 पञ्चापस्याः पश्चिमायामेताः प्रागपवर्गगाः ।
 उत्तरे त्वथ पक्षे तु पक्षाग्रीया तु पूर्वगा ॥ २०१ ॥
 तामारभ्यैव पञ्च स्युर्याम्यसंस्था अपस्यकाः ।
 एवं विंशतिसंख्याका अपस्या दिक्चतुष्टये ॥ २०२ ॥
 क्षिरोदया दक्षिणे पक्षे पूर्वा स्यादप्यष्टका ।
 तद्दक्षिणपक्षस्या चाऽऽत्माष्टम्यां चतुर्थिका ॥ २०३ ॥
 तथाऽऽत्मनस्तृतीयस्यां रीत्यामाद्यान्तपादिके ।
 अष्टम्यामपि चाऽऽद्यान्ते पुच्छोदकश्रोणिपादिका ॥ २०४ ॥
 मन्त्रोक्तावयवस्थानास्त्रिवृतो नव ईरिताः ।
 त्रिवृतमुपधानं तु नवस्थानेषु तद्भवेत् ॥ २०५ ॥

मन्त्रो द्विवचनोपेतोऽपि स्यादत्र प्रतीष्टके ।
 वचनोत्तममन्त्रेण यथा चौपरवी क्रिया ॥ २०६ ॥
 अथवा श्रोणिपक्षान्तरस्थानेषु स्याद्द्वयोर्द्वयोः ।
 एकैकेन च मन्त्रेण युगपच्चोपधानकम् ॥ २०७ ॥
 शिष्टेषु पूर्ववच्चैवं षण्मन्त्रैरिष्टका नव ।
 अनुवाकद्वयेनोक्ता ऋषिसंज्ञास्त्वथेष्टकाः ॥ २०८ ॥
 तासां गणविभागोऽत्र वक्ष्यते पूर्वकल्पितः ।
 अद्भ्य इत्येकमन्त्रः स्यादतजित्सप्तमन्त्रकः ॥ २०९ ॥
 संयाद्योरसमन्त्रस्तु क्षत्रं पाहीति षट्ककः ।
 विधेषु त्वाऽष्टकः प्रोक्तः स्वर्जिदेकादशैव हि ॥ २१० ॥
 सपत्नादिस्तु षण्मन्त्र उद्देकादशः स्मृतः ।
 इषिसीद नवप्रोक्तः पञ्च संवत्सरे इति ॥ २११ ॥
 चतुर्दशात्मा चैकस्यां पिन्वमानाऽसि षट्ककः ।
 एवं नवतिमन्त्राणां गणास्तु द्वादशेरिताः ॥ २१२ ॥
 उदक्पक्षात्पथा चाऽऽद्या प्रथमा तु ऋषीष्टका ।
 दक्षपक्षात्पथास्तिस्रश्चतस्रश्चाऽऽत्मपार्श्वगाः ॥ २१३ ॥
 सप्तैता ऋषिसंज्ञाः स्युर्जितसङ्गणवाचकाः ।
 दक्षपक्षे क्रमादित्वा सपत्ना द्वादशेष्टकाः ॥ २१४ ॥
 पक्षशेषे तु संन्याद्या एकत्रिंशदृषीष्टकाः ।
 क्रमादित्वोत्तरे पक्षे सपत्ना द्वादशेष्टकाः ॥ २१५ ॥
 पक्षशेषे सपत्नाद्या एकत्रिंशदृषीष्टकाः ।
 पुच्छशेषे तु एकस्यामित्याद्या विंशतिः स्मृताः ॥ २१६ ॥
 एवं नवतिसंख्याकाः पूर्वेः प्रोक्ता ऋषीष्टकाः ।
 दक्षिणे पक्षशेषे तु संयतो द्वादशेरिताः ॥ २१७ ॥
 उत्तरे पक्षशेषे क्रमात्सप्त वशेष्टकाः ।
 कुम्भ्यः षट्स्तनयुक्ताः रघुः कुम्भा अस्तनका मताः ॥ २१८ ॥
 द्वयोर्भेदेनोपधानं पूरणं युगपद्वयोः ।
 कुम्भादुत्तरतः कुम्भीमुपदध्यात्तु सर्वतः ॥ २१९ ॥
 आत्मोपमूलपङ्क्तौ तु द्वितीया ऋषभेष्टकाः ।
 मन्त्रेष्टका एतदन्ता नषहीनं शतद्वयम् ॥ २२० ॥

स्वकालं इष्टकाश्चेत्स्युर्विस्मृता दृषयोपधेः ।

॥ कर्ध्वं मन्त्रैश्चोपदध्याधित्यन्तग्रहणादिह ॥ २२१ ॥

यदा स्मृतिस्तदा वेति स्फुटं बौधायनीयके ।

शिरोऽप्या पश्चिमा पाद्या षोडशी ऋषभोत्तरा ॥ २२२ ॥

पाद्याषाडोत्तरा सव्येऽप्यया प्रोक्ता तृतीयका ।

॥ षष्ठेष्टका पुरो द्वे च पक्षाग्रजितयं तथा ॥ २२३ ॥

नव लोकपृणा एताः संपर्गं तु शतद्वयम् ।

अथ द्वितीयायाश्चितेः शुल्वोपधानम्—

द्वितीयस्याश्चितेरत्र शुल्वोपहितिरुच्यते ॥ २२४ ॥

॥ पुच्छे तु रीतयस्तिष्ठो दक्षिणोत्तरविस्तृताः ।

आध्यायां षोडशीषट्कं पार्श्वयोरर्धिकाद्वयम् ॥ २२५ ॥

मध्यायां द्वे च षोडश्यौ पार्श्वयोरर्धिकास्तु षट् ।

संहताग्रे तृतीयस्यां षोडश्यौ पार्श्वयोर्दले ॥ २२६ ॥

मिलित्वैव हि सर्वास्ताः पुच्छे विंशतिरिष्टकाः ।

प्रागायतं रीतिषट्कमात्मन्यत्र प्रकल्पयेत् ॥ २२७ ॥

मध्यस्थं रीतिषुगुलं तत्र कल्प्यं शिरोन्तगम् ।

धाम्यरीतौ षोडशी स्यात्षडर्ध्याः षोडशी तथा ॥ २२८ ॥

वपादिमायामर्धैका षोडश्यष्टौ तथाऽर्धिकाः ।

षोडश्यर्ध्यां चापरान्तादुपदध्यात्कमादिह ॥ २२९ ॥

मध्यस्थयोस्तु षोडश्यः प्राच्यामर्धे उपान्तिमे ।

द्वितीयावत्पञ्चमी स्यात्षष्ठी दक्षिणरीतिवत् ॥ २३० ॥

सर्वाः स्युरात्माशिरसोर्मिलित्वा षष्टिरिष्टकाः ।

रीतयो दक्षिणे पक्षे सप्त याम्योत्तरायताः ॥ २३१ ॥

तत्र पक्षेष्टकास्त्वष्टावैकैकस्यां नियोजयेत् ।

पक्षाग्राध्यां चतुष्केण सहिताः षष्टिरिष्टकाः ॥ २३२ ॥

॥ एवमुत्तरपक्षेऽपि मिलित्वैताः शतद्वयम् ।

स्थलानुरूपं कर्तव्यमन्तर्बाह्योपधानकम् ॥ २३३ ॥

प्रस्तारेऽस्मिन्निर्द्दितीये तु पाद्याभिर्चदि पूरणम् ।

आत्मनः पार्श्वयोरर्ध्यां द्वादश द्वादशोत्सृजेत् ॥ २३४ ॥

तत्र षोडश पाद्याः स्युः षोडश्योऽष्टौ प्रपूरकाः ।

सूत्रानुरूपः कल्पोऽयं द्वितीयः परिकीर्तितः ॥ २३५ ॥

द्वितीयस्याश्वितेरेवं शुल्बोपहितिरिरिता ।

मस्तारेऽस्मिन्समे प्राच्यः कल्पिता आत्मरीतयः ॥ २३६ ॥

अथाऽऽत्मनि द्वितीयस्यामन्त्याऽर्ध्या मयमाऽऽश्विनी ।

दक्षपक्षेऽपराऽग्रीया द्वितीया चाऽऽश्विनी भवेत् ॥ २३७ ॥

पुच्छाग्ररीत्यामाद्याऽर्ध्या तृतीयाऽऽश्विनिका मता ।

चतुर्थी सव्यपक्षस्य मूलरीतावयाऽऽदिमा ॥ २३८ ॥

पञ्चम्याश्विनिका त्वात्मतृतीयस्यां चतुर्थिका ।

एवं चतुर्विंशु मध्ये चाऽऽश्विन्यः पञ्च ईरिताः ॥ २३९ ॥

यत्रोपधित्सिता तां तामिष्टकां तत उदरेत् ॥

तत्रैवोपदधात्येनां परिहृत्य प्रदक्षिणम् ॥ २४० ॥

एषोऽनुपरिहारः स्याद्भारद्वाजमुनेर्मतात् ।

ऋतव्यानां पञ्चकं च वायव्यानां च पञ्चकम् ॥ २४१ ॥

आश्विनीभ्य उदग्दिक्षु मध्याश्विन्याः पुरः पुरः ।

मध्याश्विन्या ऋतव्याश्च संयान्यौ द्वे उदङ् मते ॥ २४२ ॥

संयान्युदक्समाश्लिष्टे अर्ध्ये द्वे ॥ ऋतव्यके ।

अपस्यास्त्वत्र पञ्चैव दिक्षु तिसृभ्य उत्तराः ॥ २४३ ॥

मध्यस्थतिसृणां पूर्वा आपस्या पञ्चमी भवेत् ।

शिरः शिष्टाश्चतस्रः स्युर्मूर्धन्वत्यः पुरोन्तकाः ॥ २४४ ॥

दक्षपक्षे वयस्विन्यः पञ्चोदमपवर्गकाः ।

धेनुमत्यः पञ्च पुच्छे पष्ठवाद्याः प्रकीर्तिताः ॥ २४५ ॥

पञ्च सव्ये सिंहवत्यः सूत्र एता विकल्पिताः ।

दक्षिणेऽसे वस्त इति वृष्णिरित्युत्तरे भवेत् ॥ २४६ ॥

व्याघ्रस्तु दक्षिणे पक्षे सिंह इत्युत्तरे तथा ।

मध्ये पुरुष इत्येवं विकल्पार्थः प्रदर्शितः ॥ २४७ ॥

मध्यापस्या उदक्श्लिष्टा षोडशी ऋषभेष्टका ।

मन्त्रेष्टकाश्चतुश्चत्वारिंशदस्मिन्द्भितीयके ॥ २४८ ॥

शिष्टा लोकपूणा ज्ञेया षट्पञ्चाशद्युतं शतम् ।

एवं मिलित्वा द्विसती संख्या जातोभयी त्विह ॥ २४९ ॥

अथ तृतीयायाश्वितेः शुल्बोपधानम्—

शुल्बोपधानं त्वाद्यावत्तृतीयस्याः कृते सति ।

रीतिक्रमोऽत्र पुच्छाग्रात्सौकर्यार्थं प्रकल्प्यते ॥ २५० ॥

बहिरन्तश्च वायोर्गन्धयनं ध्याननं हि तत् ।
 पञ्चम्यां मण्डला मध्या पार्श्वयोर्द्वे ततः पुरः ॥ २५१ ॥
 दक्षिणाग्रा षोडशी च रेतःसिक् त्रितयं त्विदम् ।
 पञ्चम्यामादिमा पाद्या विश्वज्योतिर्भवेदय ॥ २५२ ॥
 संयान्यौ द्वे तु षोडश्यौ षष्ठरीत्यामिहाऽऽदितः ।
 सप्तम्यां तु चतस्रः स्युः पञ्चम्याद्या ऋतव्यकाः ॥ २५३ ॥
 शिरोऽग्राऽऽग्राऽपरा दक्षे पुच्छश्रोणिस्थपादिका ।
 सव्यपक्षे पश्चिमाऽग्रा नवम्यां च तृतीयका ॥ २५४ ॥
 एवं पञ्च च दिश्याः स्युर्दिक्षु मध्ये यथाक्रमम् ।
 द्वादश्यामादितस्त्रिः पञ्चम्यादित्रयं तथा ॥ २५५ ॥
 त्रयोदश्यामादिमा च चतुर्दश्यामथाऽऽदिमा ।
 मध्यमा चान्तिमा चैवं विराजो दश ईरिताः ॥ २५६ ॥
 दक्ष(क्ष)पक्षाग्रसंलग्नास्त्रिः प्राच्यस्तु रीतयः ।
 बृहत्पो द्वादशैतासु पुच्छाग्रे द्वादशैव ताः ॥ २५७ ॥
 सव्यपक्षे दक्षिणवच्चैवं षट्त्रिंशदीरिताः ।
 अन्त्ययोरादिमे द्वे चापरयोर्द्वे उपादिमे ॥ २५८ ॥
 द्वादश्यां तु चतुर्थ्येकाऽपरयोर्द्वे उपादिमे ।
 बालखिल्याः सप्त चैतास्ताः प्रत्यगपवर्गकाः ॥ २५९ ॥
 एवमुत्तरतः सप्त पश्चात्माचीरितीरिताः ।
 पृष्ठचायाः पार्श्वयोरेवं बालखिल्याश्चतुर्दश ॥ २६० ॥
 पञ्चम्यामन्तिमा पाद्या षष्ठ्यामन्त्या तु षोडशी ।
 अन्त्यत्रिकं तु सप्तम्यामात्मनोऽन्त्याचतुष्टयम् ॥ २६१ ॥
 द्वादश्यां त्रितयं चान्त्यं भूताख्या द्वादशेरिताः ।
 षोडश्यां मध्यमा पाद्या दिश्याः पूर्वाद्यपक्षके ॥ २६२ ॥
 पुच्छाग्रे त्वन्तिमा पाद्या सव्ये दक्षिणपक्षवत् ।
 मध्ये दिश्याः पुरोऽन्त्येवं पञ्च चाऽऽन्त्येष्टका मताः ॥ २६३ ॥
 सप्तम्यामादितः शिष्टा अष्टम्यामादितो द्वयम् ।
 नवम्यां द्वितयं तदष्टम्यामादिमा ततः ॥ २६४ ॥
 एकादश्यां चाऽऽदिमैवं दशाथर्वशिरोमणः ।
 एकदश्यां तृतीयाऽत्र ऋषभाख्या मकीर्विता ॥ २६५ ॥

तृतीयकेऽस्मिन्प्रस्तारे मन्त्रवत्यश्चतुःशतम् ।

लोकंपृणाः षण्णवतिः संपन्नं तु शतद्वयम् ॥ २६६ ॥

अथ चतुर्थी चितिं चिनोति —

द्वितीयावचतुर्थ्यां तु शुल्बोपहितिरिरीता ।

ग्रीवायामादितः पञ्च षोडशौ द्वे शिरोगते ॥ २६७ ॥

एताः सप्ताक्षण्या ज्ञेयाः पूर्वस्यां दिशि संस्थिताः ।

पञ्चसंलग्नरीतौ तु प्राक्संस्था दक्षिणा मताः ॥ २६८ ॥

पुच्छाग्ररीतौ क्रमशः सप्तोदगपवर्गकाः ।

सव्यपक्षे दक्षिणवक्षैव साष्टकविंशतिः ॥ २६९ ॥

सप्ताष्टतिभिरेताः स्युः मादक्षिण्येन पूर्वतः ।

संयान्यौ द्वे ऋतव्ये द्वे आत्ममध्यचतसृषु ॥ २७० ॥

आत्मदक्षिणपार्श्वे तु दश सप्त च सुष्ठयः ।

आत्मोपोचमरीत्यां तु क्रमादेकादशेष्टकाः ॥ २७१ ॥

चतस्रस्तदुदकचैता व्युष्टयो दश पञ्च च ।

ग्रीवामतोत्तरा त्वाद्या पुच्छाग्राऽन्त्या द्वितीयिका ॥ २७२ ॥

दक्षपक्षाऽपराऽग्रीया सव्यपक्षाऽपराऽग्रिका ।

संयान्योः पुरस्तश्चान्त्या क्रमात्पञ्चासप्तनकाः ॥ २७३ ॥

ऋतव्ययोः पुरस्तात्तु षोडशी ऋषभेष्टका ।

लोकंपृणाः शतं त्रिंशन्मन्त्रवत्यस्तु सप्ततिः ॥ २७४ ॥

एवं च द्विशती संख्या प्रस्तारेऽस्मिन्चतुर्थके ।

अथ पञ्चमी चितिं चिनोति—

शुल्बोपधानं पञ्चम्यास्तृतीयावत्कृते सति ॥ २७५ ॥

तत्र मन्त्रोपधानं तु वक्ष्यते पूर्वकल्पितम् ।

आद्याश्चतस्रो द्वादश्यां षोडशौ द्वे ततः पुरः ॥ २७६ ॥

चतस्र आद्या ग्रीवायां विराजो दश पूर्वगाः ।

दक्षपक्षे त्वादिमायां पक्षाग्रीया तदुत्तरा ॥ २७७ ॥

तत्पूर्वस्यां द्वितीयाद्यास्तिस्रः पूर्वावलौ तवः ।

चतुर्थी पञ्चमी चैतत्पूर्वाद्यास्तिस्र एव च ॥ २७८ ॥

दक्षिणस्यां दिशि त्वेता विराजो दश ईरिताः ।

आद्याश्चतस्रः पुच्छाग्रे पूर्वस्यां तिस्र आदितः ॥ २७९ ॥

तत्पूर्वस्यां तिस्र आधा किराजो दश पश्चिमाः ।
 सव्येऽग्न्याऽऽद्या दक्षिणा च तत्पूर्वा द्वे च दक्षिणे ॥ २८० ॥
 तत्पूर्वा दक्षिणापूर्वा दक्षिणे द्वे च दक्षिणतः ।
 दश दक्षैश्च दिक्षु स्युश्चत्वारिंशद्विराजकाः ॥ २८१ ॥
 सप्तावशिष्टा द्वादश्यां स्तोमभागास्तु पूर्वगाः ।
 पक्षमध्या दक्षिणतो विराजोत्तरतस्तथा ॥ २८२ ॥
 सप्त शिष्टाः स्तोमभागा दक्षिणां दिशमाश्रिताः ।
 पुच्छाग्रमध्योत्तरतः स्तोमभागास्तु पश्चिमाः ॥ २८३ ॥
 सव्ये विराट्दक्षिणतः पक्षमध्योत्तरास्त्विमाः ।
 नवम्यां मध्यमास्तिस्र एकत्रिंशदिह स्मृताः ॥ २८४ ॥
 षोडश्यां मध्यमापक्षे तृतीयस्यां द्वितीयिका ।
 पुच्छाग्रे त्वष्टमी सव्ये तृतीयस्यामुत्तमा ॥ २८५ ॥
 पुच्छाग्रे सप्तमी चान्त्या पञ्च नाकसदो मताः ।
 उपरिष्ठाभाकसदां पञ्च चोडाः प्रकीर्तिताः ॥ २८६ ॥
 दशम्येकादशी रीत्योर्द्वितीये द्वे ऋतव्यके ।
 तयो रीत्योरुपान्त्ये द्वे संयान्यौ परिकीर्तिते ॥ २८७ ॥
 एकादश्यां तृतीया च विश्वज्योतिरिह स्मृता ।
 सप्तम्यामादितस्तिस्रो रेतःसिक् त्रितयं भवेत् ॥ २८८ ॥
 रेतःसिक्चां मण्डलोदग्विष्याख्येष्टका ततः ।

विरम्य, शोभते—

याज्ञसेन्याद्युपाहृतिः पञ्चमी चितिशेषके ॥ २८९ ॥
 षोडश्यामादिमा चान्त्या शिरोग्रीया तु पादिका ।
 एता मूर्ध्वन्वतीस्तिस्रो गायत्र्यः संप्रकीर्तिताः ॥ २९० ॥
 दक्षे चोडोत्तरा चैका तत्पूर्वा च तदुत्तरा ।
 त्रिष्टुभस्तिस्र एताः स्युर्दक्षिणां दिशमाश्रिताः ॥ २९१ ॥
 पुच्छद्वितीयरीतौ तु जगत्पस्तिस्र ईरिताः ।
 सव्ये चोडा दक्षिणैका तत्पूर्वा दक्षिणा तथा ॥ २९२ ॥
 तिस्रोऽनुष्टुभ एताः स्युस्त्वा चित्रेत्यादिका इह ।
 दक्षपक्षेऽप्यथास्तिस्रो बृहत्याः पश्चिमा इह ॥ २९३ ॥
 उत्तरा बृहतीनां तु तिस्र उष्णिह ईरिताः ।

आदितः पङ्क्तयस्तिष्ठः षोडशः सव्यपार्श्वगाः ॥ २९४ ॥

पङ्क्तीनामुत्तरास्तिष्ठोऽप्ययास्त्वक्षरपङ्क्तयः ।

उष्णिहां प्रागतिच्छन्दाः षोडशी दक्षिणाग्रगा ॥ २९५ ॥

अष्टम्यां मध्यगास्तिष्ठो द्विपदास्तिष्ठ ईरिताः ।

अन्तर्नासिकया वायोर्नयनं स्यादपाननम् ॥ २९६ ॥

ततोऽन्तिमा त्रयोदश्यां षोडशी स्याद्विकर्णिका ।

दक्षपक्षोत्तरे शिष्टाश्चतुर्विंशतिरिष्टकाः ॥ २९७ ॥

तासां तु पश्चिमा ह्यष्टौ क्रमशः समुजः स्मृताः ।

तदग्रे कृत्तिकाः सप्त क्रमादम्बादिका इह ॥ २९८ ॥

पुरोवातमुखाः प्रोक्ताः पञ्चम्यां पञ्च वृष्टयः ।

कृत्तिकाग्रेऽवशिष्टास्तु नवाऽऽदित्येष्टका इह ॥ २९९ ॥

मण्डलाया उदक्पञ्च यशोदाः परिकीर्तिताः ।

षष्ठीस्थाः पूर्वगोपान्त्या पञ्च भूयस्कृतः स्मृताः ॥ ३०० ॥

सव्ये दक्षिणभागे तु चतुर्विंशतिरिष्टकाः ।

तासां पूर्वाप्यथा त्यक्त्वा शिष्टाः स्वपरदिक्क्रमात् ॥ ३०१ ॥

अग्निरूपाणि पञ्चैव पञ्च च द्रविणोदकाः ।

द्रविणोदाऽग्रतः प्रोक्ता षडायुष्याः क्रमादिह ॥ ३०२ ॥

अग्रे इत्यग्निहृदयं दशम्यां तु तृतीयिका ।

आयुष्याग्रेऽवशिष्टास्ताः समर्तव्याः प्रकीर्तिताः ॥ ३०३ ॥

इन्द्रतन्वाद्यासरिज्ज्यः साहस्रेऽनवकाश्रतः ।

द्विषाहस्रे भवेत्तासामुपधानमिति स्थितिः ॥ ३०४ ॥

हिरण्याः पञ्च संप्रोक्ताश्चतस्रस्तृष्णकास्ततः ।

सप्तम्वामन्तिमा पाद्या प्राजापत्या प्रकीर्तिता ॥ ३०५ ॥

एकादश्यामन्तिमा तु षोडशी ऋषभाभिषा ।

पञ्चदश्यामादिमा च दक्षपक्षे पुरोऽग्निका ॥ ३०६ ॥

पुच्छाग्रे पञ्चमी पाद्या सव्ये पूर्वाऽग्निका तथा ।

त्रयोदश्यां तृतीया स्यादह्णां रूपाणि पञ्च च ॥ ३०७ ॥

पुच्छमूलस्थरीत्यां तु हज्यानीपञ्चकं स्मृतम् ।

अग्रेष्टकाश्चतुर्दिक्षु वज्रिण्याख्या उदाहृताः ॥ ३०८ ॥

रूपाणामुत्तरास्तिष्ठः पूर्वादावुत्तरा तु या ।

दक्षिणैवं चतसस्तु दिक्षु राष्ट्रभूतो मताः ॥ ३०९ ॥

अक्षकेष्टका दिक्षु मध्ये पञ्च स्युः सर्वतोमुखाः ।

रूपाणामथवा स्याने सर्वतोमुखमादिशेत् ॥ ३१० ॥

रूपाणां तु तदा लोप इति कैश्चिद्विकल्पितम् ।

सप्तोददिशतं चास्मिन्मन्त्रवत्पद्यस्तु पञ्चमे ॥ ३११ ॥

चतुर्दशामन्यपाद्या पक्षशिष्टं चतुष्टयम् ।

तृतीयस्यामान्तिमा च सन्ये पूर्वाऽप्यया तथा ॥ ३१२ ॥

सप्तं लोकं पृणा एताः संपन्नं तु अतद्वयम् ।

इष्टुभिस्तिष्ठाभिर्युक्तं तिसृधन्वं धनुः स्मृतम् ॥ ३१३ ॥

आग्नीध्रीयं च होत्रीयं प्रशास्त्रीयं तृतीयकम् ।

शंसीयं चाथ पोत्रीयं नेष्ट्रच्छात्राभिष्णिगम् ॥ ३१४ ॥

मार्जालीयं च चात्वालं शामिनावभृथीयके ।

एवं क्रमेणोपदध्यात्तत्संख्यानु रूपतः ॥ ३१५ ॥

आग्नीध्रीयं तु नवधा कृत्वा मध्येऽश्मनः स्थितिः ।

पूर्वादावष्टभिर्धिष्यमिष्टकाभिर्भवेष्ट तत् ॥ ३१६ ॥

होत्रीयं दक्षिणोदञ्चं त्रेधा प्राञ्चं चतुष्कृतम् ।

एवं कृतेऽरतिमितं धिष्यं स्वादूद्वादशेष्टकम् ॥ ३१७ ॥

प्रशास्त्रीयं त्रिधोदञ्चं पूर्वकोष्ठं त्रिधा मतम् ।

चतुर्धा त्वपरे कोष्ठ एवमेकादशेष्टकम् ॥ ३१८ ॥

मार्जालीयं त्रिधोदञ्चं द्वेधा प्राञ्चं षडष्टकम् ।

ब्राह्मणाच्छंसिनो धिष्यं प्राञ्चं त्रेधा कृतं भवेत् ॥ ३१९ ॥

मध्यकोष्ठं द्विधा पार्श्वे त्रैधैवं त्विष्टकाष्टकम् ।

अष्टेष्टकानि शिष्टानि धिष्ययान्येवमेव हि ।

अमृन्मयीरिष्टका यास्ताः सर्वा अवटे क्षिपेत् ॥ ३२० ॥

इन्द्रं वितत्वाहुतिवाज्य आसन्नारुह्य साम्बोऽन्यदित्यथायाम् ।

अमृन्मयीनामपि चेष्टकानां कुर्यात्तयादेवतमत्र साम ॥ ३२१ ॥

वार्षाहराख्यं यदथा निधिस्तद्यद्वाऽन्यमिच्छन्ति तदेव चोद्यम् ।

रुक्मं ह्युदविच्छद्रमथोपदध्यादेमं नरं प्राक्शिरःखर्वबाहुम् ॥

ध्यात्वाऽन्तरिक्षं ह्यरविन्दपर्णं तत्स्थं रवेर्मण्डलमेव रुक्मम् ।

आतृण्णकं मुक्तिपदं मुनीनां तन्मण्डलस्थं पुरुषं पुराणम् ॥

आधारयोर्नास्ति हिरण्यमस्ति स्वाहोति भूमौ निखनेत्सुगादीन् ।

सुधोरुपस्थानमयन्त्रकेऽपि तुल्यं तथा देवतयोपधानम् ॥ ३२४ ॥

प्रजापतिस्त्वाद्यनुषश्च मन्त्रं देवं तथादेवतमन्ततोऽभूः ।

दद्यादविद्वान्यजमानतो गां लब्ध्वेष्टकानामिह मण्डलाद्याः ।

शूर्पोल्लखलमुसलान्युखा पञ्च शिरांसि सर्पश्चीर्षं च ।

द्विपदाः प्राणभृन्मन्त्रा अन्त्याः पञ्चपदा मताः ॥ ३२६ ॥

त्रिपदौ मयमौ मन्त्रौ नवमश्च गणे गणे ।

अपाना द्विपदा मन्त्राः षष्ठं त्रिपदमिष्यते ॥ ३२७ ॥

दशाभान्तेषु पितर इत्यादिजप इष्यते ।

ऋधीष्टकाः शतं चापि प्राणापानभृतः शतम् ॥ ३२८ ॥

सहस्रे ते विकल्प्येते द्विषाहस्रे समुष्ययः ।

द्विषाहस्तादिके तृष्णा विकर्णा चोत्तमस्तरे ॥ ३२९ ॥

छन्दःस्वक्षरपङ्क्तिनां पूर्वथाऽन्त्या विकल्प्यते ।

द्विषाहस्ताभिके श्येने मन्त्रोपहितिरुच्यते ॥ ३३० ॥

पञ्चम्यां पञ्चमी रीत्यामाक्रमण्युपधीयते ।

द्वितीया मण्डला तस्यामन्वारोहेत्तदुत्तरम् ॥ ३३१ ॥

तस्यामाद्या तथाऽन्त्या च द्वादश्यामपराऽपि च ।

चतुर्थी तु चतुर्दश्यां सप्तम्यन्ते तथैव च ॥ ३३२ ॥

षोडश्यामन्तिमे पाद्ये विज्ञेयाश्च यथाक्रमम् ।

बामभृत्सिद्ध्यं ज्योतिःसंयान्त्यो द्वे ऋतव्यके ॥ ३३३ ॥

रेतःसिचो न चेतव्याश्चिनुते विवशा यदि ।

एकादश्यान्तिका चैव षोडशी स्यविरस्य सिक् ॥ ३३४ ॥

संयानी पूर्विकाऽऽषाढा तत्पूर्वा घर्मसंज्ञिका ।

कुलायिनी च तत्पूर्वा पुरुषाकृतिरुच्यते ॥ ३३५ ॥

चतुर्दशीत्रयोदश्याोरग्रे तिस्रस्ततोऽपराः ।

मागायताश्च षोडश्यः सप्तम्यां त्रिचतुर्थिके ॥ ३३६ ॥

द्वितीया षष्ठरीतिस्था द्वादश मयमो गणः ।

मध्यमे च त्रयोदश्यां तिस्रः पाद्याश्च पश्चिमाः ॥ ३३७ ॥

मागायताश्च षोडश्यास्तिस्रः पाद्याश्च पश्चिमाः ।

द्वितीयो गण एव स्यात्तृतीयो गण उच्यते ॥ ३३८ ॥

चतुर्दशीत्रयोदश्याोरन्त्ये तिस्रस्ततोऽपराः ।

- ॥४४॥ प्रागायताश्च षोडश्यः पश्चिमे पादसंज्ञिके ॥ ३३९ ॥
 अन्त्याऽणूका तथा षष्ठ्यां तृतीयो गण एव तु ।
 षोडश्यामादिमा पाद्या षोडश्यौ पश्चिमे ततः ॥ ३४० ॥
 पश्चिमे पादसंज्ञे च पञ्चापस्याः पुरः स्थिताः ।
 अग्निद्या दक्षिणे पक्षे चाग्रपास्तिस्तदुत्तराः ॥ ३४१ ॥
 तदुत्तरास्तु पञ्चैता अपस्या दक्षिणा मताः ।
 मध्ये तिस्रस्तु पुच्छाग्रे पूर्वे चैता अपस्यकाः ॥ ३४२ ॥
 अग्निद्या चोत्तरे पक्षे चतस्रो दक्षिणास्ततः ।
 अपस्या उत्तराः पञ्च हिरण्यस्येष्टकाः पराः ॥ ३४३ ॥
 अग्रसंज्ञे तथा द्वे च पक्षयोरुभयोरपि ।
 तृतीये अग्रतो हित्वा सन्यपक्ष ऋषीष्टकाः ॥ ३४४ ॥
 साग्निद्याः साप्ययस्याश्च षट्चत्वारिंशदिष्टकाः ।
 आपवादिगणाः षट् स्युर्यथासंख्येन चोदिताः ॥ ३४५ ॥
 सन्यवदक्षिणे पक्षे सप्तम्यामादिमा परा ।
 द्वादश्यामादिमा पाद्या षोडश्यो दक्षिणामुखाः ॥ ३४६ ॥
 पश्चिमा पादसंज्ञा च सप्तनेत्यादिषट्गणः ।
 शुल्बोपधानं द्वैतीयं शिरस्यात्मनि पक्षयोः ॥ ३४७ ॥
 प्राणापानभृतां मध्ये मन्त्रोपहितिरुच्यते ।
 दक्षिणाप्यथपार्श्वस्या तुरीया पक्षसंज्ञिका ॥ ३४८ ॥
 तत्पूर्वाश्चोत्तराश्चाध्याः पञ्चैवं षोडशी तथा ।
 दक्षिणा षोडशी चाध्यां प्राणभृत्त्रयो गणः ॥ ३४९ ॥
 सन्येत्तरे तु पक्षारूपे निर्णामोत्तरदक्षिणे ।
 पश्चिमा दक्षिणा मत्स्यग्दक्षिणाऽपरदक्षिणा ॥ ३५० ॥
 पश्चिमा दक्षिणाऽध्यां च दक्षैताः प्राणभृद्गणः ।
 चतुर्ध्या मध्यमाऽणूका दक्षिणा पश्चिमोत्तरे ॥ ३५१ ॥
 पञ्च पाद्यास्तथा पक्षात्पुच्छे ॥ प्राणभृद्गणः ।
 सन्यपक्षे तु निर्णामा दक्षिणोत्तरपश्चिमा ॥ ३५२ ॥
 उत्तरा पश्चिमा तस्या उत्तरा पश्चिमोत्तरे ।
 पश्चिमा चार्धसंज्ञा स्यादुत्तरोत्तर एव तु ॥ ३५३ ॥
 तृतीयरीतिना षष्ठी पश्चिमा दक्षिणापराः ।
 दक्षिणापश्चिमास्तिस्रो मध्ये तु प्राणभृद्गणः ॥ ३५४ ॥

- पञ्चम्यन्त्याऽर्धसंज्ञा च षोडशौ पश्चिमे ततः ।
 ॥ ३५५ ॥ अर्धसंज्ञास्तथा पञ्च पञ्चाख्या पञ्चमी परा ॥ ३५५ ॥
 आद्योत्तरे पूर्वतदुत्तरे च पूर्वोत्तरे पूर्वतदुत्तरे च ।
 ॥ ३५६ ॥ पूर्वोत्तरे पक्षसि दक्षिणे तु क्रमेण चापानभृता गणः स्यात् ।
 पुच्छस्योत्तरकोणे तु षट्पाद्या पूर्वदक्षिणे ।
 ॥ ३५७ ॥ पूर्वा च दक्षिणा चैका पश्चिमोऽपानभृद्गणः ॥ ३५७ ॥
 अग्रिया दक्षिणापूर्वा दक्षिणा पूर्वदक्षिणे ।
 ॥ ३५८ ॥ पूर्वा च दक्षिणापूर्वा दक्षिणा चोत्तरो गणः ॥ ३५८ ॥
 षट्पाद्या षोडशी पूर्वा अर्धसंज्ञास्तु सप्त ताः ।
 ॥ ३५९ ॥ चतुर्थ्या पञ्चमी पूर्वा मध्यमोऽपानभृद्गणः ॥ ३५९ ॥
 निर्णामादुत्तराः पक्षे दक्षिणे संततीः क्षिपेत् ।
 ॥ ३६० ॥ निर्णामादुत्तराः सव्ये पक्षे पञ्च वज्राः स्मृताः ॥ ३६० ॥
 अधोऽधस्ताच्च कुम्भाख्या पुरस्ताच्चिदृदादयः ।
 ॥ ३६१ ॥ भित्तुषु मतिस्थानं कुर्याद्भाष्यानुसारतः ॥ ३६१ ॥
 ऋषभाप्ययपूर्वा स्याच्छिष्टा लोकपूजा इह ।
 ॥ ३६२ ॥ एकाशीतिरिहोक्ताः सूर्युक्तापूनोनुसारतः ॥ ३६२ ॥
 द्वितीयामथ चिन्वीत मन्त्रैः सूत्रकृतोदितैः ।
 ॥ ३६३ ॥ द्वादश्यामादितः पाद्याः पञ्चाऽऽभिन्यः प्रकीर्तिताः ॥ ३६३ ॥
 ऋतव्याः पश्चिमास्तासां पश्चिमः प्राणभृद्गणः ।
 ॥ ३६४ ॥ शिरस्या पक्षयोरग्रे पुच्छाग्नीया च मध्यमा ॥ ३६४ ॥
 प्राणभृत्पश्चिमा चैका पञ्चापस्या यथाक्रमम् ।
 ॥ ३६५ ॥ पञ्चाख्या दक्षिणे पक्षे संयान्यौ द्वे ऋतव्यके ॥ ३६५ ॥
 पञ्चम्यामादिमे पूर्वे तत्पूर्वाऽप्यविपञ्चकम् ।
 ॥ ३६६ ॥ पञ्चम्यामन्तिमे पूर्वाः पल्लवाहयपञ्चकम् ॥ ३६६ ॥
 चतुर्दश्यादिमाऽऽन्त्या च पक्षयोरग्रसंज्ञिके ।
 ॥ ३६७ ॥ अष्टम्या मध्यमा चैव प्रस्तोत्रयादिपञ्चकम् ॥ ३६७ ॥
 शिरस्येकाऽथ पाद्या च षोडशौ पश्चिमे ततः ।
 ॥ ३६८ ॥ पश्चिमा पादसंज्ञा च वयस्यागण एव तु ॥ ३६८ ॥
 अष्टम्या तु पुरीषाख्या दक्षिणा ऋषभेष्टका ।
 ॥ ३६९ ॥ शिष्टा लोकपूजास्तत्र षट्पञ्चाशच्छतत्रयम् ॥ ३६९ ॥

तृतीयामथ चिन्धीत मन्त्रैः सूत्रकृतोदितैः ।
 आतृण्णकोपधानादि हिरण्यान्तं तु सूत्रितम् ॥ ३७० ॥
 तृतीया पादसंज्ञा तु सप्तभ्यां मण्डला मता ।
 तिस्रो रेतःसिचो ह्यत्र चेतव्या विवया यदि ॥ ३७१ ॥
 उत्तरा मण्डला याः स्युर्विश्वज्योतिस्तदुत्तरा ।
 आद्यायामन्तिमे पूर्वे मध्यीये पक्ष उत्तरे ॥ ३७२ ॥
 एताः षट्क्रमसो ज्ञेया द्वे द्वे संधान्यृतव्यके ।
 मूर्ध्नि पक्षाग्रयोः पुच्छे मध्ये चान्तया शिरस्यगा ॥ ३७३ ॥
 अग्रिमे मध्यमापुच्छे अष्टम्यां मध्यगा अपि ।
 षोडश्यामुत्तरे पाद्ये षोडशी पश्चिमा ततः ॥ ३७४ ॥
 तिस्रः पादेष्टकाः पश्चादणूके पश्चिमे ततः ।
 पादेष्टके च तत्पश्चात्प्राणभृत्संज्ञिका दक्ष ॥ ३७५ ॥
 अग्रिया दक्षिणे पक्षे तिस्रः पक्षेष्टका नव ।
 पुच्छाग्रीयास्तथा सप्त दक्षिणापदकोणगाः ॥ ३७६ ॥
 तिस्रोऽणूकाश्च षोडश्या दक्षवत्सव्यपक्षके ।
 षट्त्रिंशदिष्टका एता बृहतः परिकल्पिताः ॥ ३७७ ॥
 षोडश्यामोदिमा पाद्या षोडशी पश्चिमा ततः ।
 पादेष्टका च तत्पश्चादणूका पश्चिमा पिव ॥ ३७८ ॥
 पादेष्टका च षोडश्यां वाछस्त्रिणः प्रकीर्तिताः ।
 नवमी दक्षमी चैव पुच्छाग्रीया तु षोडशी ॥ ३७९ ॥
 अणूकापूर्विकापाद्ये तत्पूर्वाऽणूकसंज्ञिका ।
 पन्थीरादसप्त विज्ञेया सूताख्या द्वादशाऽऽत्मनि ॥ ३८० ॥
 तृतीयामिह जानीयाद्वधभा षष्ठरीतिगा ।
 नवाशीतिरिहोक्ताः स्युः शिष्टा लोकपूणा ॥ ३८१ ॥
 षतुर्ध्यामथ चित्त्यायां मन्त्रोपहितिरुच्यते ।
 आशुस्त्रिष्टकमेणात्र षोडशैवेष्टका इह ॥ ३८२ ॥
 अग्नेर्भागानुवाकेन द्वादशैवेष्टका अपि ।
 एताभ्यामनुवाकाभ्यां यथाग्राह्यमिष्टकाः ॥ ३८३ ॥
 एकैका च क्रमेणापि षतुर्दशु मदाक्षिणम् ।
 दक्षिणाप्ययगाग्रीया संधान्यो द्वे ऋतव्यके ॥ ३८४ ॥

द्वादश्यां रुद्रपादाश्च षोडश्याः पश्चिमास्तु षट् ।
 सप्तम्यां रुद्रपादाश्च षोडश्याः पञ्च पूर्विकाः ॥ ३८५ ॥
 सुष्टयो व्युष्टयश्चैता वेद्युष्टये ॥ षोडशी ।
 नवम्यां मध्यमा ज्ञेया ऋषभा चैव षोडशी ॥ ३८६ ॥
 षट् च षष्टिरिहोक्ताः स्युः सिद्धा लोकेपुणा इह ।
 चित्ती हिरेण्यमित्यादिधित्तिधर्मः भवर्तते ॥ ३८७ ॥
 पञ्चम्यामथ चित्त्यायां मन्त्रोपहितिरुच्यते ।
 षोडश्यां मध्यमा पाद्या पुच्छाग्रीया च सप्तमी ॥ ३८८ ॥
 पञ्चधोरन्तिमे चाग्रे सप्तम्यां मध्यमाऽपि च ।
 असपत्नीरिति ज्ञेया पञ्च दिक्षु यथाक्रमम् ॥ ३८९ ॥
 चतस्र आदिभाः पाद्या द्वादश्यामपि पूर्विके ।
 पाद्ये च षोडशी पाद्या विराजः पुरतो दश ॥ ३९० ॥
 आधोत्तरे पूर्वतदुत्तरे च पूर्वोत्तरे पूर्वतदुत्तरे च ।
 पञ्च पाद्यास्तु पुच्छाग्रे षोडशी दक्षिणाऽपि च ॥ ३९१ ॥
 पूर्वा तदुत्तरा पूर्वा विराजः पश्चिमा दश ।
 आग्नेया दक्षिणे पूर्वा दक्षिणा पूर्वदक्षिणे ॥ ३९२ ॥
 पूर्वा च दक्षिणे चैता विराजो दश उत्तराः ।
 द्वादश्यामुत्तराः सप्त स्तोमभागाः पुरोगताः ॥ ३९३ ॥
 पूर्वदक्षिणभागीयान्विराजान्सप्त दक्षिणाः ।
 स्तोमभागास्तु पुच्छाग्रे उत्तराः सप्त पादिकाः ॥ ३९४ ॥
 विरादुत्तरपूर्वाः स्युः सव्यपक्षेऽपि सप्त ताः ।
 आत्मन्युदङ्मुखत्वास्तिस्रः स्तोमभागान्वशेषिताः ॥ ३९५ ॥
 असपत्नीसमीपस्था नाकसत्पञ्च षोडकाः ।
 हेमोपधामं सप्तम्यामष्टम्यां मण्डला मता ॥ ३९६ ॥
 सव्यपक्षे तु मध्यानामुत्तरा स्थविरन्यसिक् ।
 उत्तरा मण्डला याः स्युः सप्तम्यां त्रिचतुर्थके ॥ ३९७ ॥
 विश्वज्योतिर्ऋतन्ये च संयान्यौ च यथाक्रमम् ।
 अपराह्निकचर्याद्यः श्वोभूते याज्ञसेनिकी ॥ ३९८ ॥
 त्रयोदश्यन्तिमे पूर्वा गायत्र्यः पुरतः स्थिताः ।
 त्रिष्टुभो दक्षिणे पक्षे विराजा उत्तराः स्मृताः ॥ ३९९ ॥

अगत्यः पुच्छपार्श्वस्था द्वितीयस्यान्तिमे पुरा ।

विराजां दक्षिणाः सव्ये तिस्रोऽनुष्टुभ एव हि ॥ ४०० ॥

बृहतीरुष्णिगहाश्चापि पङ्क्तयोऽक्षरपङ्क्तयः ।

तिस्रस्तिस्रश्च चेतव्याः षोडशो मध्य आत्मनि ॥ ४०१ ॥

तासामुत्तरपूर्वे स्वादतिच्छन्दा उदङ्मुखी ।

शिरस्याषोडशीपाद्ये पश्चिमे द्विपदाः स्मृताः ॥ ४०२ ॥

दक्षिणाऽप्ययतुर्याद्व्यां दक्षिणे पक्षसंज्ञिके ।

उत्तराऽप्ययतुर्यामुत्तरे पक्षसंज्ञिके ॥ ४०३ ॥

वर्जयित्वा तु चेतव्याः पक्षशेषात्मशेषयोः ।

मध्यं च दक्षिणास्तिस्रः पक्षारूपे दक्षिणे ततः ॥ ४०४ ॥

उत्तराऽपि च मध्यानां पक्षारूपे दक्ष पञ्च च ।

सयुजोऽष्टौ तथा पञ्च जीमूताः सप्त कुत्तिकाः ॥ ४०५ ॥

नाकसत्पार्श्वगास्तिस्रः शिरस्यात्मनि पुच्छगे ।

त्रिष्टुभामुत्तरां चैकां दक्षिणाऽनुष्टुभां ततः ॥ ४०६ ॥

दृष्टिसन्य इमा ज्ञेयाः पञ्च दिक्षु यथाक्रमम् ।

उत्तराऽप्ययगाग्रीये पश्चिमे च षडुत्तरे ॥ ४०७ ॥

आदित्या इति विज्ञेया घृतपिण्डा अघो(धो)त्तराः ।

दक्षिणाऽप्ययगाग्रीयास्तिस्रः पक्षेष्टका अपि ॥ ४०८ ॥

षोडशो दक्षिणाग्राश्च यज्ञोदादिगणद्वयम् ।

अग्निरुपाणि पञ्च स्थुरादित्यानामघो(धो)त्तराः ॥ ४०९ ॥

द्रविणोदास्तु पुच्छे स्युः सप्तम्यामादिमे ततः ।

चतस्रोऽणूकसंज्ञाः स्थुरास्तुस्थास्तु षड्विष्टकाः ॥ ४१० ॥

उत्तराऽप्ययगाग्रीयां तृतीयां हृदयं विदुः ।

चतुर्थ्यामादिमे पाद्ये पञ्चम्यां पञ्च पादिकाः ॥ ४११ ॥

ऋतव्या उत्तरे पक्षे षिष्टास्त्वेकादशेष्टकाः ।

शुक्लोपधानं द्वितीये कृत्वा मन्त्रोपधीयते ॥ ४१२ ॥

पञ्चम्यां पञ्चमी तुर्या चतस्रश्च तदन्तिमाः ।

षष्टि(ष्ठ)रीतिगतां षष्ठीं पूर्वा पूर्वा तथोत्तरे ॥ ४१३ ॥

एकादशेष्टका एता हित्वा तत्रो(क्ता)परी(रो)वरीः ।

उत्तरा इन्द्रनामानि दक्षिणे पक्ष उच्यन्ते ॥ ४१४ ॥

अथयथा दक्षिणे पक्षे सप्तमी दक्षिणा तथा ।

आद्ये च पश्चिमां हित्वा तनुवां हीन्द्रयज्ञयोः ॥ ४१५ ॥

ज्योतिष्मतीगणश्चाष्टौ मस्तारेऽपि तु पूर्वके ।

चतस्रश्चोत्तरे प्रक्ष उभयोर्द्विदशेष्टकाः ॥ ४१६ ॥

षचनात्सूत्रकारस्य चित्तेरेक्यं द्विधाकृतम् ।

पुच्छाग्रे मध्यमे हित्वा पूर्वं तत्पूर्वके तथा ॥ ४१७ ॥

पौर्णमासी तृतीयान्त्या पश्चिमा कृत्तिका मता ।

कृत्तिकादिविशाखान्ता मत्स्यग्रीतिस्तु चीयते ॥ ४१८ ॥

रोहिणी च चतुर्थी स्थान्मृगशीर्षं तृतीयकम् ।

आर्द्रा च पञ्चमी कृत्वा षष्ठीं पुनर्वसूं तथा ॥ ४१९ ॥

तिष्योऽष्टम्युपधातव्या सप्तमी सर्पदेवता ।

मघाश्च नवमीं कुर्यादशमी पूर्वफल्गुनी ॥ ४२० ॥

पुच्छे द्वितीयरीत्यां तु द्वितीया चार्धसंज्ञिका ।

तृतीये मघमार्धा च द्वितीये त्वादिमा परा ॥ ४२१ ॥

अपरा षोडशी चार्धा चैवमेव चतुर्दश ।

एवं तु पूर्वापरयोरसंश्लेषो भवेदिह ॥ ४२२ ॥

न पूर्वापरयोस्तत्र विद्यते विधिरत्र तु ।

सूत्रकारेण चाप्यत्र पूर्वा पूर्वाभितीरितम् ॥ ४२३ ॥

अपरामपरामेवमुपधाय विश्वास्वतः ।

एकैकव्यवधानेन नक्षत्राणि चतुर्दश ॥ ४२४ ॥

उत्तरादक्षिणावध्व कुर्यात्सूत्रानुसारतः ।

अमावास्याऽथ पुच्छाग्रे सप्तमी षोडशी तथा ॥ ४२५ ॥

अनुराधादियाम्यन्ता प्राची रीतिस्तु चीयते ।

एकैकव्यवधानेन त्रयोदशेष्टका इह ॥ ४२६ ॥

आद्यायामन्त्यसंज्ञाऽर्धा द्वितीयस्यां तु सप्तमी ।

तस्यामेवाष्टमी चार्धा तृतीयस्यां चतुर्थिका ॥ ४२७ ॥

आत्मन्याद्या चतुर्थ्यां तु तृतीया तु द्वितीयिका ।

चतुर्थी पञ्चमी चैव सप्तमी षष्ठसंज्ञिका ॥ ४२८ ॥

अष्टमी षोडशी चैव नवमी चार्धसंज्ञिका ।

पौर्णमासी चतुर्थ्यन्त्या उभयोर्विंशदिष्टकाः ॥ ४२९ ॥

उत्तरा इन्द्रनामानि सरितोऽष्टौ समीरिताः ।

विश्ववर्मादिहेमान्ता आतृण्णादि चतुष्टयम् ॥ ४३० ॥

माणायादिचतुर्वेषु चक्षुषे स्वाऽनुषज्यते ।

सरितामुत्तराः पञ्च रूपाण्यङ्गामुदीरिताः ॥ ४३१ ॥

आत्मेष्टकाव्रतं प्रोक्तं भाष्यकारेण चात्र तु ।

मन्त्रैः प्राच्यादिभिर्ज्ञेयाः पञ्च दिक्षु यथाक्रमम् ॥ ४३२ ॥

पञ्चम्यन्त्याऽर्धसंज्ञा च पक्षयोरर्धसंज्ञिके ।

पुच्छाग्ररीतिगा षष्ठी द्वितीयस्यां च सप्तमी ॥ ४३३ ॥

आत्मेष्टका इमा ज्ञेयाश्चिनुते वैश्वदैविकम् ।

वैश्वदेव्यो द्वितीयस्थामादितः पञ्च एव हि ॥ ४३४ ॥

दक्षिणापरकोणे तु वामदेव्या भवेदिह ।

आद्यायामादितस्तिस्त्रस्तस्य पूर्वा दशेष्टकाः ॥ ४३५ ॥

अथर्वशिर एव स्याच्छिष्टा अप्यययोर्द्वयोः ।

रथंतरं बृहच्च स्यात्पुच्छाग्रे पञ्चमी तथा ॥ ४३६ ॥

पूर्वा तु विश्रयस्था च यज्ञायज्ञीसंज्ञिका ।

पञ्चम्यां पञ्चमी तुर्या ऋषभा च मजापतिः ॥ ४३७ ॥

आत्मेष्टकासमीपस्याः पञ्चाद्यान्य उदीरिताः ।

इन्द्रस्येति यथासूत्रमश्वर्ना दिक्षु पञ्चसु ॥ ४३८ ॥

रूपाणामुत्तराः षट्च लोकारूपाः पावमानिकाः ।

छन्दस्याः सप्त तत्रैव मध्ये राष्ट्रभृतः स्मृताः ॥ ४३९ ॥

आत्मन्युत्तरतः शिष्टाश्चतस्रो राष्ट्रभृतया ।

पञ्च पञ्च च हेमाख्याः पञ्च वा सर्वतोमुखाः ॥ ४४० ॥

षष्ठ्यामन्त्या विकर्णी स्यात्प्रोथदम्भेतिमन्त्रतः ।

आतृण्णकोपधानं स्याच्छिष्टा लोकपृणा इह ॥ ४४१ ॥

विंशतिचोत्तरे पैका प्रयः प्रस्तर एव तु ।

चिती हिरण्यमित्यादिश्रितिष्वर्गः प्रवर्तते ॥ ४४२ ॥

द्वितीयादिचित्तित्रयमन्त्राः मथमसाहस्रवदेव ।

मथमप्रस्तारश्चेष्टं द्वितीयप्रस्तारं च लोकपृणा एव ॥ ४४३ ॥

संविधाय चतुरस्रमेकयुक्त्रिंशदङ्गुलशलाकया समम् ।

अक्षयाकालितसूत्रमस्य यत्तत्तयैकविधमानमुच्यते । ४४४ ॥

हारो बभौ बालयत्तानुगायी सारं रसं दुर्बल साधनं यशः ।

श्येनार्क एवंविधमानदण्ड एकादिवर्णां सनरस्य बह्वेः ॥ इति ॥ ४४५ ॥

इति चयनोपयोगिकारिकाः ।

[illegible]

**अथाऽऽपस्तम्बहोत्रसूत्रे द्वितीयप्रश्नगतसूत्राणां
पाठक्रमेण प्रतीकानि ।**

सूत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।	सूत्रप्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः ।
अग्न्याधेयं व्याख्या०	१	यदा जानातीन्द्राग्नि०	१२
पवमानहवीर्यं	२	यदा जानाति देवेभ्यः	"
अथ तदानीमेवा०	"	यदा जानाति सूक्त०	"
ऐन्द्राग्नेन यजे०	"	सर्वपशूनामेष	१३
आग्नावैष्णवे०	३	प्राजापत्येन	"
आदित्यं घृते	"	सोमापूषणेन	१३
अथातोऽन्वारम्भ०	"	वारुणेन यजेत	"
अथातः पुनराधेयं	४	आदित्यैर्यजेत	१४
आग्नेयं पञ्चकपालं	"	अग्निवशैरा०	"
अथ वर्षासु	६	आग्नेयेन	"
यदि नानातन्त्रं	"	ऐन्द्रया यजेत	"
स प्रत्नवदिति	"	वाहस्पत्या यजेत	१५
अथ पशूना यक्ष्य०	■	सारस्वतेन	"
अथाग्निप्रणयनम्	८	सौम्येन यजेत	"
यदा यूषायाज्य०	"	ऐन्द्रेण यजेत	१६
तस्य सप्तदश	९	इन्द्रेण मरुत्वता	"
यदाऽऽग्नये दध्य०	"	ऐन्द्रेण यजेत	"
यदा जातायानु०	"	इन्द्रेण वाजिणा	"
अथ मैत्रावरुण०	"	वैष्णववारुण्या	१७
यदा जानाति	१०	द्यावापृथिव्या	"
यदा जानाति पर्य०	"	ओषधीर्भिर्यजेत	"
अथ मैत्रावरुणेन	"	ऐन्द्राग्नेन पुन०	"
अथ वपाश्रपणं	"	ब्राह्मणस्पत्येन	१८
यदा जानातीन्द्रा०	११	पोषणेन यजेत	"
यदा जानाति मनो०	"	भारुत्या यजेत	"

सूत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।	सूत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।
ऐन्द्रमरुणेन	१९	कोकिल्या यक्ष्य०	२१
सावित्रेण	"	अथातश्चातुर्मा०	२१
वैश्वदेवेन	"	अथ वैश्वदेवपर्व	"
मैत्रावरुण्या	"	अथ वरुणप्र०	२८
सौर्या यजेत	२०	अथ साकमेध०	२९
त्वाष्ट्रा यजेत	"	अथ मरुता	"
अग्नीषोमीयया	२१	गृहमेधीयस्य	"
वेहतेन यजेत	"	मरुद्भ्यः ऋद्धिभ्यो	३०
वाचा यजेत	"	तदानीमेव महा०	"
धन्वया यजेत	२२	तदानीमेव महापि०	"
मरुता(स्त)भिर्यजेते(जेत)	"	शुनासीरीधेण	३२
सूर्याचन्द्रगोभ्यां	"	नैनमनीजा०	"
अद्विर्यजेत	"	सोमामावे	"
भगेन यजेत	२३	पश्चामावे पुनः	"
अग्निं चित्वा	२४		

इत्यापस्तम्बहोत्रसूत्रे द्वितीयमश्रगतसूत्राणां
पाठक्रमेण प्रतीकानि ।

अथ सत्यापाठहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे द्वाविंशादिपञ्चविंशान्त-

प्रश्नगतसूत्राणां पाठक्रमेण प्रतीकानि ।

सूत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।	सू० प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः ।
काम्यैः पशु०	७२९	तस्यै वा	७४४
तेषां निरुद्ध०	"	यदालङ्घ्या०	७४५
सर्वेष्वामिवा०	"	अयाम्याता०	"
वायव्यं च ०	"	चित्तं च	७४६
तेषामावापिकेषु	७३०	अग्निर्भूताना०	"
मरुहा इति	"	काम्याभि०	७४७
विषम आलमेतेति	७३१	सद्यस्काद्या	७४८
पर्योशिणीति	"	समिध्यमा०	"
स्फुटो यूप इति	"	अनुपदावा०	"
त्वाहं वहव०	"	पुरस्ताल्लुक्मा	"
अप्रां चौष०	"	ऐन्द्राग्नमेका०	७४९
विश्वस्तो यू०	"	पौष्णं चरुं नि०	७५०
अक्षमे गोषु	७३२	क्षेत्रपत्यं चरुं	"
अथैनं गो०	"	अग्नये पयि०	"
जीर्णमा०	"	अग्नये रत्नोन्ने	७५१
तृतीयया	"	अग्नये रुद्रवते	"
आग्नेयम्०	"	अग्नये सुर०	७५२
वायव्यमा०	"	अग्नये क्षा०	"
अजां वशा०	७४१	अग्नये कामा०	७५३
आकृत्यै त्वा	"	अग्नये	७५४
स्वं तृतीया	"	अग्नये पवमा०	"
अभाप्रति	"	अग्नये पुत्र०	"
तन्तुं त०	"	अग्नये रस०	७५५
अनुष्टु०	"	वैश्वानरं	"
मनसो हवि०	"	उद्गासनेष्टा०	७५६
सा वा एषा	७४४	वैश्वानरं द्वा०	"

सूत्रप्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः ।	सू० प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः ।
आहवनीये	७९६	ये कृष्णास्ता०	७७०
अलंकृत्य	७९७	यदि नावम०	"
आदित्यं चरुं	"	यदि नाव०	"
वैश्वानरं	"	यदि नाव०	७७१-
वैश्वानरं	७९८	कृष्णानां	"
ऐन्द्रं चरुं	७९९	प्राजापत्या९ शत०	"
इन्द्रायान्वुज०	७६०	शत९ हिरण्य०	७७२
इन्द्राण्यै चरुं	"	सौर्यं चरुं	"
आग्नाविष्णु०	७६२	आग्नेयमष्टा०	७७३
एतयैव	"	सौम्येन्द्र९ इया०	"
मैत्रावरुण०	७६३	अग्नये दा०	"
तिष्यापूर्णमासे	"	यज्ञविभ्रष्ट०	७७५
यदि बिभी०	७६४	दावशीषो०	"
सोमारौद्रे	"	सोमाय वाभिने	"
ऐन्द्रमेकादश०	७६५	ब्राह्मणस्य०	"
आहवनी०	"	तां यः काम०	७७६
अलंकृत्यै०	"	अर्यम्णे चरुं	"
इन्द्रं धो वि०	७६६	यो राजन्य आ०	"
एतामेव	"	यो ब्राह्मण आनु०	"
एतामेव नि०	"	पापयक्ष्म०	"
ऐन्द्रमेका०	"	त्रिधातुं निर्व०	७७७
ऐन्द्रस्य पूर्व०	७६७	सर्वपृष्ठां	७७८
उपाधाय्य०	"	वृषत्वायै०	७८०
द्विगुणान्तंज्ञा०	"	चक्षुष्काम०	"
संज्ञान्ये सम०	७६८	वैश्वदेवी९ सां०	"
आदित्येभ्यो भु०	"	यो ज्योगाम०	७८१
अपरुद्धो वा	७६९	यज्ञवमै०	"
अपरुध्यमा०	"	अश्विनोः प्रा०	"
अपरोद्धः	"	यत्स्नादिर आ०	"
तस्य गृहा०	"	तयजमानोऽवे०	"

सूत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।	सूत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।
अथास्य ब्रह्मा	७८१	यदि न वर्षे०	७८९
अथेतद्यजमा०	७८२	तान्यासाद्योत्त०	"
उद्धृत्य प्रवृत्तं	"	स्वं स्या चिद०	"
अथास्याध्वर्यु०	"	दिवा चित्तमः	७९०
स्विष्टकृत्प्रमृति	७८२	अथाऽऽसां	७९१
अग्नित्वजोऽध्व०	७८३	उत्करे कृष्णा०	"
यद्यपरं	७८४	यदि भिद्येत	"
अपोऽवमथ०	"	अनस उप०	"
अपोनक्षत्रीयं	"	उत्करे वर्षा०	"
पाप्मगृहीतस्यै०	"	तमाहवनीये	"
ऐन्द्रावरुणीं	"	ये देवा दि०	"
अथास्मात्पय०	"	और्वभृगु०	"
इन्द्रावरुणा	"	कृष्णं वासः	"
यो वामिन्द्रा०	"	अथ सर्वकारी०	७९२
अग्नये प्रव०	७८५	पूर्ववाग्निवा०	"
इन्द्राया० होमु०	"	यवमयस्तु	"
अग्नये संव०	७८६	प्र सो अग्न इ०	"
प्राजापत्यो गा०	"	हिरण्यं ताप्यं	७९३
सोमापूषणोति	"	ऐन्द्रावार्ह०	"
चित्रापूर्णाभासे	७८७	अथातः कौ०	७९४
पुष्कलेषु	"	तस्याः पूर्वव०	"
कारीर्या वृष्टि०	"	निर्वपणका०	"
अग्नीनन्वाधाय	७८८	अथमो दक्षिणा	"
रमयत मरुतः	"	आदित्यं चरुं	"
तमेतेन	"	पुरस्तादेव	"
पुरोवातो व०	"	चूर्णानि ता०	७९७
तास्मिन्वर्ज्ज०	"	स मातरः	"
उत्करे प्रागीषं	७८९	अपरेण तृती०	"
अहोरात्रावसक्तं	"	अवटस्थाने	"
यदि वर्षे०	"	वैदलधर्मणा	"

सूत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।	सूत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।
तस्मिन्वैद०	७९७	पुनस्तु मा	"
तस्य विधे	७९८	अथाऽऽहुती०	"
तस्मिन्वैद०	"	मनोताकाले	८०३
पात्रसंस्तुद०	"	पुरस्तात्स्वि०	"
अथान्सक्त०	"	अष्टावष्टा०	"
अजलिखोन्मा०	"	आश्विनस्य	"
गोअश्वानां	"	औदुम्बर्या०	"
आज्यं निरुप्या०	७९९	आस्तदनोप०	"
मन्त्रादित्या	"	तस्यां प्राहुमुत्त०	८०९
आज्यमुत्तपूय	"	एवमुत्तरेण	"
प्राहुर्मोमो	"	कोऽसि कतमोऽ०	"
अथ हस्तं	"	स्विष्टकृत्प्रभृति	८०९
पाशुकाम्याज्यानि	८००	यद्देवा देव	"
कुविदङ्गेति	"	अवभृथ नि०	"
सुरायां वा०	"	पशुवत्समिधः	"
समाननुवाक०	८०१	समाववर्ती०	"
पूर्ववत्पशु०	"	इन्द्राय ययोधसे	८०७
बार्हस्पत्यवर्जै	"	आदित्यं चरुं	"
मध्यमे पर्याग्नि०	"	संतिष्ठते	"
शेषेण पर्याग्नि	८०२	तया स्वर्गका०	"
हुताम्बु वपासु	"	सावित्रं स्वर्ग०	८०८
अथ वा	"	पशुकर्ध्वे	८०९
उक्तः संप्रैषः	"	वेप्यमाणः	"
सर्व आहवनीये	"	षड्योतार०	"
सुरावन्तमिति	"	वेदितृतीये	"
तूष्णीमनुव०	"	प्रागुत्तरस्मा०	"
यदन्न रिषमि०	८०३	हुतेऽग्निहोत्रे	८१०
इदं हवि०	"	तान्निषपन्य०	"
व्याख्याता	"	सं यावः	"
दाक्षिणेना०	"	व लेखाः	"

सूत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।	सूत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।
अभ्यन्तरं	८११	अधैकविंशः०	८१५
नवम्यां	"	बर्हिषः संमर	८१६
तेषामन्तरा०	"	हुतायां वपा०	"
अथान्तर०	"	यथेताव०	"
तासामन्तरा०	८१२	तेन हैवास्य	"
अथान्तर०	"	यत्प्राक्म०	"
तेषामन्त०	"	तस्य स्पष्टक०	"
अथान्तरस्यां	"	होष्यवपः	"
तासामन्तरा०	"	अथ हुत्वाप०	८१७
अथान्त०	"	पशौ नित्ये	"
अथान्तर०	"	एतेन नाधिके०	"
अथान्तरस्यां	"	त५ छोके	८१८
अथ सिकता	८१३	ताननुक्र०	"
अथान्त०	"	पशुबन्धे सोमे	"
अथान्तर०	"	सूत्रे प्रतिष्ठां	८१९
अथ नाभ्यां	"	सर्वेषु पुरस्ता०	"
अतस्तः स्वय०	"	पशुकामः पा०	"
छोकं पृणोति	"	ज्यैष्ठ्यमीप्स०	"
वात्वालात्पु०	८१४	ज्यैष्ठ्यकामो म०	८२०
सा चितिर्भ०	"	स्वर्गकामः	"
आरोहणं	"	स यदी०	"
उपस्थानेनो०	"	अथ यदीच्छे०	"
साहस्रवत्क०	"	प्राची जुषाणा	"
धेभूः कृत्वा	"	स्वयमातृणा०	८२१
उत्तरत उत्त०	"	संतिष्ठते ना०	"
जघनेनाग्निं	"	एतेन वा०	"
अग्निप्रणयनादि	८१५	वावस्पदं	८२२
अग्निमुक्ती०	"	उपाधानका०	"
अपरं चक्षु०	"	नवं दक्षिणतः	"
तासां सञ्ज्ञा०	"	संतिष्ठते वा०	८२३

सूत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।	सूत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।
एतेन वैश्वसु०	८२३	उदित आदिस्थे	८२९
थावन्मन्त्र५ हि०	८२४	राक्षसि विरा०	"
उपधानका०	"	इन्द्राय स्वा	"
तिलो वा	"	तेजस्वद०	"
अर्घ्यां प्राची	"	एवमितरे०	"
स्वयमातृष्णा०	"	सर्वान्यनमा०	८४०
सहस्रसंव०	"	हिरण्यं यजमा०	"
अभिप्रयायं	८२५	ओदनशेषं	"
सावित्रनाभि०	"	इमयमे	"
सावित्रः प्रथमा	"	अपां ग्रहान्गृ०	"
सवनीय०	"	तैरेन५ स५०	"
एतानग्नी०	"	समुद्र इवासि	"
अग्निं चित्वा	८२६	अग्नेणाऽऽह०	८४१
आरुणकेतु०	"	अभिप्रेहीति	"
दिशःश्येनी०	८२७	आतिष्ठ मित्र०	"
अथ सवानां	८२८	अक्नौ न्यङ्का०	"
वैश्यः पुष्टिका०	८२९	आतिष्ठ वृत्र०	"
शुभिः पशौही	"	दिदृक्षेण्यो	"
आराणो ब्रह्म०	८३०	संतिष्ठत ओद०	"
अथ सोमसवः	"	व्याख्यातः पञ्च०	"
मैत्रावाहं०	"	तथाऽग्निष्टुत्	"
तस्याः पुर०	"	तस्य पुरोरुचः	८४२
क्षेपं स५स्था०	"	नियुनक्ति	"
पृथिसवेन	८३८	इन्द्रस्त्वते०	"
मैत्रावाहंस्पत्य०	"	नियुनक्ति वैश्व०	८४३
समानपुतरं	"	राजाऽभिषेक्ष्य०	"
व्याख्यातो गोसवः	"	उदित आदिस्थे	"
ओदनसवेना०	८३९	तां राजाऽऽरो०	"
उपधुष५	"	आरोह प्रोष्ठ०	"
दर्पिहोमो म०	"	अत्र वरं	८४४

सूत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।	सूत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।
सत्यामासीनः	८४४	तूष्णीं चतुर्थे	८५१
मा ते केशानिति	"	एवमितरेभ्यः	"
तान्समोष्य	"	इयत्त्यग्र आसी०	"
अथैनमाज्याभि०	"	अभिदोहनमेके	८५२
व्याघ्रो वैषा०	"	बहव आर्याः	"
अथैनं तोक्मा०	"	मधु त्वा	"
अरुणं त्वा	८४५	न प्रवर्धमा०	८५३
प्र बाह्वेति	"	संक्षोभ्याय	८५४
इन्द्रस्य ते	"	मुखस्य रास्ता	८५५
अग्नेणशि५	"	सूर्यस्य हरसा	"
आतिष्ठ वृत्र०	"	एतस्या एव	"
अक्नौ न्यङ्क्ता०	"	गार्हपत्ये	८५६
नमस्त ध्रुवे	"	अग्नेण गार्ह०	"
तिष्ठा रये	"	अभीमं महिना	८५७
आ रश्मी	"	सूर्यस्य त्वा	"
आतिष्ठ वृत्र०	"	प्रवर्धेण प्र०	८५९
परि मा	"	पश्वाद्धोतो०	८६१
उत्तरामि०	८४६	मदन्तीमि०	"
उदसाधेत्वित्या०	"	अत्रैव सर्वे	"
अस्रवतामिति	"	चतस्रः क्षुचः	८६२
संतिष्ठते	"	कृष्णाजिनं	८६३
व्याख्यातो वि०	"	ब्रह्मन्प्रवर्धेण	८६४
संतिष्ठन्ते	"	ब्रह्मा यजु०	"
प्रवर्धं संपरि०	८४७	प्रोक्षितानि प्रति०	८६५
न दीक्षितस्य	८४९	सम्प्राडासन्दी०	"
देवस्य त्वेत्य०	"	तैरेनान्काळे	८६६
उत्तिष्ठ ब्रह्म०	८५०	आदाय महा०	८६८
प्रेतु ब्रह्मण०	"	संसिद्धिस्वेति	८६९
अग्नेणऽऽहव०	"	सिद्धयै त्वेति	"
एवं द्वितीयं	८५१	महावीर आज्य०	८७०

सूत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।	सूत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।
यथालोकमुपविश्य	८७१	अपि वाऽऽज्येन	८९०
यामिर्वर्तिकां	"	धर्मेतत्तेऽ०	८९१
तस्मिन्काले	८७२	अथ यदि	"
अग्नीद्रौहिणी	"	अभितो दोग्ध्रे	"
देवस्य त्वेति	८७३	उत्तरवेद्या०	८९२
आदित्या उष्णी०	"	यद्यभिचरे०	८९३
अग्नीचे पयसी	८७४	यत्र दर्माः	"
महावीरे गोप०	८७५	अथैनमुप०	८९४
द्यावापृथिवीभ्यां	८७६	यदि धर्मः	"
तेजोऽसि	"	यदि धर्मेण	"
एतस्मिन्का०	८७६	प्राणाय स्वाहा	८९५
उत्तमया	८७७	उदस्य शुष्मा०	"
नमो दिवे	"	यदि धर्मेण	"
त्विष्यै त्वेति	८७८	यदि धर्ममति०	८९६
शकलानुप०	८७९	मा नो धर्म०	"
अध्वर्युः काण्ट०	"	अपि वा धर्म०	"
शेषादुप०	"	यदि धर्मेण	८९७
धर्मायोत्सा०	८८१	यदि धर्मधुदो०	"
यथा चवित्रा०	८८२	यदि न दुहीत	"
एवं त्रिरा०	"	यदि दधि	"
तेनेष्ट संव०	८८३	यदि पय आ०	"
अग्निष्टोमे प्रवृ०	"	यथेतां वयो०	८९८
प्रवर्ध्ममुद्धा०	८८६	यदि संवत्सरं	"
समोप्यापरं	८८७	यद्युपाविशे०	"
एतस्मिन्काले	८८८	यदि नश्ये०	"
अपरेणोत्त०	८८९	आग्निवारु०	"
यद्युपरिष्टा८	"	यद्युद्धा पते०	"
उदकुम्भमा०	"	क्षीरस्याजा०	८९९
चतुःक्षपि०	"	अथातः सुप्त्या०	"
महीनां पयो०	८९०	यदा पुरस्ता०	"

सुत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।	सुत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।
यास्ते अग्ने	९००	न हर्म्याणि	९०१
यदि वर्मेण	"	न शवाक्षं	"
एवं गृध्रः	९०१	नाञ्जीत	"
अपि वा	"	अष्टर्षी	"
यदि वर्मेधु०	"	नैव संवि०	"
यद्यभिचरे०	९०२	संवत्सर०	"
यद्येनमभि०	"	एतस्मिन्नेव	"
यद्युद्धाता०	"	पुनर्याव०	"
अथ ब्रह्मसं	"	संवत्सरे	"
अवान्तर०	९०३	अथास्य	९०६
उदगयन आ०	"	नानुत्सृष्टा०	"
अग्ने व्रतपते	"	न नक्तम्	"
अथैन२ स०	"	नाभिदोषं	"
उत्तमेनानु०	"	नाक्तो नाभ्य०	"
अथास्याह०	"	नाशृतमु०	९०७
वाग्यत एता०	९०४	अध्येष्यमाणः	"
श्वोमूते प्राची०	"	वरं वा	"
श्रीण्यादितो	"	अध्येष्यमाणो	"
अथैतद्वासो	"	न प्रवर्यायोप०	"
अथास्य ब्रह्म०	"	अथातो विद्वा०	९०८
नित्ये	"	यावदायामं	९०९
न नक्तं	"	तदर्धम०	"
यदि भुञ्जी०	"	अपरस्मि०	"
न मृन्मयं	"	पृष्ठ्यान्तयो०	"
न स्त्रिया	"	उत्सर्णेन	"
न च्छत्रं	९०९	एवमुक्त०	"
न चक्षीव०	"	विपर्यस्ये०	"
न गतासु०	"	स समाधिः	९१०
न समाज०	"	तस्मिन्मित्रो	"
नापवात्रय	"	आयामं वा	"

सूत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।	सूत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।
व्याख्यातं	९१०	पार्श्वतः	९११
दीर्घचतुरश्र०	"	साऽनित्या	"
ताभिर्ज्ञेया०	९११	यावद्दीयते	"
समचतुरश्र०	"	मण्डलं चतु०	"
प्रमाणं	"	प्रमाणेन	९१६
तच्चतुर्थेना०	"	आदेशाद०	"
सविशेषः	"	द्वाभ्यां	"
प्रमाणं	९१२	त्रिभिर्नव	"
अथापरो	"	यावत्प्रमाणा	"
प्रमाणमात्री५	"	तद्योपलब्धिः	"
मध्येलक्षण०	"	अध्यर्धपुरु०	९१७
अथापरं	"	अध्यर्धतृतीय०	"
प्रमाणं	९१३	यावत्ता	"
तृतीयकर०	"	यत्तेन	"
दुस्ययोश्च	"	अर्धप्रमाणेन	"
नानाप्रा०	"	अर्धस्य	"
हृषीयसः	९१४	तृतीये नव०	"
वृद्धस्यास्मि०	"	आग्न्याधेयि०	"
तदुक्तं	"	अष्टासु प्र०	९१८
छिन्नधा	"	दक्षिणतः	"
उपसंहृता०	"	गार्हपत्या०	"
छिन्ना चेत०	"	अपरस्मि०	"
तिर्यङ्माना	"	यजमानमात्री	९१९
तदुक्तम्	"	त्रिंशत्पदा०	९२०
दीर्घचतुर०	"	विपर्यस्तया	"
खण्डमागन्तु०	९१५	तदेकरज्ज्वा	"
तस्य निहासः	"	ताभिस्त्रि०	"
समचतुरश्रं	"	चतुरभ्य०	९२१
चतुरश्रं	"	द्वादशिक०	"
मध्यात्की०	"	द्विरभ्यस्ता०	"

सूत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।	सूत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।
पञ्चदशिका०	९२१	तदेकरज्ज्वोक्तं	९२१
द्वादशपञ्च०	"	नवारस्ति०	९२६
एतावन्ति	"	अष्टादशेत्ये०	"
अष्टाविंश०	"	प्रादेशमुक्ताः	"
दक्षिणाद० सा०	९२२	अरत्निभावं	९२७
सौमिक्या	"	व्यायाममात्री	"
प्रक्रमस्य	"	चतुरश्रेत्ये०	"
त्रिकरण्या	"	करणं व्याप्या०	"
अष्टिकदाशिके	"	ताः एकविंश०	"
श्रीणि चतुर्वि०	"	उपधाने	"
द्विस्तावा	"	मण्डलायां	"
प्रक्रमस्य	"	तस्मिंश्चातु०	९२८
प्रक्रमो	९२३	तत्रवधा	"
प्रक्रमे यस्या०	"	त्रैधमेकैकं	"
यजमानस्य	"	चतुरश्रस्या०	"
अध्वर्योर्वो	"	मध्यानीतर०	"
एष हि	"	व्यस्थासं	"
रथमात्री	"	पिशिलमात्रा	"
तत्र खल्वा०	"	मृदो देहान्कृत्वा	९२९
रथेवामात्री	"	आग्नीध्रीयं	"
यावता वा	९२४	भवतीद	"
अर्घक्षेणार्घ०	"	वयसां वा	"
अथाप्युदा०	"	प्रत्यक्षविधाना०	९३०
अष्टाशीति०	"	वेणुना सप्त	"
अरत्निमिर्वा	"	अरत्निना	"
तदेकरज्ज्वोक्तं	९२५	प्रादेशेन	"
विमितायां	"	अरत्निनोत्तरं	"
श्रुतिसामर्थ्यात्	"	एकविधः	"
पदे युगे०	"	तद् ह वै	९३१
यजमानमात्री	"	सप्तविधो वा	"

सूत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।	सूत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।
एकविधः०	९३१	पञ्च पञ्च पुच्छः०	९३६
सप्तविधवाक्यः०	"	सर्वमग्निं	"
श्रुतिविप्रः०	"	पञ्चदशभा०	"
अष्टविधप्रभुः०	"	अपरस्मिन्	"
आकृतिविका०	९३२	यथा प्रथमे	"
पुरुषमात्रेण	"	सर्वमग्निं	९३७
शानान्यजमान ऊ०	"	व्यत्यासं	"
मध्ये तृती०	"	पञ्च चित्तयो	"
अपरेण यूपः०	"	जानुदध्नं	"
छिद्रेषु	"	नाभिदध्नं	"
उन्मुच्य वेणुं	९३३	आस्यदध्नं	"
एवं विहिता०	"	उत्तरमुत्तरं	"
पुरुषं दक्षिणे	"	द्विषाहस्ते	"
अरस्मिना	"	विज्ञायते च न	९३८
पृष्ठचातो ॥	"	चतुरश्राभिर०	"
विपर्यस्य	"	समचतुरश्रा अ०	"
पूर्वपदुत्तर०	"	पादमाज्यो	"
रज्ज्वा वा	९३४	चतुर्भागी०	"
सप्तसपुच्छेषु	"	पादेष्टका	९३९
करणानीष्टः०	"	उपधाने	"
तासामेकैकः०	९३५	संध्योश्च	"
पुरुषस्य पञ्चमो	"	श्रोण्यश्च	"
सर्वतः प्रा०	"	संध्यन्तराह्ने	"
ऊर्ध्वप्रमाणः०	"	पुच्छे प्रादेशः०	"
अर्धेन नाकः०	"	सर्वमग्निं	९४०
यत्स्थचयमानानां	"	पादेष्टकामिः	"
अनियतपरि०	"	अपरस्मिन्	"
उपधानेऽर्धः०	"	तः आत्मानि	"
दश पश्चात्	९३६	सर्वमग्निं	"
पञ्च पञ्च	"	व्यत्यासं चिनु०	९४१

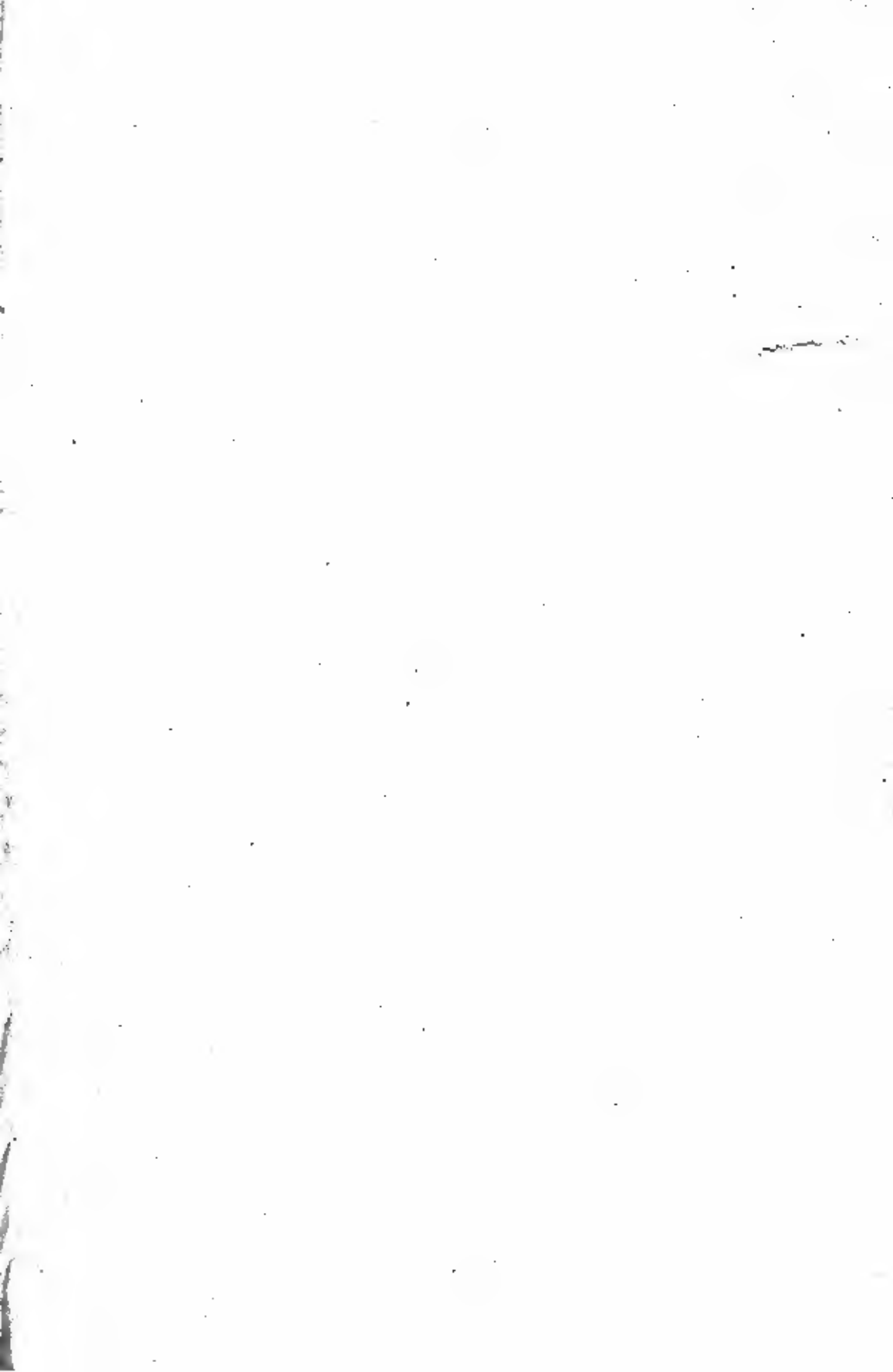
सूत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।	सूत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।
एकविधप्र०	९४१	उपचार्यं चिन्वी०	९४७
पादेष्टकाश्च	"	परिचार्ये०	"
व्यत्यासं चिनुया०	९४२	द्वयानि सलु	"
एकविध०	"	चतुरश्रं	"
काम्या गुण०	"	स्तरुवर्जं	"
प्रउगचितं	"	छन्दश्चितं	"
शकटाकू०	"	सर्वैश्छन्दोभि०	"
यावानग्निः	"	इत्येनचितं	९४८
पूर्वस्याः	"	वक्रपक्षो व्यस्त०	"
करणानि	"	पश्चात्प्रा०	"
प्रउगा इष्टकाः	"	पुरस्तात्प्रत्य०	"
उभयतः प्र०	९४३	एवमिव हि	"
यथा विमुक्ते	"	यावानग्निः	"
प्रउगचितो०	"	प्रादेशश्च०	"
स्थपकचितं	९४४	तासां तिस्रः	"
यावानग्निः	"	इतरस्पष्ट०	"
तस्मिन्श्च०	"	पश्चाराग्निः	"
तस्य करण्या	"	चतुररग्निः	"
उपधाने	९४५	तदर्थं प्रा०	"
द्रोणचितं	"	अर्धदशमा अर०	"
सर्वस्या भू०	"	द्विपुरु०	"
तस्य पुच्छेन	"	मध्यं लक्षणम्	"
तस्य करण्या	"	पक्षस्यापरयोः	"
अध्यर्धाः	"	आत्मा द्विपुरुषा०	"
उपधानेऽध्यर्धाः	"	पुच्छेऽर्धपुरुष०	"
समूहं चिन्वीत	९४६	तस्य दक्षिण०	"
समूहजि०	"	तावक्षण्या	"
दिक्षु चास्वाद्या०	"	शिरस्थर्ध०	"
परिचार्यं	"	अप्यचान्प्राति	९५०
मध्यमा५ स्वय०	"	एवमिव हि	"

सूत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।	सूत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।
११ कर्णं पुरुषस्य	"	११ श्येनाचितं चिन्वीत	९९३
१२ ते द्वे प्राची	"	१२ वक्रपक्षो	"
१३ प्रथमस्य	"	१३ पञ्चात्माकुटू०	"
१४ चतुर्भागी०	"	१४ पुरस्तात्प्र०	"
१५ चतुर्भागीयार्ध	"	१५ एवमिव हि	"
१६ तस्याक्षण्या	"	१६ पुरुषस्य षोडशी०	"
१७ पुरुषस्य	"	१७ अर्धपुरुष०	९९४
१८ एवमन्यदुत्तरं	९९१	१८ चत्वारिंश०	"
१९ चतुर्भागी०	"	१९ तिस्रः परिशि०	"
२० उपधाने	"	२० पुरुषास्ति०	"
२१ पुच्छपार्श्व०	"	२१ तथोत्तरः	"
२२ तिस्रोऽग्रे	"	२२ एकात्रिंश०	"
२३ पुच्छाप्यथे	"	२३ पक्षाग्रमुत्सृज०	"
२४ तयोश्च	"	२४ पक्षाप्यथे	९९५
२५ शेषे दश	"	२५ एतेनोत्तरः	"
२६ श्रोण्यश्चेष्ट्वष्टौ	"	२६ द्विपुरुषं पञ्चा०	"
२७ शेषे च	"	२७ षोडशीं चतुर्भिः	"
२८ शिरसि च०	९९२	२८ अष्टमेन त्रिभिः	"
२९ एष द्विशतः	"	२९ अर्धेष्टकां त्रिभिः	"
३० अपरस्मिन्	"	३० द्वाभ्यां चतुर्धाम्यां	"
३१ अध्ययोश्च	"	३१ पादेष्टकां त्रिभिः	९९६
३२ शेषे पञ्चचत्वा०	"	३२ चतुर्थेनैकं	"
३३ पुच्छपार्श्वयोः	"	३३ पसेष्टकां	"
३४ द्वितीयचतुर्थ्यो०	"	३४ द्वाभ्यां चतुर्धाम्यां	"
३५ शेषे त्रयोद०	"	३५ पक्षमध्यम्यां	"
३६ श्रोण्यश्चेष्ट्वष्टौ	"	३६ द्वाभ्यां चतुर्धाम्यां	"
३७ शेषे च विंश०	९९३	३७ पक्षाग्र्यां त्रिभिः	"
३८ शिरसि चतु०	"	३८ चतुर्थेनैकम्	"
३९ एष द्विशतः	"	३९ पक्षकर्ण्याः	"
४० अस्यासं चिनु०	"		"

सूत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।	सूत्रप्रतीकानि ।	पृष्ठाङ्काः ।
पक्षनमन्याः	९९६	पक्षेष्टकामिरु०	९९८
उपधाने चतस्रः	९९७	तिलस्तिस्त्रोऽर्धे०	९९९
अपरेण शिरो०	"	अवशिष्टं षोडश०	"
पूर्वेण पक्षाप्य०	"	अन्त्या नाह्यशे०	"
एकादश पूर्वेण	"	यच्चतुरश्रं	"
पुच्छाप्ययं	"	षादेष्टकामिः	"
पञ्चदश पुच्छाग्रे	"	अणूकाः पञ्च०	"
चतस्रश्चतस्रः	"	व्यत्यासं विनुया०	९९०
पक्षाप्यययोश्च	"	कङ्कचिदल०	"
आत्मनि चतसृभिः	"	एवमिव इयेनस्य	९९१
चतस्रश्चतस्रः पक्ष०	"	तस्माच्छ्रुति०	"
पक्षमध्ययोः	"	आशिरस्को	"
अवशिष्टं षोडश०	"	अनाम्नानात्	"
अन्त्या नाह्या	"	विज्ञायते च	"
अन्धत्र शिरसः	९९८	प्राकृतौ वक्रौ	"
अपरस्मिन्प्रस्तारे	"	यथाप्रकृत्या०	"
ते अपरेण	"	यथो एतच्छब्देन०	९९३
द्वाभ्यामर्धेष्ट०	"	त्रिस्तापोऽग्निर्भ०	"
नाह्या(ह्य)विशे०	"	दीर्घचतुरश्रा०	९९४
आत्मकरणी०	"	एकविंशोऽग्निर्भव०	"
चतस्रश्चत०	"	तस्य पुरुषाभ्यासो	"

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिऔतसूत्रे द्वाविंशादिपञ्चविंशान्त-
प्रश्नगतसूत्राणां पाठक्रमेण प्रतीकानि ।

=====

D.S.A. 80.

CENTRAL ANTHROPOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Issue Record.

Catalogue No. Sa2Vsl/Sat/Aga.
- 1891.

Author— Satyāsādhā.

Title— Satyāsādhaviracita
Śrautasūtra. Pt.9.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.